

ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

Turcology Research

*Formerly: Journal of Turkish Researches Institute
Official journal of Atatürk University Turkish Researches Institute*

Issue 79 • January 2024

Turcology Research

EDITORS / EDITÖRLER

Ahmet Safa YILDIRIM

Department of History, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Veli KILIÇARSLAN

Department of Turkish Language and
Literature, Atatürk University, Faculty of
Letters, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye*

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Cengiz ALYILMAZ

Department of Turkish Language and
Literature, Uludağ University, Faculty of
Letters, Bursa, Turkey
*Uludağ Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bursa, Türkiye*

Gülhan ATNUR

Department of Turkish Folk Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters,
Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Halk Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Tsend BATTULGA

National University of Mongolia,
Ulaanbaatar, Mongolia
*Moğolistan Halk Üniversitesi, Ulaanbaatar,
Moğolistan*

Kürşad Çağrı BOZKIRLI

Department of Turkish Language Teaching,
Division of Social Sciences and Turkish
Language Teaching, Kafkas University,
Faculty of Education, Kars, Turkey
*Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe
Öğretmenliği Bölümü, Sosyal Bilimler ve Türkçe
Öğretmenliği Anabilim Dalı, Kars, Türkiye*

Muharrem DAŞDEMİR

Department of Turkish Language and
Literature, Atatürk University, Faculty of
Letters, Erzurum Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Metin EKİCİ

Department of Turkic World Studies, Ege
University, Institute of Turkic World Studies,
İzmir, Turkey
*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları
Bölümü, İzmir, Türkiye*

Mehmet Akif GÖZİTOK

Department of Turkish Language and
Literature, Erzurum Technical University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
*Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Gürer GÜLSEVİN

Department of Turkish Language and
Dialects, Ege University, Faculty of Arts and
Sciences, İzmir, Turkey
*Ege Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Lehçeleri Bölümü, İzmir, Türkiye*

Serhan Alkan İSPIRLİ

Department of Turkish Language and
Literature Education, Atatürk University, Faculty
of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Yerden KAZHYBEK KAZHYBEK

Academy is Science of the USSR, Academy
of Science of the Kazakh SSR, Institute
of Linguistics named after A.Baitursynuly,
International Turcology Center, Karagandy
State University, National Academy of
Sciences of the Republic of Kazakhstan
*SSCB Bilim Akademisi, Kazak SSR Bilim
Akademisi, A. Baitursynuly Dilbilim Enstitüsü,
Uluslararası Teknoloji Merkezi, Karagandı
Devlet Üniversitesi, Kazakistan Cumhuriyeti
Ulusal Bilimler Akademisi, Kazakistan*

Murat KILIÇ

Department of History, Erzurum Technical
University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
*Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Selami KILIÇ

Department of History, Atatürk University,
Faculty of Art and Science, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Osman MERT

Department of Turkish Language and
Literature, Ankara University, Faculty of
Language, History and Geography, Ankara,
Turkey
*Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Mehmet TEZCAN

Department of General Turkish History, Uludağ
University, Faculty of Letters, Bursa, Turkey
*Uludağ Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Genel Türk Tarihi Bölümü, Bursa, Türkiye*

Nurdin USEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey
Manas University, Kyrgyzstan
*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan*

Founder
İbrahim KARA

General Manager
Ali ŞAHİN

Finance Coordinator
Sinem Fehime İLHAN

Journal Managers
Deniz KAYA
İrmak BERBEROĞLU
Arzu ARI

Publications Coordinators

Alara ERGİN
İrem ÖZMEN
Derya AZER
Beril TEKAY
Gökhan ÇİMEN
Nisanur ATICI
Şeref Mert GÜCÜN
Simge AKKAŞ

Web Specialists

Erdem ERCIVAN
Doğan ORUÇ

Project Assistant

Batuhan KARA

Contact

Publisher: Atatürk University
Address: Atatürk University, Yakutiye,
Erzurum, Turkey

Publishing Service: AVES
Address: Büyükdere Cad., 199/6 34394 Şişli,
İstanbul, Turkey
Phone: +90 212 217 17 00
E-mail: info@avesyayincilik.com
Webpage: www.avesyayincilik.com

Turcology Research

Paşa YAVUZARSLAN

Department of Turkish Language and Literature, Faculty of Language, History and Geography, Ankara, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Hüseyin YURTTAŞ

Department of Turkish-Islamic Arts, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk-İslam Sanatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Luo XIN

Harvard Yenching Institute / Pekin Üniversitesi
Pekin Üniversitesi, Harvard Yenching Enstitüsü, Pekin, Çin

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Ayşehan Deniz ABİK

Department of Turkish Language and Literature, Çukurova University, Faculty of Arts and Sciences, Adana, Turkey
Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana, Türkiye

Sedat ADIGÜZEL

Department of South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Semra ALYILMAZ

Department of Turkish and Social Sciences Education, Uludağ University, Faculty of Education, Bursa, Turkey
Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Bursa, Türkiye

Mustafa ARGUNŞAH

Department of Turkish Language and Literature, Erciyes University, Faculty of Letters, Kayseri, Turkey
Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, Türkiye

Ali Fuat ARICI

Department of Social Sciences and Turkish Education, Yıldız Technical University, Faculty of Education, İstanbul, Turkey
Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yavuz ASLAN

Department of History of Turkish Republic, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Azzaya BADAM

National University of Mongolia, Ulaanbaatar, Mongolia
Moğolistan Halk Üniversitesi, Ulaanbaatar, Moğolistan

Hasan BAĞCI

Department of Turkish and Social Sciences Education, Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Education, Burdur, Turkey
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Burdur, Türkiye

Hüseyin BAYDEMİR

Department of South-Eastern (Turkistan-Uyghur) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güneydoğu (Türkistan-Uygur) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Napil BAZYLKHAH

Kazakhstan Expert of International Turkish Academy, Kazakhstan
Kazakistan Uluslararası Türk Akademisi Uzmanı, Kazakistan

Kayrat BELEK

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Fatma BÖLÜKBAŞ KAYA

Department of Turkish Education, İstanbul University-Cerrahpaşa, Faculty of Hasan Ali Yücel Education, İstanbul, Turkey
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Muhsine BÖREKÇİ

Department of Social Sciences and Turkish Education, Atatürk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Ahmet BURAN

Department of Turkish Language and Literature, Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Elazığ, Turkey
Fırat Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ, Türkiye

Rıdvan CANIM

Department of Old Turkish Literature, Trakya University, Faculty of Letters, Trakya, Turkey
Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Trakya, Türkiye

Asiye Mevhibe COŞAR

Department of Turkish Language and Literature, Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Trabzon, Turkey
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, Türkiye

Bilal ÇAKICI

Department of Turkish Language and Literature, Faculty of Language, History and Geography, Ankara, Turkey
Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Musa ÇİFÇİ

Department of Turkish and Social Sciences Education, Uşak University, Faculty of Education, Uşak, Turkey
Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Uşak, Türkiye

Süleyman ÇİÇDEM

Department of History, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Celal DEMİR

Department of Turkish and Social Sciences Education, Afyon Kocatepe University, Faculty of Education, Afyon, Turkey
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Afyon, Türkiye

Turcology Research

Nurettin DEMİR

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Hacettepe University, Faculty of Letters, Ankara, Turkey
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Tazegül DEMİR ATALAY

Department of Turkish Education, Kafkas University, Dede Korkut Education Faculty, Kars, Turkey
Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Kars, Türkiye

Dilaver DÜZGÜN

Department of Turkish Language and Education, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Selami ECE

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Süleyman EFENDİOĞLU

Department of North-Western (Kıpçak) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Osman EMİR

Department of History, Karadeniz Technical University, Trabzon, Turkey
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye

Erdoğan ERBAY

Department of Turkish Language and Education, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Ahmet Bican ERCİLASUN

Department of Turkish Language and Literature, Gazi University, Faculty of Art and Science, Ankara, Turkey
Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

L. Gürkan GÖKÇEK

Department of History, Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, Turkey
Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, Nevşehir, Türkiye

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Department of Turkish Language and Literature, Kırıkkale University, Faculty of Art and Sciences, Kırıkkale, Turkey
Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırıkkale, Türkiye

Kerim GÜNDOĞDU

Department of Curriculum and Instruction, Adnan Menderes University, Faculty of Education, Aydın, Turkey
Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü, Aydın, Türkiye

Ahmet GÜNŞEN

Department of Turkish Language and Literature, Trakya University, Faculty of Letters, Trakya, Turkey
Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne, Türkiye

Ergin JABLE

Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina”, Fakulteti i Filologjisë, Prishtinës, Macedonia
Prishtine Üniversitesi “Hasan Prishtine”, Filoloji Fakültesi, Prishtine, Makedonya

Funda KARA

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Özay KARADAĞ

Department of Social Sciences and Turkish Education, Hacettepe University, Faculty of Education, Ankara, Turkey
Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Hacı Ömer KARPUZ

Department of Turkish Language and Literature, İstanbul Kültür University, Faculty of Art and Sciences, İstanbul, Turkey
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Department of Turkish Language and Literature, Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Ankara, Turkey
Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Kâzım KÖKTEKİN

Department of Turkish Language and Literature, Ordu University, Faculty of Letters, Ordu, Turkey
Ordu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu, Türkiye

Adnan KÜÇÜKOĞLU

Department of Education and Training Programs, Atatürk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Eğitim ve Öğretim Programları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Rıfat KÜTÜK

Department of Social Sciences and Turkish Education, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Anvarbek MOKEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Nuran M. MUHAXHERİ

Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina”, Fakulteti i Filologjisë, Prishtinës, Macedonia
Prishtine Üniversitesi “Hasan Prishtine”, Filoloji Fakültesi, Prishtine, Makedonya

Takashi OSAWA

Department of Foreign Studies, Osaka University, Osaka, Japan
Osaka Üniversitesi, Yabancı Çalışmalar Bölümü, Osaka, Japonya

Mustafa ÖNER

Department of Modern Turkish Language, Ege University, Faculty of Letters, İzmir, Turkey
Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Modern Türk Dili Bölümü, İzmir, Türkiye

Turcology Research

Osman Gazi ÖZGÜDENLİ

Department of Turkish History, Marmara University, Institute of Turkic Studies, İstanbul, Turkey
Department of Turkish History, Marmara University, Institute of Turkic Studies, İstanbul, Turkey

Haldun ÖZKAN

Department of Art History, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Okay PEKŞEN

Department of History, Ondokuz Mayıs University, Samsun Turkey
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun Türkiye

Munkhtulga RINCHINKHOROL

İzmir Katip Çelebi University, İzmir, Turkey
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Güliden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Department of Turkish Language and Literature, Marmara University, Faculty of Art and Sciences, İstanbul, Turkey
Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

İsa SULÇEVŞİ

Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina”, Fakulteti i Filologjisë, Prishtinës, Macedonia
Prishtine Üniversitesi “Hasan Prishtine”, Filoloji Fakültesi, Prishtine, Makedonya

Cumali ŞABANOV

Uzbekistan-Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan
Özbekistan-Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üniversitesi, Taşkent, Özbekistan

Negizbek ŞABDANALİYEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Kubatbek TABALDİYEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Ahmet TAŞAĞIL

Department of History, Yeditepe University, Faculty of Arts and Sciences, İstanbul, Turkey
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Fahri TEMİZYÜREK

Department of Turkish Education, Gazi University, Faculty of Education, Ankara, Turkey
Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Vladimir V. TISHIN

Dep. of History and Culture of Central Asia, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Ins.of Mongolian, Buddhist, and Tibetan Studies, Russia
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi, Moğol, Budist ve Tibet Araştırmaları Enstitüsü, Orta Asya Tarihi ve Kültürü Bölümü, Rusya

Mehmet TÖRENEK

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Suat UNGAN

Department of Turkish Education, Karadeniz Technical University, Faculty of Fatih Education, Trabzon, Turkey
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Trabzon, Türkiye

Nurdin USEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Ercüment YILDIRIM

Department of History, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş, Turkey
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Kürşat YILDIRIM

Department of History, İstanbul University, Faculty of Letters, İstanbul, Turkey
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Peter ZIEME

Department of History and Cultural Studies, Almanyaya-Freie University, Institute of Ottoman Studies and Turcology, Berlin, Germany
Almanya-Freie Üniversitesi, Osmanlı Araştırmaları ve Türkoloji Enstitüsü, Tarih ve Kültürel Çalışmalar Bölümü, Berlin, Almanya

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS / YABANCI DİL DANIŞMANLARI

Sinan DİNÇ

Department of South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Mehmet TAKKAÇ

Department of English Language Education, Atatürk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, İngiliz Dili Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Turcology Research

AIMS AND SCOPE

Turcology Research is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Atatürk University Institute of Research in Turcology and published triannually on January, May, and September. The publication languages of the journal are Turkish (and other Turkic language), English and Russian (or Cyrillic).

Turcology Research aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, case reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to Turkish language, Turkish history, Turkish culture, Turkish literature, Turkish folklore, Turkish geography and Turkish art.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Turkish language.

Turcology Research is currently indexed in DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TUBITAK ULAKBIM TR Index, MIAR, MLA, Scilit and China National Knowledge Infrastructure (CNKI).

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Turcology Research is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <http://turcology.org>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://turcology.org/en/instructions-to-authors-106>.

Editor in Chief: Yasin Topaloğlu

Address: Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

E-mail: tyasin@atauni.edu.tr

Publisher: Atatürk University

Address: Atatürk University, Yakutiye, Erzurum, Turkey

Publishing Service: AVES

Address: Büyükdere Cad., 199/6 34394 Şişli, İstanbul, Turkey

Phone: +90 212 217 17 00

E-mail: info@avesyayincilik.com

Webpage: www.avesyayincilik.com

Turcology Research

AMAÇ VE KAPSAM

Turcology Research; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe (ve diğer Türk dilleri), İngilizce ve Rusça (veya Kiril).

Turcology Research, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı Türk dili, Türk tarihi, Türk kültürü, Türk edebiyatı, Türk folkloru, Türk coğrafyası ve Türk sanatını kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Türk Dünyasının her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Turcology Research DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, MIAR, MLA, Scilit ve China National Knowledge Infrastructure (CNKI)'da indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Turcology Research dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Turcology Research yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://turcology.org/> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Turcology Research'ün içeriği, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://turcology.org/TR/instructions-to-authors-106> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör: Yasin Topaloğlu

Adres: Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

E-posta: tyasin@atauni.edu.tr

Yayıncı: Atatürk Üniversitesi

Adres: Atatürk Üniversitesi, Yakutiye, Erzurum, Türkiye

Yayınevi: AVES

Adres: Büyükdere Cad., 199/6 34394 Şişli, İstanbul, Türkiye

Tel: +90 212 217 17 00

E-posta: info@avesyayincilik.com

Web: www.avesyayincilik.com

Turcology Research

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- 1 **Yazıtlarda Cümleler Arası Anlamsal Bağlar**
Sensitive Bindings Between Sentences in Instructions
Ümit HUNUTLU
- 13 **Klasik Türk Edebiyatında Bir Eleştiri Terimi ve Tür İsmi Olarak Tezrik**
Tezrik as a Criticism Term and Genre Name in Classical Turkish Literature
Ahmet TOPAL
- 22 **Edviye-i Müfrede Adlı Eserde Bâh ve Kullanılan İlaçlar**
Sexual Health and Medicines Used in Edviye-i Müfrede
Zehra GENÇEL EFE
- 30 **The Origin of Turkic Bal [Honey]**
Türkçe Bal [Honey]'in Kökeni
Fatih ŞENGÜL
- 37 **Modern Türk Hikâyeciliğinin Kuruluşunda Hayat-ı Hakikiye Sahneleri ve Alafrangalaşma**
Daily Life Scenes and Europeanization in the Foundation of Modern Turkish Short Story Writing
Hakan SOYDAŞ
- 49 **An Evaluation of the Return Route of the Ten Thousand and Theches Hill: Araklı/Sürmene– Bayburt Road**
Onbinlerin Dönüş Rotası ve Theches Tepesi Üzerine Bir Değerlendirme: Araklı/Sürmene– Bayburt Road
Osman EMİR, İsmail KÖSE, Yasin TOPALOĞLU
- 62 **Otuz Yıl Savaşları'nın Askerî-Politik Boyutu**
The Military–Political Dimension of The Thirty Years' War
Kenan ŞAHİN
- 70 **Kafkas Cephesi'nde Savaşan Osmanlı Askerlerinin Anılarında Turan İdeali (1914–1918)**
The Ideal of Turan in the Memory of Ottoman Soldiers Fighting on the Caucasian Front (1914–1918)
Ersoy ZENGİN
- 83 **Haçlı Tarihine Frank Şövalyeler Üzerinden Bakmak: Urfa Haçlı Kontluğunda Baudouin ve Joscelin Örneği**
Looking at the History of the Crusades Through the Frankish Knights: The Case of Baudouin and Joscelin in the Crusader County of Urfa
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ
- 100 **Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri**
Eyewitness Accounts of 19th Century Erzurum Earthquakes
Murat KÜÇÜKÜĞURLU
- 111 **19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sistemindeki Düzenlemelerin Kurumsal İktisat Perspektifinden Değerlendirilmesi: Yeni Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir Uygulama**
An Evaluation of Regulations in the 19th Century Ottoman Legal System from the Perspective of Institutional Economics: An Application on New Court Records
Halime ALKAN, Kemal PEKCOŞKUN
- 124 **Demokrat Parti Dönemi Ağrı'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlarına Kantitatif Bir Yaklaşım (1950–1960)**
A Quantitative Approach to Public Expenditures and Investments in Ağrı During the Democrat Party Period (1950–1960)
Harun AYDIN, S. Esin DAYI
- 136 **İkinci Dünya Savaşı Sonrası Japonya'daki Devlet Güvenlik Komitesi Ajanları: Bir ve Halef**
The Agents of the Committee for State Security in Japan After the Second World War: Bir and Halef
Dilyaram AYUPOVA

Turcology Research

- 145** Derin Ekoloji Bağlamında Âşık Veysel
Âşık Veysel in the Context of Deep Ecology
Özge ÖZGÜN, Mehmet Fikret ARARGÜÇ
- 152** Türk Dizileri Üzerinden Türkiye'de Toplumsal ve Kültürel Yaşama Yönelik Algılar (Bosna Hersek, Ürdün ve Kırgızistan Örnekleri)
Images of Social and Cultural Life in Turkey as Represented by Turkish TV Series (Bosnia and Herzegovina, Jordan, and Kyrgyzstan Samples)
Erhan HANCIĞAZ, Himmet HÜLÜR
- 167** Reviewer List/Hakem Listesi

Yazıtlarda Cümleler Arası Anlamsal Bağlar

Sensitive Bindings Between Sentences in Instructions

Ümit HUNUTLU

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana
Bilim Dalı, Rize, Türkiye

Department of Turkish Language
and Literature, Recep Tayyip
Erdoğan University, Faculty of Arts
and Sciences, Rize, Turkey

ÖZ

Bir metnin kuruluşuna hizmet eden cümleler belli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Metinde veya konuşma bütünlüğü içinde cümleler birbirine farklı anlam ilişkileriyle bağlanır. Ancak bazı cümleler arasındaki bağlantılar diğerlerinden daha sağlamdır. Bu bağlantılar; bağlaçlar, ortak öge, kip veya şahıs ekleriyle sağlandığı gibi; işaret sıfatları, iyelik ve durum ekleri, zamirlerle de sağlanabilir. Şekil bilgisi yöntemlerinin yanı sıra eksilti, art ya da ön gönderim, değiştirim, yineleme gibi metin dil bilimsel yöntemler de cümleler arasındaki anlam ve bağlantıyı güçlendirir. Bütün bunlar; cümlelerin amaç, açıklama, neden-sonuç, karşılaştırma, karşıtlık gibi anlamlarla yan yana gelmelerinde etkili rol oynar.

Bu çalışmada Orhun yazıtlarında, anlam ilişkileriyle bağlanan sıralı ve bağlı cümleler ele alınmıştır. Yazıtlarda, bu yapıda bir araya gelen en yaygın anlam ilişkileri analiz edilmiştir. Diğer cümlelere göre anlamsal yönden birbirini daha iyi tamamlayan cümleler üzerinde durulmuştur. Bu cümlelerde, açıklama, amaç-sonuç, karşılaştırma, karşıtlık, neden-sonuç, sıralama, sınırlandırma, zaman gibi anlam ilişkileri tespit edilmiştir.

Köktürkçede anlam ilişkileriyle bağlanan cümlelerin söz dizimsel niteliklerine bakıldığında bu cümlelerin çok uzun ve çok ögeli cümleler olmadığı görülmüştür. Bu yapılarda kısa cümleler kendinden sonra gelen cümleyi tümleş değerinde tamamlamıştır. Çoğunlukla özne ve yüklemden oluşan bu sıralı yapılar, cümle dizisinde bir sonraki cümlele yükleminden çok uzak değildir.

Yazıtlarda cümleler arasındaki anlamsal bağı kuvvetlendiren unsurlardan biri de vurgu olmalıdır. Yazıtlarda bağımsız bir cümle, bağlaçlara ihtiyaç duymadan başka bir cümleye bağlanmıştır. Bağlaçsız sıralanan ve anlam ilişkileriyle bağlanan bu cümleler, Türk dilinin her döneminde karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlarda tespit edilen cümle üstü bağlaçsız yapılar, taşa yazmanın sınırlılıklarından ötürü, yerden tasarruf amacıyla tercih edilmiş olabilir, ancak bu durumu sadece bir nedene bağlamak doğru değildir. Eski Türkçe döneminde bağlaçsız yapıların tercih edilme sebebi, biraz da Türkçenin doğal yapısıyla ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Köktürkçe, Metin Dil Bilimi, Sıralı Cümle, Söz Dizimi, Yazıtlar

ABSTRACT

Sentences that serve the construction of a text come together according to certain rules. Sentences are connected to each other with different meaning relations in a text or in speech integrity, but the connections between some sentences are more solid than others. These connections can be provided with conjunctions, common element, mood or personal ending, as well as demonstrative adjectives, possessive and case suffixes, and pronouns. In addition to morphological elements, it also strengthens the meaning and connection between sentences with linguistic methods such as ellipsis, back- or pre-reference, substitution, and repetition. All these play an effective role in the juxtaposition of sentences with meanings such as purpose, explanation, cause-effect, comparison, and contrast. In this study, compound-complex sentence and complex sentences connected by semantic relations in Orhun inscriptions are discussed. In the inscriptions, the most common meaning relations that come together with this structure have been analyzed. Sentences that complement each other semantically better than other sentences are emphasized. In these sentences, semantic relations such as explanation, purpose-effect, comparison, contrast, cause-effect, order, limitation, and time have been determined. When the syntactic characteristics of the sentences connected with meaning relations in Kök Turkish are examined, it is seen that these sentences are not very long and multicomponent sentences. In these structures, short sentences complete the sentence that comes after them as

Geliş Tarihi/Received: 17.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 13.07.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Ümit HUNUTLU

E-mail: umithunutlu@gmail.com

Atıf: Hunutlu, Ü. (2024). Yazıtlarda cümleler arası anlamsal bağlar. *Turcology Research*, 79, 1-12.

Cite this article as: Hunutlu, Ü. (2024). Sensitive bindings between sentences in instructions. *Turcology Research*, 79, 1-12.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

complements. These sequential structures, consisting mostly of subject and predicate, are not far from the predicate of the next sentence in the sentence sequence. One of the elements that strengthen the semantic bond between sentences in inscriptions should be emphasis. In inscriptions, an independent sentence is connected to another sentence without the need for conjunctions. These sentences, which are ordered without a conjunction and connected with meaning relations, appear in every period of the Turkish language. Conjunction-free structures found in the inscriptions may have been preferred in order to save space due to the limitations of writing on stone. However, it is not correct to attribute this situation to only one reason. The reason why non-conjunctive structures were preferred in the Old Turkish period is partly related to the natural structure of Turkish.

Keywords: Coordinate Sentence, Inscriptions, Kopturk Language, Semantics, Syntax

Giriş

Cümleler; kuruluşları, anlamları, yapıları ve diğer özellikleri bakımından hemen hemen benzer sınıflandırmalara tabi tutulurlar. Bu sınıflandırmalarda cümledeki yüklem türü, “yargının gerçekleşme durumunu yansıtan cümle anlamı, öge dizilişine bağlı olarak yüklem yeri, cümlelerin kuruluş şekline ve ögeler arası ilişkilere bağlı olarak cümle yapısı gözetilmektedir (Karahana, 2006: 6; Özkan vd., 2008: 6). Bu sınıflandırmalar içinde “yapıları bakımından cümle çeşitleri” bir türlü uzlaşmaya varılmayan konu alanı olmuştur. Cümledeki yargı kavramı, yargının nitelikleri, neyin yargı değeri taşıyıp taşımadığı, cümlelerin sınırlarını belirlemede ve yapısal niteliklerinin çizilmesinde belirleyici olmuştur (Ercilasun, 2009: 169). Yargı kavramıyla bağlantılı olan fiilimsiler, yan cümle ve temel kuruluşları araştırmacılar arasında fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Örneğin Karahana “Yargının vurgu veya ekle sağlanan bir bitmişlik ifadesi” olduğundan hareketle fiilimsi kuruluşlarını yan cümle olarak değerlendirmez (2011: 237). Banguoğlu ise fiilimsileri yargı ve yargı öbekleri içinde değerlendirir. Yargının “istenilen, duyulan ve düşünülünen” yansıttığını dile getirir (2005: 520). Fiilimsileri bitmemiş fiil yargısı olarak değerlendirir. Fiilimsilerin cümle içinde tam yargı değeri kazandıklarını belirtir (2005: 571).

Söz diziminin temel tartışma konularından biri de, cümlelerin temel yapısal özelliklerinin ortaya konmasıdır. Cümle nerede başlar ve nerede biter? Birkaç cümlelerin bir anlamı karşılamak için bir araya gelmesi durumunda bu cümleler nasıl değerlendirilmelidir? Bu sorulara yaklaşım tarzı cümle yapılarıyla ilgili sınıflandırmalarda çeşitliliğe sebep olmuştur. Birleşik, sıralı ve bağlı cümle terimleri ve bu terimlerin nitelikleri birçok araştırmada birbirinin yerine kullanılmıştır (Ersoy, 2001: 313 – 333). Basit, sıralı, bağlı, birleşik cümle terimlerinin sınırları netlik kazanmamıştır. Bazı araştırmacılar sıralı ve bağlı cümleyi ayrı bir kategoride değerlendirilirken bazıları birleşik cümlelerin alt başlığında incelemiştir (Banguoğlu, 2005: 546–586.) Cümledeki birleşik yapı, bağımsız bir yargının temel cümlelerin bir ögesini veya bir unsurunu karşıladığında oluşur. Bu durumda tam yargı değeri taşıyan bir iç cümle başka bir cümlelerin ögesi konumundadır.¹ Sıralı ve bağlı cümle yapılarını oluşturmak için bir araya gelen cümleler arasındaki ilişki ise daha farklıdır. Bunlar arasında bir diğer cümlelerin ögesi olma durumu yoktur. Bir anlamı izah için bir araya gelmiş cümleler söz konusudur. Aralarında anlam ilişkisi olan cümleler, çeşitli şekillerde ve çeşitli vasıtalarla bir araya gelir. Bağlanan cümlelerin her biri kendi başına bağımsız bir yargı içerir.

Delice, sıralı ve bağlı cümleleri yapı bakımından değil “kullanımlarına göre cümleler” başlığı altında değerlendirir (2012: 875). Karahana ise cümle sınıflandırılmasına yeni bir bakış açısı getirmiştir (Ergönerç Akbaba, 2013: 113). Cümleleri, bağlanma şekillerine göre gruplandırmıştır. “Bağlama edatlarıyla”, “ortak cümle ögeleriyle”, “ortak kip / şahıs ekleriyle”, “anlam ilişkileriyle” bağlanan cümleler şeklinde tasnif etmiştir.

Verilmek istenen anlamın tek cümleyle aktarılamadığı durumlarda, cümle üstü dil birliklerine başvurulur (Karahana, 2004: 85). Bu dil birliklerinin birbirine bağlantılı şekillerinde bazı gramatikal unsurlar etkilidir (Karahana, 2011: 243). Bağlama edatları, ortak ögeler, kip ve şahıs ortaklıkları cümleler arasında ilgi kuran gramer unsurlarıdır. Bunlar yanında cümleler arasındaki çeşitli anlam ilişkileri bağlanma şekillerinde etkilidir. Cümleler arasındaki anlam ilişkisi gramer unsurlarıyla desteklenebilir. Bazı durumlarda ise gramer unsurları kullanılmadan cümleler bir bağlam veya metin içinde yan yana gelir ve anlamsal yönden birbirini tamamlar. Cümleler arasında; açıklama, amaç, karşılaştırma, karşıtlık, kıyaslama, örneklendirme, sebep-sonuç, sıralama, sınırlandırma vb. anlam ilişkileri kurulabilir. Aynı kavram alanına giren kelimelerin tercih edilmesi; eş anlamlı veya zıt anlamlı kelimelerin kullanılması cümlelerin anlam ilişkileriyle bağlanmasında etkilidir. Art ve ön gönderimler, deyiştirim, eksilti, yineleme gibi metin dil bilimsel yöntemler cümleleri anlamsal yönden birbirine bağlar (Subaşı Uzun, 1995: 36, 63, 70, 87).

Anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler; metin dil bilimi alanıyla ilgili çok yönlü bir konudur (Ergönerç Akbaba, 2013: 128). Bu tarz söz dizimsel yapılar için sözcük (Vardar, 1988: 189), cümleden büyük birlikler (Üstünova, 1998: 2) terimleri kullanılmaktadır. Akçataş, anlam ilişkileriyle bir araya gelen söz dizimsel yapılar için, cümle grubu terimini önerir. Bazı cümleler bir durumu, düşünceyi, olayı tek başına anlatırken bazılarının birbirini tamamlayıp açıkladığını dile getirir. Anlam ilişkileri bakımından cümleleri Duymaz’dan hareketle altı başlıkta değerlendirir (Duymaz; Turan, 2006: 85): 1. Neden-Sonuç, 2. Açıklama, 3. Örnek, 4. Amaç, 5. Karşılaştırma, 6. Karşıtlık (Akçataş, 2007: 7–8).

Anlam ilişkileriyle bağlanan cümlelerdeki ilişki temel cümle yan cümle ilişkisinden farklıdır. Burada öge olma ilişkisi değil, birbirine bağlanma ve anlam yönünden birbirini tamamlama ilişkisi vardır. Aralarında anlam ilişkisi olan cümleler, çeşitli yollarla sıralanır ve bağlanır (Gece, 1998: 335–336). Bu tarz sıralanan cümleler belli niteliklerle birbirini tamamladığı için, bir öge değerinde olmadıkları hâlde, dil bilimsel dönüşümle tümleş değeri kazanmaları çok kolaydır.

1 Ölker, tam yargı değeri gösteren iç cümlelerin bir öbek oluşturduğunu belirtir. Bir terim eksikliğine dikkat çeker. Bu yapılar için “hüküm grubu” terimini önerir (2022, 506).

Bağlı cümlelerde bağlaçlar sayesinde cümleler arası anlam ilişkileri kolaylıkla sezilebilir. Bağlaçların kullanılmadığı durumlarda, vurgu, tonlama, bağlam; ögeler arası ilişkiler; yineleme, eksilti, değiştirim gibi etkenler cümleleri anlam ilişkileriyle birbirine bağlamaktadır.

Eski Türkçeden beri dilimizde bağlaç işlevli kelimeler kullanılmıştır (takı, azu, ulayu vb.). Ancak bunlar Eski Türkçe döneminde sınırlı sayıdadır. Bağlaçlarla bağlanan cümle yapılarındaki çeşitlilik Türkçede daha geç ortaya çıkmıştır. Bu durum iki sebeple açıklanmaktadır:

-Eski Türkçede ifadede kısalığı tercihi beraberinde bağlaçsızlığı getirmiştir. Benzer durum günümüzde konuşma dili ve ağız özelliklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin konuşma dilinde türlü bağlaçların görevi farklı vurgu ve tonlamalarla yerine getirilir. Bu sebeple bağlaçlar az sayıdadır:

Araba alamıyorum, param yok. = Araba alamıyorum çünkü param yok.

-Türkçenin gelişmiş bir zarf-fiil sistemi olması. Cümle sıralanırken bağlaçlar yerine zarf-fiil cümlelerin kullanılması.

Yemeğini yedi ve gitti. = Yemeğini yiyip gitti.

Dün geledim, çünkü hastalandım = Hastalandığım için dün geledim.

Tercümeler yoluyla dilimize Farsça ve Arapçadan birçok kelimenin bağlaç göreviyle girmiş olduğu bir gerçektir. Ancak cümle başı edatlarıyla oluşturulan söz dizimsel yapıların Türkçeye tamamen yabancı dillerden geçtiğini söyleyemeyiz. Çevrilen kaynak dildeki bazı yapılar, Türkler tarafından bazı yönlerden taklit edilmiştir. Eski Türkçede kullanılan “kaçan, kanyu, kim, ne” gibi kelimelere, yabancı dillerden aktarılan yapılarıdaki cümle bağlaçlarını karşılamak amacıyla yeni anlamlar verilmiştir (Tekin Ş., 1992: 62) Bu yapıların organik olarak zarf-fiillerden doğmuş olduğu aşikârdır (azu, artuki, takı, udu, ulayu ve yime). Yine sözlü dilde yaygınlık gösteren anlam ilişkileriyle ve bağlaçsız bağlanan cümleler, Türk dilinin başlangıçtan beri tercih ettiği bir söz dizimsel yapı olmuştur. Bu cümleler arasında anlamsal bir bağ görülür.

Bu çalışmada ilk yazılı eserlerimizi esas alarak Köktürkçede tercih edilen anlam ilişkileriyle bağlanan ve bu bağlanışta bağlaçlara ihtiyaç duymayan yapılar örneklendirilecek ve bu yapıların söz dizimsel özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu cümlelerden hareketle aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

- Köktürkçede bağlaçsız bağlanan cümleler arasında hangi anlamsal ilişkiler mevcuttur?
- Cümle başı edatları kullanılmadan bu ilişkiler nasıl oluşturulmuştur?
- Bu cümlelerin söz dizimsel özellikleri nelerdir?
- Öge dizilişlerinde belli bir kalıp var mıdır?
- Öge ortaklıkları var mıdır?
- Bir araya gelmelerinde ve anlamlandırılmalarında söz dizimi dışında etkili olan bir gramer unsuru var mıdır?
- Bu cümleler hangi kip ve şahıslarla oluşturulmuştur?
- Gönderim ögeleri nasıl bağlanmış?
- Derin yapıda nasıl bir dönüşüm göstermiştir?

Yazıtlarda Anlam İlgisiyle Bağlanan Cümleler

Anlam ilişkileriyle bağlanan ve bu bağlantıda bağlaçsız yan yana gelen cümleler, Türk dilinin ilk yazılı eserlerinden beri tercih edilen söz dizimsel bir yapıdır. Tekin, “bağlaçsız birleşik cümleler” adını verdiği bu cümlelerin Orhon Türkçesinin en yaygın birleşik cümle türü olduğunu belirtir ve şu örnekleri sıralar (Tekin, 2003: 212–213):

çığaṅ bodunug bay kılım, az bodunug üküş kılım / “Yoksul halkı zengin ettim, az halkı çoğalttım” (KT G 9)

bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş / “(Onlar) akıllı hakanlar imiş, yiğit hakanlar imiş” (KT D 3)

anta kisre inisi kagan bolmış erinç, oğlıtı kagan bolmış erinç / “Ondan sonra erkek kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz” (KT D 4-5)

özi yañılıtı, kagani ölti, bodunı küñ kul boltı / “Kendisi (bize) ihanet etti, hakanı öldü, halkı (da) cariyeye (ve) köle oldu” (KT D 20)

Tabgaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş / “Çin halkının sözleri tatlı, ipek kumaşları da yumuşak imiş” (KT G 5).

Tekin, bu cümlelerin arasındaki anlam ilişkileri ve öge ortaklıkları üzerinde durmaz. Bunların zamansal bir sıra göstermesinden hareketle bağlaçsız birleşik cümleler olduğunu bildirir. Yukarıdaki örneklerde olay sırası arz eden cümlelerin bağlaçsız cümlelerle sıralandığı görülmektedir. Bu cümlelerin sayısı yukarıdaki örneklerle sınırlı değildir, bu sayı daha da arttırılabilir. Metnin kuruluşuna bağlı olarak cümlelerin bu şekilde sıralanması doğaldır. Tekin, burada özellikle bağlaçsız sıralanan cümlelere dikkat çekmiştir. Ancak yazıtlarda bu yapıda yan yana getirilen, farklı anlam ilişkileriyle bağlanan cümleleri görmek de mümkündür. Açıklama, sebep–sonuç, karşıtlık, kıyaslama, tarz ilgisi bunlardan bazılarıdır.

Açıklama İlgisiyle Bağlanan Cümleler

Kendinden önceki veya sonraki cümleyi açıklayan ve verilmek istenen anlamı daha belirginleştiren cümlelerdir. Eski Uygur Türkçesinden itibaren ki’li cümleler ödüncüleme yoluyla dilimize girmeye başlamış olan açıklama cümlelerinin en tipik örnekleridir (Daşdemir, 2009: 136). Ancak ki / kim’li cümlelerde açıklama cümlesi temel cümlelerin yan cümlesi niteliğindedir. Türkçe söz dizimi yapısında bir öge konumundadır. Köktürkçede “kim”li açıklama yan cümleleri kullanılmadan bağımsız cümleler birbirinin açıklayıcısı olmuştur. Aşağıda a ve b maddelerinde bir öncesindeki cümleye paralel bir anlam içeren ve önceki anlamı destekleyen, açıklayan bir cümle tekrarı söz konusudur:

a) *yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz / Yufka iken delmek kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış.* T(1.) G 6

$(ZT_1 + \ddot{O}_1 + Y_2) + [B] + (\ddot{O}_2 + Y_2)^2$

Bu iki cümlede; açıklama ve pekiştirme ilgisini destekleyen anlam, bağlam ve söz dizimine dayalı ortaklıklar görülmektedir. İki cümle arasında söz dizimsel paralelizm mevcuttur. Aynı kavram alanına ait sözcük olan *yuyka* ve *yinçge* iki ayrı cümlede kullanılmıştır. *Uçuz* kelimesi iki cümlede de tekrar etmiştir (Subaşı Uzun, 1995).

Bu cümlelerdeki anlamı fiilimsilerle veya bağlaçlarla karşılayabiliriz. Ancak metinde bağlaçlara ihtiyaç duyulmadan verilmek istenen anlam aktarılmıştır:

Yufka iken delmek kolay **olduğu gibi** ince iken koparmak kolaymış.

Yufka iken delmek kolaymış (**yani / ki**) ince iken koparmak kolaymış.

b) *yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge yoğun bolsar üzgölük alp ermiş. Yufka [olan bir şey eğer] kalınlaşırsa [onu] delmek zor imiş. İnce [olan bir şey de eğer] yoğun olursa [onu] koparmak zor imiş* (Alyılmaz, 2021: 326-327).

$(\ddot{S}T_1 + \ddot{O}_1 + Y_1) + [B] + (\ddot{S}T_2 + \ddot{O}_2 + Y\ddot{O}T_2 + Y_2)$

Bu iki cümle arasında söz dizimsel ve anlamsal bir paralelizm mevcuttur. Aynı kavram alanına ait sözcükler olan *yuyka*, *yinçge*; *kalın*, *yoğun*; *topulguluk*, *üzgölük* kelimeleri cümleler arasındaki bağı kuvvetlendirmiştir. *Bolsar*, *alp ermiş* kelimeleri iki cümlede tekrar etmiştir.

Açıklama ilişkileriyle bağlanan bu cümlelerde verilmek istenen anlam, fiilimsilerle veya bağlaçlarla da kurulabilirdi:

Yufka, kalın olursa (onu) delmek zor **olduğu gibi** ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. T(1.) G 5-6

Yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş (**yani / ki**) ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. T(1.) G 5-6

Karşıtlık İlgisiyle Bağlanan Cümleler

Yapıca bağımsız cümlelerin zıtlık gösteren bir durumu karşılamak için bir araya gelmesiyle oluşur. Yazıtlarda karşıtlık ilgisile bağlanan cümlelerde öge ortaklığı bulunmamaktadır. Bu söz dizimsel yapılarda sıralı cümlelerin ögeleri arasında ortaklığı olmadığı gibi çok az örnekte kip ortaklığı mevcuttur. Aşağıdaki a, b, c, ç örneklerinde kip ortaklığı görülmektedir ancak d ve e örneklerinde kip ortaklığı da görülmez:

a) *kan bertim kanıñın koodup içikdiñ. [Sana] han verdim; [sen] hanını bırakıp tutsak oldun* T(1.) B 3 (Alyılmaz, 2021: 310-311)

$([\ddot{O}_1] + N_1 + Y_1) + [B] + ([\ddot{O}_2] + HT_1 + Y_1)$

Kip yönünden ortaklık gösteren bu iki cümlelerin şahısları ve ögeleri birbirinden bağımsızdır. Cümleler arasındaki anlam ilişkisi yineleme ve gönderim yoluyla sağlanmıştır. *Kan* kelimesi iki cümlede de tekrar etmiştir. *Kanıñın* kelimesindeki iyelik eki birinci cümledeki “*kime*” han verildiğine gönderimde bulunmaktadır. Yine aynı kelimedeki yükleme hâli eki de birinci cümleye gönderim için kullanılmıştır.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Han vermeme **rağmen /** (sen) hanını bırakıp tabi oldun.

Han verdim **ama** (sen) hanını bırakıp tabi oldun.

b) *kelmiş alp tidi tuymadı. [Düşmanlar buraya kadar gelişimiz için de] “Zor! (Gelemezler!) dedi[ler]. [Ancak onlar gelişimizden] haberdar [bile] olmadı[lar]* T(2.) B 3-4 (Alyılmaz, 2021: 367)

$([\ddot{O}_1] + N_1 + Y_1) + [B] + ([\ddot{O}_2 + N_2] + Y_2)$

Kip bakımından örtüşen bu iki cümlede yüklem 3. şahısla çekimlenseler de farklı özneler barındırmaktadır. İkinci cümlede *tuymadı* yüklemine nesnesinde eksiltmeye gidilmiştir. Çünkü birinci cümledeki nesne, ikinci cümledeki nesnesiyle ilgilidir. (“kelmiş alp” haberini duymadı). *Ti-* ve *tuy-* aynı kavram alanında olan fiillerdir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

(Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” demelerine **rağmen** pek de zorluk hissetmediler.

(Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler **ama** pek de zorluk hissetmediler.

c) *yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüzüne başına bir t[egmedi...] Zırhından, kaputundan yüzden fazla okla vurdular, yüzüne (ve) başına birisi [bile değmedi]* KT D 33 (Ölmez, 2012: 97–98).

$([\ddot{O}_1] + [N_1] + Y_{T_1} + V_{sT_1} + Y_1) + [B] + (Y_{\ddot{O}T_2} + \ddot{O}_2 + Y_2)$

Kip bakımından örtüşen bu iki cümlelerin, yüklemeleri 3. şahısla çekimlenmiştir; ancak özneleri farklıdır. *Ur-* ve *tegme-* aynı kavram alanında olan fiillerdir. Filler arasındaki olumluluk ve olumsuzluk durumu karşıtlık oluşturmuştur. İkinci cümledeki *bir* kelimesiyle birinci cümledeki *yüz artuk ok* ifadesine gönderimde bulunulmuştur.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

(Kül Tigin'i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular **hâlde** yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi. KT D 33

(Kül Tigin'i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular (**ama**) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi. KT D 33

ç) *[yigirmi yaşıma] basmıl iduk kut oğuşum bodun erti arkış idmaz tiyin süledim. Yirmi yaşımda, Basmıl İduk Kut'u akraba kavmim idi; kervan göndermiyor, diye sefer ettim.* BK D 25 (Tekin, 2010: 58–59).

$(Z_{T_1} + \ddot{O}_1 + N_1 + Y_1) + [B] + ([Z_{T_1} + \ddot{O}_1] + S_{T_2} + Y_2)$

İki cümle arasında kip uyumu yanında tümleş ortaklığı mevcuttur. İkinci cümlede hareketin kime yönelik olduğunu gösteren yapıda (*Basmıl İduk Kut*) eksiltmeye gidilmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Yirmi yaşımda Basmıl İduk Kut (benim) soyumdan milletimden **olduğu halde**, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim.

Yirmi yaşımda Basmıl İduk Kut (benim) soyumdan milletim idi **ama** ben kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim.

d) *illig bodun ertim ilim amtı kanı... Ülkesi olan bir halktım, ülkem şimdi nerede!* KT D 9 (Ölmez, 2012: 93).

$([\ddot{O}_1] + Y_1) + [B] + (\ddot{O}_2 + Z_{T_2} + Y_2)$

İki cümle arasında kip, öge veya şahıs ortaklığı bulunmamaktadır. İki cümlede aynı kavram alanına sahip olan *il* ve *illig* kelimeleri tekrar etmiştir. Birinci cümledeki "il" in kime ait olduğunu ikinci cümledeki iyelik eki belirtmiş ve pekiştirmiştir. İkinci cümlede yüklem hemen önünde yer alan *amtı* zarfı birinci cümleyle zaman karşıtlığını arttırmıştır.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Devlet sahibi bir halk **olmama rağmen**, devletim şimdi nerede...

Devlet sahibi bir halk idim (**ama**) devletim şimdi nerede...

e) *kaganlıg bodun ertim kaganım kanı... Hakanı olan bir halktım, hakanım nerede?* KT D 9 (Ölmez, 2012: 93).

$([\ddot{O}_1] + Y_1) + [B] + (\ddot{O}_2 + Y_2)$

Bir üst örnekte ifade edilen özellikler bu iki cümle için de geçerlidir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Hakan sahibi bir halk **olmama rağmen** hakanım (şimdi) nerede?

Hakan sahibi bir halk idim (**ama şimdi**) hakanım nerede?

Kıyaslama İlgisiyle Bağlanan Cümleler

İki cümle arasında tercih ve karşılaştırma ilgisinin olduğu söz dizimsel yapılarıdır. Kıyaslama zarfı ekleri ve kıyaslama bağlaçları kullanılmadan sıralı cümleler arasında kıyaslama ilgisi kurulmaktadır.

yagımız tegre oçuk teg erti biz aş <t>eg ertimiz. Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik T(1.) G 1 (Ergin, 200: 67).

$(\ddot{O}_1 + Y_{T_1} + Y_1) + [B] + (\ddot{O}_2 + Y_2)$

Bu söz dizimsel yapı hakkında farklı okuma ve anlamlandırmalar mevcuttur. Bu farklılıklar söz dizimsel yapının öge dizilişi ve cümlelerin bağlanış şeklini etkilememektedir.³ Yukarıdaki söz dizimsel yapıda, sıralı cümlelerin ögeleri arasında ortaklık yoktur. Bu cümlelerde kip

3 Alyılmaz; *oçuk* kelimesini *uçuk*; *aş* kelimesini *ānā* okumuş ve cümleleri şöyle anlamlandırmıştır: "Düşman[lar]ımız etrafımızdan uçup / kaçıp [gitmiş] gibiydiler; biz [ise] onları [her an yakalamaya hazır] akdoğanlar gibiydik." (2021, s. 321). Aydın, birkaç anlamlandırma şeklini sıralayarak "Yagımız tegre *uçuk teg erti biz *elbeg ertimiz, düşmanlarımız

ortaklığı olmakla birlikte şahıs ortaklığı görülmez. İlk cümlede kullanılan birinci çokluk kişi iyelik ekli *yagımız* kelimesi ile ikinci cümlede kullanılan *biz* kişi zamiri karşılaştırma unsuru olarak kullanılmıştır. İki cümlede de tekrar edilen benzetme edatlarıyla oluşturulan söz öbeklerinde yapı yinelemesine gidilmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Düşmanlarımız etrafımızda ocak gibi idi (**ise**), biz (de ortadaki) aş (kazanı) gibiydik.

Düşmanlarımız etrafımızda ocak gibi **olmasına karşılık**, biz (de ortadaki) aş (kazanı) gibiydik.

Sebepliliğiyle Bağlanan Cümleler

Bir cümlelerin başka bir cümle yargısının gerçekleşme sebebini gösterdiği yapılarıdır. Birçok metinde olduğu gibi yazıtlarda da sıralı cümleler çoğunlukla sebep ilgisiliyle birbirini tamamlamıştır. Bu yüzden sadece birkaç örnek cümle sunulacaktır.⁴

a) aygıl tidi ayıgması ben ertim bilge tonyukuk. "Söyle!" dedi, söyleyeni (sözcüsü) ben oldum, Bilge Tonyukuk. T(1.) B 5

$([\ddot{O}_1+Y_1]+[B]+[\ddot{O}_2+Y_2])$

Bu cümleler arasında öge ortaklığı bulunmamaktadır. Kip yönünden ortaklık taşıyalar da şahıs yönünden farklılık göstermektedir. Cümleler arasında söz dizimsel paralelizm görülmektedir. Birinci cümlede kullanılan *aygıl* kelimesinin kavram alanıyla ilgili olan *ayıgma* kelimesi cümleler arasındaki bağlantıyı güçlendirir. İkinci cümlede kullanılan iyelik eki birinci cümledeki özneye gönderimde bulunmaktadır.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

"Söyle!" deyince söyleyeni (sözcüsü) ben oldum, Bilge Tonyukuk.

"Söyle!" dedi (**diye**) söyleyeni (sözcüsü) ben oldum, Bilge Tonyukuk.

b) kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaçan neñ erser ölürteçi ök. Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi öldürecektir. T(1.) K 5-6

$(\ddot{O}_1+Y_1)+[B]+(\ddot{O}_2+Y_2)+[B]+([\ddot{O}_3]+ZT_3+N_3+Y_3)$

Sıralanan bu cümlelerde öge ortaklığı bulunmamaktadır. Üçüncü cümlelerin sebebi durumundaki ilk iki cümlede kip ortaklığı bulunmaktadır, ancak bu cümlelerin son cümleyle kip ve şahıs ortaklığı yoktur. İlk iki cümledeki iyelik ekleri, üçüncü cümlelerin öznesine gönderim imkânı sunar. Sonuç cümlesinin nedenleri ilk iki cümlede ifade edilmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

"Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur **olduğundan**, sözcüsü akıllı **olduğundan** ne zaman olsa bizi öldürecektir..."

Sefer etmezsek ne zaman olsa bizi öldürecektir **çünkü** kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş.

c) [kağanı alp ermiş] ayguçısı bilge ermiş kaçan [neñ erser ölürteçi kök. Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. T(1.) D 3-4

$(\ddot{O}_1+Y_1)+[B]+(\ddot{O}_2+Y_2)+[B]+([\ddot{O}_3]+ZT_3+[N_3]+Y_3)$

Bir önceki örnekte ifade edilen özellikler bu cümleler için de geçerlidir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, kağanları cesur **olduğu**, sözcüleri de akıllı **olduğu için**, ne zaman olsa, onlar bizi öldüreceklerdir.

Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi öldüreceklerdir, **çünkü** kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş.

ç) tenri yarlıkazu bu türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim töğünlüg atıg yüğürtmedim. Tanrı'nın yardımıyla (Tanrı lütfettiği için) bu Türk halkı[nın] ara[sına] / iç[ine] silahlı düşman[ları] sokturmadım; [onların] [kuyrukları] düğümlü / bağılı at[ları]nı [ülkemde] dolaştırmadım. T(2.) D 3-4 (Alyılmaz, 2021: 389-390).

$(\ddot{O}_1+Y_1)+[B]+([\ddot{O}_2]+YT_2+N_2+Y_2)+[B]+([\ddot{O}_2+YT_2]+N_3+Y_3)$

Öge ve kip ortaklığı bulunmayan bu yapıda birinci cümle kalıp söz niteliğindedir. "tenri yarlıkazu" kalıp ifadesi, kendinden sonra gelen cümlelerin sebebi durumundadır. Yaşananların müsebbibi Tanrı'dır ve gerçekleşen bu başarılar Tanrı sayesinde.

⁴ etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) gibi idi; biz zengin (bolluk içinde) idik." açıklamasını yapmıştır (2008, s. 91-102).
Ayrıca bakınız: KT D 29-30; KT K 10; BK D 30-31; KT G 8 vb.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Tanrı lütfettiği için bu Türk halkı içinde silahlı düşmanları koşturmadım, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım.

Tanrı lütfetti ve bu sayede Türk halkı içinde silahlı düşmanları koşturmadım, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım.

d) az bodun yağı boltı kara költe sünüşdümüz / Az halkı düşman oldu, [Az halkıyla] Kara gölde savaştık. KT K 2
$(\ddot{O}_1 + Y_1) + [B] + ([BrT_2 + \ddot{O}_2] + YT_2 + Y_2)$

Kip ortaklığı bulunan bu iki cümlede şahıslar farklıdır. *Yağı boltı* ve *sünüşdümüz* kelimeleri aynı kavram alanına aittir. Birinci cümlede özne konumundaki *az bodun* ikinci cümlede birliktelik görevine sahiptir, ancak bu yapıda eksiltmeye gidilmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Az halkı düşman oldu **diye** Kara gölde savaştık.

Kara gölde savaştık **zira** Az halkı düşman oldu.

e) tenri yarlıkadı yañdıımız / Tanrı lütfetti, [düşmanı] dağıttık. T(1.) G 9
$(\ddot{O}_1 + Y_1) + [B] + ([\ddot{O}_2 + N_2] + Y_2)$

Kip ortaklığı taşıyan ancak şahısları farklı olan bu cümlelerde, sebep–sonuç anlamı eksiltmelerle sağlanmıştır. İkinci cümlede nesne eksiltmesine gidilmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Tanrı lütfettiği için dağıttık.

Dağıttık **çünkü** Tanrı lütfetti.

f) [anta kisre] inisi eçisin teg kılınmaduk ⁶ erinç oğlı karın teg kılınmaduk erinç biligsiz kagan olurmış erinç yablak kagan olurmış erinç. [Ondan sonra] erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz, akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. KT D 5
$(ZT1 + \ddot{O}_1 + HT_1 + Y_1) + CSE + [B] + ([ZT1 + \ddot{O}_2 + HT_2 + Y_2) + CSE + [B] + (\ddot{O}_3 + Y_3) + CSE + [B] + (\ddot{O}_4 + Y_4) + CSE$

Bu örnekte cümleler zaman tümleci yönünden ortaklık göstermektedir, ancak neden–sonuç cümleleri arasında öge ortaklığı bulunmamaktadır. Neden cümleleri ile sonuç cümlesi arasında kip uyumu bulunmamaktadır. Bu cümleleri arasındaki olumlu ve olumsuz fiiller (*kılınmaduk-olurmış*) arasında kurulan tezatlık neden–sonuç ilişkisinde etkili olmuştur.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

[Ondan sonra] erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmadığı için, oğulları babaları gibi yaratılmadığı için, akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz.

Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, **çünkü** [ondan sonra] erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.

g) [anta kisre] kara türğiş bodun yağı bolmış keñeres tapa bardı / Ondan sonra Türğiş avam halkı (yine) düşman olmuş Kengeres'e doğru gitti. KT D 39
$(ZT_1 + \ddot{O}_1 + Y_1) + [B] + ([\ddot{O}_2] + Y\ddot{O}T_2 + Y_2)$

Bu iki cümle de kip bakımından farklılık göstermektedir. İkinci cümlede eksilteli bir yapı söz konusudur. Bir cümle başı bağlacına ihtiyaç duyulmadan sonuç cümlesi birinci cümleyle bağlanabilmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

[Ondan sonra] Türğiş avam halkı (**tekrar**) düşman olduğundan Kengeres'e doğru gitti.

[Ondan sonra] Kengeres'e doğru gitti **çünkü** Türğiş avam halkı (tekrar) düşman olmuş.

5 "Kılınmadı +ok" görülen geçmiş zamanın *ok kuvvetlendirme edatı* almış şeklidir (Abik 2016, 44). Cümlelerin hemen ardından verilen çeviri ekin asıl görevini yansıtmaktadır. Altındaki izahlarda ise dönüşüm sonrasında alabileceği anlamsal özellikler sunulmuştur.

Tarz İlgisiyle Bağlanan Cümleler

Bazı cümleler, kendinden önceki veya sonraki cümlelerin yargısını tarz bakımından tamamlamakta ve pekiştirmektedir. Aşağıdaki örneklerde bir cümle başka bir cümlelerin yüklemine tarz bakımından tamamlamıştır. Bu cümleler arasında özne ortaklığı yanında, zaman ve şahıs ortaklığı da bulunmaktadır.

a) tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm bedizettim / Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. KT G 11⁶

$[(\ddot{O}_1)+\text{ÇT}_1+N_1+Y_1]+[B]+[(\ddot{O}_1+N_2)+Y_2]$

Bu iki cümlede ortak kavram alanına ait *bedizçi*, *bedizettim* kelimeleri kullanılmıştır. İkinci cümledeki "bedizçi" kelimesi eksiltilmiştir. İki cümle arasında kip, şahıs ve öge ortaklığı bulunması cümleler arasındaki bağı güçlendirmiştir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

Çin hakanından ressam ve heykeltıraş getirtip (Kül Tigin'in türbesini) süslettim.

Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim (**de böylece**) (Kül Tigin'in türbesini) süslettim.

b) taşra yoruyur tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmış tagdaki inmiş tirilip yetmiş er bolmuş / (İlteriş) başkaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuş. KT D 12/ BK D 10-11⁷

$[ZT_1+\ddot{O}_1+Y_1]+[B]+[(ZT_1+\ddot{O}_2+Y_2)+[B]+[(ZT_1+\ddot{O}_3)+HT_3+Y_3]$

Bir ve ikinci cümle, üçüncü cümlelerin sebebi niteliğindedir. İlk iki cümlelerin öznesi bir araya gelerek üçüncü cümlelerin öznesini oluşturmuştur. "Kim yetmiş kişi olmuştur?" diye sorulduğunda alınan cevap bu iki failin tamamını verecektir. Ancak bu özne üçüncü cümlede eksiltilmiştir. Üç cümle kip ve zaman tümleci bakımından ortaklık göstermektedir.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

(İlteriş) başkaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkarak, dağdakiler (şehir) inerek derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuş.

(İlteriş) başkaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş (**de böylece**) derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuş.

c) meniñ sabımın sımadı içreki bedizçig it(t)ı / (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi. BK K 14

$[(\ddot{O}_1)+Y_1]+[B]+[(\ddot{O}_1)+N_2+Y_2]$

Söz dizimsel paralelizmin görüldüğü bu yapıda kip ve şahıs ortaklığı mevcuttur. Birinci cümlede Çin kağanının hangi konuda sözünü kırmadığını, yüklem hâli eki alan *bedizçig* kelimesinden anlamak mümkündür. Bu sebeple bu kelime ilk cümle için bir gönderim niteliğindedir. Birinci cümledeki *meniñ* kelimesinden ikinci cümledeki "bedizçi"nin kime gönderildiğini anlıyoruz.

Fiilimsilerle veya bağlaçlarla aktarımı:

[Çin hakanı] benim sözümü kırmayıp (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi.

[Çin hakanı] benim sözümü kırmadı **ve** saray sanatkârlarını gönderdi.

Anlam İlişkileriyle Bağlanan Cümlelerde Kip Uyumu

Köktürkçede anlam ilişkileriyle bağlanan cümlelerin büyük bir bölümünde ilk cümlelerin yüklemi görülen geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiştir. İkinci cümlede de bu zaman uyumuna dikkat edildiği görülmektedir:

1. (1C) ... /-DI/ | (2C) ... /-DI/

... urtı ... | t[egmedi.] KT D 33

...alp tidi | tuymadı. T(2.) B 3-4

meniñ sabımın sımadı | ... it(t)ı. BK K 14

2. (1C) ... /-DI/ | (2C) ... /-DI+Ş/

... tidi | ... ben ertim bilge tunyukuk. T(1.) B 5

...yarlıkadı | ...yañdıımız. T(1.) G 9

... yagı boltı | ... süñüşdümüz. KT K 2

3. (1C) ... /-DI+Ş/ | (2C) ... /-DI+Ş/

... kelürtüm | bedizettim. KT G 11

⁶ Birinci cümle ikinci cümledeki yargının gerçekleşme tarzı hakkında bilgi sunmaktadır. (Nasıl süslettim?)

⁷ Birinci cümle ikinci cümledeki yargının gerçekleşme tarzı hakkında bilgi sunmaktadır. (Nasıl yetmiş kişi olmuşlar?)

... bertim   ...içikdir. T(1.) B 3
4. (1C) ... /-DI/   (2C) ... /-mİş/
... kılınmaduk erinç   ...olurmuş erinç. KT D 5
5. (1C) ... /-mİş/   (2C) ... /-mİş/
... inmiş   ... yetmiş er bolmuş. KT D 12/ BK D 10-11
6. (1C) ... /-mİş/   (2C) ... /-DI/
... yagı bolmuş   ... bardı. KT D 39
7. (1C) ... /er+-DI/   (2C) ... /-DI+ş/
... oğuşum bodun erti   ... süledim. BK D 5
8. (1C) ... /er+-DI/   (2C) ... /er+-DI+ş/
... oçuk teg erti   ...aş <t>eg ertimiz. T(1.) G 1
9. (1C) ... /er+-DI+ş/   (2C) ... /Ø/
illig bodun ertim   ... kanı KT D 9
kaganlıg bodun ertim   ... kanı? KT D 9
10. (1C) ... /er+-mİş/   (2C) ... /-TAçI/
... bilge ermiş   ... ölüртеçi kök. T(1.) K 5-6; T(1.) D 3-4
11. (1C) ... /er+-mİş/   (2C) ... /Ø/
... uçuz ermiş   ... uçuz. T(1.) G 6
12. (1C) ... /er+-mİş/   (2C) ... /er+-mİş/
... alp ermiş ... alp ermiş. T(1.) G 5-6

Yazıtlarda anlam ilişkisiyle bağlanan yapılarda ilk cümlelerin görülen geçmiş zaman kipiyle çekimlendiği görülmektedir. Bu durum sonraki dönem eserlerinde de devam etmiştir. Hatta görülen geçmiş zaman, cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümlelerde de en çok tercih edilen kip olmuştur (Akalın, 1998: 8).⁸

Görülen geçmiş zaman eki /-DI/'nın anlam ilişkileriyle bağlanan cümlelerden ilkinde çok tercih edilmesi yazıtlara bağlı bir rastlantı olabileceği gibi gramatikal bir kullanımın izi de olabilir. Bu ekin tarz ve bağlama fonksiyonlarının varlığı bu tezi güçlendirir niteliktedir (Karahan, 1992: 335-341). Nitekim /-DI/ görülen geçmiş zaman ekinin tarz ve bağlama işlevi bu yapılara da sirayet etmiş olabilir.

İlgili Yapının Sonraki Dönemlerdeki Durumu

Köktürkçede anlam ilişkileriyle bağlanan cümlelerin söz dizimsel niteliklerine bakıldığında bunların çok uzun ve çok ögeli olmadığı görülür. Kısa cümleler kendinden sonra gelen bir cümleyi tümleç değerinde tamamlamıştır. Çoğunlukla özne ve yüklemden oluşan bu yapılar, bir sonraki cümlelerin yükleminden çok uzak değildir.

Cümleler arasındaki anlamsal bağı kuvvetlendiren unsurlardan biri de vurgudur. Köktürkçe örneklerde bağımsız bir cümle, bağlaçlara ihtiyaç duymadan başka bir cümleye tümleç değerinde bağlanmıştır. Bağlaçsız sıralanan ve anlam ilişkileriyle bağlanan bu cümle türleri Türk dilinin her döneminde karşımıza çıkmaktadır.⁹ Yazıtlarda tespit edilen cümle üstü bağlaçsız yapılar, taş yazmanın sınırlılıklarından ötürü, yerden tasarruf amacıyla tercih edilmiş olabilir, ancak bu durumu sadece bir nedene bağlamak doğru değildir. Eski Türkçe döneminde bağlaçsız yapıların tercih edilme sebebi, biraz da Türkçenin doğal yapısıyla ilgilidir.

Eski Türkçe bağlaçlar bakımından kısıtlı imkânlara sahiptir. Cümlelerin bağlanış şekillerinde bağlaçların yaygın olmaması Türkçenin söz dizimsel nitelikleriyle ilgilidir. Çünkü filimsiler bu bağlaç ihtiyacını yeterince karşılamıştır. Kısa cümleler ve bu cümlelerin anlam ilişkileriyle bağlanması bağlaç ihtiyacını yine en aza indirmiştir. Türkçenin güçlü vurgu sistemi de bağlaçlara ihtiyaç duymadan cümlelerin değişik anlam ilişkileriyle bağlanmasına imkân sağlamıştır. Yukarıda verdiğimiz bağlaçsız sıralı cümleleri belli bir ezgi ve tonlamayla telaffuz ederek cümlelere farklı anlamlar kazandırmak mümkündür: **Attı**, vuramadı > Attı (ama) vuramadı.

Sözlü kültür güçlü bir bürün kabiliyetine sahiptir. Sözlü dilde bağlaçsız cümlelerde bürüne sağlanan anlamlar, yazılı eserlerde verileme-yince Türk dilinde bağlaç ihtiyacı hâsıl olmuştur. Ancak sözlü kültürde bağlaçsız kullanımlar devam etmiştir. Bunun en büyük kanıtlarından biri de sonradan yazıya geçirilen "Dede Korkut Hikâyeleri"dir. Bu sebeple Dede Korkut'ta birleşik cümle ve bağlaçlarla bağlanan cümle sayısı, sıralı cümle sayısından azdır. Sıralı fiil cümlelerinin sözlü kültürde çok tercih edilmesi anlatıma ayrı bir musiki kazandırır. Kısa, sıralı cümlelerde sık sık tekrar eden fiiller, çekim eklerinin telaffuz ezgisiyle bir uyum yaratır (Burdurlu, 1967: 4303-4306). Bu sıralı cümleler, anlamı pekiştirir; söyleyişe bir kıvraklık ve canlılık katar; duygusal etkiyi artırır (Dilçin, 1993: 612). Aşağıdaki örneklerde ilk cümleler kendilerinden sonra gelen cümleleri tümleç değerinde tamamlamıştır. Bu cümlelerin bürün özellikleri cümlelerin bağlanış şeklinde etkili olmuştur:

Kazanı kılıçladı, zerre kadar kesdürmedi öte geçti (Kaçalın, 2017: 204; Ergin, 2018: 250).

8 Akalın, bu görüşü desteklemek için Dede Korkut Kitabı'ndan şu örnekleri vermektedir: *Çünkü kâfirler bunları gördiler, Arşun oğlu Direk Tekür'e haber verdiler. (Kâfirler bunları görünce Arşun oğlu Direk Tekür'e haber verdiler* (Ergin, 2018, D-208-12).

9 Bu hususta, aşağıda Dede Korkut'tan bazı örnekler sunulmuştur.

Bu kere at oğlanın bileğinden boşandı, kaçtı. (Kaçalın, 2017: 183; Ergin, 2018: 230).

Kâfirler gördiler gelenler tâcire benzemez, kaçdılar, kal'aya girdiler, kapuların yaptılar (Kaçalın, 2017: 195; Ergin, 2018: 240).

Ben bu oğlanı alayın, ava gédeyin, yédi günlük azuğ-ıla çıkayın, ok attuğum yérleri, kılıç çalup baş kestüğüm yérleri göstereyim (Kaçalın, 2017: 101; Ergin, 2018: 156).

Taň atdı, gün toğdı, Bayreg'ün açası anası bakdı gördi (Kaçalın, 2017, 80; Ergin, 2018: 130).

Kan Turalı'ya haber oldı, "Baban geldi." dédiler (Kaçalın, 2017, 131; Ergin, 2018: 186).

Acıklı aslan yavrısı gür méşenün kölinde yér yér lenür dünek [salur] (Özçelik, 2021: 137,238).

Tercüme faaliyetlerinin geliştiği Eski Uygur Türkçesi döneminde yardımcı cümleler olduğu gibi yabancı dillerden aktarılmıştır. Özellikle Soğdakça ve Toharcanın yardımcı cümle bağlantılarının taklidi yoluyla Türk dilinde bağlaçlı kullanımlar yaygınlaşmıştır. Dilimizde var olan bazı cümle başı edatları (kaçan, birök, kaltı, kayu, kim ne, neçük, neçete vb.) bu kuruluşlarda cümle başında görev almaya başlamıştır (Tekin, 1992: 105-106, 112).

Böylece cümle başı edatı ile kurulmuş bazı cümleler kendisinden sonra gelen bir cümleye anlam açısından bağlanmıştır. Cümle başı edatı taşıyan bu bağımsız cümleler, kendisinden sonra gelen cümleyi tümleç değerinde tamamlamıştır. Nitekim başlangıçta, cümle başı edatlarına ihtiyaç duyulmadan bu cümleler yan yana getirilebiliyordu. Yazılı eserlerde vurgu ve tonlamanın gösterilememesi, cümleler arası anlam ilişkilerini sağlanmasında farklı yöntemlerin geliştirilmesinde etkili olmuştur. Bu durum Türkçenin cümle kuruluşunda bazı değişimlere sebep olmuştur. Yazı dilinde, Farsça örnek alınmıştır. Farsçanın etkisiyle cümle başı edatları sıralı cümle kalıplarında yaygınlaşmaya başlamıştır (Tiken, 2004: 50). Türkçe cümle yapısına sonradan girmiş olan bağlaçlar Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren kendini belli eder. Batı Türkçesindeki bağlaçların büyük bir kısmı da yabancı asıllıdır (Hacıeminoğlu, 1984: 112). Yabancı asıllı bu bağlaçlar Türkçe cümle kuruluşlarını etkilemiştir. Böylece zamanla sıralı cümleler veya fiilimsiyle kurulu cümlelerin görevi, bu bağlaçlı cümlelerle de karşılanmıştır. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Tâ ki Dozmurd kal'esine yétdiler, çevre alup gétdiler, kondılar (Kaçalın, 2017: 150) D 208/10. (Dozmurd kalesine yetişince, çevre alıp gittiler, kondular.)

Çün av yarağı oldı, kim atın öger, kim kılıcın, kim çeküp oğ atmağın öger (Kaçalın, 2017, 167). D 237/6. (Av hazırlığı olunca, kimi atımı över, kimi kılıcını, kimi çekip ok atmasını över.)

Çün-ki kâfirler bunları gördiler, Arşun oğlu Direk Tekür'e haber vérdiler. Kâfirler bunları görünce Arşın oğlu Direk Tekür'e haber verdiler (Akalin, 1998: 1-2, 8).

Sonuç

Türkçede cümlelerin bağlantı şekilleriyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu çalışmada değerlendirilen cümleler daha önceki araştırmalarda sıralı cümle veya birleşik cümleler içinde değerlendirilmiştir. Bazı incelemelerde; alt alta bağlam cümlesi, yan yana bağlam cümlesi, bağlaçsız birleşik cümle, cümle grubu vb. bu yapıdaki cümleler için tercih edilen terimlerdir.

Anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler Köktürkçe'de yaygın kullanılan cümle türlerinden biridir. Açıklama ve sebep-sonuç cümleleri bunlar içinde en çok tercih edilenlerdir. Eski Türkçeden beri dilimizde bağlaç işleyişinde kelimeler vardır. (takı, azu, ulayu). Ancak bunlar sayıca azdır. Bağlaçlarla bağlanan cümle sınıfı Türkçede daha geç gelişmiştir.

Cümleler arasında anlamsal bağı kuvvetlendiren unsurlardan biri de vurgudur. Türkçenin güçlü vurgu sistemi bağlaçlara ihtiyaç duymadan cümlelerin değişik anlam ilişkileriyle bağlanmasına imkân sağlamıştır. Bağlaçsız sıralı cümleler belli bir ezgi ve tonlamayla telaffuz edildiğinde kendinden sonraki cümleyi değişik anlam ilişkileriyle tamamlamıştır. Bunun örneklerini Eski Türkçede görebildiğimiz gibi sonraki dönemlerde de görmek mümkündür.

Bugün konuşma dilinde de türlü bağlaçların işleyişi farklı vurgu ve tonlarla yerine getirilir ve bağlaçlar az kullanılır. Bu durum sözlü dilin temel niteliklerindedir. Türkçenin ilk yazılı eserlerinin sunulduğu Köktürkçe'de, sözlü dilin bu niteliği devam ettirilmiştir. Böylece sözlü dilin vurgu ve tonlamaya dayalı, bağlaçsız cümle dizilişleri yazıtlarda kullanılmıştır. Bu yapıda birinci cümlelerin bürün sistemi ikinci cümle-ye anlamsal katkı sağlamıştır. Vurgu ve tonlama bağlaçların görevini üstlenmiştir. Bu sayede anlam ilişkisiyle bağlanan cümlelerdeki ilk cümleler ikinci cümleyi tümleç değerinde tamamlayabilmiştir.

Yazıtlarda açıklama, pekiştirme, karşıtlık, sebep-sonuç, kıyaslama ilgileriyle birbirini tamamlayan cümleler daha yaygındır. Bu cümleler bağlaçsız bir şekilde birbirine bağlanır ve anlam ilişkileriyle bütünlük kazanır. Birbirini tümleç değerinde tamamlama görevi üstlenir.

Köktürkçe'de anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler arasında (1C)... /-DI/ | (2C)... /-DI/ kalıbı en çok tercih edilen kip kuruluşu olmuştur. /-DI/ görülen geçmiş zaman eki, "tarz ve bağlama fonksiyonunu" Türkiye Türkçesi yazı dilinde zarf-fiil ya da zarf-fiil grubu içinde yer alamaz. Bunun yerine sıralı cümleler içinde şahıs ve kip eklerini alarak sağlamaktadır (Karahan, 1992: 341).

/-DI/ ekinin geldiği cümleler arasında anlam ilişkilerinin daha çok görülmesi, bir rastlantı olarak düşünülebileceği gibi ekin tarz ve bağlama işlevine de dayandırılabilir. Nitekim görülen geçmiş zaman ekinin /-DI mı/ şekli bağlaça ihtiyaç duymadan kendinden sonra gelen yapıya bağlanır. Bu yapı günümüzde doğrudan zarf-fiil fonksiyonu kazanmıştır. Bu sebeple /-DI/ ekinin Eski Türkçede bağlaçsız bağlanan cümleler arasında anlam bakımından tümleç değerinde tamamlayıcı görev üstlenmesi çok da tesadüfi görülmemelidir.

Dil Bilgisiyle İlgili İşaret ve Kısaltmalar			
ø, Ø	İşaretsiz fonem veya monem	E	Edat
+	İsim soylu (statique) öge; ekle	GT	Görelık tümleci
-	Fiil soylu (dynamique) öge; kaynak metindeki bitişik yazım	HfT	Hedef tümleci
(...)	X (y) x'in kapsamında y vardır.	HT	Hâl tümleci
[...]	[X] x, aslında eksiktir veya işaretli değildir.	KrşT	Karşıtlık tümleci
=	Denktir	KyT	Kıyaslama tümleci
~	Veya	N	Nesne
/	Ve, veya	Ö	Özne
...x	X1 x, 1. Cümlelin x'idir.	SıT	Sınırlandırma tümleci
B	Bağlaç	ST	Sebeup tümleci
BT	Beraberlik tümleci	VsT	Vasıta tümleci
BğT	Bağlama tümleci	VT	Varma tümleci
C	Cümle	Y	Yüklem
CBE	Cümle başı eki / edatı	YÖT	Yönelme tümleci
CSE	Cümle sonu eki / edatı	YT	Yer tümleci
ÇT	Çıkma tümleci	ZT	Zaman tümleci
Genel İşaret ve Kısaltmalar			
B	Batı yüzü	KT T(1.) T(2.)	Kül Tigin Tonyukuk 1. Taş Tonyukuk 2. taş
BK	Bilge kağan		
D	Doğu yüzü		
ET	Eski Türkçe		
G	Güney yüzü		
K	Kuzey yüzü		

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışmada finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared that there is no competing interest.

Funding: The author declared that this study received no financial support.

References

- Abik, A. D. (2016). Çağatayca Metinlerde émiştük Yapısı Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Anısına*, 13(3), 33–46.
- Akalın, Ş. H. (1994). Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler. *Türk Dili*, 518, 156–163.
- Akalın, Ş. H. (1998). Dede Korkut Kitabında Geçen Bir Cümle Türü Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/İ*.
- Akalın, M. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Akçataş, A. (2007). Türkiye Türkçesinde Yapı, İşlev ve Anlam İlişkileri Açısından Cümle Grupları ve Cümle Türleri Üzerine Bir Deneme-I. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten-I*. 7–19.
- Akçataş, A. (2007). Türkiye Türkçesinde Yapı, İşlev ve Anlam İlişkileri Açısından Cümle Grupları ve Cümle Türleri Üzerine Bir Deneme-II. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten-II*. 7–14.
- Alyılmaz, C. (1994). Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi. Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atabay, N.- Özel: Vd. (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Aydın, E. (2008). Tonyukuk Yazıtındaki Problemlerli Bir Cümle Üzerine. *Bilgi*, 45, 91–102.
- Banguoğlu, T. (2005). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Burdurlu, İ. Z. (1967). Dede Korkut Hikâyelerinde Cümle Yapısı. *Türk Folklor Araştırmaları*. X, 210, 4303–4306.
- Daşdemir, M. (2009). Yapıca Bağımsız Cümlelerden Oluşmuş Yan Cümleler. *İstanbul Kültür Üniversitesi, Uluslararası Türk Edebiyatı Kongresi: Türkçenin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup Arayışları, 27–28 Ağustos 2007*. İstanbul. 135–145.
- Daşdemir, M. (2015). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Delice, H. İ. (2012). Yapı Açısından Cümle Sorunu. *Turkish Studies*, 7(3). 871–876.

- Dilçin, C. (1993). Ahmed-i Yesevi'nin Hikmetlerinde Sıra Cümleler. *Türk Dili Aylık Dil Dergisi*, 54, 611-618.
- Ercilasun, A. B. (2009). Kelime Grubundan Cümleye. *İstanbul Kültür Üniversitesi, Uluslararası Türk Edebiyatı Kongresi: Türkçe'nin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup Arayışları, 27-28 Ağustos 2007*. İstanbul. 169.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2* (Birleştirilmiş 2. Baskı). Ankara TDK Yayınları.
- Ergönenç Akbaba, D. (2013). Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Cümlelerin Bağlanma Şekilleri Bakımından Karşılaştırılması. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. 113-131.
- Ersoy, F. (2001). Türkçenin Sözdizimi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 49, 313-333.
- Gabain, A. von (1988). *Alttürkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Gece, K. M. (1998). Türkiye Türkçesinde Bağlı Cümle. *Türk Dili*, 562. 332-339.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*. İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Kaçalin, K. (2011). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: TDK yayınları.
- Karahan, L. (1992). Görülen Geçmiş Zaman Eki "-Di/-Di"nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*. Yıl XXVIII/1-2. 1990. Ankara, 1992. 335-341.
- Karahan, L. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2011). Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları: 236-244.
- Karahan, L. (2011). Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine. *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (1.bs.). (Haz. E. Arıkoğlu, D. E. Akbaba). Ankara: Akçağ Yayınları. 236-244.
- Orkun, H. N. (1936-1941). *Eski Türk Yazıtları I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öküzcü, İ. (1989). *Türkçede Cümle Bağlayıcıları*. Gazi Üniversitesi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ölker, G. (2022). İsimleşen Cümleler ve Hüküm Grubu. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 495-507.
- Ölmez, M. (2012). *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Özçelik, (2021). *Dede Korkut- Günbed Yazması- Kazan Bey Oğuznamesi (Giriş-İnceleme-Notlar-Metin-Dil İçi Çeviri-Dizinler)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, M.; Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Subaşı Uzun, L. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metin Dilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayıncılık.
- Tekin, Ş. (1992). *Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı*. C. 2. Bs. 2. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Tekin, T. (1995). *Orhon Yazıtları Kül Tigin; Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları* (4. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *Tunyukuk Yazıtı* (haz. Mehmet Ölmez). Ankara: BilgSu Yayınları.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler, Zarf Fiiller*. Ankara: TDK Yayınları.
- Üstünova, K. (1998). *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*. İstanbul: Alfa Yayım Dağıtım.
- Vardar, B. (1988). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.

Structured Abstract

There are different opinions about the way sentences are connected to each other in Turkish. The sentences evaluated in this study were evaluated in compound–complex sentence or compound sentences in previous studies. In some reviews, context sentence one under the other, context sentence side by side, compound sentence without conjunction, sentence group and so on are the preferred terms for sentences of this structure. Sentences connected by meaning relation are one of the commonly used sentence types in Kök Turkish. Explanation and cause–effect sentences are the most preferred among them. Since old Turkish, there are words in our language with conjunctions (taki, azu, ulayu) but these are few in number. The category of sentences connected by conjunctions developed later in Turkish. The preference for brevity in expression in Old Turkish brought with it the lack of conjunction. A similar situation is encountered in the spoken language and dialect features today. In spoken language, the function of various conjunctions is fulfilled with different emphasis and intonation. The relationship in sentences connected by meaning relations is different from the main sentence subordinate relation. Here, there is not a relation of being a feature of speech, but a relation of connecting and completing each other semantically. Because sentences that have a more or less meaningful relationship between them are used in various ways and by connecting them with various means. Such compound–complex sentences complement each other with certain qualities. For this reason, even though they are not a feature of speech, they can easily gain an object value with the transformation. Thanks to the conjunctions in the compound–complex sentences, the semantic relations between the sentences can be easily detected. In cases where conjunctions are not used, factors such as stress, intonation, context, compound–complex relations, repetition, ellipsis and substitution connect sentences with meaning relations. One of the elements that strengthens the semantic bond between sentences is stress. The strong stress system of Turkish has enabled sentences to be connected with different semantic relations without the need for conjunctions. When compound–complex sentences without conjunctions are realized with a certain stress and intonation, they complete the next sentence with different meaning relations. As we can see examples of this in Old Turkish, it is possible to see it in later periods as well. Today, we perform the role of various conjunctions with different intonation and stresses in the spoken language, and we use them less. This is one of the most basic features of spoken language. In Köktürk, where the first written works were presented, this quality of the spoken language was continued. Thus, the syntax of the spoken language based on stress and intonation, without conjunctions, were used in the inscriptions. In this structure, the pronoun system of the first sentence made a semantic contribution to the second sentence. Stress and intonation take on the task of conjunctions. In this way, the first sentences in the sentences connected with the meaning relationship completed the second sentence with the value of complement. When the syntactic features of the sentences connected with meaning relations in Kök Turkish are examined, it is seen that these sentences are not very long and multi-component sentences. Short sentences complete a sentence that comes after them as a complement. These sentences, which mostly consist of subject and predicate, are not far from the predicate of the next sentence in the sentence series. In the inscriptions, sentences that complement each other with explanation, contrast, cause–effect, comparisons are more common. These sentences are connected to each other without conjunctions and gain integrity with meaning relations. Among the sentences connected by meaning relation in Kök Turkish, (1)... /-DI/ | (2)... /-DI/ is the most preferred modal form. Meaning relationships are more common between sentences with the /-DI/ suffix. This can be thought of as a coincidence or attributable to the style and binding function of the suffix. As a matter of fact, the /-DI mi/ form of the past tense suffix is connected to the following structure without the need for a conjunction. This structure has gained a direct gerindium function today. For this reason, it should not be seen as a coincidence that the /-DI/ suffix plays a complementary role in terms of meaning between sentences connected without conjunctions in Old Turkish.

Klasik Türk Edebiyatında Bir Eleştiri Terimi ve Tür İsmi Olarak Tezrîk

Tezrîk as a Criticism Term and Genre Name in Classical Turkish Literature

Ahmet TOPAL

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Literature, Erzurum, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 27.05.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 29.08.2023
Yayın Tarihi/Publication Date: 30.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ahmet TOPAL
E-mail: tahmet@atauni.edu.tr

Atif: Topal, A. (2024). Klasik Türk Edebiyatında Bir Eleştiri Terimi ve Tür İsmi Olarak Tezrîk. *Turcology Research*, 79, 13-21.

Cite this article as: Topal, A. (2024). Tezrîk as a Criticism Term and Genre Name in Classical Turkish Literature. *Turcology Research*, 79, 13-21.

ÖZ

Tezrîk, sözlük anlamı olarak şırınga yoluyla bedene sıvı ilaç zerk etme, enjeksiyon yapma manasına gelir. Türkçeye “iğnelemek” şeklinde aktarılabilecek bu kelime aynı zamanda, riya, nifak, yalan; bir kimseye riya, nifak ve yalan nispet etmek manasında da kullanılır. İran edebiyatında bir edebî tür olarak değerlendirilen terim, Türk edebiyatı sahası çalışmalarında ve edebî metinlerde “terzîk (tarzîk)” ve “tirzîk” şeklinde kullanılmıştır. Tezrîk ve terzîk/tirzîk kelimelerinin harf ve vezin bakımından benzerliği dikkate alındığında bu farklılığın kelimedeki “râ” ve “ze” harflerinin takdîm-tehîrinden kaynaklandığı, bu duruma yazma metinlerdeki imlanın sebep olduğu düşünülmektedir. Tezrîk, İran edebiyatında hiciv ve mizahla ilgili bir terim olarak ele alınmıştır. Buna göre tezrîk; vezinsiz, kafiyesiz, anlamsız, özensiz şiirler; Tarzî-i Afşar’ın şiirlerinde görüldüğü üzere, yapma masterlar gibi kural dışı kelimeler türetilerek yazılan şiirler; şiir ve nesirle yazılabilen edebî bir nakize (parodi) olarak değerlendirilmiştir. Türk edebiyatının edebî eleştiri içerikli kaynaklarından olan tezkirelerde tezrîk kelimesinin, anlamsız söz, şiir, eser şeklinde bir anlamı karşıladığını söylemek mümkündür. Burada anlamsızlıkla nitelenen metinler; kelimenin gerçek manasıyla, bir anlam ifade etmeyen metinler değil de anlam ifade ettiği hâlde geleneğin belirlediği fesahat ve belagat kaidelerine uymayan metinlerdir. Tezkirelerde tezrîk, aynı zamanda hiciv ve mizahla ilgili bir tür adı olarak da kullanılmıştır. Bu makalede tezrîk teriminin tanımı yapılmış, Türk edebiyatındaki okunuş farkına dikkat çekilmiştir. Terimin Türk edebiyatındaki kullanımı için büyük oranda tezkireler referans alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Tezrîk, Eleştiri, Hiciv, Mizah

ABSTRACT

Tezrîk literally means injecting liquid medicine into the body through a syringe, making an injection. This word, which can be translated into Turkish as needle, is also used in the meaning of hypocrisy, discord, and lies. The term, which is considered as a literary genre in Iranian literature, has been used as “tezrîk (tarzîk)” and “tirzîk” in Turkish literature field studies and literary texts. Considering the similarity of the words tezrîk and teznîk/tirzik in terms of letters and meters, it is thought that this difference is caused by the change of place of the letters “râ” and “ze” in the word, and this is caused by the spelling in the manuscripts. Tezrîk is considered as a term related to satire and humor in Iranian literature. Accordingly, the tezrîk; poems without meter, without rhyme, meaningless, careless; as seen in Tarzî-i Afşar’s poems, poems written by deriving irregular words such as artificial infinitives; it has been evaluated as a literary parody that can be written in poetry and prose. It is possible to say that in tazkiras, which are among the sources of literary criticism of Turkish literature, the word tezrîk has a meaning in the form of meaningless words, poems, and works. Here are the texts characterized as meaningless; in the true sense of the word, they are not texts that do not make sense, but texts that do not comply with the rhetoric rules determined by the tradition, although they do make sense. In tazkiras, tezrîk is also used as a genre name related to satire and humor. In this article, the definition of the term tezrîk has been made and the difference in pronunciation in Turkish literature has been pointed out. For the use of the term in Turkish literature, tazkiras have been taken as reference to a large extent.

Keywords: Classical Turkish Literature, Tezrîk, Criticism, Satire, Humor

Giriş

Klasik Türk edebiyatı, Tanzimat'tan itibaren çeşitli konularda eleştirilen bir edebî dönem olmuştur. Bu edebiyatın halktan kopuk olduğu, Yüksek Zümre Edebiyatı adlandırılmasında da görüldüğü gibi belirli bir kesimi muhatap alması, hayal dünyasının genellikle meyhane ve sevgili etrafında şekillenmesi gibi konular bu edebiyatın eleştirilen tarafı olmuş birçok bilimsel yayında bu konu etrafında tartışmalar yapılmıştır. Tenkit ve edebî eleştirinin olmaması da bu dönem edebiyatına karşı olumsuz bakış açısının ürettiği fikirlerden biri olmakla birlikte, klasik Türk edebiyatı üzerine çalışan araştırmacılar divan dibacelerini, bazı mesnevilerin özellikle sebep-i telif bölümlerini, tezkireleri şiir eleştirisi ve tenkit hususunda başlıca kaynaklar kabul etmişlerdir.

Klasik Türk edebiyatının biyografi kaynakları olarak bilinen tezkireler aynı zamanda devrinin edebî anlayışını yansıtan eserler olarak da değerlendirilir. Tezkire metinlerinin neşri yanında, bu eserler üzerine yapılan bazı inceleme ve tahlil çalışmaları tezkirelerin bu yönünü ortaya çıkarma gayretiyle yapılan kıymetli çalışmalardır. Sehî, Latîf ve Âşık Çelebi tezkirelerinde edebiyat araştırma ve eleştiri konulu bir çalışma hazırlayan Harun Tolasa, tezkirelerin, doğrudan birer edebî eleştiri eseri olarak görülmesi bile klasik Türk edebiyatının edebî eleştirisini en çok temsil eden eserler olduğu kanaatinde. Tolasa'ya göre, tezkireler içerdikleri, bilgi, yorum ve değerlendirmeleri ayrı başlıklar hâlinde tek tek şairler üzerine yapmalarına rağmen bu kaynaklar çağının bütünüyle edebiyat dünyasını, edebî anlayış ve değer sistemini bize aktaran, çağının edebiyat araştırma ve eleştirisinin gerçek mahiyetini, işleyişini ve nerelere kadar ulaşabildiğini bize açık bir şekilde yansıtan eserlerdir (Tolasa, 2002: X, Genel hatlarıyla klasik Türk edebiyatında eleştiri için bk. Tökel, 2003: 14–47).

Tezkirelerin bu niteliklerine rağmen, edebî eleştiri hususunda kullandıkları terimlerin bugün için ne mana ifade ettiği hususunda kesin bir yargıya varıldığını söylemek hayli güçtür. Birçok tezkirede karşımıza çıkan, âb-dâr, musanna, muhayyel, nâzîk, fesâhat-şi'âr, belîğ, belâgat-şi'âr, rûşen, kem-yâb, latîf, selis, melîh, pür-nûkât, mergûb, makbûl, müstahsen, garrâ, ferzâne, hemvâr, yek-dest, pâk, küşâde, dil-güşâ, âşîkâne, belâgat-şi'âr, dil-pezir vb. kelimeler olumlu eleştiri için; muhabbat, lafz-ı bî-gâne, terceme, tavr-ı sâbık, gîlzet, sıklet, nâ-pâk, hâyîde vb. kelimeler ise olumsuz değerlendirmeleri ifade etmek için kullanılır. Bu kelimelerin çoğu birer edebiyat terimi olmayıp, genel dilden edebî istiare yoluyla alınıp edebî metnin değerlendirilmesinde mecâzî anlamlarıyla kullanılan kelimelerdir. Fakat çoğu sıfat olan bu kelimelerin edebî terim olarak kullanılabilmesi için anlam alanlarının ve işaret ettikleri özelliklerin belirlenmesi gerekir (Açıkgöz, 2000: 151). Tezkirelerden elde ettiğimiz kanaate göre bu terminoloji içerisinde değerlendirilebilecek kelimelerden biri de tezrîktir. Kelimenin tezkire terminolojisinde ne mana ifade ettiği üzerinde durmadan önce kelimenin okunuşuyla ilgili bazı açıklamalar yapmak gerekmektedir.

Kelimenin Okunuşu Hakkında Bazı Tespitler

Arapça, تَرْزِک kök harflerinden türeyen tezrîk, sözlük anlamı olarak şırınga yoluyla bedene sıvı ilaç zerk etmek, enjeksiyon yapmak manasına gelir (Amid, 1369: 433; Enverî, 1383: 308; Kanar, 2011: 387). Türkçeye gerçek anlamıyla “iğnelemek” şeklinde aktarılacak bu kelime aynı zamanda, riya, nifak, yalan; bir kimseye riya, nifak ve yalan nispet etmek (Dihhuda, 1343: 657), manasında da kullanılır. İran edebiyatında bir edebî tür olarak değerlendirilen terim, Türk edebiyatı sahası çalışmalarında ve edebî metinlerde “terzîk (tarzîk)” ve “tizrîk” şeklinde kullanılmıştır.

Terime “terzîk” şeklinde yer veren sözlüklerde, kelime Arapça ve Farsça olarak iki ayrı kelime gibi değerlendirilmiş, Arapça olanına rızıklandırmak, beslemek manası verilmiştir (Redhouse, 1978: 532). Kelime bu hâliyle rızık kökünden türetilmiştir. Farsça olarak gösterilen terzîk ise; anlamsız, saçma sapan söz (Ayverdi, 2005, C. 3: 3133), boş, beyhude ve manasız olan kelâm, yalan haber, asılsız iş (Hüseyin Remzi, 2018: 261); boş, yalan, anlamsız; terzîk-tirâz ise saçma ve yalan söyleyen (Redhouse, 1978: 533) şeklinde anlamlandırılmıştır. Fuat Köprülü, Tarzî-i Afşar'ın, Türkçe kelimeleri, Farsça gramer kaideleriyle tasrif ederek icat ettiği yeni ve garip tarzı uydurma bir edebî dil olarak değerlendirmiş ve bu dile tarzîk denildiğini bildirmiştir (Köprülü, 2004: 59). Aynı şairin bu şiirleri üzerine yapılan bir incelemede de terim yine tarzîk olarak kullanılmıştır (Babacan, 2015: 21).

Kelimeyi “tirzîk” şeklinde ele alan kaynaklarda, “tirzîk” asılsız söz, asılsız iş ve yalan haber (Şuurî Hasan Efendi, 2019, C. 2: 1271); boş, nafîle; yalan haber şeklinde tanımlanmıştır (Steingass, 2005: 295). *Edebiyat Lügati*'nde “tirzîk” maddesinde, çalıp alma ve saçma sapan söylemek şeklinde bir tanıma yer verilmiş, böyle yapana tirzîk-gûy denildiği ifade edilmiştir (Tahirü'l Mevlevî, 1994: 175). Başka bir kaynakta ise kelime “terzîk” ve “tirzîk” şeklinde okunmuş ve yukarıdaki tanımlar alıntılanmıştır (Kaplan, 2021: 423). Tespit edilebildiği kadarıyla Türkçe sadece bir kaynakta tezrîk şeklinde yer verilen kelimeyle ilgili

sıvı ilacı bedeninin derisi altına zerk etmek; riya, yalan ve nifak anlamlarına olup ıstılahta bedî sanatlarından “anlamsız ve mühmel şiirler, içinde Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin karışımı bir dille söylenen şiirler anlamındadır.

şeklinde bir tanım yapılmıştır (Uysal, 2010: 207). Fakat aynı kaynak “tirzîk” kelimesine de bir madde olarak yer vermiş ve bunu, çalıp alma ve saçma sapan söylemek şeklinde açıklamıştır (Uysal, 2010: 208).

Sözlüklerin tezrîk ile terzîk/tirzîk kelimelerini benzer şekilde tanımlamaları Klasik Türk edebiyatının büyük oranda kaynağını teşkil eden İran edebiyatındaki bir terimin (tezrîk), anlamını koruyarak Türk edebiyatında farklı bir isimle (terzîk, tirzîk) yer aldığını düşündürüyor. Ancak tezrîk (تَرْزِک) ve terzîk/tirzîk (تَرْزِک) kelimelerinin harf ve vezin bakımından benzerliği dikkate alındığında bu farklılığın kelimedeki “râ” ve “ze” harflerinin takdim - tehirinden kaynaklandığı, bu duruma yazma metinlerdeki imlânın sebep olduğu ise daha güçlü bir ihtimal olarak görünüyor. Mesela bir yazma eserden alıntılanan şeklindeki bir yazı, kelimeyi tezrîk veya terzîk şeklinde okumaya müsait bir şekilde istinsah edilmiştir (Avnî, yz. 412, 16a). İran edebiyatının önemli şairlerinden Örfî-i Şirâzî divanının akademik neşrindeki bir beyitte tezrîk şeklinde yer alan ifadenin, şairin şiirlerinin şerh edildiği Türkçe bir eserde terzîk şeklinde istinsah edilmesi ve eser üzerine yapılan akademik bir çalışmada da terzîk şeklinde okunması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.¹ Söz konusu beyit ve Türkçe şerhi şu şekildedir:

1 Örfî-i Şirâzî divanının tarayabildiğimiz yazma nüshalarında da kelime تَرْزِک terzîk şeklinde istinsah edilmiştir. Bk. Örfî, yz. 1026, 54b; yz. 2203, 35a; yz. 438, 47a.

افسانه سر نوشت خصمت
ترزیک بیان آفرینش

(Cevahirî, 1960: 76)

افسانه سر نوشت خصمت
ترزیک بیان آفرینش

Terzîk bulanık söz ve herzeyât ma'nâsınadır. Mahsûl-ı beyt: Ey şâh-ı âlem! Hasmun ser-nüvişti efsâneleri âferînişün herze ve terzîkidür... (Başçetin, 2019: 884)

Tezrîk, Türkçe edebî metinlerde terzîk ve tirzîk şekillerinde okunmuştur. Gelibolulu Ali divanında kelime terzîk şeklinde yer almıştır:

*'Aklı yitişmedüğü ebyâtı
Şana terzîk-i pâk ü bj-ma' nâ*

*Zu'mı üzre kesüp biçer ol har
Ma'rifet sebzezârın ide hebâ* (Aksoyak, 2018: 477)

Tanzimat döneminin ünlü şairi, *Talim-i Edebiyat* müellifi Rezaizade Mahmud Ekrem'in *Nağme-i Seher*'de yer alan sitayişinde de kelime terzîk şeklindedir:

*Ona şair denilmez kim verip terzîk ile zînet
Ola bî-hûde kill-i desti teksir-i sevâd üzre* (Parlatır, Çetin & Sazyek, 1997: 41)

Aynı şaire ait bir beyitte geçen kelimenin bir kaynaktan terzîk başka birinde ise tirzîk şeklinde okunduğu da görülmüştür. Avnî'nin aşağıdaki beyti buna örnek olarak verilebilir:

*Visâl-i yâr dilersen fenâyî ol Avnî
Ki bahs-i 'ilm ü 'amel ser-be-ser olur terzîk* (Ayverdi, 2005, C. 3: 3133)

*Visâl-i yâr dilersen fenâyî ol Avnî
Ki bahs-i 'ilm ü 'amel ser-be-ser olur tirzîk* (Doğan, 2006: 118)

Nefî divanında yer alan bir beyit için de aynı şey geçerlidir²:

*Hasm ittihâz edinmek o terzîk-gûyu ben
Nâmûs-ı şâ'iriyetime kesr-i şân olur* (Akkuş, 1993: 141, Ebuzziya Tefîk, 2016, s.133; Ayverdi, 2005, C. 3: 3133)

*Hasm ittihâz edinmem o tirzîk-gûyu ben
Nâmûs-ı şâ'iriyetime kesr-i şân olur* (Tahirü'l-Mevlevî, 1994: 141)

Klasik Türk edebiyatının eleştirisi içeren kaynaklarından sayılan tezkirelerde kelime genellikle terzîk şeklinde yer almaktadır. Gelibolulu Ali (İsen, 1994: 213), Latîfî (Canım, 2000: 267), Âşık Çelebi (Kılıç, 2010: 1550), Ahdî (Solmaz, 2005: 443), Güftî (Yılmaz, 2001: 208) ve Mehmet Tefîk (Kutlar Oğuz vd., 2012: 90) tezkireleri üzerine yapılan akademik yayınlarda terzîk şeklinde okunan kelime Riyazî (Açıkgöz, 2017: 75) tezkiresi üzerine yapılan neşirde ise tirzîk şeklinde kullanılmıştır.

Edebî Terim Olarak Tezrîk

Tezrîk İran edebiyatında hiciv ve mizahla ilgili bir terim olarak ele alınmıştır. Terim, tanz, fukaha, mizah, latîfe, nakîze, şathiyye, hamase-i mudhik, şehrengiz, şekvaiyye vb. hiciv ve hezelle ilgili diğer kavramlar arasında sayılarak, bedîî bir sanat olarak kabul edilmiş, şu şekillerde tanımlanmıştır:

1. Vezinsiz, kafiyesiz, anlamsız, özensiz şiirler (Çiftçi, 2002: 53).
2. Tarzî-i Afşar'ın şiirleri gibi, yapma mastarlar gibi kuralsız kelimeler türetilerek bu kelimelerle türetilen şiirler. Arapça gramer kurallarına riayet edilerek Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin karışımı bir dille söylenen şiirler (mülemmeat) (DEF, 1383: 356).
3. Şiir ve nesirle yazılabilen edebî bir nakize (parodi) (Şefiyun, 1390: 166).

Tanımların ikincisinde yer alan mülemma şiirle kast edilen, yaygın olarak bilinen şekliyle, mısra veya beytin bir kısmının bir dille, diğer kısmının başka bir dille veya bir mısranın bir dille diğer mısranın başka bir dille yazıldığı şiirler değildir. Zaten bilindik anlamıyla bu mülemma şiirlerde şaka, latife, mutayebe vb. de yoktur. Bu tarzın en önemli şairi olarak kabul edilen Tarzî'nin aşağıdaki örneğinde görüldüğü üzere bu uygulamada şair Farsça bir unsur yerine Türkçe bir unsur getirmekte, bu unsuru ise çoğu kez Farsça gramer kurallarına göre sarf etmektedir. Dolayısıyla her iki dilin de kurallarına aykırı bir durum ortaya çıkmaktadır (Babacan, 2015: 35). Aşağıda ilk beyitte Türkçe "tut, bağla ve götür" ifadesi emir haline "be" Farsça emir ekiyle birleştirilmiştir. İkinci beyitte ise, Farsça "est" eki yerine aynı anlamlı Türkçe "dür" yani "dır" eki kullanılmıştır:

*Muhtac nisti **be-dut u bağla ve gotur**
Ez-hacibin işare be-ma mi-kifayeted*

2 Nefî divanının tarayabildiğimiz yazma nüshalarında kelime تیزرک şeklinde istinsah edilmiştir. Bk. Nefî, yz. 58, 22a; yz. 8248, 45b; yz. 8089, 40b; yz. 5372/1, 39a; yz. 4006, 47b; yz. 5167, 56b; yz. 466, 47a.

Karet ey dust bi-vefaidur
Heme meylet cudaidur (Babacan, 2015: 34)

Fuat Köprülü, II. Abbas ve Safî'nin Türkçe konuşulan saraylarında pek hoş giden ve bilhassa Şah Safî tarafından teşvik edildiği anlaşılan bu uydurma edebi dilin klasik Farsça karşısında fazla rağbet görmediğini, bu tarz şiirlerin esasen eğlence ve alay maksadı ile kaleme alındıklarını belirtmiştir (Köprülü, 2004: 59).

Hezel, tehzîl ve nakize tarzındaki tezrîkte ise herhangi bir edibin şiir veya nesir türündeki eserinden bir beyit yahut mensur bir cümle, alay etmek maksadıyla tazmin edilir ve o edibin kullandığı asıl kelimelerinin bir kısmı yerine içecek, yiyecek, kumaş ve elbise ile ilgili kelime ve deyimleri koyularak hem eğlence konusu yapılır hem de tanzir edilmiş olur. Bu tarzın en önemli şairleri, Ubeyd-i Zakanî, Ebu İshak ve Nizamüddin Kârî olarak kabul edilir (Kaska, 2019: 46) Ebu İshak ve Nizamüddin Kârî'nin birer tezrîk örneği olarak kabul edilen mizahî nazirelerinden alıntılanan aşağıdaki örnekler dikkate alındığında tezrîk kelimesinin daha ziyade tehzil, kelimesine karşılık kullanıldığı söylenebilir. Mesela hicri dokuzuncu yüzyıl şairlerinden olan Ebu İshak, Hafız-ı Şirazî'nin meşhur,

اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را   *O Şirazlı Türk bize iltifat edip gönlümüzü alırsa, onun siyah benine Semerkand ve Buhara'yı bağışlarım.*
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

beytindeki kelimeleri yemek terimleriyle değiştirerek şu beyti söylemiştir:

به پیشم چون خراسانی گر آری صحن بغرا را   *Bir Horasanlı gibi eğer önüme buğra tabağını getirirsen, onun kebab kokusuna, Semerkand ve Buhara'yı*
به بوی قلبه اش بخشم سمرقند و بخارا را   *bağışlarım.* (Kaska, 2019: 43)

Nizâmuddîn Kârî (ö. 1585) ise tazmin ettiği şiirleri değiştirip onlara yiyeceklerle ilgili anlamlar yükleyen Ebû İshak'ın üslubunu elbiselere uyarlamıştır. Şair, Hafız'ın,

میان ما و جمالش محبت ازلیست   *Bizim ve onun cemali arasında ezeli bir muhabbet var, çünkü dostun güzelliği eski ve aşk sonsuzdur*
که حسن دوست قدیمی و عشق لمیرلیست

beytindeki kelimeleri elbise isimleriyle değiştirmiş ve şu beyti söylemiştir:

میان ما و مرقع محبت ازلیست   *Bizimle yırtık elbise arasında ezeli bir muhabbet var. Dağ parlak renkli ve hırka bal gibidir.* (Kaska, 2019: 50)
کوه ملمع رنگین و خرقة عسلیست

Türkçe Tezkire ve Edebî Eserlerde Tezrîk³

Anlamsız Söz (Şiir, Eser)

Tezrîk kelimesinin, anlamsız söz, şiir, eser şeklinde bir anlamı karşıladığını söylemek mümkündür. Burada anlamsızlıkla nitelenen metinler; kelimenin gerçek manasıyla, bir anlam ifade etmeyen metinler değil de anlam ifade ettiği hâlde geleneğin belirlediği fesahat ve belagat kaidelerine uymayan metinlerdir. Kısaca tanımlamak gerekirse fesahat kelime ve sözün gramer kuralları ve dil musikisi uyarınca kusursuz, düzgün, açık, akıcı ve ahenkli bir biçimde kullanılması; belagat ise bir kelime ve sözün fasih olmakla birlikte kullanıldığı yerin ve durumun şartlarına, gereklerine ve özelliklerine uygun bir şekilde kullanılması demektir (Tolasa, 2002: 246). Tezkire yazarları bu nitelikleri taşımayan şiirler için tezrîk ve bu kelimeyle müteradif olduğu anlaşılan, *bî-ma'nâ, lâf-ı güzâf, mühmelât, bî-muhassal, nâ-merbût, sâde ebyât, halâ, herze, dürûğ, bed-şî'r, bed-inşâ, muhabbat, galat, halt, halt-ı nâ-makbûl* vb. kelimeler kullanmışlardır. Latîfî, Neşrî maddesinde tezrîk kelimesini onunla müteradif olan ve ifsâd etmek, âşûfte, perişan, mecnûn, ruhen ve aklen hasta olmak manalarına gelen (Enverî, 1383: 1117) *muhabbat* kelimesiyle birlikte kullanır. Latîfî, şairden örnek olarak alıntılattığı bir beytin zahiren muhayyel ve dakik olmasına rağmen mana açısından tezrîk olduğunu söyler ve beytin mana bakımından kusurunu ortaya çıkarmaya gayret eder:

"Hâssa ki bu beyt:
Geçmek için seyl-i eşkümden hayâlün leşkeri
Bir direkli iki gözlü köprüdür kaşum benüm
Nesr: 'Ale'l-husûs ki bu beyt zâhirine nazar-ı teşbîhen muhayyel ü dakîkdür. Ammâ ma'nen mehbet [muhabbat] ü terzîk[tezrîk]dür.
Zîrâ hayâl gözden geçer kaşdan geçmez. Lâkin bedâyi' i şî' riyeye şu' urı olmayan elfâz-ı zâhire bakar. Ma'nânun sıhhat ü sakâmetin fark idüp seçmez ve idrâk ü iz'ân eylemez" (Canım, 2000: 528)

Riyazî ise ise Latîfî'nin bu beyti tezrîk olarak nitelemesine karşı çıkar ve şairin beyitteki iddiasını Latîfî'nin anlayamadığını dile getirir:

"Nesr Latîfî, bu beyt, "Tirzîkdür [tezrîkdür]. Hayâl gözden geçer, kaşdan geçmez." dimişdür. Şa'ir, leşker-i hayâl, hüsn-i müş-terek yolundan derûna gelürken, sırât-ı ebrûya ugramasın iddi'â itdügünden gaflet itmişdür" (Açıkgöz, 2017: 316).

Latîfî, Fakîrî maddesinde Ferîdî mahlaslı bir şairin Selman-ı Savecî'nin kaside-i masnuasına yazdığı nazire için de tezrîk ifadesini kullanmıştır. Nazireden *lâf-ı güzâf* şeklinde bahseden müellif, tezrîk kavramını burada da muhabbat ve nâ-pâk kelimeleriyle eş anlamlı kullanmıştır. Metni elde bulunmadığı için incelenemeyen kasidenin, nitelik olarak Selman-ı Savecî'nin şiiri seviyesine ulaşamayan, başarısız bir deneme olduğu için tezrîk olarak nitelendirilmiş olması muhtemeldir:

"Ferîdî tahallus idüp ferîdlik da'vâsın ider bir şâ'ir-i mağrûr ve şâ'ir-i zu'm u sâhib-i gurûr bir zamânda zu'm-ı fâsîd ve hayâl-i kâsîdince devrûn ferzâne ve ferîdi ve 'asruñ yegâne ve vahîdi geçinüp bu dimâğ-ı pindâr ve lâf-ı güzâfla kasîde-i masnû'a-i Selmân-ı Sâvecîye cevâb kasd idüp terzîk[tezrîk]-ı pâk a'ni mahbit [muhabbat] ü nâ-pâk bir kasîde dimişdür ve kerkes ü kelâğ ve zeğan ü zâğ-sıfat bulduğı şekeri yimişdür." (Canım, 2000: 441).

Latîfî, Necâtî'den bahsederken Necatî'nin şiirinde Kastamonu yöresine ait unsurları kullandığını fakat bu yöreye ait adet ve istilâhları bilmeyenlerin ve ince manalara vakıf olamayanların bunu tezrîk olarak değerlendirdiklerini söyler:

"Mesfûruñ dîvânında mestûr olan eş'ârûñ ekseri diyâr-ı Kastamonıda vâki' olmağın ebyât-ı dürer-bârında vârid olan emsâlûñ ba'zı vilâyet-i mezbûrenüñ 'âdeti kadîmesine ve istilâhâtına muvâfık vâki' olmışdur. Ammâ ol 'ibârât-ı semâ'î-nüñ istimâ'ından gâfil olanlar garaz-ı kâyili derk idemezler. Nükât-ı ebyâtı tahkîk idemeyüp terzîk[tezrîk] tasavvur iderler" (Canım, 2000: 519).

Âşık Çelebî, tezrîk kelimesini Hayalî Bey maddesinde iki yerde kullanmıştır. Alıntılarda görüleceği üzere burada da bu ifade, kaidelere uymayan dil kullanımları ve benzetmelerde yapılan yanlış nitelemek için kullanılmıştır. İlkinde Âşık Çelebi, yakın dostu olan Hayalî ile birlikte iken Hayalî, "kadehimiz, çerağı âlemi aydınlatan güneşten yaktığı için akşamımızın gündüzden daha aydınlık olmasına şaşılır mı?" manasına gelen bir beyit okur. Âşık Çelebi bu beyti tezrîk olarak niteler ve "kadeh, çerağı güneşten yaktığı için akşam gündüzden daha parlak olmaz; kadeh güneşten daha parlak olmalıdır ki akşam gündüzden daha aydınlık olsun" şeklinde bir izahla beyti düzeltir. Âşık Çelebi beyti, "akşamımız meclisimizle gündüzden daha aydınlık olur; zira kadehimiz güneşe zerre bile demez" manasına gelecek şekilde yeniden söyler:

*Bir gün İstanbul'da tonanma olup bir dükkânda bizümle haylî rindân germiyyetle bezzâzistânda bu matla'ın okudu ki
Matla'
Rûz-ı rûşenden n'ola enver olursa şâmumuz
Mihir-i 'âlem-tâbdan yakar çerâğı câmumuz
Hakîr dahî bî-te'emmül ana bu matla terzîkdür[tezrîkdür]. Câm çerâğı mihirden yakmağla bezm-i şâm rûzdan rûşen olmak lâzım
gelmez Câm mihirden rûşen gerekdür ki şâm bezm-i rûzdan rûşen-ter ola didüm. İstihzâ tarikiyle sen olsan nice dir idün didi. Ben
hakîr bî-bâk u tarab-nâk böyle gerekdür didüm bi'l-bedâhe okudum.
Li muharririhî
Bezmümüzle rûzdan rûşen olupdur şâmumuz
Zerre dimez mihir-i 'âlem-tâba zîrâ câmumuz* (Kılıç, 2010: 1549)

Görüldüğü gibi Hayalî Bey'in tezrîk olarak nitelenen beyti anlamsız değil, teşbih kaidelerine uymayan bir beyittir. Bilindiği üzere, teşbihte benzeyenin (müşebbeh) durumu açıklanmak, ona ait olduğu varsayılan niteliklerin imkân dâhilinde bulunduğu iddiasına delil getirmek, onun üstün veya eksik tarafları abartılarak ifade edilmek istenir. Maksat, genellikle benzeyenin ne hâl ve sıfatta olduğunu açıklamak olup bundan dolayı benzetme yönünden kuvvetli olan taraf benzetilen (müşebbehün bih) olarak belirlenir. Bazen benzetilen olarak bilinen şeylerin mübalağa ifade etmesi bakımından benzeyen olarak değerlendirildiği de olur ki bu benzetme teşbih-i maklûb olarak adlandırılır (Saraç, 2011: 133). Söz konusu beyitte de benzeyen ve benzetilen arasındaki üstünlük tartışılmıştır. Söylenmek istenen kadehin güneşten; dolayısıyla bu kavramlarla ilgili olan akşamın gündüzden daha aydınlık/parlak olacağı iddiasıdır. Fakat Hayalî, kadehin çerağı güneşten yaktığını söyleyerek güneşi üstün kılmıştır. Bu durumda kadehi simgeleyen akşamın güneşi simgeleyen gündüzden parlak olması tezrîk olarak değerlendirilmiştir.

Âşık Çelebi'nin anlattığına göre Hayalî Bey'in "yügrüğü" redifli gazelinin bir beytinde yer alan "hem-kanad" ifadesi şiiri dinleyenler tarafından eleştirilmiş; Farsça "hem" kelimesi ile Türkçe "kanat" kelimesinin birlikte kullanılması kusurlu bulunmuş ve istihzayla tezrîk olarak nitelendirilmiştir. Bunun üzerine Hayalî Bey de beyit "yanlış edâ ile şâyî' bula" diye endişelenmiştir:

*"Lâ-mekân seyirinde 'anka ile olur hem-kanat
Bâl-i himmetle şol anadan toğanun yügrüğü*

İşidenler hem-kanad ta'bîrin istikbâh itmîşler. Hem lafz-ı Farsîdür kanad Türkîdür nice terkîb olur diyü istihzâ idüp terzîkdür[tezrîkdür] dimişler. Hayâlî işidüp dil-gîr olmuş yanlış edâ ile şâyî' ola diyü reng-pezir olmuş" (Kılıç, 2010: 1550).

Bu ifadenin tezrîk olarak kabul edilmesinin sebebi de sözün anlamsız oluşu değil, yanlış edâ ile yani geleneğin belirlediği dil kullanımlarına aykırı olmasından kaynaklanmıştır. Tarz, üslup manalarına gelen edâ kelimesini tezkire müellifleri şairlerin anlatış biçimlerini karşılayacak şekilde kullanırken şiirdeki kelimelerin uyumlu, ölçülü ve dengeli olup olmadıklarına dikkat ederler (Açıkgöz, 2013: 651). Sözün fesahatini bozan söz dizimindeki kuralsızlık, söz diziminin yapısının dil kurallarına ve dili iyi kullanan edebiyatçılar arasında kabul gören usule ve toplum nezdindeki ortak beğeniye ters düşmesi belagat açısından kusur olarak kabul edilir ve bu tür ifadeler zaf-ı telif olarak değerlendirilir (Saraç, 2011: 41) Beyitteki "hem-kanad" ifadesi de bu türden bir kullanım olarak değerlendirilmiş, nitekim Âşık Çelebi, beyte müdahale ederek ifadeyi "hem-cenâh" şeklinde düzeltmiştir.

Kühnü'l-Ahbar'da bildirildiğine göre başta Zatî ve Yahya olmak üzere takipçileri de Hayalî Bey'in şiirlerini eleştirmiş ve bunları tezrîk olarak nitelemişlerdir:

felâ cerem ol 'asrun şu'arâsından Zâtî ve Yahyâ ve anlara hevâdâr olan şu'arâ Hayâlînün eş'ârına dahl u ta'arruzdan hâlfî degüller imiş. مسرفنا دن ع نم ادسح [Sırf içindeki kıskançlıktan ötürü, Bakara 109] Her sözüne terzîk[tezrîk] nâmını ıtlak idüp vâkı'-ı hâlfî olduğı takdirce هک بى ع ره [Sultanın beğendiğı her kusur hünerdir] mazmûnını bilmezler imiş" (İsen, 1994: 213).

Güftî de tezrîk ifadesini şiir eleştirisinde kullanan müelliflerden biridir. Güftî, Kelîm-i Eyyûbî'yi anlatırken onun şiirini nazmın "galat-sitâ-resi" olarak niteler. Şairlik tabiatını "düzd-i mazmûn", şiirini "yâve-ebÿât", hayal dünyasını "müzahref" ve "nâ-makbûl" olarak değerlendirdiğı şiirin şiirlerinin mana bakımından tezrîk olduğunu bildirir:

*Şî'ri nazmun galat-sitâresidür
Şu'arânun zekât-hâresidür
Tab 'ı istâre düzd -i mazmûndur
Kirm -i şebtâb -ı ħarf-ı meş ħûndur
Fikri vâdî -i nüktede gûyâ
Şâhid -i zûr -ı meclis -i ma 'nâ
Olur itdükçe şekl -i na zma ħulûl
Kâse -gerdân -ı nükte -i mechûl
Turmaz eyler bu yâve -ebÿâtı
Metn -i dîbâce -i mubâhâtı
Bu müzahref ħayâl -i nâ -makbûl
İtdi biñ şekl -i bâz -güne ħulûl
Olur itdükçe şî 'rini tenmîk
Dâğ -ı irâd -ı ma 'nî -i terzîk[tezrîk]
Aña olmuş bu şî 'r -i bî -hüde 'avn
Köhne -mîrâs -ı düde -i Fir 'avn
Kalmış aña meger bu turfe -sü hen
Meclis -i 'âlem -i cehâletden (Yılmaz, 2001: 208)*

Güftî, Mevlana Muhibbi (İmamzade)'yi eleştirirken de tezrîk kelimesini, "galat" ve "halt-ı nâ-makbûl" kelimeleriyle birlikte kullanmaktadır:

*İder ol şâ'ir-i gâlağ-meşgûl
Nağl-i terzîk[tezrîk]-i ħalğ-ı nâ-makbûl (Yılmaz, 2001: 220)*

Geleneğın belirlediğı ortak beğeni dışında kalan şiirler söyleyen bazı şairlerin bu tür şiirleri de manasız şiir olarak değerlendirilmiştir. Ahdî'nin bildirdiğine göre bunlardan biri Sıyamî'dir. Müellifin

tabî'at-ı şî'riyyesi bir mertebede su gibi cârî vü revân şâ'irdür ki bir gicede beş yüz beyt dimege kâdirdür. Zîrâ ki sâ'ir erbâb-ı nazm gibi ma'ânî bulmağa mukayyed degildür ve ekser-i şî'ri bî-ma'nâ vâkı' olmuşdur. Ahyânen eger bir beyitte ma'nâ bulunsa hiç şübhe vü şâibe yok ki gayrı kimseden çalmışdur (Solmaz, 2005: 396-397)

şeklinde bahsettiğı şair, ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla mana bulmakta pek mahir olmayan, manasız şiirler söyleyen biridir. Âşık Çelebi de 16. yüzyıl şairlerinden Gubarî mahlaslı Kireççizade Mahmud Çelebi için benzer ifadeler kullanmaktadır. Çelebi'nin kaydettiğine göre afyon ve esrar içtikten sonra kendinden geçen Gubarî, aklına gelen anlamsız sözleri şiir diye söylemiş. Bu hâlde birden yetmiş seksen, belki daha fazla şiir söyleyen şairin ne beyitlerinde ne de mısralarında bir uyum varmış. Bunlar sadece şeklen beyit görünümünde olan irtibatsız ve anlamsız şekillermiş:

tamarları kalınlayup âvâzı boğulup ağzı köpürdü, hatırına gelen mühmelâtı lisân-ı kaleme getürürdi. Yetmiş seksen belki daha ziyâde ebyât dir idi ammâ ne ebyâtınun birbiriyle ihtilâtı var idi ve ne mısralarının birbirine irtibâtı var idi. Bir âlây sâde ebyât ve nâ-merbût bî-mıhassal kelimât idi (Kılıç, 2010: 1620)

Ahdî ve Âşık Çelebi'nin şiirlerini bî-ma'nâ, mühmelât, nâ-merbût, sâde ebyât, bî-muhassal olarak değerlendirdikleri bu iki şair bir nazire mecmuasında tezrîk söyleyen şairler olarak gösterilmişlerdir. Söz konusu mecmuada Sıyamî'den "terzîk[tezrîk]-gûy, halâ-horân, serdâr-ı terzîk[tezrîk]-gûyân (Atik Gürbüz, 2018: 459), kezzâb-ı asr (Atik Gürbüz, 2018: 544), mühmelât-eş'âr, terzîkât[tezrîkât]-güftâr, leffâf-ı şûm herze-vâr (Atik Gürbüz, 2018: 606), musannif-i risâle-i mühmelât, mü'e'llif-i kütüb-i herzevât, terzîk[tezrîk]-i kâ'il-i nazîre-i şî'r-i bî-ma'nî-i Kaygusuz Abdâl, dürrüg-gûy, kec-tab', bed-şî'r ü bed-inşâ (Atik Gürbüz, 2018: 623), mühmelât-ı terzîk-gûy (Atik Gürbüz, 2018: 633) şeklinde; Gubarî'den ise terzîk[tezrîk]-gûy Gubarî-i Koca, Gubarî-i terzîk[tezrîk]-gûy (Atik Gürbüz, 2018: 49, 734) olarak bahsedilmiştir.

Hiciv ve Latife

Tezrîk kelimesinin lügat manası zerk etme, iğneleme demektir. İğneleme, birine, dokunaklı, incitici, kinayeli söz söyleme manasıyla Türk dili ve edebiyatında mizah ve hicivle anılan bir ıstılah hüviyetindedir. Türk edebiyatında mizah ve hiciv aynı olmamakla birlikte birbiriyle ortak noktaları olan iki ana başlık şeklinde tasnif edilebilir. Edebiyatımızda hiciv kelimesi yanında bir kısmı mizahla da ilgili olabilecek latife, hezl, tehzil, tezyif, mutayebe, mulatafa, zemm, şetm, kadh gibi birbiriyle yakın anlamlı birçok terim bulunmaktadır. Bunların anlamlarının sınırlarını çizmek, hangi tür eserler için kullanıldıklarını anlamak çok güçtür (Güven, 1997: 30). Bunlara bir de iğneleme manasıyla tezrîk kelimesini eklemek gerekmektedir.

Tezrîk şiir ve nesir türleriyle yazılabilen edebî bir parodi türüdür. Alaycı (tanz-amîz) nazireler görünümündeki tezrîklerde zemin metin, sahibi ve muhataplarıyla alay edilir, şekil olarak ana metne bağlı kalınsa da içerik olarak küstahça ve saygısız bir üslupla zemin metne meydan okunur. Tezrîk kelimesinin çâr-ender-çâr terimiyle birlikte ve yine latife ve hiciv maksadıyla yazılan anlamsız nesir parçaları için de kullanıldığı bilinmektedir (Şefiyun, 1390: 166). Edebiyatımızda fazla örneğine rastlanmamakla birlikte klasik Türk edebiyatının önemli isimlerinden Nabî'nin, Ledünnî adında bir kâtibin manasız mektubuna cevap olarak yazdığı yine anlamsız mektubu bu türe örnek olarak verilebilir. Hem Nabî'nin mektubundaki başlık hem de mektubun okunabilen anlamlı kısmındaki açıklamaları, bu mektuplardaki maksadın hezl ve latife olduğunu göstermektedir:

Re'îs kâtiplerinden Ledünnî Nâm Kâtibün Bî-ma'nâ Mektûbinun Nâbî Efendi, Elkâb-ı 'Adîm-ma'nâ-i Hezl-amîz Tahrîr ve Cevâb-ı Mektûb-ı Bî-Ma'nâsı Olmak Üzre İrsâl Eyledüğü Mektûbdur
'Ayniyle Bosna seccâdesi gibi münakkaş nev-zuhûr-ı tâze-reng vâki' olmuş idi. Bi'l-iktizâ, cevâbı dahi bu güne ta'birât-ı bî-me'âl latife-nümâyâ mü'eddî olup bu muhlisünüzden neşvde semâ-yı fermân-ı kevn-i derd-i rîg olmayasız. Maksûd latîfedür, yohsa resm-i gaddârâne ile sizi fedâ degüldür. Belki cenâbunuza beyne'l-ahâlî, vesîle-i şöhret olacağı mektûbdur (Oktay, 2017: 536).

Edebiyatımızda hiciv ve latifeleriyle ünlü Tokatlı Kanî'nin mektuplarından bazılarının da tezrîk örneği olduğu söylenebilir. Bursalı Mehmed Tahir, latifecilik ve hazır cevaplıkta Arapların Ebu Nüvas'ına Acemlerin Ubeyd-i Zekanî'sine benzettiği Kanî'nin hemen her sözünde mizah ve hezl olduğunu belirtir (Bursalı Mehmed Tahir, 2016: 815). Ebu Ziya Tefkîk de dildeki kabiliyetini cidd ü hezilde istediği gibi kullanmakta usta olan Kanî'nin en muğlak ifadelili bir mektubunda seve seve okunacak garip garip benzetmeler ve ona özgü olan tuhaf tuhaf tabirlerin olduğunu bildirmektedir. Kanî'nin letaifname ve hezliyatındaki metinlerin değerlendirildiği bir çalışmada onun mektuplarındaki dilin oldukça ağır olduğu, kelimelerin çoğunun zaman zaman bilinen anlamlarının dışında mecazî anlamlarıyla kullanılmasının mektuplarda anlatılanların hiç anlaşılmasına sebebiyet verdiği (Batislam, 1997: 134); mektupların selam bölümlerinde tamamıyla Kanî'ye özgü kelime oyunlarının, ses tekrarlarının, sıfatların, anlamca zıt kelimelerin bir arada kullanıldığı, bu kelimeler arasındaki mantıksızlık ve anlam çelişkilerinin mizah ve hicvi sağladığı tespiti yapılmıştır (Batislam, 1997: 139) Kanaatimizce Kanî'nin mizah ve hiciv içerikli bu tür metinleri tezrîk olarak kabul edilebilir. Mesela, onun Kuzucu Mehmed Ağa adlı birine yazdığı anlaşılabilir bir mektubundan alınan aşağıdaki satırlarda Türkçe kelimelerle Arapça ve Farsça kelimelerin tamlama yapıldığı görülmekte, mizah ve hicvin gözetildiği cümleler tezrîk örneği satırlar olarak göze çarpmaktadır:

sâhibü'l-kılıkeyni'l-muazzameyn ve kulakeyni'l-mücessemeyn mâlikü'l-enseti ve'l- kafâi ve'l-kelle nâ'il-i kılık ve'l-kıyâfe ve'z-zülle çâvuşeyn-i dirâze-güşeyn... (Batislam, 1997: 204)

Yazarın Allame adında biri için kaleme aldığı vakfiyesi de bir parodi örneği olarak kabul edilebilir. Vakfiye vakıf kuran kişilerin, vakıf işleyiş ve şartlarını belirlemek amacıyla düzenledikleri, kadı tarafından onaylanan belgelerdir. Vakfiyelerde kurulan vakfın nasıl yönetileceği, ne tür masraflar yapılacağı, vakıfta kaç kişinin nasıl çalışacağı, bu kişiler ne kadar aylık verileceği, bu ücretin nerelerden alınacak gelirlerle temin edileceği, vakıftan kimlerin nasıl yararlanacağı konusunda ayrıntılı bilgiler verilir. Kanî'nin vakfiyesinde ise Allame'ye ait vakfa dair kötü özellikler sıralanmakta, asıl amaç olarak Allame hicvedilmektedir (Batislam, 1997: 92–93). Dilin tamamen Arapça olduğu, ses tekrarlarının dikkat çektiği, kelimelerin büyük oranda mecazi anlamlarının kullanıldığı, hayvan seslerinin taklidi, yansıma seslerin yer aldığı (Batislam, 1997: 94) bu mektubu gerçek bir vakfiye örneği değil de vakfiye türünün de alaya alındığı, bir şahsın zaman zaman anlamsızlığa varan mizahi bir dille hicvedildiği bir tezrîk olarak değerlendirilebilir. Eserden bir bölüm şu şekildedir:

sâhibu mikvelin lâflâfin ve mi'velin ke's-sefâfi kalbuhu cafcâfin ve akduhu rafrâfun bakbakun lâ-yetehâşa 'an-laklakın lak-lakun yetelahlahu ke'l-ebvâki mîlsâkun lâ-yensâku ilâ gayri zi-essakin ilâ yevmi yukşefu 'an-sâkin lehu lakâliku lâ-tahlu 'an-vakvakın keennehu şecerî'l-vakvak kirakun yeterakru hîne ihrakin keennehu bevlun muhrakun... (Batislam, 1997: 262)

Tezkirelerde de hiciv ve latife karşılığında da tezrîk kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. *Riyazu ş-şuarâ* ve *Kâfile-i Şuarâ*'da (Kutlar Oğuz vd. 2012: 90) İnsan-ı Kamil maddesinde adı geçen şairin, yeni şeyler söyleyen, şiirindeki nükte ve latifelerle gam ve keder gideren bir şair olduğu ve bu yönüyle tezrîk yazan Acem şairlerinden üstün tutulduğu belirtilir:

Turfa-gûyân-ı şuarâ-yı Rûm'dandur. Mezâyâ-yı hande-âver kelimâtı, müzil-i gussa vü gam ve letâ'if-i eşâr-ı turfa-nikâti, reşk-endâz-ı hezâr tirzîk[teztîk] 'Acem'dür. Hakkâ ki, ol vâdîde makdûrı olan isti'dâd-ı cebelîsin der-kâr idüp şâ'ir-i sâhib-tarz u pür-iştihâr olmuştur. (Açıkgöz, 2017: 75)

Ahdî, Ata mahlaslı şairin hicivdeki başarısını anlatırken onun latifeyle karışık şiirlerinin ve tezrîk içerikli beyitlerinin meşhur olduğunu bildirir:

Evvâ u etvâr-ı acibe ile zurafâ içre makbûl ve üslûb-ı hicv ü hezilde bir tarzla hezzâl ü heccâv idi ki fi'l-mesal beyâzî vü siyâh-güftâr-ı muzhik-ı âbdâr ile şüst ü şû ve her vâdî-i cüst ü cû idüp ve ebyât-ı terzîk[teztîk] dimele ana irüp anun yanında ol vechile yüz ağdamazlardı. (Solmaz, 2005: 232)

Bu makalede şu sonuçlar elde edilmiştir:

Tezrîk, Arapça “zerk” kökünden tef'îl babında bir masdar olup sözlük anlamı olarak şırınga yoluyla bedene sıvı ilaç zerk etme, enjeksiyon yapma (iğneleme), riya, nifak, yalan; bir kimseye riya, nifak ve yalan nispet etmek, ikiyüzlülük; boş ve anlamsız söz manasında bir kelimedir. Terim, klasik Türk edebiyatının büyük oranda kaynağını teşkil eden İran edebiyatı literatüründe tezrîk şeklinde yer almakla birlikte Türk edebiyatındaki teorik ve edebî eserlerde genellikle terzîk/tarzîk ve daha az olmak üzere tirzîk şekillerinde okunmuştur. Terzîk/tarzîk şeklindeki okumanın, kelimedeki “ra” ve “ze” harflerinin takdim-tehirinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bir başka ihtimal ise İran edebiyatında “tezrîk” şeklinde kullanılan terimin Türk edebiyatında “tarzîk/terzîk” şeklinde meşhur olduğudur. Fakat Arapça rîzk kökünden

türeyen ve rızıklandırmak manasına gelen *terzîk* kelimesini, bu anlamıyla bir eleştiri terimi veya hiciv, tehzil ve parodiyi karşılayacak şekilde bir tür adı olarak kullanmak mümkün değildir.

Tezkirelerde *terzîk* kelimesi boş, anlamsız söz, şiir ve eser manasında bir eleştiri terimi olarak kullanılmaktadır. Kelime genellikle, *bî-mana*, *bî-me'âl*, *yâve*, *herze*, *muhabbat*, *lâf-ı güzâf*, *mühmelât*, *bî-muhassal*, *nâ-merbût*, *sâde ebyât*, *halâ*, *herze*, *dürûğ*, *bed-şî'r*, *bed-inşâ*, *galat*, *halt*, *halt-ı nâ-makbûl* vb. kelimelerle eş anlamlı olarak değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmede anlamsız söz ile kastedilen aslında bir anlam ifade ettiği hâlde geleneğin belirlediği fesahat ve belagat kaidelerine uymayan, “yanlış edâ” ile söylenmiş şiir ve eserlerdir.

Tezrîk tezkirelerde hiciv ve mizah amacıyla yazılan ve edebiyatımızda hezel, tehzil, latife ve parodi karşılığında bir tür adını karşılayacak şekilde de kullanılmıştır.

Tezrîk aynı zamanda yine latife ve hiciv maksadıyla kaleme alınan ve kelimenin gerçek manasıyla anlamsız nesir parçalarını tanımlayan bir edebî terimdir. Bu minvalde Ledünnî mahlaslı bir kâtibin latife maksadıyla Nabî'ye yazdığı anlamsız mektubu ve Nabî'nin yine anlamsız cevabı bu tanımları örneklendiren metinler olarak değerlendirilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared that there is no competing interest.

Funding: The author declared that this study received no financial support.

Kaynaklar

- Açıkgöz, N. (2013). *Klasik Türk Şiirinde Üslup Eleştirisi Terimleri*. M. Kuzubaş: Okumuş, N. Doğan (Ed.), *Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu* içinde (s. 650-654). Ordu: Ordu Üniversitesi Yayınları.
- Açıkgöz, N. (2017). Riyazî Muhammed Efendi, Riyazü's-şuarâ. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/54137,540229-riyazu39s-suarapdfpdf.pdf?0>.
- Açıkgöz, N. (2000). Klasik Türk Şiiri Tenkid Terminolojisi ve “Âb-dâr” Örneği. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*: 2, ss. 149-160.
- Akkuş, M. (1993). *Nef'i Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Ali, Divanlar*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0>
- Amid, H. (1369). *Ferheng-i Amîd*. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Atik Gürbüz, İ. (2018). *Mecmûatü'l-letâif ve Sandûkatü'l-ma'ârif*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57123,mecmuatul-letائف-ve-sandukatul-maarifpdf.pdf?0>
- Avnî. *Divan*, Millî Kütüphane. Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB, 412, 1b-36a.
- Ayverdi, İ. (2005). *Misallî Büyük Türkçe Sözlük-3*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Babacan, İ. (2015). Tarzî-i Efsâr'ın Türkçe Şiirleriyle Farsçada Oluşturduğu Folklorik Bir Üslup. *Bilig*, 2015/74: 21-44.
- Başçetin, M. Y. (2019). *Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Divân-ı Urffî Adlı Eseri (inceleme- transkripsiyonlu metin-şerh sözlüğü)*.
- Batıslan, H. D. (1997). *Kâni'nin Mensur Letâifnâmesi ve Hezliyyatı* (Doktora tezi).
- Bursalı M. T. (2016). *Osmanlı Müellifleri* (Haz. M. A. Yekta Saraç). Ankara: TÜBA Yayınları.
- Canım, R. (2000). *Latîfî, Tezkiretü's-Şuara ve Tabsirat'ün-Nuzamâ*. Ankara: AKM Yayınları.
- Cevahirî, Gulam Hüseyin (1369 hş.), *Külliyât-ı Örfî-i Şirâzî*. Tahran: Kitâbhâne-i Senâi.
- Çiftçi, H. (2002). *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DEF: Danişname-i Edeb-i Farsî, (1383), *İstîlâhât, Mûzû'ât ve Mezâmîn-i Edeb-î Farsî*. C.2, (Haz. H. Enüşe). Tahran.
- Dihhuda, A. E. (1343). *Lügatname* (Haz. M. Muin). Tahran: Dânişgâh-ı Tahran.
- Doğan, M. N. (2006). *Fatih Divanı ve Şerhi*. İstanbul: Yelkenli Kitabevi.
- Ebuzziya Tevfik (2016). *Nef'i* (Haz. F. Öztürk). İstanbul: DBY Yayınları.
- Enverî, H. (1383). *Ferheng-i Rûz-ı Suhen*. Tahran: Suhen.
- Güven, H. F. (1997). *Klasik Türk Şiirinde Hiciv*. Ankara: Gazi Üniversitesi Doktora Tezi.
- Hüseyin Remzi (2018). *Lügat-i Remzî-1*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- İsen, M. (1994). *Kühû'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: AKM Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kaplan, F. (2021). *Klasik Türk Edebiyatı Eleştiri Terimleri Sözlüğü-Latîfî Tezkiresi Örneği-*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Kaska, Ç. (2019). Nizâmuddîn Kârî ve Divân-ı Elbise'sinde Mizahi Nazireler. *İran Çalışmaları Dergisi*. 3 (1), ss. 41-65.
- Kılıç, F. (2010). *Âşık Çelebi, Meşairü's-şuarâ*. İstanbul: İAE Yayınları.
- Kutlar Oğuz vd. (2012). *Mehmed Tevfik Kafîle-i Şuarâ*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Köprülü, M. F. (2004). *Edebiyat Araştırmaları-2*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nefî. *Divan*. Millî Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 58, 1b-61a; 06 Mil Yz A 8248, 1b-129a; 06 Mil Yz A 8089, 1b-113b; 06 Mil Yz A 5372/1, 1b-110b; 06 Mil Yz A 4006, 1b-130b; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 5167, 1b-142b; Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 466, 1b-113b.
- Oktay A. (2017). *Yûsuf Nâbî, Münşeat-i Nâbî, Nâbî'nin Mektûbları*, İstanbul: TYEKB.
- Örfî, *Divân-ı Örfî*, Kütüphane-i Meclis-i Şûra-yı İslami. 1026, 1b-359a; Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 2203, 1b-220a; Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 438, 1b-157b.
- Parlatır, İ., Çetin, N. & Sazyek, H. (1997). *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Redhouse, James W. (1978), *Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Sara, M. Y. (2011). *Klasik Edebiyat Bilgisi Belagat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Solmaz: (2005). *Ahdî ve Gülşen-i Şuarâsı*. Ankara: AKM Yayınları.
- Steingass, F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şefiyyun S. (1390). Şî'r-i Bî-mâ'na Der-edebiyât-ı Fârsî ve İngilisî. *Nakd-ı Edebî*: 15, ss. 165-186.
- Şuurî Hasan Efendi (2019). *Lisânu'l-Acem, Ferheng-i Şuurî* (Haz. O. Yılmaz). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Tahirü'l-Mevlevî (1994). *Edebiyat Lügati* (Haz. K. E. Kürkçüoğlu). İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Tolasa, H. (2002). *Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre, 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tökel, D. A. (2003). Divan Edebiyatında Eleştirî. *Hece, Aylık Edebiyat Dergisi, Eleştirî Özel Sayısı*. 77/78/79, 14-47.
- Uysal, R. S. (2010). *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Yılmaz, K. (2001). *Güftî ve Teşrifâtü'ş-şu'arâsı*. Ankara: AKM Yayınları.

Structured Abstract

Classical Turkish literature has been a literary period that has been criticized on various issues since the Tanzimat, right after its last representatives.

Although the view that there was no literary criticism in this period is one of the ideas produced by the negative point of view towards classical Turkish literature, researchers have accepted especially tazkiras as a source for criticism. Although tazkiras are not seen as works of literary criticism, they have been accepted as the works that most represent the literary criticism of Classical Turkish literature. It is difficult to say that a definite judgment has been reached about what the terms used by the tazkiras regarding literary criticism mean for today. Most of these words are not actually literary terms, they are words taken from the general language through literary metaphor and used with figurative meanings in the evaluation of the literary text. One of the words that can be evaluated in this terminology is tezik.

Derived from the Arabic root letters ق ر ز, tezik literally means injecting liquid medicine into the body through a syringe, making an injection. This word, which can be translated into Turkish as needle, is also used in the meaning of hypocrisy, discord, and lies. The term, which is considered as a literary genre in Iranian literature, has been used as "terzîk/tarzîk" and "tirzîk" in Turkish literature field studies and literary texts. Considering the similarity of the words tezirîk (تیزریت) and terzîk/tirzîk (تیزریت) in terms of letters and meters, it is thought that this difference is caused by the change of place of the letters "râ" and "ze" in the word, and this is caused by the spelling in the manuscripts. Tezik is considered as a term related to satire and humor in Iranian literature. Accordingly, the tezik; poems without meter, without rhyme, meaningless, careless; as seen in Tarzî-i Afşar's poems, poems written by deriving irregular words such as artificial infinitives; it has been evaluated as a literary parody that can be written in poetry and prose. It is possible to say that in tazkiras, which are among the sources of literary criticism of Turkish literature, the word tezik has a meaning in the form of meaningless words, poems, works. Here are the texts characterized as meaningless; In the true sense of the word, they are not texts that do not make sense, but texts that do not comply with the rhetoric rules determined by the tradition, although they do make sense. In tazkiras, tezik is also used as a genre name related to satire and humor. In this sense, the authors of tazkira use the word tezik, bî-ma'nâ, lâf-ı güzâf, mühmelat, bi-muhassal, nâ-merbût, sâde ebyât, hala, herze, dÛrûğ, bed-şî'r, bed-inşâ, muhabbat, galat, halt, halt-ı nâ-makbûl etc. used synonymously with words.

Tezik is a type of literary parody that can be written with poetry and prose. In the teziks that look like sarcastic nazires, the ground text, its owner and its interlocutors are mocked, although the main text is adhered to in form, the ground text is challenged with an arrogant and disrespectful style in content. It is known that the word tezik is used together with the term çâr-ender-çâr and also for meaningless prose pieces written for the purpose of humor and satire. Although there are not many examples in our literature, the meaningless letter written by Nabî, one of the important names of Turkish literature, in response to Ledünnî's meaningless letter can be given as an example of this type.

Such poems of some poets who are famous for their satire and jokes in classical Turkish literature are called tezik. This is the case; it shows that it is used as a term related to satire and humor such as latife, hezl, tehzil, tezyif, mutayebe, mulatafa, zemm, şetm, kadh.

Edviye-i Müfrede Adlı Eserde Bâh ve Kullanılan İlaçlar

Sexual Health and Medicines Used in *Edviye-i Müfrede*

Zehra GENÇEL EFE

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları, Çorum,
Türkiye

Department of Islam History and
Arts, Hitit University, Faculty of
Theology, Çorum, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 02.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31.08.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Zehra GENÇEL EFE
E-mail: zehra.gencelefe@gmail.com

Atf: Gençel Efe, Z. (2024). *Edviye-i Müfrede* Adlı Eserde Bâh ve Kullanılan İlaçlar. *Turcology Research*, 79, 22-29.

Cite this article as: Efe, Z. G. (2024). Sexual Health and Medicines Used in *Edviye-i Müfrede*. *Turcology Research*, 79, 22-29.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ÖZ

Bahnâmeler/cinsel sağlık kitapları; eski medeniyetlerden itibaren ele alınmış, başlangıçta tıbbi eserler içinde yer alırken, ilerleyen zamanlarda müstakil bölümler ve kitaplar olarak yazılmıştır. Bahnâme türü eserlerden telif ve tercüme çok sayıda kaynak mevcuttur. Bunlar, dönem dönem birçok bilim dalı ile ilişkili olmasından dolayı, hacimli ve ansiklopedik boyutlar kazanmışlardır. Aynı zamanda alanla doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan anatomi, farmakoloji, botanik, zooloji ve edebiyat gibi birçok disiplinle ele alınmışlardır.

Müstakil eserler yanında, tıba dair kaleme alınan gerek “künaş” ve “cami” türü ansiklopedik eserlerde gerekse “edviye”, “akrâbâzîn” gibi adlarla anılan ilaç kitaplarının içinde de bâh/cinsellik konusuna yer verilmiştir. Osmanlı döneminde kaleme alınan ve ilk Türkçe tıp eserleri arasında bulunan Geredeli İshak b Murâd’ın kitabı *Edviye-i Müfrede*’si bunlardan biridir. *Edviye-i Müfrede* iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım basit ilaçlara ayrılmıştır. Kitapta toplamda 260 müfred ilaçtan söz edilmektedir. Bunlardan bitkisel olanlar 202 adet, hayvansal ilaçlar 42 adet, kimyasal ilaçlar ise 15 adettir. Alfabetik sırayla ele alınan bu ilaçların, ayrıca sıralanan 57 şikâyet ve hastalıkta da ne şekilde kullanılacakları tarif edilmiştir. İkinci kısım ise hastalıkların anlatıldığı özet bir tıp kitabı niteliğindedir. İkinci kısım, bu alandaki sorunlar için bir bölüm ayrılmış olmasının yanında, birinci kısımda ilaçlardan bahsedilirken de bunlardan ortaya çıkan sorunlara iyi gelenlere değinilmiştir. Mesela etler bahsinde, tüm balıkların cinsel isteği arttırdığı belirtilmiştir.

Bu çalışmada, tıbbın önemli dallarından biri olan ve kadim medeniyetlerden itibaren önemsenen cinsel sağlık konusunun, sadece genel tıp eserleri ve müstakil bahnâmeler içinde değil, ilaçlara dair eczacılık kitapları içinde de geniş yer aldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bâh konusunun tarihin her döneminde önemini koruduğu görülmüştür. *Edviye-i Müfrede*’de sadece bu alana dair ilaçlar verilmekle kalmamış, geniş olarak bahnâme konusu da işlenmiştir. Kendisinden önce ve kendi zamanında kaleme alınan tıp eserlerindeki ilaçlar ve diğer tedavi yöntemleriyle büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu durum ise klasik dönem eserlerindeki bahnâmelerden bu dönemde de yaygın olarak yararlanıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Bahnâme, Cinsel Sağlık, Geredeli İshak, Edviye-i Müfrede, Müfred ilaç, Mürekkebe ilaç

ABSTRACT

The subject of bâh has been discussed since ancient civilizations; while it was included in medical works or as separate chapters at the beginning, it was written as a book later on. There are many sources of copyright and translation for such works. These have gained voluminous and encyclopedic dimensions due to being associated with many disciplines from time to time. At the same time, they have been discussed with many disciplines such as anatomy, pharmacology, botany, zoology, and literature, which are directly or indirectly related to the field.

In addition to the individual works, the subject of bah is included in both the künaş and cami’ type encyclopedic works on medicine, as well as in the medicine books called edviye and kinzin. Geredeli İshak b. Murad’s *Edviye-i Müfrede*, which was written in the Ottoman period and is among the first Turkish medical works, is one of them. *Edviye-i Müfrede* consists of two parts. The first part is devoted to simple drugs. A total of 260 curriculum drugs are mentioned in the book. Of these, there are 202 herbal drugs, 42 animal drugs, and 15 chemical drugs. These drugs, which are discussed in alphabetical order, are also described in terms of how they will be used in the 57 complaints and diseases listed. The second part is a summary medical book about diseases. In addition to the fact that a section is reserved for sexual problems in the second winter, while the

drugs are mentioned in the first part, the ones that are good for sexual problems are also mentioned. For example, when it comes to meats, it is stated that all fish increase lust.

In this study, it has been tried to reveal that sexual health, which is one of the important branches of medicine and has been given importance since ancient civilizations, has a wide place not only in general medical works and independent bahnâmes but also in pharmacy books on drugs. It has been seen that the subject of bah has maintained its importance in every period of history. In *Edviye-i Müfred*, not only drugs related to this field were given, but the subject of bahnâme was also discussed extensively. It is seen that it has a great similarity with the drugs and other treatment methods in the medical works written before him and in his own time. This shows that the bahnâmes in the works of the classical period were also widely used in this period.

Keywords: Bahnâme, Sexual Health, Ishaq of Gereede, Edviye-i Müfred, Simple Medicine, Compound Medicines

Giriş

Tıp tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar gelen uzmanlaşma alanlarına bakıldığında, bahnâmelerin ilk sıralarda bulunmakta olduğu görülecektir. Başlangıçta künnâş ve camî adıyla anılan ansiklopedik tıp kitapları içinde birer bölüm halinde yaygın şekilde var olan bâh/cinsellik konusu, zamanla müstakil eserler verilmesiyle gelişim göstermiş ve tıp tarihi çalışmaları arasında önemli yer edinmiştir. Cinsel sağlığa dair bilgiler içeren bahnâmelerde anatomi, hastalıklar, dikkat edilmesi gereken konular, hastalık hallerinde kullanılması gereken ilaçlar, cinsel isteği arttıran ve azaltan durum ve ilaçlara yer verilmiştir. Bahnâmelerde ayrıca aile kurumu, evlilik, nikâh, hamilelik, hamileliği kolaylaştıran ve engelleyen tedbirler, bu süreçte meydana gelen sorunlar, yeni doğan çocukların tıbbi bakımı ve yetiştirilmesi gibi konulara da temas edilmiştir.

İslam tıp tarihinde, genel tıp kitapları yanı sıra, önemli bir eser türü olan “edviye” ve “akrâbâzîn” adlarıyla bilinen ilaç ve eczacılığa dair kitaplar da bahnâme konularına değinmişlerdir. Müfred (basit) ve mürekkeb (bileşik) ilaçların terkip, kullanım ve etkilerine yer veren bu eserler, aynı zamanda hastalıklara da değinmektedir. Osmanlı döneminde kaleme alınan ve ilk Türkçe tıp eserleri arasında sayılan İshak b. Murâd'ın (14. yüzyıl sonu – 15. yüzyıl başı) kitabı *Edviye-i Müfred* bunlardan biridir. *Edviye-i Müfred* iki kısımdan oluşmaktadır. Kitabın ilk kısmında basit ve bileşik ilaçlar, ikinci kısmında hastalıklar ve bu hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçlar ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde bileşik ilaç formlarından da bahsedilmiştir. Bu yönüyle ikinci kısım özet bir tıp kitabı niteliğindedir. *Edviye-i Müfred*'de birinci bölümde ilaçlar alfabetik sıraya göre verilmiştir.

Çalışmamızda birinci kısımda verilen ilaçların bâh konusuna dair olanları ele alınmış, ikinci kısımda yer alan ve bahnâme kapsamına giren konulara da yer verilmiştir. Tıbbın önemli dallarından biri olan ve kadim medeniyetlerden itibaren önemsenen cinsel sağlık konusunun, sadece genel tıp eserleri ve müstakil bahnâmeler içinde değil, ilaçlara dair eczacılık kitapları içinde de geniş yer aldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bâh konusunun tarihin her döneminde önemini koruduğu görülmüştür. *Edviye-i Müfred*'de sadece bu alana dair ilaçlar verilmeyle kalmamış, geniş olarak bahnâme konusu da işlenmiştir. Kendisinden önce ve kendi zamanında kaleme alınan tıp eserlerindeki ilaçlar ve diğer tedavi yöntemleriyle büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu durum ise klasik dönem eserlerindeki bahnâmelerden bu dönemde de yaygın olarak yararlanıldığını göstermektedir.

Eczacılık kitapları arasında yer alan ve İshak b. Murâd ile hem dönem hem de coğrafya olarak yakın olan Konyalı Hekim Hacı Paşa'nın *Şifâ'ü'l-eskâm* ve *Devâ'ü'l-âlâm* adlı eseri ile büyük benzerlik göstermektedir. Bazı ilaçlar ve tedaviler Hacı Paşa ile karşılaştırılmıştır. Hacı Paşa'nın eserinin ilaçlarla ilgili olan bölümünün Endülüslü Botanik âlimi İbnü'l-Baytâr'ın (öl. 646/1248) *El-Câmi' Li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye* adlı eserinin tercümesi olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu dönem eczacılık kitaplarındaki cinsel sağlık ve bu alanın ilaçlarının birbirine benzediği söylenebilir. Her üç âlimin de eserlerinde temel olarak İbn Sînâ'dan etkilendiği göz önüne alındığında, bu çalışmaların klasik dönem İslam tıbbını yansıttığı kabul edilmektedir.

İslam Tıp Literatüründe Bahnâmeler

Bahnâmeler Arapçada “şehvet” anlamına gelen “bâh” kelimesinden isim alan eserlerdir. İslam'dan önce Mezopotamya'da ve Hititler ile başlamış, Eski Yunan biliminde de büyük gelişme kaydetmiştir. Antik Yunan'da bu alanda yer alan sağlıkla ilgili olan temel konular, tıbbın bir kolu olarak kabul edilmiş, müstakil eserler verilmiştir. Philumenos, Galen ve Efesli Rufus, bahnâme alanında çalışmış ve müstakil eserler vermiş bilim adamlarından bazılarıdır (Bayat, 2009: 5; Özcan, 1991: 489–490).

Bahnâmeler başlangıçta tıbbi eserler içinde bölümler olarak ele alınırken, ilerleyen zamanlarda müstakil olarak yazılmaya başlamıştır. Bu eserlerden telif ve tercüme çok sayıda kaynak mevcuttur. Bunlar birçok bilim dalı ile ilişkili olmasından dolayı, zamanla hacimli ve ansiklopedik boyutlar kazanmışlardır. Aynı zamanda alanla doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan anatomi, farmakoloji, botanik, zooloji ve edebiyat gibi birçok disiplinle ele alınmışlardır (Adıgüzel, 2016: 19–20).

İslamiyet'ten sonra telif ve tercüme eserlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, bahnâmeler de telif ve tercüme edilmeye başlanmıştır. İslam düşüncesi hem Kur'an'da “Biz her şeyi çiftler halinde yaratık.” (Zariyat, 51/49) ayetinin bulunması ve hem de Resulullah'ın (sav) hadis-i şeriflerinde bu konulara dair sorulara toleranslı davrandığının rivayet edilmesi, Müslümanları bu konuda çalışmaya ve eserler vermeye teşvik etmiştir. Müslüman âlimler de Eski Yunan bilimsel bahnâme eserlerini örnek alarak bâh/cinsel alanı, evlilik hayatı ve aile kurumu hakkında son derece açık ve rahat üslupta eserler kaleme almışlardır. Bu konuda eser telif edenler arasında Câbir b. Hayyân, Kindî, Huneyn b. İshak, Kosta b. Lûka, İbn Sînâ, İbn Meymun ve Tifâşî gibi âlimler bulunmaktadır. (Bayat, 2009: 3–6) İslam medeniyetinde

yazılan bahnâmeler üzerinde çalışan Ali Haydar Bayat, 45 adet bahnâme tespit ederken, İlter Uzel bu sayıyı 51'e çıkarmıştır. (Karaman & Az, 2022: 174) Bu sayının, söz konusu alana gösterilen önemi ortaya koymakta olduğunu söyleyebiliriz.

Bahnâmelerin bir kısmında “*Cinsî gücü arttıran hikâyeler*” başlığı altında müstehcen hikâyeler ve pornografik ifadelerin bulunması, cinsel isteği arttırmamasından dolayı tedaviye yardımcı olması amacına matuftur. Ayrıca bu eserler içinde, cinsel kuvveti arttırıcı yöntemler, gıdalar, büyü ve sihirle ilgili işlemler, ilgi arttırıcı tavsiyeler, ilaçlar gibi içeriklerin var olduğu görülmektedir. (Bayat, 2009: 6) Bu yönüyle Uzak Doğu'nun *Kama-sutra* veya *Kokulu Bahçeler*¹ türünden eserlerden farklılık arz etmektedir. Bahnâmeler daha çok sağlığı öne çıkarırken, Kama-sutralar çoğunlukla cinselliği teşvik edici hikâyeler içermesi yönüyle bahnâmelerden ayrılmaktadırlar (Adıgüzel, 2015: 303).

Kıymetli taş uzmanı ve bahnâme yazarı Tunuslu kadı Tifâşî'nin (580-651/1184-1253) *Eş-Şifâ' Fi't-ıbbi'l-müsned* adında genel tıbbî dair eseri, *Nüzhetü'l-elbâb Fimâ lâ Yüced fi Kitâb* adında cinsi sapıklıklara dair bir kitabı ve *Risâle Fimâ Yahtâcü İleyhi'r-ricâl ve'n-nisâ' fi İsti'mâli'l-bâh Mimmâ Yeçdurru ve Yenfa'* adında da bir eseri mevcuttur. Fakat en tanınmış olanı ve *Bahnâme* adı altında birçok tercümesi yapılmış olan eseri, *Rucû'u's-şeyh ile's-sibâh fi'l-kuvveti Ale'l-bâh*'tır. (Kırbiyık, 2012: 149) Söz konusu eserin fihristi bahnâmelerin genel olarak içeriği ve kapsamı hakkında bize bilgi sunmaktadır. Bu eserin birinci bölümünde otuz bab erkeklerle ve ikinci bölümünde otuz bab kadınlara ait olmak üzere bir sistem düzenlenmiştir. Her iki bölüm içinde anatomi ve fizyolojiye değinildikten sonra, cinsel istek arttırıcı ilaçlar, gıdalar, doğum kontrol yöntemleri, evlilik gibi konulara yer verilmiştir (Bayat, 2009: 10-12).

Osmanlı döneminde yazılan ilk bahnâme 1430 yılında kaleme alınmış olan Ali b. İshak'ın *Bahnâme*'sidir. Ali b. İshak'ın II. Murâd (1421-1444, 1446-1451) adına yazdığı eseridir. Bu bahnâme Osmanlı dönemindeki Türkçe telif bahnâmelerin ilki ve en kapsamlı olanıdır. Büyük ölçüde, Tifâşî'nin *Rucû'u's-şeyh ile's-sibâh* adlı eserinden faydalanılmıştır. Kitabın yirmi beş bâbı erkekler ve on beş bâbı kadınlar için bilgiler içermektedir. Bu dönemde bir diğer bahnâme de Salâhaddin tarafından, Saruhanoğlu Ya'kûb b. Devlet (öl. 1428) için yapılmış olan *Bahnâme Tercümesi*'dir. Ali Haydar Bayat, bu eserin, Ebu'l-Muzaffer'in eserinin tercümesi olduğunu düşünmektedir. (Bayat, 2016: 290) Gelibolulu Mustafa Alî tarafından yazıldığı düşünülen *Râhatü'n-nüfus* adlı bahnâme de Osmanlı dönemi eserleri arasında bulunan önemli bahnâmelerdendir. (Adıgüzel, 2015: 309) Musa b. Mesud'un 1425-1450 yılları arasında kaleme aldığı bahnâme, Nisâri'nin istinsah ettiği ve İbn Kemal'in tercümesi olan bahnâme de Tifâşî'nin *Rucû'u's-şeyh* adlı eserine yapılan tercüme arasında sayılabilir. (Bayat, 2009: 15-19) Bahnâmeler 16. Yüzyıla kadar aynı usulle yazılmaya devam etmiş, fakat 16. yüzyıldan itibaren bilimsel yönü azalarak daha çok teşvik edici yönleri ağırlık kazanmıştır (Bayat, 2009: 6).

Tek tanrılı dinlerin bâh konusuna yaklaşımı hemen hemen aynıdır. Buna göre cinsel ihtiyacın meşru sınırlar içerisinde ve sağlıklı olarak giderilmesi esas alınmıştır. Yahudilik yasaklanmamış olan hazların özgürce yaşanmasını tavsiye ettiği gibi müntesiplerini de bu ve benzer hazlardan menetmemiştir. Hatta Midraş'a (rabinik öykü) göre ölüp de cennete girildiğinde, Tanrı şöyle diyecek: “Sana meşru haz verecek birçok fırsat tanıdım. Neden bunlardan daha fazla yararlanmadın?” Rabbiler, evliliğin tek düze olmaması, sıkıcılığın giderilmesi için müntesiplerine önerilerde bulunmaktadır. (Kıranatlıoğlu, 2016: 36-38) Hristiyanlıkta ise Yahudiliğin tersine daha kısıtlayıcı bir gelenek meydana gelmiştir. Hristiyanlığın geliştiği Roma topraklarında bu alanda aşırılığın olması, Hristiyanlığın tepki olarak daha kısıtlayıcı bir tavır almasına sebep olmuştur. Kilise babası Augustine (öl. 430) bu eylemin tiksinti verici olduğunu ifade etmiş ve Tanrı'nın neslin devamı için neden daha iyi bir yol yaratmadığına dair kafa yormuştur. Sonunda suçun Tanrı'da değil Âdem'le Havva'da olduğuna dair bir cevap bulmuştur. Augustine'e göre kadın ve erkek başlangıçta, bedenlerini kontrol altında tutabilen zihinsel yaratıklar idi. Cennetteki bu durumları heyecandan uzak, soğukkanlılıkla yapılan bir işti. Ama Âdem ile Havva kendilerini kontrol altına alamamışlar ve günah işlemişlerdir. Augustine bâh konusunu asli günahın bir sonucu olarak kötü bir şey olarak değerlendirmektedir (Kıranatlıoğlu, 2016: 36-38).

İslamiyet ise bu neviden biyolojik ihtiyaçları tatmin etmenin tek meşru yolu olarak evliliği görmekte, dolayısıyla nikâhı tavsiye ve teşvik etmektedir. Kur'an'da, “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden sakının.” (Nisâ, 4/1) ayetine göre erkek ve kadın arasındaki ilginin kaynağı, kadının bütün insanlığın atası olan ve “bir tek nefis”ten yani Âdem (as)'dan yaratılmış olmasına bağlanmaktadır. (Kıranatlıoğlu, 2016: 110-111) Bu bağlamda sahabe, Resulullah'a bâh alanı ile ilgili kolay soru yöneltebilmişler ve tatmin edici cevaplar almışlardır. Bu cevaplardan yola çıkarak, İslam âlimleri konuyu son derece özgür ifadelerle ayrıntılı olarak ele almakta çekinmemişlerdir. Bahnâmelerin içeriklerine göz atıldığında da bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Ne Hristiyanlık ve Yahudilik ne de ilâhî olmayan diğer dinlerde bu konunun bu açıklıkta ele alınmadığı görülmektedir. Hristiyanlık ve Yahudilikte neslin devamı ve bekâret üzerindeki konu işlenirken, İslamiyet'te sağlık, eşlerin uyumu, temel ihtiyaçlar çerçevesinde konu ele alınmış ve tıbbî bilimsel metotlarla işlenmiştir (Gençel Efe, 2019: 29).

Edviye-i Müfrede ve Bâh

Edviye-i Müfrede, İshak b. Murâd tarafından Gerede'de 1389 yılı civarında kaleme alınmış bir eczacılık kitabıdır. Geredeli İshak adıyla da bilinen İshak b. Murâd'ın hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Babasının adının Murâd olduğu, Bayezid devrinde (1389-1403) yaşadığı, Hoca Tabîb adıyla bilindiği, Bursa'da kurulan ve dönemin ilk darüşşifası olan Yıldırım Bayezid Darüşşifası'nda görev yaptığını dair bilgiler bulunmaktadır. Fakat modern araştırmacılar, bu bilgilerin kesin olmadığını ifade etmektedirler (Erdemir, 1996: 30).

Müellif eserinin başlangıcında, Hz. Peygamber'e salât ve selamdan sonra, eserine dair bilgiler vermektedir. Buna göre, eserinde basit ilaçları topladığını; ilaçların mizacı,² özellikleri, fayda ve zararları ile onların ıslah edilmesinden bahsetmekte ve bunları Türkçe kaleme aldığını ifade etmektedir. Yine Gerede'de Arkut Dağı'nda, h. 792 (m. 1390) yılında eserin toplandığını ifade etmektedir (İshak b. Murâd, 2016: 16).

1 Kama Sutra, 300'lü yıllarda Hindistan'da yaşayan filozof Mallanaga Vatsyayana'nın cinsel sağlığa ilgili yazdığı bu addaki kitabıyla ortaya çıkan ve daha sonra Kama Sutra adıyla yazılmaya devam edilen cinsel sağlığa dair eserlerdir.

2 Mizaç, klasik tıpta ahlât-ı erbaanın farklı orandaki karışımının meydana getirdiği şahsiyet tipleri için kullanılan bir terimdir. Dört sıvı ve onlara nispet edilen sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlılık şeklindeki nitelikler, İslâm dünyasında mizaç teorilerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Demevî, balgamî, safravî, ve sevdaî terimleriyle ifade edilen

Edviye-i Müfrede iki kısımdan oluşmakta olup, ilk kısım bitkilerden söz ederken, ikinci kısım hastalıkların anlatıldığı özet bir tıp kitabı niteliğindedir. Birinci bölümde ilaçlar alfabetik sıraya göre verilmiştir. İlaçların büyük çoğunluğunun Farsça ve Arapça adları zikredilmiş, Şam bölgesindeki kullanımına değinilmiştir. Bir bitkinin kaç türünün olduğu, mizacının ne olduğu, ilaç olması yanında yemek olarak nasıl pişirildiği, hangi hastalıklara iyi geldiği gibi bilgilere de yer verilmiştir.

Kitapta toplamda iki yüz altmış müfred yani basit ilaçtan söz edilmektedir. Bunlardan bitkisel olanlar iki yüz iki, hayvansal ilaçlar kırk iki, kimyasal ilaçlar ise on beş adetten ibarettir. Alfabetik sırayla ele alınan bu ilaçlar, ayrıca sıralanan elli yedi şikâyet ve hastalıkta da ne şekilde kullanılacakları tarif edilmiştir (Kıran & Kadioğlu, 2022: 8).

İkinci kısımda cinsel sorunlar için özel bir bölüm ayrılmıştır. Ancak, birinci kısımda ilaçlardan bahsedilirken de bunlardan bâh konusuna dair sorunlara iyi gelen bitki ve ilaçlara değinilmiştir. Mesela etler bahsinde, tüm balıkların şehveti artırdığı belirtilmiştir. (İshak b. Murâd, 2016: 17)

Edviye-i Müfrede'de Anatomik Özellikler ve Sorunlar

İshak b. Murâd, *Edviye*'de organların özelliklerine değinerek, mizaç konusunu ve cinsellikte mizacın rolünü ele almıştır. *Edviye-i Müfrede*'ye göre cima, kişinin bünyesinin gücüne bağlıdır. Burada müellif "mizaç" terimini kullanmış olup cinsel organların mizacını hem sağlıkları hem de sorunlarının çözülmesinde izlenecek tedavi yolları açısından önemine değinmiştir. (İshak b. Murâd, 2016: 76) Kadim tıp kültüründe nesnelere soğuk, sıcak, yaş ve kuru özellikleri bulunmakta ve buna da "anâsır-ı erbaa = dört unsur" adı verilmektedir. İslam medeniyetine bu anlayış Antik Yunan kültüründen geçmiştir. Grek düşüncesine göre tanrı gibi ezeli olan ilk madde, arkhe olarak ifade edilmiştir. Bu maddeyi Thales su, Anaximenes hava, Herakleitos ise ateş olarak kabul etmiştir. Empedokles bu üç madde ve toprağın, kâinatın ana maddesini teşkil ettiğini söylemektedir. Aristo dört unsur teorisini sistemleştirmiş ve tabiat bilimlerinde hâkim olmasını sağlamıştır. İbn Sîna "unsur" yerine "ustukus" tabirini kullanmıştır (Karlığa, 1991: 149).

Edviye-i Müfrede'ye göre organların mizacı sıcak-yaş ve sıcak-kuru olmak üzere ikiye ayrılır. Bir kişinin bir organının mizacı işlev ve yapısından belli olur. Eğer sıcak ve yaş ise fizyolojisinin nasıl olduğu ve bu durumun kişiyi nasıl etkilediğine dair bilgilere yer verilmiştir. Buna göre yaşanan sorunlar mizacın sıcaklığına, hafifliği de rutubete delildir. Eğer organların mizacı soğuk ve kuru olursa da farklı sorunlar yaşanabilmektedir. İnsanın sağlığı, verimliliği ve çocuk sahibi olmasının bu mizaç özellikleriyle doğrudan bağlantısı kurulmuştur. (İshak b. Murâd, 2016: 76) Bu organların fizyolojik özelliklerinin bilinmesi gerek eşlerin uyumu ve verimi gerekse de sorunların çözümü açısından önemlidir. Dolayısıyla müellif bu bölümde mizacı ayrıntılı olarak ele almıştır. Hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçların seçimi, tedavi yöntemlerinin belirlenmesi ve diğer konularda mizacın bilinmesinin yararını ortaya koymuştur.

Müellif, cimanın hem gücü hem de fayda ve zararları açısından zamanına ve ne kadar yapılması gerektiğine dair bilgiler vermektedir. Buna göre ne kadar sıklıkta olması gerektiği ve bu sıklığın insan üzerindeki etkileri en çok değinilen konular arasında yer almaktadır. Cima, insanın istekli olduğu zamanda olursa, bedene hararet-i duhanî (duman) hâkim olur, her iki taraf için de verimlidir. Hekimlere göre en doğru zaman, kişilerin nefsi veya bedeni şevk içinde oldukları zamandır. (İshak b. Murâd, 2016: 77) Müellif zamana ve mekâna dair hemen hemen her durumu ele almış ve tavsiyelerde bulunmuştur. İstekli ve karşılıklı anlayış içinde yapılmasının üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Bugün de üzerinde durulan konular ve sorunlara aynıyla değinildiği ve çözüm arandığı görülmektedir.

Müellif, Galen'in bu alana dair görüşlerine de yer vermiş ve ilişkide aşırıya gitmenin hem beden hem de ruhen zararlarına değinmiştir. İlişkide aşırıya kaçılmayıp eğer itidalli olunursa melankoliye engel olur, zihni güçlendirir, akıl hastalıklarının tedavisinde etkilidir. İnsanı kötü düşüncelerden kurtarır, şevki artırır. Şişlikleri giderir, fazlalıklarından kurtarır, cildinin rengini düzeltir ve gırtlığını temizler. Hipokrat'a göre, balgamdan kaynaklanan hastalıkları giderir, bedeni kurutur. Birçok kişi bununla birlikte hastalıklarından kurtulmuşlardır (İshak b. Murâd, 2016: 76).

Bu dönemin önde gelen hekimlerinden Hacı Paşa (öl. 1424 [?]) da iyi ilişkinin hafiflik verdiğini, uykuyu rahatlatıldığını; balgam, kanama ve depresyon gibi birçok hastalığı iyileştirdiğini; gönlü ferahlattığını; öfke, keder ve kötü düşünceleri giderdiğini bildirmektedir. Burada da ihtiyaç olunca yapılması halinde faydalı ve ihtiyaç hissetmeden yapıldığında da baş dönmesi göz kararması, gövdenin ağırlaşması, lenflerin şişmesi, diz ve bel ağrısına sebep olacağı ifade edilmiştir. (Celâlüddin Hızır, 1990: 15) Hacı Paşa da tıpkı İshak b. Murâd gibi benzer zararlara dikkat çekmektedir.

Müellif bazı mizaçların cimadan olumlu ve olumsuz olarak nasıl etkilendiğini de ifade etmektedir. Mesela mizaçları soğuk ve yaş ise, kişinin cildini kara yağız eder, saç ve sakalı artırır. Eğer kişi ilişkiden vazgeçerse hastalıklar ortaya çıkar. Çoğunlukla baş ağrısı, moral çöküntüsü, hazımsızlık, iştahsızlık ve ateşlenmeler ortaya çıkar. O yüzden itidalli olmalı, aşırıya kaçılmamalıdır. İtidal muhafaza edildiğinde kişinin gücü azalmaz ve doğası güçlenir. Fazlası da hazım bozukluğuna yol açar (İshak b. Murâd, 2016: 77).

Müellif aynı zamanda uyku ve yemek yeme vaktine göre ilişkinin bedene zarar ve yararını da tartışmıştır. Bunun için uykudan önce olmasının daha uygun olduğunu, sonrasında ise mutlaka yatıp dinlenmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Uyku uyumasa bile dinlenmek şarttır. Bu durum nefesi de güçlendirir. (İshak b. Murâd, 2016: 77) Diğer kısımlarda anlatılan bedeni çok yorduğu ve enerji sarf ettiğine dair bilgilerin, farklı şekilde burada da verildiği görülmektedir. Bedenin bu eylemden sonra dinlenmeye ve sarf ettiği enerjiyi geri kazanmaya ihtiyacının olduğu ifade edilmektedir.

Yemek yemede ne çok aşırı tok ne de aç olunmalıdır. Yani orta halli yemiş olmalıdır. Yemekten sonra biraz hareket etmelidir. Bu suretle yemeğin biraz sindirilmesi sağlanmış olur. Kişi sıcaklık, soğukluk, ıslaklık, kuruluk, açlıkta ve toklukta orta haldeyken bir eylemde

psikolojik özelliklerin yanı sıra, sıcak - soğuk, kuru - yaş tabiatlı şekilde dört niteliğe dayalı karakter tasniflerine de gidilmiştir. Hıtlar ve onlara nispet edilen sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlılık şeklindeki nitelikler, bitkilerde de bulunmakta ve bu özellikleri insanların kullanımında büyük önem taşımaktadır.

bulunmamalıdır. Erkek, çok tok olan biriyle olursa onu hararet basar. Kişinin kendisinde işlevsizliğe sebep olur. Müellif aynı şekilde aç olan biriyle olmanın bedeni boş bulunduracağını, kuru illetler meydana getireceğini ifade eder. (İshak b. Murâd, 2016: 77) Aynı şekilde Hacı Paşa da en uygun zamanın yemeğin midede hazmedilmesinden sonraki zaman olduğunu bildirmektedir. (Celâlüddin Hızır, 1990: 15) Esasen ne çok açlık ne de çok tokluğun önerilmediği, yemekten sonra biraz hazmetmeyi beklemek gerektiği ve enerjiden düşürecek kadar aç olunmamasını tavsiye etmektedir.

İlişkide aşırıya gitmenin bir takım bedeni ve ruhi zararlarına değinilmiştir. Bu aşırılıklar kişinin teninin rengini soldurur. Uykusuzluğa sebep olur. Görmeyi ve işitmeyi zayıflatır. El ayak titremesine, felce ve eklem ağrılarında, ateş basmalarına sebep olur, böbreğe zarar verir. Mesane veremine ve kanamaya sebep olur. Yaşlılar için zararlıdır. İnce ağrı yaparak helak eder. Bedenini zayıflatır. Müellif burada ayrıca, "Çünkü cima bir tür kusmadır." ifadesini kullanarak, farklı bir benzetme yapmıştır. Yenilen yemeklerden bir damla kan oluşur, damarlara girer, onu gereksiz yere israf etmemek gerekir. Birisi insana kastedip kanını akıtırsa, cimada aşırılığa kaçmaktan daha çok kuvvet düşürmez. İştahsızlığa sebep olur. (İshak b. Murâd, 2016: 78) Hacı Paşa'ya göre de fazlası kuvvetten düşürür, iştahı azaltır, kalbi zayıflatır, çarpıntı yapar, bedeni kurutup uykusuzluğa sebep olur. Kaş ve kirpiği azaltır (Celâlüddin Hızır, 1990: 15).

Hacı Paşa eserinde kimlerden uzak durulması gerektiğine de değinmiştir. Aç, susuz olan ve hemen yemek yemiş olan, hamam içinde, kan aldırın, müşhil içen, çok kusan, çok gazlı olup onu çıkarın, haceti gelen, küçük kız, hasta kadın, çocuk doğurmayan kadın, çirkin olan ve gönlünün istemediği kişi gibi detaylı örneklere yer verilmiştir. Lohusa veya hayızlı kadından da uzak durulmalıdır (Celâlüddin Hızır, 1990: 15).

Müellif, cimanın insan bedenine faydalarına dair müstakil bir başlık açmıştır. Burada söze öncelikle vücuda çok faydalı olduğunu söyleyerek başlamış ve bunun için ise güç kuvvet gerektiğini eklemiştir. Bunun yanında organların özelliklerine göre nasıl daha sağlıklı olacağına dair konuları da burada tartışmıştır. Benzer şekilde organların sıcak ve yaş, soğuk ve kuru olmasına göre de yaşanabilecek sorunlara değinmiştir (İshak b. Murâd, 2016: 76).

Müellif faydalara değinirken Dioskorides, Hipokrat ve Galen'den bilgilere aktarmıştır. Galen bunun bedene faydasını itidalli olmasına bağlamıştır. Ona göre her gün olmamalıdır. Uygun zamanda ve durumlarda yapıldığında karasevda veya melankolinin iyileşmesinde etkilidir. Zihni güçlendirir. Psikiyatrik hastalıkları olanların tedavisinde olumlu etki sağlar. Nefsi yatıştırır, zihni kötü düşüncelerden arındırır. (İshak b. Murâd, 2016: 76-77) Müellifin Hipokrat'tan yaptığı aktarımlara göre de cinsel ilişki, vücuttaki enfeksiyonu kurutur, fazlalıkları giderir, yüzünün rengini düzeltir. Müellif'e göre Hipokrat, birçok hastanın itidalli ilişki ile çoğu hastalıklarından kurtulduğunu aktarmaktadır (İshak b. Murâd, 2016: 77).

İshak b. Murâd'da olduğu gibi Hacı Paşa da, cimanın hafiflik verdiğini, uykuyu rahatlattığını; balgam, kanama ve depresyon gibi birçok hastalığı iyileştirdiğini; gönlü ferahlatıp, öfke, keder ve kötü düşünceleri giderdiğini belirtmektedir. Bu ihtiyaç olunca yapılmalıdır. İhtiyaç hissetmeden yapıldığında baş dönmesi, göz kararması, gövdenin ağırlaşması, testisler ve lenflerin şişmesi, diz ve bel ağrısı gibi olumsuz durumların ortaya çıkmasına sebep olur (Celâlüddin Hızır, 1990: 15).

Korku, öfke, uykusuzluk, terleme, kusma, ishal ve yorgunluk durumlarında da her türlü zorlayıcı durumdan sakınmak gerekir. Ağzının tadını bozar. (İshak b. Murâd, 2016: 78) Bir kişinin sinirlerinin zayıf olup, mecrasının güçsüzleşmesi, organlarının zayıflığı, böbrek, mide, bağırsak gibi organların hastalıklarının organlarına zarar vermesi, bedende yel olmaması, mizacın dengesinin bozulması, bedende kuruluk olması da sebepler arasındadır. Kuruluk cimanın keyfini azaltır. Bel soğukluğu, mide şikayetleri zayıflatır. Sevda ehlinin sertleşmesi güçlü olur. Unutkanlık da bu işe zarar verir (İshak b. Murâd, 2016: 79).

İlaçlar

Edviye'de bâh konusuna dair açılan başlık altında çeşitli sağlık sorunlarına da değinilmiştir. Fakat ilaçlar bahsinde hastalıklara göre bir sınıflandırma yapılmamış, ilaçlar alfabetik sıraya göre alınarak, iyi geldiği hastalıklar bu ilacın başlığı altında zikredilmiştir. Bu ilaçları bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda, hazzı artıran ve azaltan ilaçlar, gücü artıran ilaçlar, gebeliği engelleyen ilaçlar, kadının hamileliği, doğumu, emzirmesi ve diğer hastalıklarına dair ilaçlar ve bir cinsiyete göre hastalıklara has ilaçlar şeklinde sıralanabilir. Özellikle cinsel hazzı ve gücü artıran ilaçların sayısı diğerlerine göre oldukça yüksektir. Bunun yanında az sayıda doğum kontrolüne dair ilaçlar da bulunmaktadır.

En çok ilaç önerilen konu, bâhın/şehvetin artırılmasına yönelik olanlardır. Müellife göre şehvetin artırılması ve cimanın sağlığı için gerekli olan sıcaklık ve rutubetin kaynağı beslenmedir. Bundan dolayı beslenmenin önemine sık sık vurgu yapılmıştır. Hem etler hem de bitkilerin bulunduğu ilaçlar, sağlıklı yaşamın temel esaslarından olan isteğin artırılması için bir takviye olarak değerlendirilebilir. Yılan balığı, serçe eti, deve eti, (İshak b. Murâd, 2016: 17-18) isteği artıran etler arasında sayılmaktadır.

Bitkisel ilaçlar arasında müellifin verdiği bitkiler ve tohumlar şunlardır. Besbase, buğday, belâdır, baldırıkara, boy, (İshak b. Murâd, 2016: 24-26) hurma, haşhaş, dar-ı fulful (başbiberi), tilki taşağı, demir diken, zencefil, sütleğen otu, sufal, söğülme, şakakul, şalgam ve tohumu, (İshak b. Murâd, 2016: 37-37) fıstık, kavun, kerdeme, keşur, gülgüz ve tohumu, kimyon, gendena, kenevir, kaşım-ı beyabani, güveyi otu, marul tohumu, nohut, nane, (İshak b. Murâd, 2016: 41-51) helyun, venbel otu, Hindistan cevizi, yunt dişi, demir diken, (İshak b. Murâd, 2016: 51-53) anason, bal, zafiran, zeytin, sarımsak, soğan tohumu, sakız, susam, şeftali, fındık, kaşni, kunduz taşağı otu, ceviz, kavun tohumu, kebabe, kerdeme tohumu, kerefs, keşur tohumu, kemmün, kiraz, nar, yonca tohumu, (İshak b. Murâd, 2016: 55-56) cinsel isteği artırır. Bazısı bitkinin yaprağı ve çiçeği iken bir kısmı da tohumdur. Bunlardan hem tohumu hem de bitkisi kullanılanlar olduğu gibi sadece tohumun ilaç olarak kullanılması da tavsiye edilmektedir.

Müellif, müfred olarak verdiği hayvansal ve bitkisel ilaçlar yanında, birleşik ilaçlara da değinmiş, hatta ilaçların bazen tek başına tam etki yapmadığını ve başka bir ilaçla karıştırıldığında etkisinin daha güçlü olduğunu ifade etmiştir. Mesela dar-ı fulful ve zencefil tek başına

kullanıldıklarında soğuktur ve dolayısıyla bâhın artırılmasında etkisi yeterli değildir. Fakat bakla ile karıştırıldığında bedenın gıdası olur yani daha iyi sonuç alınmasını sağlar. Benzer şekilde soğan sıcaktır, gaz yapar; yaştır, gıdası azdır. Fakat soğan koyun etiyle pişince zenginleşir ve daha faydalı olur (İshak b. Murâd, 2016: 79).

Hacı Paşa da koyun etinin nohut ve soğanla pişince kişiyi güçlendirdiğini ifade eder. Hacı Paşa'ya göre semiz oğlak, semiz tavuk ve semiz piliç de kuvvetlendirir. Bunun yanında herise, sütlü piring, helyun bitkisi, yarı pişmiş yumurta, pişmiş balık, kebab, süt, yoğurt, bütün beyinler, üzüm, hıyar, nane, turp, bürülce, şalgam, nohut, havuç, fındık, fıstık, Hindistan cevizi, meneviş, köknar içi, bal, kendenadur, kereviz tohumu, tarçın, besbase, behmen otu, kust (topalak) otu, kerdeme tohumu, tilki taşığı otu, şakakul, zencefil, sürincan, sakankur (kum kertenkelesi), karanfil, güvercin yumurtası, terancübin (kudret helvası), mesruzitus, misk macunu, keşur (yaban havucu) macunu, susam tohumu da kişiyi kuvvetlendirir. Hacı Paşa, ilaçlar ve diğer takviyeler yanında kişisel bakım ve belli hareketleri de bâhı arttırıcı unsur olarak saymıştır. Ayrıca tıraş olmak, güzel ses duymak, sırt üstü yatmak da güçlendirici unsurlar arasındadır. (Celâlüddin Hızır, 1990: 118) Bâhı ve hazzı arttırılan ilaçlar arasında sayılan demir dikenı, kavun, kerdemenin (İshak b. Murâd, 2016: 30, 44-45) erkeğin gücünü arttırdığı ifade edilmektedir. Buradan söz konusu ilaçların erkeğin mukavemetini arttırdığını anlayabiliriz.

İshak b. Murâd, yemeklerde de mizaca vurgu yapmıştır. Yiyeceği pişirirken onun mizacını bilmek gerekir. Yumurta sarısı, kemik iliği, serçe beyni ve tüm beyinler yaştır fakat kuruluk da vardır. Serçe beyni ve eti sıcaktır. Kemik iliği daha soğuktur. Bu üç haslete sahip olan gıda nohuttur. Çabuk etki gösterir. Tere şalgamdan daha sıcaktır fakat daha az gaz yapar. Eğer bunlara kemik iliği katılırsa nohut gibi olur. Terenin besin değeri azdır. Sıvı yapmada şalgamdan zayıftır. (İshak b. Murâd, 2016: 79) Bunun gibi tıpkı insan organlarını tanımlarken kullandığı soğuk-sıcak, yaş-kuru özellikleri ve bu özelliklerin bâh konusuna olumlu ve olumsuz etkilerini de ele almıştır.

Bu dönemde de tıpkı günümüzde olduğu gibi bazı ilaçların gereğinden fazla veya uygunsuz şekilde alındığında yararıdan çok zarar getirdiği görülmektedir. Bunlar arasında müellif "belâdır" adı verilen bitkiyi dile getirmiştir. Belâdır bitkisi fazla alındığında zararlıdır ve ölüme sebep olur. (İshak b. Murâd, 2016: 25) Dolayısıyla basit formda ilaç olarak kabul edilen bitkilerin dahi, makul oranlarda ve hekimin tavsiyesine uygun olarak alınması gerekmekte, fazlası kişinin ölümüne kadar varan zarara yol açmaktadır.

Bâhı arttırıcı çok sayıda ilacın yanında bazen insanı zora sokan ve muhakkak önüne geçilmesi gereken bir başka sorun olan aşırılığın gidermek için de ilaçlar önerilmiştir. Tebaşir, gül, kübbad, tohmekan (semizotu), suci, kişniş, marul, ayıt, isteği azaltan ilaçlardır. (İshak b. Murâd, 2016: 26, 48, 55) Ayrıca sütleğen otu çok içilirse bâhı azaltır. Bunun yanında cimadan hemen sonra içildiğinde boğmacaya sebep olduğu ifade edilmiştir. (İshak b. Murâd, 2016: 34) Bu örnek de ilaçların dozunun ayarlanmasının ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Bâhı desteklemesi yanında, bu esnada alınan hazzı arttırılan bazı ilaçlardan da bahsedilmiştir. Zaaf halinde kişi eğer sıcak mizaçlı ise yağlı ayran ve yağlı süt içmelidir. Şeker yemeli, Basra balı içmeli ve taze balık yemelidir. Kişi eğer soğuk mizaçlı ise terbiye edilmiş zencefil, rafadan yumurta, baş biberi, kavrulmuş serçe eti yemeli ve eski şarap içmelidir (İshak b. Murâd, 2016: 68-69).

Hazımsızlık, soğuk suyu çok içmek, fazla müşil içmek, çok kan aldırarak ve fazla hacamat yaptırmak, sedefotu, kemnun, üzerlik, keçi boynuzu çekirdeği, mercimek, ekşi ve tiz nesnelere, marul, kafur, gül, nilüfer, katuna tohumunun da hazzı azalttığı kaydedilmektedir (Celâlüddin Hızır, 1990: 118).

Şüphesiz bâhın iyi olmasının en önemli göstergelerinden biri de vücut suyunun bol olmasıdır. Bundan dolayı da bir dizi ilaç tavsiyesinde bulunulmuştur. Bunların başında etler gelmektedir. Tavuk ve deve eti (İshak b. Murâd, 2016: 18) bu nevidendir. Baharatlar ve diğer bitkilerden hardal, hurma, tilki taşığı otu, zeytin, sufal ve tohumu, söğülme, şakakul, şalgam ve tohumu, fıstık, kasni, köz, kavun, kerdeme, keşur ve tohumu, gülgüz ve tohumu, kimyon, gendena, kenevir, kaşım-ı beyabanı, köknar, nar, nohut, helyun, yonca aynı türden etkisi olan ilaçlardır. Bunun tersine etki eden bitkiler de verilmiştir. Tebaşir, tarhun, fulful, kişniş, kübbad, marul tohumu (İshak b. Murâd, 2016: 29-49) bu türdendir.

Edviye-i Müfrefe, genelde güç arttırıcı, haz arttırıcı ve teşvik edici ilaçların yanında gebeliği önleyici ve doğum kontrol yöntemi olarak kullanılan ilaç tavsiyelerinde de bulunmuştur. Bunların bir kısmı harici kullanıma uygun olarak gebeliği engellerken, bir kısmı da kadının yeme içmesi yoluyla gebeliği engellemektedir. Bunların başında, daha geniş ve daha yaygın etkisi bulunan katran gelmektedir. Müellife göre katran haricen kullanıldığında kadın hamile kalmaz, kalsa da gebelik devam etmez. Hamile kadın içerse gebelik sonlanır. (İshak b. Murâd, 2016: 43) Bu durumda katranın çok etkili olduğu ve sadece gebeliği engellemekle kalmayıp, oluşmuş olan gebeliği de sonlandırdığı görülmektedir. Benzer şekilde nane de kadın tarafından yenirse gebelik olmaz (İshak b. Murâd, 2016: 51).

Eserde it boncuğu bitkisinin kadında doğurganlığı arttırdığı ifade edilmektedir. (İshak b. Murâd, 2016: 17) Bunun ne şekilde arttırdığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kadının gebeliğe hazırlanması, kaliteli yumurtaların olgunlaşması veya tüplerin performansına dair hiçbir bilgi yoktur, dolayısıyla etkisi de belli değildir. Fakat it boncuğu bitkisi eserde birçok hastalık ve şikâyetin tedavisinde adı geçen ilaçlardan biridir. Dalak ağrısı, idrar tutulması, doğum ağrısı, kasık ağrısı, yanık gibi sorunlarda da it boncuğu bitkisinin adı geçmektedir. Yanık ve dalak ağrısı dışındaki şikâyetlerin yerinin alt karın bölgesi olduğu göz önüne alınırsa, bu bölgede daha etkili olduğu söylenebilir.

Eserde papatya ve suyu, boy, kereviz, it boncuğu bitkisi, bürülce suyu, boy ve laden buharı da (İshak b. Murâd, 2016: 23, 26, 45, 55) doğumu kolaylaştıran ilaçlar arasında yer almaktadır. Biraz önce değindiğimiz gibi it boncuğu bitkisi genel olarak alt karın bölgesinde ağrı kesici etkisi olduğu ve papatyanın da sakinleştirici etkisi göz önüne alınırsa, bunların hastayı genel olarak sakinleştirdiği ve rahatlatıldığı söylenebilir.

Kadının hayzı gelmediğinde bu bir sorun olarak kabul edilmekte ve siklusun sağlıklı işlemesi için hayzı başlatacak çözümler aranmaktadır. Bugün de aynı durum yaşanmakla birlikte, genelde artık kimyasal ilaçlara başvurulmaktadır. *Edviye*'de bununla ilgili verilen ilaçlar oldukça çoktur. Uşnan (çöven), eğir, papatya, badem, boy, hatmi, râzyâne, şarmaşık, su kerdemesi, simsim, fındık, köz, kavun, kebere, kereviz, gülgüz ve tohumu, venbel otu, arpa suyu, eğir, belesan, tut, soğan, hatmi, hıyar, torak otu, demir dikenı, raziyanne, zafira, at sütü,

suçi, sarımsak, şakakul, şalgam, taru, fulful, kamış, kavak yemişi, kelem, gendene, nohut suyu, laden, hacercul yehud (İshak b. Murâd, 2016: 20–56) bu sorunun çözümünde önerilen ilaçlardandır.

Ağaç kavunu, yılan boncuğu, venbel otu (boyacı diken) (İshak b. Murâd, 2016: 20, 22, 52) hamile olan kadının bebeğini düşürmesine sebep olan ilaçlardandır. Bunlar isteğe bağlı bir düşükte ilaç olarak kabul edilirken, gebeliğin devamının istenmesi durumunda da sakınılması gereken bitkiler olarak değerlendirilebilir.

Genç çağlarındaki bir kadın için en zorunlu durumlardan biri de şüphesiz doğum yaptığında bebeğini besleyecek yeterli sütünün olmasıdır. Günümüzde de bu durum önemini korumakta ve gerek bitkisel gerekse kimyasal ilaçlara başvurulmaktadır. *Edviye*'de de müellif hayvansal ve bitkisel çok sayıda ilaç adı vermiştir. Serçe eti, (İshak b. Murâd, 2016: 18) durak otu, râzyâne, şakakul, (İshak b. Murâd, 2016: 30–37) fındık, köz, kebere, kerdeme, (İshak b. Murâd, 2016: 41–45) helyun ve yoncanın (İshak b. Murâd, 2016: 52–53) kadının sütünü artırdığı ifade edilmektedir. Şahtere veya kadife çiçeği olarak da bilinen beg börki (İshak b. Murâd, 2016: 24) bitkisinin ise kadının sütünü azalttığı belirtilir.

Müellif bâh ve neslin devamı dışında da bazı ilaçların bir cinsiyetin hastalıklarında etkili olduğunu ifade etmiştir. Eşek turpunun kadınların ayak ağrılarını geçiriyor olması bunun en önemli örneklerindedir. (İshak b. Murâd, 2016: 20) Kızıl zâc kadınların ağrılarını iyi gelir. (İshak b. Murâd, 2016: 32) Nane âdeti sakinleştirir. (İshak b. Murâd, 2016: 51) Garikun da kadın hastalıklarında iyidir. (İshak b. Murâd, 2016: 41) Bunun yanında sabunun erkek ve kadının belli organlarının hastalıklarında yararlı olduğu ifade edilmekte ve her iki cinsin de hastalıklarında önerilmektedir. (İshak b. Murâd, 2016: 38) İklülül'î-melik yani sarıyoncanın organlara zarar verdiği, (İshak b. Murâd, 2016: 22) şakakulun yani yabani havucun organları güçlendirdiği, ayrıca bu otun biraz kavrulmuş olanının da bâh için çok faydalı olduğu beyan edilmektedir. (İshak b. Murâd, 2016: 37) Bunun yanında durak otunun da erkek organları ve makat için yararlı olduğu ifade edilmektedir (İshak b. Murâd, 2016: 30).

Bâh alanına dair gerek sorunlar gerekse teşvik edici ve iyileştirici tavsiyeler, tarih boyunca ilgi çekmiş ve bu alanda ciddi bir literatür oluşmuştur. Başlangıçta tıp eserleri içinde konuya yer verilirken zamanla ayrı bölümler halinde konu genişlemiş ve daha sonraları müstakil kitaplar yazılmıştır. Bu tür eserlerden pek çok telif ve çeviri olmak üzere kaynak bulunmaktadır. Bunlar zaman zaman birçok disiplinle ilişkilendirilerek hacimli ve ansiklopedik boyutlar kazanmıştır. Aynı zamanda anatomi, farmakoloji, botanik, zooloji ve edebiyat gibi alanla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili birçok bilim dalı ile tartışılmıştır.

Münferit eserlerin yanı sıra gerek künnaş ve câmi' tipi ansiklopedik tıp eserlerinde gerekse edviye ve akrâbâzîn adlı tıp kitaplarında bâh konusuna yer verilmiştir. Osmanlı döneminde yazılan ve ilk Türk tıp eserlerinden olan Geredeli İshak b. Murâd'ın *Edviye-i Müfrede*'si de bunlardan biridir. *Edviye-i Müfrede* iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde ilaçlar, alfabetik sırayla ve sekiz ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlar bâhı artıran ve güçlendiren ilaçlar, bâhı azaltan ilaçlar, hamileliği engelleyen ilaçlar, kadın doğurganlığını arttıran ve doğumu kolaylaştıran ilaçlar, kadına hayzı getiren ilaçlar, kadın sütünü artıran ve azaltan ilaçlar ve cinsiyete özel ilaçlardır.

Eserin ikinci bölümünde bâh ile ilgili genel bilgilerin yer aldığı bölüm, dört ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlar organların anatomik ve fizyolojik özellikleri, zaman ve miktar, faydaları ve cimaya zarar veren durumlar olmak üzere sınıflandırılabilir.

Eserde geçen hastalıklar ve tedavilerine dair birçok konunun bugünkü bilgilerle çatıştığı ve geçerliliğini yitirdiği görülmektedir. Ayrıca verilen sebep ve sonuç ilişkileri arasında geçerli bir bağ bulunmamaktadır. Mesela boşalmayan sıvının artınca baş ağrısı, moral çöküntüsü, hazımsızlık, iştahsızlık ve ateşlenmeler ortaya çıkar gibi bilgilerin bugünkü tıp bilgisi içinde anlamlı bir bağ oluşturmadığı görülmektedir. Fakat gerek verilen ilaçların besin değeri, idrar söktürücü etkisi, antiseptik değeri, vitamin ve protein gibi iyileştirici, güçlendirici ve takviye edici etkilerinin tarihte nasıl anlaşıldığı ve kullanıldığının ortaya çıkarılması medeniyet tarihi ve tıp tarihi açısından önem arz etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek alınmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared that there is no competing interest.

Funding: The author declared that this study received no financial support.

Kaynaklar

- Adigüzel, A. (Kış 2015). Bahnâmeye Bir Bakış ve Gelibolulu Mustafa Alî'nin Bahnâmesi. *Turkish Studies*, 10 (8), 299-322.
- Adigüzel, A. (Kış 2016). Rahâtü'n-Nüfûs'ta Cinsel Sağlık İle İlgili Terimler. *Turkish Studies*, 11 (4), 19-66.
- Bayat, A. H. (2009). *Osmanlı Tıbbında Cinsellik ve Ali b. İshak'ın Bahnâmesi (...-1430)*, Ege Üniversitesi Basımevi.
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*, 3. Baskı, Zeytinburnu Belediyesi.
- Celâlüddin Hızır, *Müntehab-ı Şifâ*, ed. Z. Önler. 1990. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1 (15).
- Demirhan Erdemir, A. Geredeli İshak, *TDV. İslâm Ansiklopedisi-14*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 30-31. <https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir>
- Gençel Efe, Z. (2019). *İslam Tıbbı Gelişimi Kaynakları*, Çizgi Kitabevi Yayınları.

- İshak b. Murâd, (1387) *Edviye-i Müfrede*. Haz. M. Canpolat & Z. Önler. 2016. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaman, M. İ. – Az, A. (Mayıs 2022). Osmanlı Tıp Literatüründe Türkçe Yazılan İlk Bahnâmenin Güncel Üroloji Açısından Değerlendirilmesi. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 27(2), 173-183.
- Karlığa, H. B. (1991). Anâsır-ı Erbaa, *TDV. İslâm Ansiklopedisi-3*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 149
- Kıran, Ö.- Kadioğlu, S. (2022). Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı ve Yazarı: Edviye-i Müfrede ve İshak b. Murâd. *Lokman Hekim Dergisi-12* (1), 17.
- Kıranatlıoğlu, M. (2016). *Sâmî Dinlerde Cinsellik*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Kırbiyık, K. Tîfâşî, *TDV. İslâm Ansiklopedisi-41*. Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 148-150.
- Özcan, A. Bahnâme, *TDV. İslâm Ansiklopedisi-4*. Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 489-490.

Structured Abstract

The subject of bâh has been discussed since ancient civilizations; while it was included in medical works or as separate chapters at the beginning, it was written as a book later on. There are many sources of copyright and translation from such works. These have gained voluminous and encyclopaedic dimensions due to being associated with many disciplines from time to time. At the same time, they have been discussed with many disciplines such as anatomy, pharmacology, botany, zoology, and literature, which are directly or indirectly related to the field.

In addition to the individual works, the subject of bah is included in both the künnaş and cami' type encyclopedic works on medicine, as well as in the medicine books called edviye and kinzin. Geredeli İshak b. Murad's Edviye-i Müfrede, which was written in the Ottoman period and is among the first Turkish medical works, is one of them. Edviye-i Müfrede consists of two parts. The first part is devoted to simple drugs. A total of 260 curriculum drugs are mentioned in the book. Of these, there are 202 herbal drugs, 42 animal drugs, and 15 chemical drugs. These drugs, which are discussed in alphabetical order, are also described in how they will be used in the 57 complaints and diseases listed. The second part is a summary medical book about diseases. In addition to the fact that a section is reserved for sexual problems in the second winter, while the drugs are mentioned in the first part, the ones that are good for sexual problems are mentioned. For example, when it comes to meats, it is stated that all fish increase lust.

The chapter in the first part of the work, in which drugs are handled in alphabetical order, can be discussed under eight main headings: medicines that increase sexual desire and strengthen relationship, medicines that decrease sexual desire, medicines that increase semen, pregnancy-inhibiting medicines, medicines that increase female fertility and facilitate childbirth, medicines that bring a woman's menstruation, medicines that increase and decrease women's milk, and gender-specific medicines.

The section in the second part of the work, which contains general information about sexual intercourse, can be discussed under four main headings: Anatomical and physiological features of the genitals, time and amount of sexual intercourse, benefits of sexual intercourse, and conditions that harm sexual intercourse.

In Edviye, a topic about sexual health is reserved and various sexual problems are mentioned here. However, there was no classification according to the diseases in the mention of drugs, the drugs were taken in alphabetical order, and the diseases they were good for were listed under the heading of this drug. When we classify these drugs, we can identify drugs that increase and decrease sexual pleasure, drugs that increase male potency, drugs that increase semen, drugs that prevent pregnancy, drugs that increase women's fertility, drugs that facilitate childbirth, drugs that regulate women's menstruation, drugs that cause abortion, drugs that increase the milk of lactating women drugs that reduce as well, and drugs specific to diseases according to a gender. Especially the number of drugs that increase sexual desire and semen is quite high compared to others. There are also a small number of contraceptive drugs available.

The most recommended drugs are those aimed at increasing sexual desire. According to the author, the source of warmth and humidity, which is necessary for the increase of lust and the health of the body, is nutrition. For this reason, the importance of nutrition has often been emphasized.

In addition to the animal and herbal medicines she gave as a curriculum, the author also mentioned the combined medicines, and even stated that sometimes the medicines do not have a full effect on their own and that their effect is stronger when mixed with another medicine.

Edviye-i Müfrede made recommendations that are generally used as a contraceptive and birth control method, as well as potency-enhancing, pleasure-enhancing and stimulating drugs. While some of them prevent pregnancy by being applied to the genitals, some of them prevent it through the woman's eating. Chief among these is tar, which has a wider and more widespread effect.

When the woman's menstruation does not come, this is accepted as a problem and solutions are sought to initiate bleeding for the healthy functioning of the cycle. Although the situation is the same today, chemical drugs are generally used. There are many drugs given in Edviye.

One of the most imperative conditions for a woman of childbearing age is undoubtedly to have enough milk to feed her baby when she gives birth. Today, this situation maintains its importance and both herbal and chemical drugs are applied. In Edviye, the author gave the names of many animal and herbal medicines.

The Origin of Turkic Bal [Honey]

Türkçe Bal [Honey]'in Kökeni

Fatih ŞENGÜL

Ağrı İbrahim Çeçen University,
Faculty of Science and Letters,
Department of History, Ağrı, Turkey

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Ağrı, Türkiye

ABSTRACT

The Turks got in touch with many regions on Earth and many people living in those regions thanks to the mobility a nomadic lifestyle provides. As a result of this, they borrowed many loans from other languages and lent the words belonging to their languages to others. However, there are terms related to beekeeping that are used in Turkic, and beekeeping rather seems to be a field of occupation akin to a sedentary lifestyle, of which the most outstanding is the name given for honey. Beekeeping is rather a field of occupation akin to sedentary life. So the words related to beekeeping appear to be non-Turkic elements because it is accepted that the Turks mostly adopted a nomadic lifestyle, and all terms pertaining to honey used among Turkic-speaking communities are regarded as foreign borrowings. Especially the widespread use of common naming used for honey in Indo-European languages and the non-existence of the words, which start with the letter m in Turkic, constitute the background of such a point of view. Another important thing is the fact that the oldest name used for honey among Turkic dialects is not known. For this reason, it is claimed that the Turks must have borrowed this word from Indo-Europeans. In this paper, for the first time, a word that has not been noticed by all linguists until now and seems to be the origin of Turkic bal, "honey," will be shared, and the fact that Turkic bal is a linguistic remnant belonging to the Scythian language will be shown.

Keywords: Turkic, Indo-European, Scythian, Honey, Eastern Europe

ÖZ

Türkler göçebe hayatın getirdiği hareketlilik sayesinde dünyanın pek çok bölgesi ve o bölgelerde yaşayan halklar ile sürekli bir temas halinde olmuşlardır. Bunun neticesi olarak çoğu kereler diğer dillerden pek çok kelime almışlar ve öte yandan temas kurdukları pek çok lisana da kendi kelimelerini ödünç vermişlerdir. Bununla birlikte, Türkçe'de kullanılan ve de daha ziyade yerleşik hayata dair bir uğraş sahası gibi gözükten arıcılık ile ilgili terimler vardır ki, bunların başında bal için verilmiş Türkçe adlandırma yahut adlandırmalar göze çarpmaktadır. Arıcılık daha ziyade yerleşik yaşama özgüdür ancak Türklerin ise ekseri itibarıyla göçebe bir yaşam biçimini benimsemiş oldukları kabul edildiğinden ötürü arıcılık ile ilgili kelimeler Türkçe dışı unsurlar olarak göze çarpar ve böylesi bir peşinen kabul edilmiş önyargı temelinde Türkçe konuşan topluluklar arasında halihazırda kullanılmakta olan tüm bal ile ilgili terimler Türkçe'ye dışarıdan gelmiş yabancı ödünçlemeler olarak kabul edilir. Özellikle de bilim dünyası içerisinde halihazırda mevcut olan fikre göre Türkçe'ye bu sözcük Çince üzerinden girmiş Hint-Avrupa kökenli bir ödünçlemedir. Bu türden bir fikrin en büyük dayanaklarından biri hiç şüphe yoktur ki, Hint-Avrupa dilleri içerisinde bal için kullanılan ortak adlandırmanın yaygın oluşu ve de Türkçe'de -m harfi ile ilgili başlayan kelimelerin Türkçe'de hali hazırda mevcut olmayışıdır. Bir diğer önemli husus ise tarihsel olarak Türk lehçeleri içerisinde bal için kullanılan en eski adlandırmanın bilinmeyişi. Bu sebepten ötürüdür ki, Türkler bu sözcüğü Hint-Avrupalılardan aldıkları iddia edilir. Bu çalışmada ilk kez de olsa bugüne değin tüm dilbilimcilerin gözünden kaçan ve de fark edilmemiş ve de Türkçe bal kelimesinin kökeniymiş gibi duran bir sözcük paylaşılacak ve bu sözcüğün Hint-Avrupalıların diline ait değil gerçekte Sakaların diline ait bir dilsel miras olduğu gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Hint-Avrupa Dilleri, Sakaca, Bal, Doğu Avrupa

Received/Geliş Tarihi: 03.03.2023

Accepted/Kabul Tarihi: 28.07.2023

Publication Date/Yayın Tarihi: 31.01.2024

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Fatih ŞENGÜL
E-mail: sengulf@gmail.com

Atıf: Şengül, F. (2024). Türkçe Bal [Honey]'in Kökeni. *Turcology Research*, 79, 30-36.

Cite this article as: Şengül, F. (2024). The Origin of Turkic Bal [Honey]. *Turcology Research*, 79, 30-36.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Denomination for honey in Turkic dialects can be seen as follows: Turkish *bal*, Azerbaijani *bal*, Gagauz *bal*, Bashkir *bal*, Kazakh *bal*, Kyrgyz *bal*, Uzbek *bal*, Tatar *bal*, Turkmen *bal*, Uigur *bal*, Karachai-Malkar *bal*, Qaraqalpaq *bal* and *pal*, Kumuk *bal*, Nogai *bal*, Khakass *bal* and *pal*, Shor *pal*, Chuvashian *pi*, etc. In addition to those forms, it should be noted that it was lent to Mongolian later on. It exists in the form of *bal* in Mongolian of today and Mongolian dialects [Kalka *bal*, Buryat *bal*, Kalmuk *bal*] (Lessing, 1960:

78; Poppe, 1938: 433; Zemaşşeri, 2009: 181; Ramstedt, 1935: 30), and they are accepted to be borrowings of Turkic stock. (Sanzheyev, Orlovskaya, & Shevernina, 2015: 70). The Korean word 벌[bel>beol], meaning “bee,” is included in this list (Witzel, 2003: 13).

As to the origin of the word *bal* that constitutes the main subject of this article, Danişment’s statements about the mentioned word is the following:

Turkic	<i>Bal</i> = Honey, juice of different herbs
Indo-European	<i>Mēdhu</i> = honey
Hittite	<i>Milit</i> = honey
Sanskritic	<i>Madhu</i> = honey
Zend	<i>Madhu</i> = honey
Homeros	<i>μέλι</i> = <i>mēli</i> = honey
Latin	<i>Mel</i> = honey
Old Irish	<i>Mil</i> = honey
Old Slavic	<i>Medu</i> = honey
Latvian	<i>Medus</i> = honey
Lithuanian	<i>Medus, midus</i> = honey
Gothic	<i>Milith</i> = honey
Old High German	<i>Meto</i> = honey wine
Armenian	<i>Meğr</i> = honey

Danişment, who presents the world list expressed above, is of the view that Turkic *bal* and other namings used in Indo-European languages stem from the common root (Danişment, 1936: 201).

Clauson holds an opinion based on the fact that it is actually a Chinese borrowing in Turkic dialects and ultimately of Indo-European stock. He links it with the Sanskrit word *madh*, “honey,” and shows Latin *mel*, “honey,” as the closest parallel to Turkish forms in Indo-European languages (Clauson, 1972: 330, 771). Severtyan, Räsänen, Tietze, and Stachowski totally agree with Clauson about this matter, and all of them are of the opinion that it is connected to Sanskrit *madh* (Räsänen, 1969: 59; Tietze, 2002: 268; Severtyan, 1968: 47; Stachowski, 2013: 615). On the other hand, Menges, who states that *bal* is of Turkic origin and not Indo-European, connects its root to the Turkish word *balık*, meaning “mud” (Menges, 1982: 111).

One reason that Clauson regards that as being of Indo-European origin is the fact that 蜜[mi], the Chinese word for honey [early Middle Chinese *mjit* (Pulleyblank, 1991: 213) and Ancient Chinese *mjēt* (Karlgren, 1973: 196)], is accepted to be a loanword from Tocharian B *mit* (Conrady, 1925: 3–19; Lubotsky, 1998: 379–390; Pulleyblank, 1966: 10).

According to this kind of contention, Turks have borrowed this word of Indo-European stock from Chinese [mjit~bjit~bal] thanks to geographic proximity.

Another reason that the word *bal* cannot be of Turkic origin is the existence of common prejudice and deep-rooted belief in the linguistic field towards the fact that Turkic words cannot start with the letter m (Clauson 1972: 330).

Contrary to Clauson’s identification of Turkic *bal* with Latin *mel*, De Vaan states that both the source of and also the way of appearance of the word *Mel* in Latin are disputed and uncertain (De Vaan, 2008: 370). Smoczyński raises an objection to the identification of Latin *Mel* with Sanskrit *Madh*. According to him, both forms are completely different from each other, and there is no association between them (Stachowski 2013: 615).

The fact that Smoczyński’s objection has consistent points is seen when the names given to honey in the Indo-European language family are examined.

First of all, the namings for honey in Germanic languages [German *honig*, Old High German *honag*, English *honey*, Old English *hunig*, Frisian (North Frisian *honning*, Saterland Frisian *huunich*, West Frisian *huning*), Danish *honning*, Afrikaans *heuning*, Limburgish *heuning*, Luxembourgish *hunneg*, Norwegian (Bokmål *honning*, Nynorsk *honning*), Swedish *honung*, Dutch *honing*, Icelandic *hunang*, Faroese *hunangu*, Old Norse *hunang*] are all the way different from other terms in the rest of Indo-European language family. The most striking equivalence of German form used for honey is Japanese word 蜂蜜 pronounced as *hani*.

Secondly, the form *mel* is primarily observed in the Romance languages within the Indo-European language family. Italian *miele*, French *miel*, Spanish *miel*, Galician *mel*, Portuguese *mel*, Occitan *mèl*, Catalan *mel*, Aragonese *miele*, Romansch *mel*, Sardinian *mele*, Venetian *miel*, Ladin *mil*, etc.

The form *madh* has been mostly preserved in the Iranian and Balto-Slavic branches of Indo-European languages. Belarussian *мёд*, Bulgarian *мед*, Macedonian *мед*, Rusyn *мед*, Sorbian [Lower Sorbian *mjod*, Upper Sorbian *měd*], Polish *miód*, Ukrainian *мед*, Czech *med*, Croatian *med*, Latvian *medus*, Lithuanian *medus*, etc.

There is also another connection Clauson ignores in his attempt to explain the origin of the word *Bal*. The ancient Greek word for honey was also μέλι (Dvoretzkiy, 1958: 1067; Çelgin, 2011: 420) (Liddell & Scott 1996: 1097), which is exactly the same as the Latin one, while μέθυ meant “entoxicating drink, wine” (Dvoretzkiy, 1958: 1062; Çelgin, 2011: 418; Liddell & Scott 1996: 1090) in the same language. Existence of and use of μέλι and μέθυ in Ancient Greek in the same period contradict the assumption that Turkic *bal* has evolved out of the form μέθυ and the view that the forms *mel* and *madh* may have derived from the same root.

Beekes links Greek μέθυ with the forms *medh/madh* (Beekes, 2010: 919) meaning “honey and wine” in Iranian languages, while he presents a series of etymological explanations about μέλι and ties it to the form *milīt* “honey” (Beekes, 2010: 926) in Hittite language. He also touches upon its Scythian connection. The most striking statement he made about μέλι is that μέλιτιον [*melīt*], the so-called Scythian word for honey, is a word that stems from an unknown source (2010: 926).

To speak honestly, I could not come across the form μέλιτιον of the Scythian word in any historical work. The form μέλιτιον is really the arbitrary reconstruction (Carpelan & Parpola, 2005: 115) of the Scythian name mentioned by Hesychus of Alexander. Another author who uses the same Scythian word is Glaucus. The Scythian naming given by both authors is more different than the form μέλιτιον, as will be seen below.

Such a word list related to honey and bees appears when we look at Finno-Ugric languages outside of the Altaic and Indo-European language families. The words for honey in this language family are Hungarian *mész*, Finnish *mesi* “nectar of flowers; honey,” Finnish *mete*, Veps *meži*, Vote *mesi*, Estonian *mesi*, Liv. *me’iž*, Lapp *mieta*, Mordvin *miéd’*, Cheremis *mü*, *müj*, Votyak *mu*, Zyryan *ma*, Komi-Zyr *ma*, etc. (Collinder, 1977: 115; Rédei, 1988: 273; Hajdu, 1975: 33; Gamkrelidze & Ivanov, 1995: 829–830), and the ones for bee in the same language family are Hungarian *méh*, Finnish *mehi-läinen*, Mordvin *mekš*, Cheremis *mukš*, Votyak *muš* and etc. Those terms are regarded as one of the most important key words in determining the Finno-Ugric homeland (Hajdu, 1975: 33; Kuz’mina, 2007: 200).

Stetsyuk regards the closeness between beekeeping terms belonging to Indo-European and Finno-Ugric language families as a result of cultural contact, which dates back to the third millennium BC (Stetsyuk, 2000: 73), while another point of view is the claim that linguistic contact, which is related to beekeeping terms, between Proto-Uralic speakers and Proto-Indo-Europeans would have taken place with the appearance of the earliest ceramics in the forest region of Eastern Europe, c. 6000 BC. (Carpelan & Parpola, 2007: 122).

On the other hand, the words *mesi* and *mete* in Finnish can be linked with Iranian languages, but there are more different namings used for honey in the same language. One of them is *hunaja* “honey,” which is very clearly related to the Germanic world, while another one is *pulu* “honey,” which is connected to the Altaic world. Vogul *pól* “honey” (Fischer, 1995: 147) is one of the words that must be evaluated at this point. Neither *pulu* nor *pól* are borrowings of Indo-European stock that have evolved into the form *madh*. Both forms point to the fact that both Finnish and Vogul have borrowed those from a source outside of the Indo-European language family.

Finno-Ugric terms [with the exception of the forms *pulu*, *pól*, and *hunaja*] listed above correspond to their counterparts in Indo-European languages very closely but seem to be far from those in Altaic languages. The best Indo-European parallels to Altaic terms today are Greek and Latin words. How can the linguistic connection between the Mediterranean and Altaic worlds be established then?

There is only one answer to a question of this kind. The main source for both Altaic languages and also Greek and Latin seems to be the Scythians.

Hesychus of Alexander, in the lexicon study he compiled from divergent sources, recorded one Scythian word. It is μέλύγιον meaning “beverage with honey” (Mayrhofer, 2006: 21). Glaucus, another author who mentions the same drinking, relates the following: “When the drivers agreed, he dismissed the assembly, and dispersing each to his home, they prepared the μέλύγιον. This drinking is more intoxicating than wine and is made of honey boiled with water, with the addition of a certain herb; for their country produces much honey and also beer, which they make out of millet.” (Grenfell & Hunt, 1922: 161).

Thanks to Glaucus’ explanations, we learn that the Scythians produce a lot of honey. The fact that the name of Melitopol, a city in what is today Ukraine where the Scythians lived in antiquity, comes from Greek *meli* “honey” and *polis* “town” (Room, 2006: 244) matches up with Glaucus’ sayings.

The appendix *ιον* in the name μέλύγιον is a typical Greek nominal suffix. The original form of the Scythian word is *melug*, and it has always been tried to link with [maluga<Madu-ka<] Madu “honey” in Iranian languages (Schrinoni & Hunt, 2009: 77), but the attempt to link both words with one another does not seem to be convincing.

Not to put too fine a point on it, the Scythian word has been the most outstandingly preserved in Altaic languages, neither in Indo-European nor in Finno-Ugric ones, even though Altaic and Indo-European denominations remain close to each other to some extent. The following word list and short explanation regarding this issue is quoted from the work entitled “An Etymological Dictionary of Altaic Languages.”

“...male honey, plant oil: Tungus *mala; Mongolian *milaya-; Turkish *bāl asd Proto-Tungus *mala sesame oil, plant oil (кунжутное масло, растительное масло)...” (Starostin, Dybo, & Mudrak, 2003: 897)

It is interesting that Starostin, Dybo, and Mudrak regard the original root form of Turkic and Mongolian words as *Male* above. In addition to those above, it should be added that the Turkish word *meliken*, meaning “some kind of oil” (DS, 2019/IV: 3158), is identical with the Mongolian word *milaya*. The root of all terms related to honey used in Altaic languages seems to belong to the Scythian language. The phonetic and semantic resemblance between Scythian *Melug* [<μέλύγιον] and *Male* is incontestable.

What must be debated here is why the Scythian word for honey is close to its counterparts in Altaic languages but is far away from its ones in Iranian languages. The prevailing scholarly view regarding the origin of the Scythians was that they were an Iranian-speaking tribe, although we do not have any solid evidence to confirm such a point of view. The Ossetes living in Caucasus today are accepted to be the only grandsons of the Scythians. The Ossetian word for honey is (Digor) *муд* and (Iron) *мыд*. However, those do not correspond to the Scythian form.

Turkic word for city is *Balık* and Turkic one for fish is *Balık* and Turkic ones for mud are *balık* and *Balçık*. All of them are semantically related to the word *Bal* “honey” (Stachowski 2013: 616–617).

The denomination for fish among Turkic dialects is, respectively, as stated below: Proto-Turk. *bālik fish (рыба): Old Turkish. *balıq* (OUygh.); Karakhanide Turkic *balıq* (MK); Turkish *balık*; Gagauz *balıq*; Azerbaidzhan *balıq*; Turkmenian *balıq*; Salur *baluχ*; Middle Turkish. *balıq*, *balıy*; Uzbek. *balıq*; Uyghurian *belıq*; Karaim. *balix*; Tatar *balıq*; Bashkir *balıq*; Kirghiz *balıq*; Kazakh *balıq*; Karachai Balkar. *balıq*; Kara Kalpak. *balıq*; Kumuk *balıq*; Noghai. *balıq*; Khakass *palix*; Shor *palıq* (R.); Oyrot (Mountain Altai) *balıq*; Tuva *balıq*; Tofalar *balıq*; Chuvash *polь*; Yakut *balık*; Dolgan *balık* (Starostin & Dybo & Mudrak 2003: 1076).

As it is seen, the general name used for fish in Turkic dialects is in the form of *balık*. However, we find the name of a kind of salmon as *bil* in Yakut dialect (Hauenschild, 2008: 20), *pel* in Teleut dialect (Sirkaşeva & Kuçığışeva, 2000: 85), and *pil* in Hakass dialect. (Naskali ve diğerleri, 2007: 377). All words in the list mentioned above regarding honey and bee in Finno-Ugric languages start with the letter *m*. On the other hand, a kind of salmon is called *päll* in Ludic dialect, a Finnic language in the Uralic language family, and its counterpart in Veps dialect is **pal'l** (Collinder 1977: 66).

Denominations for salmon in Finno-Ugric dialects besides Turkic dialects point to the fact that the original form of the word *Balık* in Turkish was *pal*. The fact that the Chuvash word for fish is *пыла* supports this inference.

This is supported by the fact that denominations for “mud and dirt” in Altaic languages are Tungusic **bul-*; Mongolian **bul-*; Turkish **bal-*; Japanese **pu-*; and Korean *piro (Starostin, Dybo, & Mudrak 2003: 344). And the root form for all of them is regarded as *bälü (2003: 344). The earliest form of Turkic *bal*, meaning “mud,” was *pal*, in accordance with the linguistic rule that Turkic initial *-b* was in the form *-p*.

The most striking counterpart regarding *Balık* “swamp” is the name of the Baltic Sea, which is closely associated with the word *Balt*, meaning swamp (Bojtár 1999: 8). It is connected with Prussian *balt*, Lithuanian *bala*, Slavic *boloto*, Latin *palus*, which is the name of *Palus Meotis*, including *Balaton* Lake in Hungary, etc., which carry the meaning of swamp (Bojtár 1999: 8).

The etymological dictionary of Latin language links *Palus* with Old Prussian *pelky* “marsh” and Lithuanian *pélké* (De Vaan 2008: 442), and Harper’s Latin Dictionary connects *Palus* to Sanskrit *palvala* “pool” and Greek *πηλός* “mud, loam, and clay” in Ancient Greek, which does not have a convincing etymology (Beekes 2010: 1186) and evaluates the denomination of *Palus Maeotis* in this context (Lewiss & Short, 1879: 1294).

It has been shown that Greek words *πηλός* “mud,” *bátos*, *vátos* “bog,” and Latin *palus* “mud, clay” are related to Turkic *balçık* “mud clay” and *balık*, “city, castle, palace, and headquarter” (Tuna, 1961: 642–643).

The fact that there is a phonetic and semantic relation between Greek *πηλός*, Lithuanian *bala*, and *baalu*, meaning “muddy place and valuable,” in the Altai Turkic dialect in addition to Turkic form *pal* (Naskali & Duranlı, 1999: 33), is obvious. It also must be noted that the English words “value” and “valuable” are identical with *Baalu*. There is the change from *b* to *v*, seen in Turkish commonly, between *baalu* and *value*. *Baalu* means “valuable, precious” also in Kyrgyz, and *paha* “value” and *pahalı* “expensive,” derived from the same root in Turkish, are related to English “value.” Old Prussian *pelky* “marsh,” Lithuanian *pélké* “marsh,” Latin *mel* “honey,” *Palus* “swamp,” and Greek *πηλός* can be easily connected to Scythian *melug* (μέλυγιον). Scythian *melug* > *belug* > *pelug* > *pelgy* and *pélké*.

John Tzetses, the Greek author of the XIIth century AD, relates that the Scythian denomination for the Azov Sea was *Karpaluk* (Kuun, 1880: LIX). It is also probable that Tzetses presents the name given by the Kypchaks for the Azov Sea here. The word *Balık* “fish” is in the form of *Baluk* in CC (Codex Cumanicus), a historical dictionary of the Kypchaks (CC, 2015: 433; Grönbech, 1992: 22; Toparli, Vural, & Karaatli, 2007: 23).

Some authors explain this naming as Turkish *Karabalık*, “big fish” (Miziyev & Laypanov, 2010: 99), but what they could not notice is the fact that *Paluk* carries the meaning of swamp. Namely, *Karpaluk* means “Big Swamp.”

The Turkish denomination used for the Azov Sea in the Ottoman period was *Baluk Denizi*, “Fish Sea.” One would think that the reason Turks designate the mentioned sea as *Baluk* is because of its high fish productivity (TEB, 1876: 147). Deduction of this kind has nothing to do with historical truth. The only reason for the use of such a designation in the Ottoman period stems from the fact that the Azov Sea has been known by the Turks as a muddy body of water since time immemorial. The real thing meant with *Baluk* in the Ottoman period is “swamp,” and its real meaning appears to be “swamp sea,” not “fish sea.” The ancient Greek word *πέλαγος* (*pélagos*), “open sea,” seems to be related to the denomination *Baluk* in the Ottoman period.

As to another semantic and phonetic connection between the denomination of *Palus Maeotis* and Turkic language, Herodotus tells of the happening of ditch. According to what he told, the Scythians came across the ditch dug by a young generation descendant of their own stock around *Palus Maeotis* and Crimean Peninsula (Azov Sea) while returning from their campaign targeting Asia Minor and its neighboring regions (Herodotos, 2004: IV: 3).

Pal, meaning “swamp” in the denomination of Palus Maeotis, also carries the meaning of “ditch” in Turkic. Sevortyan links Bal “honey” with Bal meaning “ditch, trench” in some Kazakh dialects (Sevortyan 1968: 48). The verb *balğa*, meaning “to dig” in Chaghatai Turkic dialect, is very closely associated with *bal* in the meaning of “trench.”

Lake Balkash, which is situated in the eastern part of what is today Kazakhstan, is semantically identical with Balkaş (Balkash), meaning “swamp” in Turkic dialects. It is very clear that both Palus “swamp” and Balkash are identical to each other. The words for fish in the Shor and Teleut dialects of Turkic are *palık*, and the words for “mud and clay” in the same dialects are *palgaş* (Tannagaşeva & Akalın, 1995: 75; Sırkaşeva & Kuçigaşeva, 2000: 82). It is necessary to relate that Tuna sees the word *Palgaş* as the equivalents of the words *balık* and *balçık* (Tuna 1961–642). *Palgaş*, another reading form of *Balkaş* (Balkash), and Palus (Maeotis) are fundamentally the same.

The semantic and phonetic connections between Turkic *bal* (honey) and *Balık/Balçık/Baalu* (clay/muck) and *Bal* (ditch) are also seen in Indo-European languages. If necessary, give an example: The English word for muck or clay is *mud*, English word for trench is *moat*, and Ossetian word for honey is *Mud*. Maeotis, one of the denominations used for the Azov Sea, seems to be related to the words *moat* “swamp” and *mud* “clay.” The people of Maeotians living in the vicinity of Caucasus in antiquity must have taken their name from here.

To sum up, the root of the Turkic words *bal* and *balık/baluk* seems to be the Scythian one *melug*. It appears from all of those statements above that the Scythian *melug* has turned into *Belug/Baluk* and *Balık* in Turkic dialects over time. The fact that *bil*, the Yakut word for “a kind of salmon,” is also in the form of *mil* (Hauenschield 2008: 110) in the same dialect is a strong argument for the change $m > b$.

Sinor regards the origin of Turkic *Balık* “city, town” to be of Ugric origin (Sinor, 1981: 102). However, Scythian naming makes this impossible. The source of Ugric and Turkic names is of Scythian origin.

The Scythian denomination bears witness to the fact that the earlier Turkic pronunciation of the word *Balık* was *Malık*. *Mılık*, meaning “the place made by the slowing water into a swamp, mud brought and accumulated by the floodwaters, and little aqueous place,” and *Mılı*, seems to be the root of *Mılık*, meaning “little wet, wet” in Derleme Sözlüğü (Compilation Dictionary of Turkish), must be evaluated in this context.

There is another linguistic proof to affirm this claim. You can see the image used for the letter *M* in the Orkhun Inscriptions belonging to the VIII th century AD. below. It is exactly the same as fish. Even this image is in favor of the view that the earlier pronunciation of Turkic *baluk*, “fish,” was *Malug*. An historical record also confirms such a claim. Boodberg identifies the name of Mo-le city [Ancient Chinese Muâ-lək] as so named by the T’uchüeh (the Turks) because of the excellent fish in the river nearby, which occurs in the well-known early gazetteer named T’ai-p’ing huan-yü chi 太平寰宇記

, a work compiled in the period of 976–983 A.D., with Turkic *balık* “fish” (Boodberg, 1956: 407). The mentioned Chinese source refers to both city and fish with the naming *Mo-le*.

However, geographical denominations and word equivalences related to honey, which belong to antiquity, point to the fact that it has existed and been used in the form of *pal* since the early stages of the Scythian period. At this point, I will present several more linguistic materials regarding the change from *m* to *b* between Turkic and European languages.

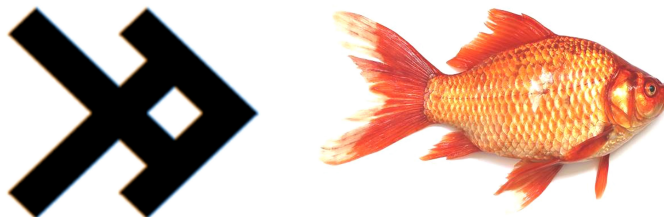
The German word *mauer*, meaning “wall,” comes from Latin *mūrus*, “wall,” and the Germans pronounced it as *mūr* in the past (Stachowski, 2011: 88). The word *baru* used in Turkic dialects carries the meaning of wall (Nemeth, 1990: 8). It goes without saying that *baru* and *mauer* are of the same stock.

Mud “muck, clay” seems to be identical with *bat*, the root of Turkic *batakılık* “swamp.” German *müde* “tired, exhausted” is identical with *bit*, the root of Turkish *bitkin* “tired, exhausted.”

Murut means “mustache” (Yudahin, 1998: 576) in Kyrgyz. It is identical with English *beard* and German *bart*.

Müren means river in Mongolian and Turkic dialects, and *mu/mö* carries the meaning of “water” in Mongolian dialects (Starostin, Dybo, & Mudrak, 2003: 935). There is also another word used for river in Mongolian dialects. It is *bira* (Starostin, Dybo, & Mudrak, 2003: 359). Of course, it is identical with the Turkic words *bere* and *bara*, meaning “lake and swamp.” It appears that the *Maris* River mentioned by Herodotus in Melpomene and the Latin *mare* “sea” are identical with the aforesaid Mongolian and Turkic words. *Moat*, meaning trench, is in the form of *Batuu* (Yudahin, 1998: 99) in Kyrgyz and so on.

It can be said that Turkic words had begun even with letter *-m* before the common era. What must be debated about is whether the change $m > b$ or $b > m$ was initial. It is highly probable that the original form used by the Scythians was *Pal* and *Paluk*. They have pronounced the word, which they used as *Paluk* and *Pal* firstly, also as *Maluk-Meluk* over time. It is likely that Altaic communities used the

Figure 1.
The form used for letter *-m* in Orkhun inscriptions and a fish picture.

forms starting with the letters -m and -b in order to designate honey and fish, but the forms starting with the letter -b have gained more popularity in the daily use of Altaic communities.

It can be easily said that the word *bal* is not a Indo-European borrowing which enters Turkic from Chinese. It is really a Scythian linguistic remnant.

By the way, I would like to touch upon another linguistic example related to honey. Denominations used for honey in Turkic and Germanic languages don't share similarities. However, I must state that there is one common word related to honey in both language families. It is the word *seim*, "strained honey, sweetness," without a certain etymology. Its other equivalents in Germanic dialects are Old High German *seim* "honingseim," Middle High German *seim* "honigseim," Old Saxon *sēm* "honey, nectar" (Kroonen, 2013: 422; Orel 2003: 313; Kluge, 1891: 332; Schützeichel, 2012: 275), and so on.

Those namings in Germanic dialects are the same as Chuvash *sim*, *səm* "honey drink" (Starostin, Dybo, & Mudrak 2003: 1328). This word also means "some kind of beer" in the same dialect (Bayram, 2007: 103). *Süüm*, meaning "stump or material put on a pan while molasses or paste is boiled" (Cebeci, 2010: 234) in the language of the Turks living in the Deliorman region of what is today Bulgaria, is also identical with the words above.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The author declared that this study received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek alınmadığını beyan etmiştir.

References

- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- Beekes, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden&Boston: Brill.
- Bojtár, E. (1999). *Foreword to the Past: A Cultural History of the Baltic People*. Budapest: Central European University Press.
- Boodberg, P. A. (1956). An Early Mongolian Toponym. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 19(3/4), 407–408.
- Carpelan, C., & Parpola, A. (2005). The Cultural Counterparts to Proto-Indo-European, Proto-Uralic and Proto-Aryan. F. B. Edwin, & L. P. Laurie içinde, *The Indo-Aryan Controversy: Evidence and Inference in Indian History* (s. 107–141). London&New York: Routledge.
- Carpelan, C., & Parpola, A. (2007). Emergence, Contacts and Dispersal of Proto-Indo-European, Proto-Uralic and Proto-Aryan in Archaeological Perspective. *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations* (s. 55–150). içinde Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- CC. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit yayınları.
- Cebeci, İ. (2010). *Örneklerle Deliorman Türk Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Collinder, B. (1977). *Fenno-Ugric Vocabulary*. Hamburg: Almqvist&Wiksell.
- Conrady, A. (1925). Alte westöstliche Kulturwörter. *Beiträge über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse* (Cilt 77, s. 1–19). içinde.
- Çelgin, G. (2011). *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabalcı.
- Danişment, İ. H. (1936). *Türklerle Hind-Avrupalıların Menşei Birliği*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- De Vaan, M. (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden: Brill.
- DS. (2019). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt IV). Ankara: TDK.
- Dvoretzkiy, I. X. (1958). *Drevnegrechesko-Russkiy Slovar'* (Cilt II). Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo.
- Fischer, J. E. (1995). *Vocabularium Sibiricum (1747): Der Etymologisch-Vergleichende Anteil (Opuscula Feno-Ugrica Gottingensia)*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Gamkrelidze, T. V., & Ivanov, V. V. (1995). *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture Part I*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Grenfell, B. P., & Hunt, A. S. (1922). *The Oxyrhynchus Papyri, Part XV*. Oxford: Oxford University Press.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hajdu, P. (1975). *Finno-Ugric Languages and Peoples*. London: William Clowes & Sons Limited.
- Hauenschild, I. (2008). *Lexion Jakutischer Tierbezeichnungen, Turcologia Band 68*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Herodotos. (2004). *Herodot Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karlgren, B. (1973). *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*. Taipei: Ch'eng-Wen Publishing Company.
- Kluge, F. (1891). *An Etymological Dictionary of the German Language*. London: George Bells&Sons.
- Kroonen, G. (2013). *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden-Boston: Brill.
- Kuun, C. G. (1880). *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Budapesteni.
- Kuz'mina, E. E. (2007). *The Origin of Indo-Iranians*. Leiden-Boston: Brill.
- Lessing, F. (1960). *Lessing, Ferdinand D., (1960), Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Lewis, C. T., & Short, C. (1879). *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.

- Liddell, Henry George & Scott, Robert. (1996). *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford. Oxford: Clarendon Press.
- Lubotsky, A. (1998). Tocharian Loan Words in Old Chinese: Chariots, Chariot Gear, and Town Building. *Journal of Indo-European Studies*, 26, 379–390.
- Mayrhofer, M. (2006). *Einiges Zu Den Skythen, Ihrer Sprache, Ihrem Nachleben*. Wien: Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Menges, K. H. (1982). Etymologika. *Central Asiatic Journal*, 126(1/2), 105–118.
- Miziyev, İ. M., & Laypanov, K. T. (2010). *Türk Halklarının Kökeni*. İstanbul: Selenge.
- Naskali, E. G., & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Naskali, E. G., Butanayev, V., İsina, A., Şahin, E., Şahin, L., & Koç, A. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Nemeth, G. (1990). *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Orel, V. (2003). *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden–Boston: Brill.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-Adab* (Cilt I,II). Moskva: Akademii nauk SSSR.
- Pulleyblank, E. G. (1966). Chinese and Indo-Europeans. *JRAS*, 9–39.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rédei, K. (1988). *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Room, A. (2006). *Placenames of the World; Origins and Meanings of the Names for 6,600 Countries, Cities, Territories, Natural Features and Historic Sites*. New York: McFarland, Jefferson.
- Sanzheyev, G. D.; Orlovskaya M.N., Shevernina Z.V. (2015). *Etimologicheskii Slovar' Mongol'skikh Yazikov* (Cilt I). Moskva: RAN.
- Schrinoni, F., & Hunt, A. S. (2009). *From Alexander to Babylon: Near Eastern Languages and Hellenistic Erudition in the Oxyrhynchus Glossary*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Schützeichel, R. (2012). *Althochdeutsches Wörterbuch*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Sevortyan, E. V. (1968). *Etimologicheskii Slovar' Tyurkskikh Yazikov* (Cilt II). Moskva: AN SSSR.
- Sinor, D. (1981). The Origin of Turkic Balıq 'town'. *Central Asiatic Journal*, XXV, 95–102.
- Sırkaşeva, L. T., & Kuçığaşeva, N. A. (2000). *Teleüt Ağızı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Stachowski, M. (2013). "European Balkan(s), Turkic Bal(yk) and Problem of Their Original Meanings". *Current Trends in Altaic Linguistic: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday* (s. 613–618). içinde Seoul: Altaic Society of Korea.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., & Mudrak, O. (2003). An Etymological Dictionary of Altaic Languages (Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asia Studies (Book 8) (Cilt II). Brill.
- Stetsyuk, V. (2000). *Doslidzhennya Peredistorychnykh Etnohenychnykh Protsesiv u Skhidniy Yevropi*. L'viv-Kyyiv.
- Tannagaşeva, N. K., & Akalin, Ş. H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- TEB. (1876). *The Encyclopædia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences and General Literature* (Cilt III). Philadelphia: J.M. Stoddart & Co.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (Cilt 1). İstanbul: Simurg.
- Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tuna, O. N. (1961). Kelimeler Arasında: Şehir, Kent, Balçık, Bark, Bolu, İstanbul, Kışla, Köy, Hisar (Abat), Pazar, Kale, Kurgan, Höyük, Balıkesir, Kamu, Hep, Örnek, Amaç. *Türk Dili*, 117, 642–644.
- Witzel, M. (2003, December). Linguistic Evidence for Cultural Exchange in Prehistoric Western Central Asia. *Sino-Platonic Papers*, 129, 1–70.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Zemahşeri. (2009). *Mukaddimetü'l-Edeb (Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Structured Abstract

The Turks are one of the oldest peoples on earth and they played major roles in a very wide area stretching from Chinese boundaries until inner parts of Europe and African continent throughout history. Of course, no doubt that one of the most important factors in spreading of the Turks in such a immense land is stemming from the fact that they have managed to use horse a means of transportation since immemorial times. Using horse a means of transportation allowed those to migrated to very remote areas and regions in the world and to settle in those places. The Turks got linguistically in touch with other neighboring tribes, communities and peoples in the places where they resettled as a natural result of such a mobility. They borrowed many words from the languages of those communities and lent many to those. Probably, the communities speaking Indo-European languages were those the Turks got in touch with the most from the linguistic point of view. Naturally it is very usual to see many common terms and namings between both languages families. Outside of linguistic borrowings between Turkic speaking peoples and Indo-European communities, there are such namings which are widely regarded to be of Indo-European origin but really have Turkic one. One of them is the naming used for honey among Turkic speaking peoples, that is to say, Bal. Denomination for honey in Turkic dialects can be seen as follows: Turkish bal, Azerbaijani bal, Gagauz bal, Bashkir bal, Kazakh bal, Kyrgyz bal, Uzbek bal, Tatar bal, Turkmen bal, Uigur bal, Karachai-Malkar bal, Qaraqalpak bal and pal, Kumuk bal, Nogai bal, Khakass bal and pal, Shor pal, Chuvashian pil and etc.

Although theory of Altaic Language families formulated a long time ago has lost his popularity and incredibility in our-present-day Turkic is even still regarded to be a branch of this so-called language family and is evaluated within the framework of the same language family. So we can find similar equivalents of Turkic bal in other languages which are included in this language family. For example, Turkic bal exists in the form of bal in Mongolian of today and Mongolian dialects. It is accepted that Mongolians forms are really Turkic borrowings. Korean word 벌[bel>beol] meaning "bee" is included in this list and its connection with English bee is clear. It is very widely believed that beekeeping is invention of peoples of Indo-European stock and as a natural result of this, all denominations and terms used for beekeeping all languages in Altaic language family are accepted to be of Indo-European origin. Such a point of view can be correct or false but as to Turkic case matter seems to be different to some extent. First of all, it is not certainly known when and where the first linguistic contact between Turkic communities and Indo-European speaking people started but it is almost certain that this linguistic contact started in the Scythian age. The likeliest place for such a linguistic contact seems to be Eastern Europe, more precisely, what is today Ukraine. Although the Scythians are certainly accepted to be of Indo-European origin their origin is far away from being explained because the only thing which makes them an Indo-European speaking tribe is the arbitrary explanation of Scythian onomastic which are reflected in the works of Greek authors on the base of Indo-European vocabulary. Topic of this paper is not the ethnical roots of the Scythians but on the other hand, existence of the earliest denomination used for honey among Turkic speaking peoples in the language of the Scythians constitutes the main topic of this work. Linguistic connection between Turkic and Scythian has always been neglected until now. On the other hand, the Scythian denomination for honey has always been tried to link with an Indo-European origin. All attempts made in order to connect the mentioned Scythian naming to an Indo-European stock has been unsuccessful by far. The most striking feature of the Scythian naming is the fact that it stands very close to the forms used for honey in Turkic and Mongolian phonetically. Such a close similarity between Altaic languages and Scythian is not observed between Scythian and Indo-European languages. Naturally the fact that Iranian theory, which is of the fact that the Scythians were an Indo-European speaking tribe, should be interrogated. Existence of the earliest denomination used for Turkic bal in the language of the Scythians invalidates the claim that the Turkic bal is an Indo-European borrowing willy nilly. Turkic bal is a linguistic relic which goes back to the Scythian age.

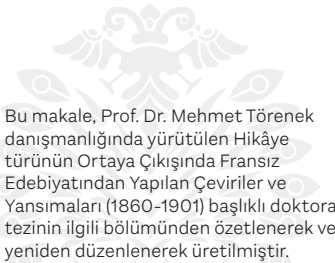
Modern Türk Hikâyeciliğinin Kuruluşunda Hayat-ı Hakikiye Sahneleri ve Alafrangalaşma

Daily Life Scenes and Europeanization in the Foundation of Modern Turkish Short Story Writing

Hakan SOYDAŞ

Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı, Trabzon, Türkiye

*Karadeniz Technical University,
Faculty of Letters, Turkish Language
and Literature, Trabzon, Turkey*

Bu makale, Prof. Dr. Mehmet Törenek danışmanlığında yürütülen Hikâye türünün Ortaya Çıkışında Fransız Edebiyatından Yapılan Çeviriler ve Yansımaları (1860-1901) başlıklı doktora tezinin ilgili bölümünden özetlenerek ve yeniden düzenlenerek üretilmiştir.

This article was written and rearranged by the relevant section of doctoral thesis titled Translations and Reflections from French Literature in the Emergence of the Story Genre (1860-1901), which was completed under the supervision of Mehmet Törenek.

Geliş Tarihi/Received: 10.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 07.10.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Hakan SOYDAŞ
E-mail: hakan_soydas@hotmail.com

Atif: Soydaş, H. (2024). Modern Türk Hikâyeciliğinin Kuruluşunda Hayat-ı Hakikiye Sahneleri ve Alafrangalaşma. *Turcology Research*, 79, 37-48.

Cite this article as: Soydaş, H. (2024). Daily Life Scenes and Europeanization in the Foundation of Modern Turkish Short Story Writing. *Turcology Research*, 79, 37-48.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Türk edebiyatı tarihî sergüzeştî boyunca ilişki kurduğu farklı medeniyet dairelerde karşılaştığı yenilik unsurlarını kendi bünyesine kazandırmıştır. XVIII. yüzyıl itibarıyla devletin modern bir kurumsal yapıya kavuşma çabası millî kültür unsurlarının da yeni terkiplere ulaşmasına imkân sağlamıştır. Yeni Türk edebiyatı da bu modernleşme girişiminin sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Fransız edebiyatı özelinde Batı edebiyatının temel paradigmalarına muvafık bir veçhe kazanmaya çalışmıştır. Halk edebiyatının ve Divan edebiyatının kendilerine mahsus değer dünyaları ve ifade tarzları artık yeni bir gerçeklik ekseninde değişime uğramaya başlamıştır. Tanzimat sonrasında tebarüz eden yeni tarzda edebî eserler Batı edebiyatının tesiri altında şekillenirler. Hikâye sanatı da Halk edebiyatında ve Divan edebiyatında var olan örneklerinden farklı bir duyuş ve ifade tarzı ile bu yenileşme hareketinden payını alır. Edebî eserlerde işlenen hikâyeler Fransız romantizminin, realizminin ve natüralizminin getirmiş olduğu yeni ölçüler eşliğinde okuyucuya sunulurlar. Bu çalışmada Türk edebiyatında yeni bir tür olarak temeyyüz eden modern hikâye sanatının hangi dikkatler eşliğinde gelişmiş olduğu, ne gibi yapısal özellikler arz etmiş olduğu tespit ve teşrih edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Türk Edebiyatı, Karşılaştırmalı Edebiyat, Kısa Hikâye, Gerçeklik Olgusu, Alafrangalaşma

ABSTRACT

Throughout its historical journey, Turkish literature has incorporated the elements of innovation it encountered in different civilizational circles with which it has established relations. As of the eighteenth century, the state's effort to attain a modern institutional structure enabled the elements of national culture to reach new compositions. As a result of this modernization attempt, the new Turkish literature tried to gain an aspect in line with the basic paradigms of Western literature, with a special focus on French literature, in the second half of the nineteenth century. The unique value worlds and modes of expression of folk literature and Divan literature began to change on the axis of a new reality. The new style of literary works that emerged after the Tanzimat were shaped under the influence of Western literature. The art of storytelling also gets its share from this renewal movement with a different style of feeling and expression from the examples existing in folk literature and Divan literature. The stories in literary works are presented to the reader with the new measures brought by French romanticism, realism, and naturalism. In this study, it will be tried to determine and analyze the attentions with which the modern story art, which has emerged as a new genre in Turkish literature, has developed and what kind of structural features it has presented.

Keywords: Modern Turkish Literature, Comparative Literature, Short Story, Reality Phenomenon, Europeanization

Giriş: Gelenekli Hikâye Sanatından Modern Kısa Hikâye Yazarlığına

XVIII. yüzyılda başlayan yenilenme hareketleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla önceki yüzyıllardan farklı bir duyuş ve ifade tarzı hâlinde Türk edebiyatında bir yenileşme dönemi hâlini almıştır (Özgül,

2006: 193). Yenileşme devri Türk edebiyatı yüzyıllarca sürmüş, kendine has bir geleneği olan Divan edebiyatının ve Halk edebiyatının birikimini Fransız edebiyatı özelinde Batı edebiyatına karşı beslediği ilgiyle birlikte farklı bir mecraya taşımıştır. Tanzimat sonrası Türk edebiyatı olarak da adlandırılan bu dönemde, gelenekten beslenen hikâye sanatı Batılı hikâye örneklerinin etkisiyle yeni bir çehre kazanmaya başlar. Ahmet Midhat Efendi'nin *Letâif-i Rivâyât* ve Emin Nihat'ın *Müsameretnâme*'sindeki hikâyeleri gelenekli hikâye sanatından Avrupa tarzı modern hikâye türüne doğru birer geçiş metnidir (Tanpınar, 2013, 286). Bu serinin dokuzuncu cildinde yer alan "Bir Gerçek Hikâye"sinde eserin başlığından itibaren aktüel gerçekliğe sadık kalan, "sahihül'l-vuku bir gerçek hikâye" kaleme almış olduğu okuyucuya ihtar edilir. Vak'a Akdeniz adalarından birinde geçmektedir. "İşbu 1292 senesi Ramazan'ının yirmi sekizinci gecesi" diye başlayan ilk cümlede hikâye zamanına işaret edilir. Hikâye iç içe geçmiş olan üç hikâyenin teşkil ettiği bir çerçeve hikâye etrafında gerçekleşir. "Bir Gerçek Hikâye"de konu itibarıyla da "kanun-ı insaniyete" riayet edilmiş olması dikkat çekicidir. Bu özellikleri itibarıyla modern hikâyeye ait kimi yapısal unsurları barındırdığı görülmektedir. Ahmet Midhat Efendi'nin bir ahlak kitabı yazmak niyetinde olmadığı, "hikmet-i ahlâka vukufu olanların nazar-ı itibar ve intibahına bir misal arz etmek" amacını gütmüş olduğunu ifade etmesi hikâye sanatı açısından önem arz eder (Ahmet Midhat Efendi, 2017: 225–243).

Emin Nihat'ın 1872–1875 yılları arasında yayınlanan eseri *Müsameretnâme* ise, on iki cüzden oluşmakta olup bir çerçeve hikâye etrafında aktarılan yedi hikâyeyi ihtiva etmektedir. Doğu ve Batı edebiyatlarında benzerine rastlanan bir tarzda anlatılan hikâyelerin yurtdışını konu edinmesi, kısmen de olsa psikolojik realite ve mekânın insan psikolojisine tesirine ait tasvirlerde bulunmuş olması gibi yönleriyle Batı tarzı hikâye anlayışı ile arasında bir yakınlık görülür. Orhan Okay'ın dikkat çektiği üzere Emin Nihat'ın Alexandre Dumas'ın *Kraliçenin Gerdanlığı* romanından özetleyerek çevirdiği "Gerdanlık Hikâyesi" kitaptaki diğer hikâyelerden farklılık arz eder (Okay, 2013: 103). Fakat gerek Divan edebiyatının gerekse de Halk edebiyatının hikâye etme tarzının ve üslup özelliklerinin etkisiyle bu eser de *Letâif-i Rivâyât* gibi bir geçiş dönemi metni olarak değerlendirilmiştir (Çağın, 2018: 34–47).

Namık Kemal, Tanzimat sonrası yenileşme hareketlerinde rol alanları, "âşhâb-ı temyiz" ve "nev-restegân-ı marifet" gibi tamlamalarla tavsif eder. Batı kültürü ile temas kurabilmiş ve özellikle kalemlerden yetişmiş olan bu kişiler, "Divân efendisi bozuntuları" denilerek tezyif edilen kimselerin edebiyat anlayışını ve eserlerini eleştirirler. Namık Kemal, eski edebiyatı "hakikat ve tabiat âlemlerinden hâriç bir cihân-ı evhâmdan iktibas olunmuş bir takım nâ-merbut tasavvurlardan" ibaret sayar. Şiir yaslandığı kadim geleneğin kalıplarını kıramamış olsa da nesir sahasında görülen yenilik hamleleri "zamanın fikr-i marifetine" muvafık eserlerin müjdecisi olmuştur. Tutulan bu yeni yolda insanlar eğitecek olanların başında "hikâye" türünden eserler gelir (Namık Kemal, 2005: 33–35). Namık Kemal'in burada kast ettiği eserler roman ve modern hikâye türünden eserlerdir. *Battal Gazi* (Namık Kemal, 2019: 499), *Hamzaname* (Namık Kemal, 2014: 251), *Köroğlu* hikâyeleri, *Hüsni-ü Aşk* ve *Leyla ile Mecnun* mesnevileri (Namık Kemal, 2005: 38--39) gibi gelenekli hikâye sanatının ürünü olan edebî eserler temsil ettikleri zihniyet itibarıyla eleştiriye maruz kalırlar.

Walter Scott, Charles Dickens, Victor Hugo ve Alexandre Dumas gibi yazarların kaleminden çıkan romanlar/hikâyeler ahlakça ve maarifçe takip edilmesi gereken yolun köşe taşlarıdır (Namık Kemal, 2005: 39). Namık Kemal dil ve edebiyat sahaslarında gerçekleştirilecek olan yenileşmenin aynı zamanda bir zihniyet dönüşümüne başlangıç olacağı kanaatindedir. Edebiyatı, "edebiyat-ı cedide" ve "edebiyat-ı atika" olmak üzere ikiye ayırır. Edebiyat-ı cedidenin özünü de "edebiyat-ı sahiha" kavramı ile tarif eder. Devir, "âlem-i terakki olduğu için fikr-i tecdide ihtiyaç vardır." Namık Kemal, "hem mutabık-ı hakikat hem de mutabık-ı edeb" olan eserlerin ortaya konmasına taraftardır. Onun, "edebiyat-ı sahiha" kavramıyla geliştirdiği yeni anlayış nesir sahasında özellikle Fransız edebiyatını kendine emsal almaktadır (Tarakçı, 1984: 240–241, 252). Bu çerçevede Fransız romancılığını göz önünde bulundurarak yaptığı tarif, hikâye sanatı için de geçerlidir. Kendi ifadesiyle: "Romanda maksat, güzerân etmemişse bile, güzerânı imkân dâhilinde olan bir vak'ayı ahlak ve âdât ve ihtimalâte müteallik her türlü tafsilatıyla beraber tasvir etmektir." (Namık Kemal, 2005: 37) Namık Kemal'in farklı eserlerinde içini doldurduğu "edebiyat-ı sahiha" anlayışı devri içinde tesirini göstermiş, yeni bir anlayışın ve dikkatin merkezi olmuştur.

Ahmet Midhat Efendi eserleri ile "matbuat-ı cedide"nin en velut ismidir. Birçok müteferrik makalesinde, eserlerinin önsözlerinde roman ve hikâye kavramlarından bahseder. Devrin edebiyatını Namık Kemal gibi edebiyat-ı cedide ve edebiyat-ı atika olmak üzere iki kutup hâlinde tasvir eden Ahmet Midhat Efendi (Ahmet Midhat Efendi, 2016: 204–211), edebiyat anlayışı ile yenileşme taraftarı olan Namık Kemal'in "edebiyat-ı sahiha" telakkisine yakın durur. Ahmet Midhat Efendi, çocukluktan beri dinlemeye alışık oldukları eski edebiyatın masal türünden eserlerini gerçekçi ve akla yatkın olmadıkları gerekçesiyle eleştirir. Onun zaviyesinden bakıldığında âsâr-ı cedide, "ihtimalat-ı adiy ve vukuat-ı meşhude-i yevmiye" (Ahmet Midhat Efendi, 2016: 65–66) dâhilinde olmakla yeni bir edebiyat anlayışının eseridir. Bu yeni edebiyat anlayışında "tesadüfat-ı garibe ve zuhurat-ı gayr-ı muhtemele"ye hoş bakılmamaktadır (Ahmet Midhat Efendi, 2016: 312). Yazar, mensur edebî eserlerin yapısal öğelerinden olan "kurgu" kavramını "hayalî" sözcüğü ile karşılamaktadır. Ona göre, edebî eser "hayalî olmak lazım gelip bu ise bir vaka-i sahihadir." (Ahmet Midhat Efendi, 2018: 171) Ahmet Midhat Efendi bu ifadeyle birlikte, tahkiyeye dayalı edebî eserlerin kurgu marifetiyle inşa edilip olsalar da gerçekçi olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Şayet bir olay olduğu gibi yazılacak olursa bu, edebî olmaktan daha çok tarihî bir eser olur. Edebî eser kurgu marifetiyle kaleme alınmalı fakat bunda da memleketin ve sanatın gerçeklerine sadık kalınmalıdır (Ahmet Midhat Efendi, 2018: 171). Ahmet Midhat Efendi'nin devri için önemli bir adım olan *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar* isimli kitabında Avrupa edebiyatında roman türünün gelişimini ele alırken bol miktarda Fransızca kaynaktan istifade etmiştir. Yazarın, bu eserinde kavramları daha dikkatli kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Roman için "roman", "nouvelle/conté" için hikâye ve fable'lar için de "fıkra" (Ahmet Midhat Efendi 2021: 24, 27, 41) kavramlarını tercih eder. Kimi aksallıklarla beraber bu kavramlaştırmaya genel itibarıyla sadık kalınmaya çalışıldığı görülmektedir. Bununla birlikte istifade ettiği Fransızca kaynakların asılları ile kendi yaptığı çeviri alıntıları kıyaslandığında conte, histoire, nouvelle ve romance gibi kelimelerin anlamları dışında kullanılmış oldukları da göze çarpmaktadır.

Namık Kemal ve Ahmet Midhat Efendi'de görüldüğü gibi Samipaşazade Sezai de edebiyatı eski ve yeni olarak ikiye ayırır. Eski edebiyatın "garâib-i hikâyât ve acâib-i rivâyât şekl-i tıflânesinden" şikâyet eder. Yeni edebiyatı ise "tabiata karşı ulum ve fününun kazandığı muzafferiyetlere ve kalb-i insaniyete dair [...] tetkikat ve teşrihatın hâsıl ettiği tecrübeler"e" isnat etmesi yönüyle taltif eder. Hikâye sanatını "ilm-i

teşrih-i edebî” (Samipaşazade Sezai, 2016: 71–72) olarak tavsif etmesi ise realist bir yaklaşım tarzının sonucudur. Aynı zamanda en küçük şeylerin dahi edebî esere konu edilebileceğini kaydetmiş olması; Rezaizâde Mahmut Ekrem’in sanatkârın bir akarsuyun şırıltısı, kuru bir çiçek dalı gibi ilk bakışta alelade gelen “zerrattan şümusa kadar her güzel şey”i (Recaizade Mahmut Ekrem, 2014: 13) konu edilebileceği fikrine yakın durduğunu göstermektedir. Ekrem Bey’in Şemsa isimli hikâyesini Sezai Bey’e ithaf ettiği de göz önünde tutulduğunda bu iki önemli ismin yakınlıkları daha da anlam kazanır. Ara nesil sanatkârlarından Nabizade Nazım, hikâyeyi bir olgunlaşma ve ilerleme devresinin mahsulü olan romana giden yolda ilk adımlardan, tecrübelerden biri olarak değerlendirir. Onun nazarında roman, araştırmak ve gözlemlemek suretiyle dikkat kesilen ve aktüel gerçeklikten kopmayan hayattan manzaralarını okuyucuya sunmak üzere kaleme alınır. Roman her ne kadar “hikâye-i muhayyele” olsa da “tahayyül fevka’t-tabîa” olursa ortaya çıkan eser “conte” yani masal olur. Fakat gözlem ve araştırmaya dayalı olarak kaleme alınan tahkiyeye dayalı “ufak tefek romanlar veya tabir-i sahîh ile hikâyeler yani Frenkçesi nouvelle’ler” roman sanatının başlangıcı sayılır (Ravi, 2018: 72). Nabizade Nazım’ın hikâyeyi müstakil bir edebî tür olarak Fransız edebiyatı paralelinde değerlendirdiği görülmektedir.

Bu bağlamda Halit Ziya Uşaklıgil’in *Hikâye* başlığı ile kaleme aldığı inceleme eseri de devri için önemlidir. Yazar, eserin önsözünde yabancı bir kelime olan “roman”ın yerine “hikâye”yi kullanmayı tercih ettiğini (2012: 11) kaydeder. Halit Ziya Uşaklıgil, “tarz-ı atik-i hikâye” ve “tarz-ı cedid-i hikâye” gibi bir kavramlaştırmaya gider. İlk türden hikâyeler *Elfû’l-Leyle* ve *Elfû’n-Nehar* gibi “vakayî-i garibe”lerle dolu “efsaneler”dir. İkinci gruptaki hikâyeler ise Alexandre Dumas ve Ponson du Terrail yolunda yazılan romanları işaret eder (Uşaklıgil, 2012: 17, 19). Ardından Mehmet Rauf’un da hikâye kavramını kullanırken Rezaizâde Mahmut Ekrem’in ve Samipaşazade Sezai’nin sınıflandırmasıyla benzer bir bakış açısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Paul Bourget ve Emile Zola gibi yazarlara; Hippolyte Taine, Sainte-Beuve gibi eleştirmenlere dair değerlendirmelerini ihtiva eden yazılarında edebiyat sahasında toplumsal gerçekliği ve ferdi psikolojiyi tasvir eden, günlük hayattan kesitlere dikkat çektiği görülür. Ona göre bir edebî eseri öne çıkaran özellik, onun hayatı ve tabiatı tasvirdeki başarısıdır. Hikâyeler hayatın manasını okuyucuya hissettirmeli ve düşünmeye sevk etmelidir (Kariper, 1992: 60, 68). Yazar bu açıdan edebî eserin, “teşrih”, “tasvir” (Kariper, 1992: 203) ve “tedkik” (Kariper, 1992: 216) gibi nitelikleri haiz olması gerektiğini vurgular.

Hüseyin Cahit Yalçın’ın eleştiri mahiyetindeki yazılarında realist ve natüralist yazarların eserlerinden bahsederken, roman türünde eserleri roman olarak tarif ve teşrih etmiş olması (Tümer, 1994: 372–375) bu kavramın onun tarafından hakıyla değerlendirildiğini göstermektedir. İlgili sanatkârların romanlarının muhtevisiyatına dair yaptığı izahlarda, hayatın kendisinden seçilen “küçük şeyler”in (Tümer, 1994: 414, 427) mevzuu edildiğinden bahsetmesi, bahsi geçen diğer isimlerde görülen realist edebiyat telakkisinin aynıyla Hüseyin Cahit’te de mevcut olduğunu gösterir.

Türk edebiyatında hikâye sanatının tecrübe etmiş olduğu dönüşüm, dikkat çekildiği üzere bir zihniyet değişiminin sonucudur. Gelenekli hikâye sanatı eski zihniyetin bir yansıması olarak görülmüştür. Bu döneme ait eserler en başta gerçekçi olmadıkları ve hayatın doğal akışına aykırı oldukları sebebiyle eleştirilere maruz kalmıştır. Batılılaşma taraftarı çevrelerin modern hikâyeye doğru ilgisini yöneltmesinde ise insanı ve insanın bulunduğu muhiti gerçekçi, olağan; yeni bir duyuş ve ifade tarzı ile hikâye etme isteği yatmaktadır. Böylelikle günlük hayattan seçilen kesitler eşliğinde insanın çevresiyle olan ilişkisi gündeme getirilmiş olmaktadır.

Bahse konu edilen bu yeni duyuş ve ifade tarzının gelişmesinde çeviri eserler de etkili olmuştur. Çeviri faaliyetinde bulunan isimler bir paradigma değişimine atıfta bulunmaktan sakınmamış, yüzyıllardır süre gelen bir edebiyat telakkisinin matbuatta vücut bulan yeni türden eserlerle birlikte farklı bir duyuş tarzına yönelmekte olduğuna dikkat çekmişlerdir. Halil Edib ve Ali Rıza’nın sunduğu dikkatle; Aziz Efendi Muhayyelâtı, Köroğlu destanları ve Âşık Kerem masalları gibi eserler artık neticesiz, hükümsüz ve ehemmiyetsiz olarak değerlendirilmektedir. Bu eserlerin yerini “mecelle-i ibret-âmiz hayatın rengin bir sahifesi” olan hikâyeler/romanlar almıştır. Avrupalı sanatkârlar bu türden eserlerde iktidar sahibidirlere (Edib & Rıza, 1307: 2). Avrupalı sanatkârların kurgu marifetiyle kaleme almış oldukları eserler, onların ait olduğu millî kültürün ve ahlaki değerlerin ürünüdür. Her yazar ortaya koyduğu eserlerle birlikte aslında ait olduğu milletin manevi cephesine ayna tutmaktadır. İran Edebiyatı’nda *Elfû’l-Leyle* ve *Leyle* nasıl ki Doğulu yaşam algısını ve insanların sosyal statülerini tanıtır, Alman ve Fransız edebiyatı dâhilinde yazarların kaleme aldığı hikâye ve romanlar da Batılı yaşam algısını ve insanların toplumsal düzeydeki rollerini tanıtmaktadır (Vehbi, 1308: 3–5). Çevirmenler Türkçeye naklettikleri eserler sayesinde yeni bir hayat tarzını ve yaşam algısını da okura sunmuş olmaktadır.

I. Modern Türk Hikâyesinin Kuruluşunda Yeni Bir Gerçeklik Anlayışı

Türk edebiyatında gelenekli hikâye sanatının dışında modern hikâyeciliğin gelişmesinde Fransız edebiyatı farklı yazarlar üzerinden etkili olmuştur. XIX. yüzyıl Fransız hikâye yazarlarından Alphonse Karr, André Theuriet, Édouard Rod, Emile Zola, François Copée ve Guy de Maupassant gibi isimlerin eserlerinde üst ve yan başlık olarak “scène de la vie réelle” tamlamasına sıklıkla rastlanır. Bernard Weinberg’e göre bu ifade ile birlikte ilgili eserin, yazıldığı dönemi yansıtan ve günlük yaşamdan alınmış gerçekçi bir kesit olduğu anlatılmak istenir (1937: 154).

Mustafa Hayrullah’ın Maupassant ve Zola’dan yaptığı çevirilerine, Hüseyin Cahit Yalçın’ın hikâyelerini de ihtiva eden kitabına “hayat-ı hakikiye” ismini vermiş olması önemlidir. Ahmet Rasim’in “hayat-ı hakikiye” üst başlığı verdiği hikâyelerinin yanı sıra *Tecârib-i Hayat* ve *Tesâvir-i Hayat* başlıklı eserleriyle birlikte Ahmet Mithat Efendinin *Letâif-i Rivayat* külliyyatında yer alan hikâyesi için “Bir Gerçek Hikâye” başlığını tercih etmiş olması bahse konu dikkatin bir sonucu olmalıdır. Günlük hayatın içinden ve olağanüstülüklerden uzak hikâyeler yazmak devrin sanatkârları için ortak bir dikkattir. Mustafa Reşid, “müştâhedâtımın bir kaçını kâğıda nakletmek istedim, şu kitap vücuda geldi” ifadesini kaydederken (Mustafa Reşid, 1303: 3–4); Alaybeyi-zâde Hasan Naci ise “hayal ve hakikati birbirine mezc etmeme[nin] roman [hikâye] tahririnde gözetilmesi lazım gelen de kayıkın en mühimlerinden” biri olduğunu ihtar eder (Alaybeyi-zâde Hasan Naci, 1305: 2). Hikâye yazarları, “vaka-i adiyye”den (Recâizade Mahmud Ekrem, 2017: 176) gördükleri olayları “canlı levhalar” (Nabizade Nazım, 2017: 166) hâlinde nakletmek için “şuun-ı hayat” (Mehmed Vecihi, 1314: 2) dâhilinde ortaya çıkan, “hakikate tab’an muvafık” (Manastırlı Mehmed Rifat, 1290: 2), “sefalet-i beşeriye”ye ait (Mehmed Celal, 1308: 2) olayları “enzâr-ı tetkike, cemiyet-i beşeriye içinde seyyiat-ı ahlakiyenin

netayic-i müthişesini" aktarmak üzere değerlendirirler. Roman ve hikâye arasındaki anlatım tarzının farklılığını sergilemesi açısından Nabizade Nazım, "Haspa'nın sonuna eklediği "Kariînime" başlıklı yazıda *Zavallı Kız, Bir Hatıra* ve *Hâlâ Güzel* isimli eserlerinin Fransızca "nouvelle" olarak tavsif edilen, "tafsilata tahammülü" olmayan hikâye türünden eserler (Nabizade Nazım, 2017: 242) olduğunu kaydeder. Mehmed Celal'in "edebî fıkra" alt başlığıyla yayımlanan *Olga* hikâyesinde ise yazar anlatıcının şayet roman yazacak olsa idi, olayların detaylıca tasvir edilmesinin gerekeceğini fakat naklettiği türden eserlerin olay örgüsüne ait detaylardan ve tasvirlerden sakınmasını gerektirdiğini söylemesi önemlidir (Mehmed Celal, 1312: 11). Belirtilen dikkatler eşliğinde ortaya konulan eserlerin okuyucu tarafından beğenilip beğenilmeyeceği de bir endişeye sebep olmuş görünmektedir. Avrupalı yazarlardan çeviriler yapmak önemli bir hizmet olarak değerlendirilirken diğer yandan Türk edebiyatının "hikâye-nüvislik çığırında hatve-i peyâm-ı terakki" olmak isteyen isimler telif eserler yazmak istemişlerdir. Fakat bu çabalarının başarılı olacağı konusunda emin olmadıklarından, şayet ilk denemeleri takdirle karşılanırsa hikâye yazarlığına devam edeceklerini ifade etmişlerdir (Süleyman Tevfik, 1307: 4).

Fransızca çeviri hikâyelerde bazı hikâyelerin aktüel tarih kaydıyla verildiği, gerçekte var olup tanınan kişilerin ve muhitlerin isimlerinin yazıldığı görülür. Bununla birlikte François Copée'nin "La Mentreuse" ve Emile Zola'nın "Comme On Meurt" hikâyeleri gibi bazı eserlerde ise hikâye kişilerinin ve olayların geçtiği mekânların isimlerinin ya sadece baş harfi verilmiş ya da tamamıyla gizleme yoluna gidilmiştir. Bu eserlerde bahsedilen tarzda bir otosansür uygulanırken, olay örgüsünün geçtiği adresler gerçekte var olan yerlerden seçilir. Bu sayede nakledilen hikâyelerin gerçekçi yönleri pekiştirilmek istenir.

Hikâye anlatıcısının, olay örgüsüne gerçekçi bir hava kazandırmak için izlediği bu yol kimi Türk yazarlarınca da takip edilmiştir. "Gönül Belası" hikâyesi "1247 senesi baharında İstanbul'da kısmet aramaya Amasya'dan yola çıkan iki delikanlı [...]" diye başlar (Süleyman Tevfik, 1307: 64). *Serâir-i Alüftegân*'ın ilk cümlesi de, "1298 senesi Nisanın on üçüne müsadif olan bir Pazartesi günü Çamlıca ile Tophanelioğlu caddesinin arka tarafında [...]" olarak yazılır (Alaybeyi-zâde Hasan Naci, 1305: 3). *Afv* hikâyesinde olayın geçtiği tarih "... senesi teşrin-i evvel" (Ali Muzaffer, 1314: 7), "Sevda" hikâyesinde ise 30 Kanunuevvel 130* (Nabizade Nazım, 2017: 132) şeklinde gizlenerek verilir. *Nâ-Kâm* hikâyesinde geçen "İstanbul'da (...) caddesindeki evine girdi" (Ahmed Rasim, 2019: 195) cümlesinde cadde isminin verilmediği görülür. "İlk Gözyaşı", "Mevid-i Mülakât" (Mehmed Celal, 2020: 52) ve "Maî Sümbül Yahut Pembe Bir Gül" hikâyelerinde benzer şekilde mekân isimleri saklanmıştır (Mehmed Celal, 2020: 106). *Bir Çiçek Demeti*'nde hikâye kişilerinin isimleri "[L]am Hanım" ve "[N]un Hanım" (Mustafa Reşid, 1304: 21, 23) hâlinde kısaltılır. Mehmed Celal'in "Hâlâ Seviyor Yahut İftirak"ında "Monsieur Alphonse ile karısı ..." şeklinde yazılarak (Mehmed Celal, 2020: 22) evli kadının ismi zikredilmezken, *Penbe Ferace*'de hikâye içinde geçen özel isme dipnot düşülerek açıklayıcı bilgilere yer verilir (Mustafa Reşid, 1310: 5).

Marcel Prévost ve Alexandre Dumas gibi isimlerin yazmış oldukları hikâyelerde olay örgülerinin tamamının ya da bir kısmının hikâye kişilerinin mektuplaşmaları üzerine kurulmuş olduğu görülmektedir. Bu mektupların bazılarında ise aktüel tarih kaydedilmiştir. Türk yazarlar, benzer şekilde eserlerinde mektuplara yer vermişlerdir. Ahmed Rasim'in "Bir Sefilenin Evrâk-ı Metrûkesi" (Ahmed Rasim, 2019: 71-219),¹ Halit Ziya Uşaklıgil'in "Bir Sahife-i Mensîye", (Uşaklıgil, 2004: 88-117) "Sevda-yı Girizan" (Uşaklıgil, 2006: 53-64), "Mektup Parçası" (Uşaklıgil, 2006: 130-144) ve Mustafa Reşid'in *Bir Askerin Nişanlısına Mektubu* (Mustafa Reşid, t.y.: 3-14) hikâyelerinin olay örgüleri tamamıyla hikâye kişilerinin mektuplaşmaları üzerine kurulmuştur. "Bir Kızın Hatası", "Hâlâ Seviyor Yahut Bir İftirak", "Karlar Altında", "Penbe Ferace", "Birinci Perde", "İkinci Nikâh", "Solgun Demet", "Oyun", "Meyl-i Dil", "Biçare Genç", "Sevda", "İkinci Nikâh", "Hâlâ Güzel", "Ali'nin Arabası" ve "Mevid-i Mülakat" hikâyelerinde ise olay örgülerinin dönüm noktalarında hikâye kişilerinin yazdıkları ve okudukları mektuplar etkili olur. Bu eserlerin bazılarında aktüel tarih verilirken, "Hâlâ Güzel"de olduğu gibi, "Fî 18 Haziran sene ..." (Nabizade Nazım, 2017: 172) şeklinde tarihin gizlendiği eserler de mevcuttur. Mektupların yanı sıra Emile Zola'nın "Le Carnet de Danse" hikâyesinde görüldüğü üzere bazı hikâyelerde ise hatıra ve günlük türlerinden yararlanılmıştır. "Bir Yazın Tarihi" (Uşaklıgil, 2005: 36-55), "Defter-i Nâ-tamam" (Uşaklıgil, 2005: 108-124), "Bir Eser-i Mesruk" (Uşaklıgil, 2005: 170-179), "İki Damla Gözyaşı" (Ahmed Rasim, 2019: 3-10), "Defter-i Âmâlîm" (Mustafa Reşid, 1308), "Yadigârlarım" (Nabizade Nazım, 2017: 20-77) ve "Sevda" (Nabizade Nazım, 2017: 132-160) hikâyelerinin olay örgüleri hatıra ve günlükler üzerine kurulmuştur.

Romantik duyuş tarzıyla kaleme alınan eserlerin çoğunda geniş tabiat tasvirleri, olay örgüsüne geçişte adeta bir girizgâh vazifesi görür. Hikâye kişileri tabiatın içinde yer alırlar. Bu türden hikâyelerde sıklıkla kahraman anlatıcının bakış açısıyla tabiat tasvir edilir ve duygular aktarılır. Catulle Mendès'in "Avarice" ve François Coppée'nin "La Griffes de Lion"ında görüldüğü gibi bazı hikâyelerde ise hikâye kişileri balkon, pencere ya da bir tepenin üzerinde yüksekçe bir mevkide bulunan yazar anlatıcı, seyretmekte olduğu muhit ve olayları detaylıca tasvir eder. Halit Ziya Uşaklıgil'in, "Son Levha" hikâyesinde evinin penceresinden Çamlıca Tepesi'ni seyreden hikâye kişinin gördükleri ve hissettikleri yazar anlatıcı tarafından aktarılır (Uşaklıgil, 2004, 20).² "Emel-i Me'yûs" hikâyesinde yazar anlatıcı odasının penceresinden okul bahçesini seyretmeyi alışkanlık hâline getiren, çocuklarla empati kuran hikâye kişisini nakleder (Uşaklıgil, 2004: 152-158). "Beyaz Şemsiye"de rıhtıma bakan pencereden sokaktan geçen bir hanımı seyreden (Uşaklıgil, 2004: 178), "Penceremin Hikâyesinde" ise yeni evli komşularının geçim kavgasını ve gündelik yaşantısını uzaktan takip eden kahraman anlatıcı ile karşılaşılır (Uşaklıgil, 2006: 117-129). Ahmet Rasim'in "Belki Ben Aldanıyorum" hikâyesinde genç kadın pencereden sokağı izlerken yazar anlatıcı da detaylıca bu sokağı tasvir eder (Ahmed Rasim, 2019: 259-310). "Haspa" (Nabizade Nazım, 2017: 221) ve "Nâ-kâm"da vapurun kamarasının penceresinden bakan anlatıcının tasvirleriyle karşılaşılır. "Nâ-Kâm" hikâyesinde, pencereden seyrettiği manzara eşliğinde "efkâr-ı mahsusaya esir olmuş" bir genç adamın gözünden deniz manzarası nakledilir (Ahmed Rasim, 2019: 189). Nabizade Nazım'ın "Bir Hatıra" hikâyesinde anlatıcı "safasından gaşy olmuş deniz" ve "şevk ile çuşa gelmiş" bir çayır arasında ilerleyen trenin penceresinden "Adalar'a kadar sevk-i nazar-ı tahassur" manzarayı seyrederek (Nabizade Nazım, 2017: 245).

1 Ahmed Rasim, "Bir Sefilenin Evrâk-ı Metrûkesi", *Hikâye ve Romanları I*, s. 71-129.

2 Halit Ziya Uşaklıgil, "Son Levha", *Küçük Fıkralar*, s. 20.

“Mev'id-i Mülâkât” (Mehmed Celal, 2020: 45), “Balonda Bir Vak'a-i Âşikâne”, “Biçare Genç”, “Mektep Arkadaşım” ve “Seyyie-i Tesamüh” hikâyelerinde, Fransızca eserlerde görüldüğü gibi hikâyeye giriş yapılacağı esnada nakledilen olaydan nasıl haberdar olunduğundan bahsedilir. *Balonda Bir Vak'a-i Âşikâne*'de anlatıcı, “Paris resâil-i mevkûtesinden birinde okuduğu fıkrâ’yı” (Ali Muzaffer, 1317: 3) anlatma yoluyla olay örgüsünü betimlemeye başlar. Anlatıcı, “Biçare Genç”te şahit olduğu bir olayı ve “Mektep Arkadaşım”da bir başkasından dinlemiş olduğu hikâyeyi naklettiğini söyler (Ahmed Rasim, 2019: 237). *Seyyie-i Tesamüh*’ın ilk satırları ise “Tercüman-ı Ahval gazetesinin 1279 on Rebiyülevvel Perşembe tarihli 228’inci nüshasında ikinci sahife nihayetine yakın şu satırlar okunmaktaydı” diye başlar. Hikâyede “Seyyie-i Tesamüh” isminde yayımlanan bir tefrika roman etrafında cereyan eden tartışmalar ve olaylar hikâye edilir. Hikâyenin ilk satırlarında verilen bilgiler kurgusaldır. Yazar anlatıcının hikâyeye başlarken tercih ettiği anlatım tarzı ve olay örgüsünü nakletme şekli devri için bir farklılık arayışı olarak değerlendirilebilir. Halit Ziya Uşaklıgil’in “Yelpaze Altında” hikâyesinde yazar anlatıcı eserin girişinde hikâye kişisi Süleyman Necdet’i tanıtır, o da bir hatırasını nakletmeye başlar. Nakledilen hikâye, eserin esasını teşkil ederken yazar anlatıcının buradaki rolü hikâye kişisini takdim edip, olay örgüsünün başlangıcını ve bitişini haber vermektir (Uşaklıgil, 2004: 46–65).³ “Birinci Perde” hikâyesinde de aynı anlatım tekniği kullanılır. Yazar anlatıcı şahit olduğu üzere, arkadaşı Mahmut Ferit ve Şarlot isimindeki Fransız kızın arasındaki gönül macerasını hikâye eder. “İzdivac-ı Müteyemmin” hikâyesinde ise ben anlatıcı yolda yürümekteyken bir arkadaşıyla karşılaşır. İsteksizce onu dinlemekteyken, arkadaşı yol üstünde bir tanıdığıyla selamlaşır bir iki söz eder. Döndüğünde ayaküstü konuştuğu kişinin hayatından bir kesiti hikâye anlatıcısına aktarır. Hikâyenin olay örgüsü de nakledilen bu kesit üzerine kurulur (Uşaklıgil, 2004: 225–243).⁴

Hikâye yazarları açısından dikkat çekici olan bir diğer unsur tamamı yabancı uyruklu hikâye kişileri ile yabancı bir ülkede geçen ya da İstanbul’un levanten semtlerinde yabancı uyruklu kişilerin yer aldığı hikâyeler kaleme almış olmalarıdır. Böylelikle XIX. yüzyıl Türk toplu-munda görülmesine ihtimal verilmeyen sosyal ilişkilerin betimlenmesinin yolu açılmış olmakla beraber Avrupalı yaşam tarzı ve davranış tarzları da tanıtmış olur. Ali Muzaffer’in *Bir Sergüzeşt, Afv, Fakir-i Masum, Yaldızlı Kitap Yahut Mahzun Bir Kadın* ve *Balonda Bir Vak'a-i Âşikâne* hikâyeleri telif eser olarak tanıtılmışlardır. Bu eserlerin hikâye kişilerinin tamamı yabancı uyruklu kişilerdir, olay örgüsünün cereyan ettiği yerler de yabancı şehirlerdir. *Yaldızlı Kitap Yahut Mahzun Bir Kadın*’da ise Paris’in cadde ve semtlerinden isim isim bahsedilir. Mustafa Reşid’in *Tezkir-i Mazî*’sindeki hikâyelerde İstanbul’un alafranga semtlerinde Türk ve yabancı uyruklu kişilerin yaşamış oldukları olaylar hikâye edilir. *Tesâvir-i Hayat*’ta ise Boğaziçi, Napoli ve Paris gibi muhitlerde farklı uyruklardan insanların başından geçen alelaide, kısa hikâyeler yer alır. Halil Edib’in “Mazi” (Halil Edib, 1307: 6–23) ve “Cihaz” (Halil Edib, 1307: 24–34) hikâyelerinin olay örgüleri Paris’te geçmekte ve hikâye kişileri de Fransızdır. Ahmed Rasim’in hikâyelerinden “İhanet-i Aşk”ta Fransa’da ve “Güzel Eleni”de Galata’da yaşayan yabancı uyruklu anlatı kişilerinin başlarından geçenler üzerinden sunulan sosyal hayat manzaraları, reel mekânlar ve aktüel zamana dair göndermeler dikkat çekicidir. Yazarın; “Afiye”, “O Çehre”, “Mektep Arkadaşım”, “Tercübesiz Aşk”, “Biçare Genç”, “Sevda-yı Sermedî”, “Gam-ı Hicran”, “Asker Oğlu”, “Nâ-Kâm”, “Ülfet”, “Belki Ben Aladanıyorum” isimli eserlerinde ise İstanbul’un alafranga sosyal hayatının farklı yönleriyle işlendiği görülür.

Hikâyelerde özellikle Türk ve Müslüman kadınların yapmasına ihtimal verilmeyen, hoş görülmemeyen davranışlar başka milletlere ve dinlere mensup anlatı kişileri tarafından tatbik edilir. “Ferdinando”da genç Marquise, üç erkek arkadaşı ile ava çıkar, avda yaralanmış ve tedavi görmekte olan bir başka erkeğin başucunda onun için kitap okur (Mustafa Reşid, 1312: 2–3, 9). “Adelina”da genç kadın kocası için piyano çalır şarkılar söyler (Mustafa Reşid, 1312: 16). “Muhabbet-i Hâlisânenin Mükâfâtı”nda genç bir kız tek başına gezmeye “muhtar bırakılır”, sandal gezisine çıkar ve yabancı erkeklerle tanışır (Mustafa Reşid, 1312: 16). “Bedia Hanım” hikâyesindeki on yedi yaşındaki Bedia, Miss Mac Intoch ismindeki İngiliz mürebbiyenin himayesi altında eğitim alır. İngilizce çocuk kitapları okur, müzik ve piyano ile meşgul olur. “Hayalât-ı bî-nihaye[sini], hissiyyat-ı amîkasın[i] Beethoven, Wagner ve Belioz” gibi sanatkârlarla tatmin eder (Kerman, 2003: 148–149). “Oyun” hikâyesinde on altı yaşındaki genç “tarz-ı cedid-i edebin gençlerimizin âğûş-ı itlâ’ına bıraktığı romanları, tiyatroları okumaya başlar, bunlarda tasvir olunan eşhasa adeta zihninde vücut” verir. Octave Feuillet’in Türkçeye çevrilen eserleri, Dumas Fils’in *La Dame aux Camélias*’ı ve Lamartine’in *Graziella*’sı okunan bu kitapların arasındadır (Mehmed Celal, 2020: 33). “Yarın” hikâyesindeki şair Süleyman Bey ise Dante’nin eserlerini okur (Kerman, 2003: 158).

II. Alafrangalaşma ve Yeni Hayatın Alışkanlıkları

İncelemeye konu edilen yıllarda yayımlanmış olan eserlerde önceki paragrafta değinilen alışkanlıkların yanı sıra, yeni bir hayat algısının doğduğu davranış tarzlarına yer verilir. İlber Ortaylı’nın sunduğu dikkatle, Avrupalılaşmak ve Avrupalılaşma XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa kıtası dışında kalan birçok ülke için sosyal bir olgudur. Ortalama seviyenin üstündeki kesimlerin hayat algısında bu olguya koşut değişimler tebarüz eder. Bu sebeple de “Batı tarzı hayat” Osmanlı özelinde ilgiyle karşılanmıştır (Ortaylı, 2016: 21–22). Mustafa Reşid’in “Son Salon”, Hüseyin Cahit Yalçın’ın “Kanto, Bir Perde”, Halit Ziya Uşaklıgil’in “Yırtık Mendil”, Hasan Remzi’nin *Sefahat* hikâyelerinde yer alan balo, balyoz, salon ve tiyatro gibi mekânlar yeni eğlence muhitleri olarak ortaya çıkarlar.

Mustafa Reşid’in “Son Salon” hikâyesinde Louis on yaşındayken ebeveynini kaybeder. Bir tacirin himayesi altına girer. İyi bir eğitim alır, derslerinde başarılı olur. Tatil günlerinde tiyatrodan başka bir yere gitmediğinden Paris’in sefahat âlemlerini bilmez. Paris’te eğitim aldıktan sonra öğretmenlik yapmak üzere Beyoğlu’ndaki bir okula tayin olur. Buradayken çevresindekilerin sürekli bahsettikleri salonlara karşı merakı uyanır. Nihayet bir gün, “maddeten ve manen asrımızın son solanlarına müşâbih [bu salonun] şaşaa-yı maddiyesi Louis’nin gözlerini kamaştırdı. Zalâm-ı şek içinde bulunan maneviyatı ise ruhunu ürküttü.” Gittiği bu yerde, kadınlı erkekli otuz kırk kişinin ellerindeki kadehlerin eşliğinde kahkahaları birbirine karışmaktadır.

Sanatın bedayi’-i ahiresinden olan lambalar, rengârenk serpuşları altından neşr-i envâr-ı dilâra ederek huzzârın melâhat ve ziyetini tezyid ediyordu. Bünyân-ı iffeti zelâzel-i müthişeyi dûçâr eden bir takım muhâverât alenen cereyan ettiği hâlde ne sahabe-i hane ne

3 Halid Ziya Uşaklıgil, “Yelpaze Altında”, *Küçük Fıkralar*, Özgür Yayınları, İstanbul 2004, s. 46–65.

4 Halid Ziya Uşaklıgil, “İzdivac-ı Müteyemmin”, *Küçük Fıkralar*, s. 225–243.

de misafirîn tarafından muâheze olunmuyordu. Bilakis birisi gaflet eseri olarak fazilet perverâne bir söz söyleyecek, bir muamelede bulunacak olursa bütün dudaklar müstehziyâne bükülürdü!

Madame'lar kendi zevclerinden başka erkekler ile Monsieur'ler başkalarının zevceleri ile bî-muhâbâ muaşakâta germî vermişlerdi.

Genç öğretmenin karşılaştığı bu manzara karşısında ilk önce canı sıkılır. Sonrasında ev sahibesi Madame Therèse'in kızı Cecile ile soh-bete koyulunca bulunduğu ortamdan keyif almaya başlar. Bu kız "Beyoğlu salonlarında hüsn, zerafet nokta-yı nazarından mümtaz idi." Hayatında ilk defa bu tarz bir kıza tanışan genç öğretmen muhatabından son derece etkilenir. Hayatında içtiği ilk içkiyi de onun elinden tadar. Cecile onun için piyano çalıp şarkı söyler. Cecile için alelade olan bu hareket tarzı Louie'nin zihninde farklı düşüncelere sebep olur, genç kızın ona karşı meyl ettiğini zanneder. Sonraki haftalarda her Salı bu salona gitmeyi alışkanlık edinir. Fakat en sonunda, görmüş olduğu alâkanın bu türden kibar âlemlerinde sergilenen sıradan tavırlardan olduğunu öğrenir ve hayal kırıklığına uğrar (Mustafa Reşid, 1317: 7–20).

Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Kanto, Bir Perde" hikâyesinde tiyatro salonlarında sahneye konulan, kadın oyuncuların yer aldığı müzikli oyunların insanlar üzerinde ne türden tesirler bıraktığı ve arzularını heyecana getirdiği nakledilir. "Galiz levha-yı hayalî karşısında derunî bir ateşle kavru lan genç, ihtiyar birçok sinelerden kısık bir heva-yı muharrik ihtiras"la hareket eden insanlar, "yanaklarını bir buse-i hayaliye uzatır gibi bütün kızarık, nar gibi dudaklarını emecek dudak arıyor gibi az açarak, iri kalçalarını dalgalandıran yarı çıplak, [...] göbek atışlarıyla bacak havalandırışlarıyla göz önünde, handân ve işve-nâk" kadınların hayaliyle tiyatrolara koştururlar. Tiyatro sahnesinde kanto seyrederek olan kalabalık bu eylemi, sanat zevki edinmek için değil sahnede yer alacak dansçı kadınların şuhluğunu seyretmek arzusuyla yerine getirir. Sanat zevkinin aksine yarı çıplak bir kadın bedenini seyredilemeyi ve bir "muaşaka hayalini" gerçekleştirmeyi amaç edinmişlerdir. Toplumun farklı kesimlerinden gelen bu insanların kimileri "eldiven takan ellerle [kimileri] ise işten bozulmuş avuç[larıyla]" gösteriyi alkışlarlar. Arzularına esir olmuş bu insanlar diğer taraftan kendi hayatlarında çok fazla şeyden fedakârlık etmek zorunda kalırlar.

Bu yolda bazen namus-ı aile ezilir, bazen sarraf senetlerinin üzerinde yürünür, bazen evde yalnız bıraktıkları zavallı bir kadının gözyaşları çiğnenirdi. Ve en korkunç bir ihtimal olmak üzere, önlerindeki serab-ı muğfel bir gün birdenbire kaybolarak, o kadar şevkle takip ettikleri bu yol mahkeme-i cinayete çıkıverirdi.

Her hafta sahneye en yakın loca tutulmak, birinci mevkinin en önüne geçilmek için ihtiyar validelerden türlü türlü kavgalarla koparılmış, evden bir şey aşırılarak satılmak suretiyle ele geçirilmiş, maaş kırdırılarak tedarik olunmuş paralar, körü körüne bir fedakârlık kokan bu melun madenler cepleri kabarttığı zaman kulaklarda bir zemzeme-i saadet, daha ümit verici bir surette aks eder, göz önündeki hayaller daha mültefitâne gülümserdi. [...] Bu mahkûmîn-i gaflet en murdar ihtirasların en hakir, en mutî birer bendeleri hâlinde âtîyi, hâli, her şeyi unutarak bir tebessüm görmek, göbek atıldığını seyretmek için tiyatrolara kendilerini atar[lardı] (Hüseyin Cahid, 1898: 245).

Nabizade Nazım'ın "Zavallı Kız"ında ise bahsi geçen tiyatrolarda sahne alan hafif meşrepli kadınların hangi yollarla insanların mahvına sebep oldukları hikâye edilir. Beyoğlu'ndaki Concordia tiyatrosunun müdavimlerinden olan İhsan, tiyatrodan sahneye çıkan bir kadınla ilişki kurduktan sonra, evlenme vaadiyle ümit verdiği Hesna'yı ihmal eder ve ondan yüz çevirir. Doğru yolu bulmasını ümit eden babasının verdiği harçlıklarla Beyoğlu'nun birahanelerinde ve otellerinde gününü gün eden bu adam vaadini ve yolunu bekleyen genç kızı tamamen aklından çıkarır. Hem kendisini hem de ailesini felakete sürükleyen İhsan, duyduğu vicdan azabıyla birlikte olup bitenlerin ardından teessürle maziye baktığında, peşi sıra sürüklendiği bu kadın tipini nefretle yâd eder.

Concordia'da halkın nazar-ı iştihası karşısında arz-ı endam-ı üryan eden kadınların vicdanları sarı renkli madenî şeytanların en hafif handesini aksü'l-gaye-i âmâl addetmekten ibaret olması hakikat-ı müdhişesinden kâmilan gafil bulunduğum hasebiyle S. ...'nin bir handesine nailiyet uğrunda servetimi, ömrümü, istikbalimi heba etsem yine kendimi bu lütfâ, bu muvaffakiyete pek nankörce-sine davranmış sayacağım, söylemeden bilinecek şeylerdendir. Hâlbuki S. ... ayarında olan sefiller, gecelerini bir iki altına ve namus ve iffetlerini bir kadeh konyağa kurban etmeyi pek sade ve binaenaleyh pek tabîî bir hareket sayarlar ve bunu kemâl-i iftihar ile yüzünüze karşı söylerler. Ben S. ...'nin arzuları, hevesleri uğrunda varımı yoğumu fedayı göze aldırıştım.

Bu kabil mahlûklar benim gibi cahil gençleri avlamakta pek mahirdirler. Kendilerini emsali bulunmaz bir Hint kumaşı göstermek ve ilk günler bir takım ca'li istîğnalar, nazlar ile celb-i infial ve iştiha eylemek ve lüzum görülürse civanmertlik, alicenaplık komedyası rollerini kemal-i maharetle oynamak sayesinde bütün hissiyat ve âmâlî kendi üzerlerine celb ve davet ettikten, yani avlarını tamam ağlarının üstüne çektikten sonra ellerinde kemal-i tedbir ile kullandıkları taalluk ipini çekip tuzağa düşürürler ve artık bilâ-zahmet pençe-i teshire geçirmiş olurlar (Nabizade Nazım, 2017: 116).

İhsan, ebeveynini çocuk yaşta kaybettiğinden babasının himayesine sığınmış olan halasının kızı Hüsna'yla birlikte büyümüştür. Yaşları ilerledikçe Hüsna ona karşı samimi duygular beslemiş, İhsan'ın babası da bu iki gencin evlenmesini dilemiştir. Babasını başından savmak için Hesna'yla evleneceğini söyleyen genç adam, düştüğü sefahat âleminin sarhoşluğuyla savrulurken hem babasının servetini israf eder hem de yolunu gözleyen Hesna'nın acı dolu günler yaşamasına sebep olur. O ise bu sırada, Büyükdere'de La Pierre Oteli'nde kiraladığı odada S. ... ile birlikte yaşar. Dört beş aylık sefahatin ardından İhsan parasız kalınca metresine, ona hediye etmiş olduğu mücevherleri bozdurmayı teklif eder. Düşkün kadın bunun üzerine haber vermeksizin onu terk eder. İhsan eve döndüğünde Hesna'yı ölüm döşeginde bulur, birkaç gün sonra da genç kız hayatını kaybeder.

Halit Ziya Uşaklıgil'in "Yırtık Mendil" hikâyesinde şair Mesut Hürrem Bey bir erkek arkadaşıyla birlikte İzmir'de Suriye asıllı Hristiyan bir ailenin evindeki baloya davet edilmiştir. Yazar anlatıcının balo mekânına, dans usullerine ve kadınlı erkekli kibar tayfasının birbirleri arasındaki ilişkilere dair tasvirleri bu ortamı en küçük detayına kadar tanıtır. Son derece zengin olan ev sahibinin Cemile ve Feride isiminde iki kızı vardır. İlki evli olup ikincisi ise nişanlıdır. Balo esnasında Cemile'ye kocası eşlik etmektedir. Feride'nin nişanlısı yurt dışında

olduğundan yalnız başına eğlenmektedir. Balodaki tüm hanımlar rengerank kıyafetler giyinmişler, erkekler de frakları ile onlara eşlik etmektedirler. Balonun açılışını, ev sahibi dul olduğundan evli kızı Cemile kocasıyla birlikte yapar. Cemile,

Uzun etekli al kadife esvabıyla başında toplanmış beyaz pirinç tozuna müstağrak saçlarının üstünde bir elmas çelenge merbûtan sallanan kırmızı tüyüyle orada, genç kocasının nazar-ı gururu altında[dır]. İlk valsın resm-i iftitâhını onlar icra edeceklerdi, bütün sair çiftler şimdi gözleri şehnişinin içinde tertip olunmuş bir set üzerinde emre âmade duran çalgıcılara merkûz sofanın etrafında rengârenk elbiseler arasında beliren siyah fraklarla duruyorlardı.

[...]

Kenarına sıkıştırılmış bir çift beyaz eldivenin boş parmakları kemiksiz bir el gibi sallanan bir klak şapka nagehan havaya fırlayarak çalgıcılara işaret verdi, o zaman pek rağbette bir vals olan Tuna Dalgaları'nın matla-ı negamât-ı mevvâcesi kemanların kaba sesleri arasında yuvarlandı gitti (Uşaklıgil, 2005: 72).

Cemile ve kocasının açılış valsinden sonra salondaki diğer çiftler de sahneye çıkarlar. Bazıları baloya karı koca olarak gelmiş olsalar da dans için eşleştiklerine salondaki insanlar arasından seçtikleri kişilerden herhangi biriyle de dans etmektedirler. Çoğu zaman evli çiftler başka çiftlerle eşleşerek eğlenirler. Dansa ara verildiğinde insanlar kurulmuş olan büfelere gidip istediklerini almakta ya da sigara içenler için ayrılmış olan bölmeye gidip sigara içmektedirler. Mesut Hürrem Bey, Feride'nin güzelliğinden etkilenip onunla dans için eş olmayı teklif ettiğinde genç kız pembe kaplı defterindeki listeye bakıp hangi dans için boşta olduğunu genç şaire söyler. Bütün geceyi birbiriyle sohbet ederek, içki içip dans ederek geçirirler. Fransızca hikâyelerde görüldüğü üzere balolarda kibarlara mahsus tarzda eğlenilir ve bu eğlencenin yarınının olmayacağı, bir tek gecelik eğlence olduğu herkesçe bilinir. Mesut Hürrem Bey de birlikte eğlendiği Feride'yi o geceden sonra bir daha görmez, hoş bir hatıra olarak yâd eder.

Hasan Remzi'nin *Sefahat* hikâyesinde sefihane ilişkilerin kurulduğu, düşük ahlaklı kadın ve erkeklerin bir araya gelip serbestçe yaşadıkları mekân bir balyozdur. Balyozlar, balolara nazaran daha alt tabakadan kişilerin içki içip, karşı cinsten kişilerle tanışıp eğlendikleri mekânlardır. Hikâye kişisi Jean, babasını küçük yaşta kaybetmiş ve annesinin gözetimi altında yetişmiştir. On dokuz yaşlarındaki genç adam annesinin üzülp hasta olmasına sebep olan bir hayat sürmektedir. Annesi karlı kış geceleri onun eve dönmesini beklemiş, dönmediğini gördükçe de oğlunun içine düştüğü sefaletten ötürü üzüntüye kapılmıştır. Jean ise bu sırada Beyoğlu'ndaki balozlarda Mademoiselle Lorange ismindeki hafif bir kadınla gününü gün etmektedir. Tüm parasını tükettiğinde birlikte olduğu kadın onu terk eder. Eve döndüğünde annesini hasta bulur. Yaşlı kadın altı ay sonra hayatını kaybettiğinde, annesinden tevarüs eden tüm mülkünü satın yeniden Beyoğlu balyozlarına geri döner. Mademoiselle Lorange'la tekrar birlikte olmaya başlar. Annesinden arta kalan mirası da tükettince Lorange'ın onu terk etmemesi ve himayesine alması için ricacı olur, fakat bu isteği kabul görmez. Jean sefih bir yaşama mahkûm olur (H[asan] Remzi, 1311: 5–16). Balyozların bizde örnekleri az görüldüğünden olacak ki yazar, genelde bu türden eğlenceler için seçilen Beyoğlu'nu ve yabancı karakterleri kullanır.

Mustafa Reşid'in "Tepebaşı Bahçesinde" hikâyesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla İstanbul'da ortaya çıkan yeni yaşam alanları olarak Tepebaşı ve Taksim bahçelerine dikkat çekilir. Aşıkâne ilişkiler, serbest yaşam ve yeni zevkleri anlatmak için yeni mekânlar seçilir, tabiatla birlikte duygusal etki oluşturulmaya çalışılır. Taksim bahçesi; "lapiska saçlı, mavi gözlü, ten-dürüst, şuh meşrep", Tepebaşı bahçesi ise "siyah saçlı, ela gözlü, nârin yapılı, beyaz çehreli mahzun, esmer güzeli kadar mütessir" bir genç kıza benzetilir. "Hazin olan şeyleri severim" diyen yazar, Tepebaşı'nın havanın müsait olduğu pazar günleri son derece kalabalık olduğunu söyler.

Kadınlarla erkekler karma karışık bir hâlde olup kâh oturur, kâh gezerlerdi. Yollar dar olduğundan gezilir iken bazen hafif müsâdemeler vukua gelir. Bazen de – galiba kasten- iki kol yekdiğerine temas ettiği sırada parmaklar birbirine hafifçe sıkırlar idi. Bu gibi temaslar, müsâdemeler, ekseriya çehrelerin rengini değiştirdi.

[...]

Vakıa güzelden çok çirkin görülüyordu. Lakin o çirkinler de güzellerin hüsnünü artırıyordu. Bu hikmete mebni olmalıdır ki ekser resamlar güzel bir kız tasvir ettikleri zaman tesir-i hüsnünü tezyîd için yanına bir de çirkin koca karı tersim ederler.

Hafif hafif vezan olan bâd-ı şimâlî orta yerdeki fskiyenin suları ile yapraklarla, bazı perişan saçlarla ipek fıstanlarıyla oynayarak güzel güzel manzaralar teşkil ediyordu (Mustafa Reşid, 1303: 6–7).

"Büyük Ada'da!" hikâyesinde birlikte vakit geçirmek isteyen "firarilerin iltica" ettikleri aşıkâne mahal, Büyük Ada'dır. Adada geçirilen gece boyunca âşıklar kaldıkları evin penceresinin önünde oturarak "cezire-yi hâdrayı kucaklamış olan o derya-yı dil-rübâyı öpmek arzusuyla semadan inen bulutlataın suret-i tenezzülünü saatlerce temâşa" ederler. Sabahleyin ise birlikte adanın dört bir yanını, gayet serbestçe hareket ederek, birbirleriyle alakadar olarak dolaşırlar. Orman içinde gezinirken İstanbul'da karşılaşamayacakları güzellikler içinde olmanın zevkiyle kimi zaman Victor Hugo'nun kimi zaman ise Fénelon'un eserlerinden, Romeo ve Juliette'den bahsederler. Güneş batıp ayın ışığı ormana yansıdığına birbirleriyle mahremiyetlerini de paylaşmış olurlar.

Kamer, bedir hâlinde bulunduğundan çam ağaçlarının yaprakları arasından hâsıl ettiği manzara top çehreli bir kızın neftî bir tül altından görünüşüne benziyordu. Tulû-ı kamerden sonra her şeyin manzarası değişti. Cezire başka bir hüsn, başka bir letâfet kespetti. Kendimizi bu âlemin hâricinde, seyrine doyulmaz bir âlem-i bedâyi içinde görmeye başladık.

Güneşin tulûuna kadar çamlıkta kaldık. Bir meşcereyi hacle-gâh ittihaz eden âşık-ı maşukun münevver bir geceyi nasıl geçirmeleri lazım gelirse biz de o geceyi öyle geçirdik (Mustafa Reşid, 1303: 36).

Mustafa Reşid'in hikâyelerinde sıklıkla karşılaşılan Büyükdere, millet bahçeleri gibi XIX. yüzyıl ortalarında kentleşme programları çerçevesinde tanzim edilmiş yerleşim yerlerindedir. Bu muhitte levantenlerin ve farklı milletlerden kişilerin önemli oranda nüfus yoğunluğu

söz konusu olmuştur.⁵ “Bella Vista”nın hikâye anlatıcısına göre “Boğaziçi pay-ı taht-ı letâfettir. Büyükdere ise Boğaziçi'nin pay-ı tahtıdır”. Boğaziçi’nde gezmeye değer iki yer vardır. Bunlar Tarabya ve Büyükdere’dir. Büyükdere’ye Tarabya üzerinden gidilir ve burası yaz aylarında özellikle pazar günleri insan kalabalığı ile dolup taşar. Bu muhitin en latif mekânlarından Mesar Burnu’nda insanların oturabilecekleri ve “o derya-yı dilrûbâyı temaşa” edebilecekleri kahvehaneler mevcuttur (Mustafa Reşid, 1303: 43–44). “Büyükdere’nin Venüsü”nde olay örgüsü Büyükdere’de geçer. Hikâyede ihtar edildiği üzere bu muhitte yazları ikamet edilir; Ekim ayından sonra ise Beyoğluna dönülür, Tepebaşı ve Taksimde vakit geçirilir. Yaz ayları boyunca tabiat ve deniz insanlar için eşi bulunmaz manzaralar sunar. Şair mizaçlı hikâye anlatıcısı bu muhitte bir gece boyunca seyrettiği manzarayı şöyle tarif eder:

Bir gece erkence sahile inmiştım. Tenha idi. Kamer henüz tulû ediyordu. Ziyasına hâil olan bulutları paralayarak küremizi tenvire çabalyordu. Fakat o aralık gelen ziya, zulmetle karışık olduğu için, garip bir manzara teşkil ediyordu. Semada teşekkül eden o levha-yı şâirânenin deryadaki aks-i mütemevvici bile ressamı çıldırtmaya kâfi idi (Mustafa Reşid, 1303: 53–54).

Gece boyunca ay ışığı altında ya karadan manzara izlenir ya da sandalla mehtaba karşı denize açılır. Büyükdere gündüzleri ise ağaçlık alanları, bahçeleri ve her tarafta ötüşen kuşlar eşliğinde “cereyan eden muhâvereler, şâirâne olmaktan ziyâde aşıkâne”dir.

XVIII. yüzyılda, Lâle Devri’nde görülen yoğun yapılaşmanın sonucunda Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere çoğunlukla yabancı milliyetten insanlara ait yalıların bulunduğu mahaller olmuştur (Eruz, 2013: 301). “İki Müşkûlpeşend” hikâyesinde Miss Lucien “Büyükdere rıhtımına zînet-bahş olan” bir yalıda yaşamaktadır.

Zerafet-i mimariyesi enzâr-ı bedâyi-perestânı saatlerce temaşadan usandırmayan bu yalının pişgâhındaki havz-ı tabîî, hususen bu havzın sedd-i dil-peziri olan dağlar sis altında (claire obscure) usûlüne ihtisası bulunan ressamı bile hayran edecek manzaralar peyda etmişti.

Yalı; konumu, mimarisi kadar içinde yaşayanlar ve adetleri açısından da farklılık arz eder. Bu yalı, dedesinden kalan mirasla hayatını idame eden, çalışmaya gerek duymayıp henüz kırk yaşında kendisi için bir emekli hayatı tesis etmiş olan bir adam tarafından yaptırılmıştır. Genç kızın babası, miras aldığı serveti büyütme ya da kendini meşgul edecek işlerle ilgilenmeyi manasız bulur. Büyükdere’de bu yalıyı yaptırdığı gibi civarda da bir çiftlik inşa ettirmiştir. Yalnızlığı sever, vaktini kitap okuyarak geçirir, bilimsel konulara meraklı olmakla beraber zaman zaman ava çıkar. Yalıdaki hizmetçiler İngiliz’dir ve ev sahipleriyle de İngilizce konuşurlar.

Miss Lucien, annesi ve babasının terbiyesine uygun şekilde yetişmiştir. Sarışın, mavi gözlü genç kız yaşının fevkinde bir hayat tecrübesine sahiptir. “Bir takım mülâhazât-ı garibe çehresinde istihza-âmiz ibtisâm alametleri husule” getirmiştir. On yıllık uzun bir eğitiminin yanı sıra onu kuşatan maddi ve manevi şartlar mizacının şekillenmesinde müessir olmuştur. Ailesi ile yaz kış Büyükdere’de ikâmet etmekte, bütün vaktini okuyarak ve araştırmalar yaparak geçirmektedir. Piyano çalabildiği gibi güzel sesiyle de notalara eşlik etmektedir. Evlilik konusunda kararsız davranan Lucienn’in ailesi, evleneceği kişiyi kendisinin tercihine bırakmışlardır. En fazla keyif aldığı şey ise zarif-ane tertip edilmiş kütüphanesinde Londra’da imal edilmiş masasının başında “İngilizce yahut Fransızca mevkût-ı resâil-i musavvereyi, Shakespear’in, Lord Byron’un, Víctor Hugo’nun, Lamartine’in âsâr-ı manzumesini mütâlâa” etmektir (Mustafa Reşid, 1303: 58–65).

Realist yaklaşımının bir sonucu olarak bazı eserlerde içinde bulunan mekân ile hikâye kişilerinin sosyoekonomik durumları arasında ilişki kurulduğu görülür. Ahmet Rasim’in “Tearib-i Hayat” ve “Endişe-i Hayat” hikâyelerinde yazar anlatıcının perspektifinden detaylı mekân tasvirleri ile karşılaşılır.

Oda bir kadife kanepede, birkaç koltuk, muuntazam bir boru ile müzeyyen duvarlarına kıymetdâr halılar asılı, güzelce mefrûş edilmiş, biraz ufak bir mahal olup kapıdan girildiği zaman tâ karşıda gencin büyük ve fevkalade bir surette çerçevlenmiş resmi nazar-ı zâ’ire göze çarpar. Tavanı münakkaşât-ı müzehhebe ile tezyîn edilmiş, yan duvarları altın çubuklu kâğıtlarla kaplanmış olduğu gibi borunun üzerindeki iki madeni lamba ile dahi tenvîr edilmiştir.

Bahçeye nâzır olan iki penceresi önünde en latif saksılar içinde konulmuş sardunyalara köşenin birinde büyücek bir kap derûnunda dahi iri yapraklı kırmızı çiçekli nebât bulunuyordu (Ahmed Rasim, 2019: 111–112).

Endişe-i Hayat’ta betimlenen oda ve eşyalar aynı zamanda hikâye kişilerinin içinde buldukları ruh hâlini yansıtmaya yarar. Hapisteki kocasını aldatmakta olan kadın, âşıkı ile kendi evinde uyumaktadır. Gece karanlığında tasvir edilen odaya ilk girildiğinde dikkati çeken ilk eşya kapıdan girilince sağ tarafta odanın bir kısmını işgal eden ceviz karyoladır. “Gecenin sükûn-ı müthiş bu iki vücudun pasban-ı esrardır. Nazar-ı şeriat burada bir hiyanet görüyor. Nazar-ı hikmet [ise] bunu muhakeme” ediyor...”

Köşede duran lambanın etrafa aksettirdiği ziya odayı kısmen tenvir etmiş idi. Ziya membaındaki parlaklığı kayıbede ede intişar ettiğiinden her tarafını iyiden iyie tenvir edememiş idi. Kıyılarına doğru serpilen zill-ı hafif ile pencerelerden nüfuz eden zalâm-ı kesif acib bir tezat hâsil etmiş, iskemlelerin, duvara asılmış eşyanın gölgeleri bir suret-i garibede uzanmış idi (Ahmed Rasim, 2019: 285).

Hayat-ı Hakikiye Sahneleri üst başlığıyla yayımlanan *Belki Ben Aldanıyorum*’da Bedia isimindeki kadın, gençlik yıllarında gayet zengin bir babanın kızı olarak müreffeh bir hayat sürmüştür. Kibar âlemlerinde bulunmuş, günlerini eğlencelerle geçirmiştir. Babasının ölümünün ardından annesinin de eğlence ortamlarına düşkün olması nedeniyle servetleri kısa zamanda tükenir. Bedi bu sırada zengin beylerle birlikte olmaya ve onların paralarını sömürerek, eski düzenlerini devam ettirmeye çalışır. Bir müddet sonra ise Alexandre Dumas-Fils’in *Kamelyalı Kadın* romanını defalarca karşılıklı okudukları bir kalem efendisi ile gönül macerasına tutuşur. Kendini romandaki hafif kadına

5 Ayrıntılı bilgi için bk. İlhan Tekeli, “İstanbul’un Modernleşme Hikâyesi”, *TDV Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 2015, C.1, s. 191, 199–200.

benzetir. Kalemde çalışmakta olan gençle olan evlilik dışı ilişkisi sona erdiğinde, para karşılığında başka erkeklerle birlikte olmayı alışkanlık hâline getirir. Bahsedilen sefaletle düştükten sonra yaşadığı eve dair yapılan tasvirler onun içinde bulunduğu ahlaki sefaletle de gayet uygundur. Yazar anlatıcı, “Geçin. Biraz daha ilerleyin. Sağ tarafınızda sokak başındaki virâneye nazır, köhne bir ev görürsünüz. İsterseniz çat kapı içeriye giriniz.” cümleleriyle bu sefil haneyi tasvir eder.

Görüyorsunuz ya. Biraz harap olmakla beraber oldukça vâsi. Toprak avlusu loş. Alt odaları karanlık. Tertibât ve tezyinâtta mahrum. Orta kapıdan sonra malta döşeli bir avlu daha var. Merdivenleri her hatvede gıcırıyor, korkulukları oynuyor. Sofada şâyân-ı nazar bir şey yok. Yalnız bir Amerika saati tik tak edip duruyor. Hatta saat başı imiş. İşittiniz ya. İkiyi vurdu. Nafle zahmet edip de daha çıkmayın. Yukarı kat da bunun aynıdır

[...]

Burada her oda başka bir hizmete tahsis edilmiştir. Gelin, evvela intizârodasına girelim. Epeyce vâsi duvarı kâğıt kaplı. Onun için ötesinden berisinden büzülmüş, bozulmuş. Sağda bir konsol. Üzerinde müstatilî, ceviz çerçeveli bir ayna. Önünde birkaç bardak. Tepesinde bir dal-ı şâbb. Yan tarafında mavi tül örtülü bir çiçeklik, ortada iri, yüksek bir bakır mangal. Kadifesinin havı dökülmüş yan yana iki koltuk. Bir hasır iskemle. Pencerelelerin kenarında minder. Kumaşının rengi, nevi, çiçekleri sakız gibi beyaz patiska pûşide altında nihân.

[...]

Bu oda âdeta yatak odasıdır. Eski, ceviz bir karyola en büyük eşyasındandır. Bir tarafı azıcık çökmüş, pek çok yıpranmış olduğuna delâlet edecek sûrettekirli bir manzara almış ise de yorgan, yastık gibi teferruâtı son derece temiz. Ortada aşağı mangalın aynı bir mangal. Köşede ufak bir lavmana. Yine pencereler hizasınca bir minder. Duvarda zincirli bir saat, Rusya’da kurt avını musavvir basma bir tablo. Karyolanın dayandığı duvarda sade bir çerçeve içinde bir fotoğraf.

Kapıyı halecân içinde çaldı. İçeriye girdiği anda merdiven başında zevcesi olduğu tebeşüm-i lâubâliyânesinden aşikâr olan uzun boylu, sarışın saçları zülûf hâlinde kesik, beyaz tenli, zer-endüd kaşlı, mavi gözlü, ufak burunlu, biraz kalın dudaklı, çukur çeneli bir kadına tesadüf etti. [...] Üzerine giydiği tül dekolte urbâsıyla bir kat daha tezâhür edecek meyân-ı nâziki, kollarının tavr-ı dil-firîbini, yâl ü bâli ile bir levha-i şehvâniyi tecessüm ettirmiş.

Ayakta durmuş, üzerine tülde dekolte hem de üryan denilecek derecede açık, en son moda muvâfik olarak yanları tenteneli bir urba giymiş, beli gayet zarif bir kemerlerle sıkılmış, korsesi sinesine asılmış, diğer eli vaz-ı dil-firîbâne ile yanına sarkmış, müdevver omuzları safiyetiyle meydana çıkmış, biraz mülahham, saçlarını başına toplamış, az çatık kaşlı, büyük gözlü, fakat ârâm-süz bakışlı, ufak burunlu, gonca, mütebessim dudaklı, tavrı vaz-ı dil-âşûb bir kadın olduğunu gördü (Ahmed Rasim, 2019: 259–260, 263).

Ahmet Rasim’in “Güzel Eleni” hikâyesinde sefahat düşkünü kalplerin uğrak yeri olan Galata “velvele-zâr aheng-i mütenevvi’i, şamatası, sedaları [...] bir takım hararetili, süzişli, cünûn-âzmâ kulûb-i sefhîye makar” olarak tavsif edilir. Galata’nın “menâzır-ı sefâhat-alüdu ne derece şâyân-ı hazer bir mahal ise böyle yerlerin nazar-ı dikkate arz ettiği numûne-i sefâlet dahi o derece bâdî-i kederdir.” Yazar anlatıcı, “göz gördüğü eşyayı dimağa naklederek teessürâtını ihsân eder” yaklaşımıyla Galata’da yaşayan insanları ve bu insanların sosyal hayatlarında karşılaştıkları olayları, vicdanları rahatsız edecek ihsân tasvir eder. Muhitin içinde bulunduğu sefalet, aciz durumdaki bir çocuğun hâliyle somut bir çehre kazanır. Bu çocuk; soğuk ve karlı bir kış günü başlıksız, şakaklarından kulaklarına kadar uzamış dağınık saçları, alnı yaşadığı hüznü dolu günlerin tesiriyle buruşmuş, yüzü ve azaları soğuktan morarmış hâldedir. İçinde bulunduğu sefaletten ötürü yorgun ve tükenmiştir. Bu “sefalet-i zî-hayat” kibrit satmak için Galata’daki café-chantant’lardan birine girdiğinde başka bir sefalet levhası ile karşılaşır.

Gözünün önünde oldukça vâsi’ bir sofa göründü. Bu sofanın etrafı mermer masalarla donanmış. Her birinde bir mastaba-i işret kurulmuş. Garsonlar, servanter elleri kadehlerle dolu olduğu hâlde bir sûret-i acûlânede hareket ediyor. Beş kişiden mürekkep bir sazende takımı germî-i sefhîhâneye kuvvet veriyor.

Küçük çocuk buradan kapı dışarı edilip aynı türden başka bir mekâna gittiğinde bir tabak üzerinde mavi alevlerle yanan konyak onu bazı düşüncelere sevk eder. “Fıraş-ı köhne üzerinde başmumu gibi sararmış” olan annesini hatırlar. Bu son yerden çıkınca geceyi geçirmek üzere gayet zor şartlar altında yaşadığı yere gider.

Rutubetin husule getirdiği ta’affün derhal taze çiğeri üzdü. Bir öksürüğü müteakip koynundan çıkardığı kibriti çakarak o istirahat-hâne-i sefaletle bir göz gezdirdi. Ufak bir oyuk içindeki küçük lambayı yaktı. Sönük sarı bir ışık duvardaki katarât-ı nemde mavimtirak in’ikâsât husule getirdi.

Kapıyı kapadığı zaman muzdaribâne geri geri çekilerek talaş yığınlarından müteşekkik bir sedir üzerinde oturdu. Elini saçlarına dokundurduğu zaman her biri bir hayat-ı müncemid hâline giren o serpûş-ı tabîin sızılarını duydu (Ahmed Rasim, 2019: 147–148).

Halit Ziya Uşaklıgil’in “Kar Yağarken” hikâyesinde de sefaletle mahkûm bir sokak çocuğu konu edilir. Eyüp civarındaki insanlarca müstehzi bir şekilde Sermed Bey diye çağrılan küçük çocuk anne ve babasını hiç tanımamıştır. “O, öyle tesadüfen iki kaldırım taşının arasında peyda oluvermiş bir mahlûk” gibidir. Bütün şehir “onun için bitmez tükenmez dehlizlerden, sofalardan, avlulardan mürekkep vâsi bir hanedir.” Kendini bildi bileli Eyüp’te yaşamaktadır. Yalnızlığının “yegâne terane-i tesliyeti olan ıslığı çalarak, daima yırtık kunduralarını meşy-i cündâne ile kaldırımlara sürterek” gezinip durmaktadır. Bir müddet sonra Eyüp’ten ayrılmaya, suriçinde uygun bir mevkide yaşamaya karar verir. Eminönü’nün canlılığını gördüğünde aradığı yeri bulduğuna kani olup buraya yerleşir. Boyacılarla, kibritçilerle, hamallarla önce tokat gürlütüleriyle başlayan tanışıklıklar sonrasında yerini arkadaşlıklara bırakır. Dükkân sahipleri onun hâline acıyıp aldıkları bir boyacı sandığıyla geçimini sağlamayı temenni etmişler fakat o bundan hoşlanmayıp insanların paketlerini ufak tefek eşyalarını taşıyarak para kazanmayı tercih etmiştir. Kış geldiğinde ise maruz kaldığı sefalet şiddetini artırmıştır.

Henüz soğukların mukaddime-i şiddetinde yağmurlu bir havada uzun bir seferden avdetinde başı döndü, gözleri bulandı... İnce basma gömleğiyle bir eski fanila yelekten ibaret olan esvabından yağmurlar geçerek iliklerine kadar ıslamış idi; zayıf vücudu ciğerlerine kadar titreyerek kış ibtidasından beri kendisini barındıran bakkala gitti, [...] boş şeker çuvallarını alarak dükkânın çatı arasına çıktı; orada ısınamayarak, titreyerek, hayatında birinci defa olmak üzere üşümekten mütevellit iztirrap duyarak yattı...

Küçük çocuk haftalarca bakkalın tavan arasında sabun çuvallarının arasında ateşler içinde titreyerek günlerini geçirir. Biraz iyileştikten sonra tekrar eşya taşımak için sokaklarda gezindiği sırada Cağaloğlu'nda bir mağazanın önündeki mankenin üzerindeki kürklü palto dikkatini çeker. Günlerce bu mağazanın önü gelip bu paltoya sahip olabilmeyi, onu giyinip ısınabilmeyi hayal eder. Hergün mutad olarak sefer tasını taşıdığı öğrenci, onun üstündeki yırtık gömleği, parçalanmış ayakkabılarıyla soğukta nasıl üşüdüğünü görüp hâline acır, eski paltosunu ona hediye eder. Sermed bu hediyeyle son derece mutlu olur. Üstüne başına çeki düzen verir, parçalanmış ayakkabılarını boyatır, “ceplerinin kenarları yırtık, yakasının tüyleri parça parça kopuk, solmuş, eskimiş paltosu” yep yeni heyecanlarla giyip sokağa atar kendini. İlk işi, günlerdir önünde hayaller kurduğu mağazadaki mankenin karşısına geçip “Bak, benim kürklü paltoma...” demek olur (Uşaklıgil, 2004: 66–87).

Fransız realistlerin hikâyelerinde açık mekân olarak şehir hayatı dışında kalan köy, kasaba ve çiftlikleri de tercih etmiş oldukları önceki bölümde görülmüştü. Bu tür hikâyelerde sosyal hayat ve insanlar arası ilişkiler farklı yönleri ile ele alınmıştır. Nabizade Nazım, *Karabibik* hikâyesinin önsözünde eserini Emile Zola ve Alphonse Daudet'yi taklit ederek “hakikiyyun mesleğine” uygun şekilde kaleme almış olduğunu ihtar eder. Karabibik ekonomik zorluklar içinde, babasından miras kalan sekiz dönümlük tarlasını ekip biçerek geçimini sağlamaya çalışan fakir bir köylüdür. Yaşadığı yoksulluktan kurtulmanın yolunu bir çift öküz almakta ya da kızını görece varlıklı biriyle evlendirmekte görür. Üzerindeki kıyafetini, kızının biçimsiz vücudunu ve içindeki az sayıda eşyası ile evinin perişanlığını tasvir eden satırlar realist bir dikkatin sonucudur. Bunlara karşılık komşu köyün ahalisinden, ticaretle meşgul olan Rumlar ise iyi şartlarda daha varlıklı bir yaşam sürmektedirler.

[Karabibik'in yaşadığı ev] kerpiç şeklinde çamur parçalarından teşekkül etmiş dört duvar arasında sıkışmış, sekiz arşın boy, beş arşın en ve üç arşın yükseklikten ibaret bir mahallin üstü, hâl-i tabiisinde çam gövdelerinden mürekkep çatı üzerine bir karış kalınlığında yağlı toprak çekilmekten ibaret bir sakf ile örtülmüş ahır gibi yer odasıydı.

[...]

Odanın zemini adi kuru toprak olup şurasına burasına [...] fersude, renksiz bir iki kilim parçası atılmış, bir köşeye bir iki kırık, murdar toprak çukal, bir iki tahta kaşık, bir iki kırık tabak diğer köşeye [...] iki yorgandan ibaret bir yığın üzerine Huri'nin iki kattan ibaret olan elbisesi darmadağın bir surette atılmıştı.

Borç almak için gittiği komşu köyü Demre, Hristiyan köyüdür. Ahalisi ticaretle meşgul olup Karabibik'in yaşadığı köye kıyasla daha müreffeh bir durumdadır. Köydeki yapılaşma ticari faaliyet sayesinde daha gelişmiş ve düzenli bir hâldedir. Karabibik'in yaşadığı köyün ahalisi giyim kuşamları ile maruz kaldıkları sefaleti resmederken, Demre köyündekilerin giyimleri ve yaşam seviyeleri içinde buldukları göreceli zenginliği yansıtır.

Haneler hep kerpiçten veya toprak harcıyla moloz taşından olup cümlesinin de dâhilî ve haricî tertibatı hemen birbirinin aynıdır. Altları mağaza, üstleri ikişer oda. Bazen bu odaların ön tarafı bir dehlizden ibarettir. [...] Safkları adi oluklu kiremitlerle örtülmüştür. Fakat yeniden yeniye bazı zenginler Marsilya kiremiti kullanmaya başlamışlardır.

Her evin ayrıca küçük bir bahçesi olmak kaidededir. Bu bahçelere herkes soğan, sarımsak gibi bazı sebze ekerler. Sair sebzevat hep kilise bahçesinde yetiştirilir (Nabizade Nazım, 2017: 200).

Mekân ile insanların davranış tarzları arasında ilgi kurulan hikâyede Türk köylüler yerel şiveleri ile konuşur, içinde buldukları ekonomik darlığın onları ne gibi hareketlere sevk ettiği gösterilir. Yazar anlatıcı dışardan bir gözle hikâye kişilerinin söylem ve tavırlarının altında yatan sosyal ve psikolojik gerekçeleri aktarır. Hristiyan köyündeki kadının hafif davranışlarda bulunması ve ticaret erbabının fakir köylülerle kurduğu ilişki bahsedilen dikkatler eşliğinde işlenir. Nabizade Nazım'ın eserinin yanı sıra, Halit Ziya Uşaklıgil'in “Ali'nin Arabası” ve Ali Muzaffer'in *Fakir-i Masum* isimli eserleri taşraya açılan ilk hikâye örneklerinden olmaları dolayısıyla önem arz ederler.

XVIII. yüzyıl itibarıyla Osmanlı aydınının hayata bakışında, duyuş ve ifade tarzında henüz ismi konulmamış, tedirgin arayışlar kendini hissettirmeye başlar. XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla yeni bir dünyanın eşliğinde olduğunu fark eden sanatkârlar önceki yüzyılın yenilenme çabalarından sıyrılıp, bir yenileşme hamlesinde bulunmaya çalışırlar. Bahse konu bu yenileşme hamlesi, Batı dünyasının tarihî tecrübelerine eşlik eden kurumlar ve ilkeler merkeze alınarak gerçekleştirilmek istenir. Divan edebiyatı ve halk edebiyatının yüzyıllardır deveren eden birikimi artık yeni bir paradigma ekseninde seleflerinden farklı bir gerçeklik tasavvuruna sahip edebiyat anlayışı ile buluşur.

Divan edebiyatı kapsamındaki hikâyeler manzum, mensur ve manzum-mensur karışık türlerde kaleme alınmıştır. Bu hikâyelerin çoğu ortak temaları kullanmış, olay örgüsü ve karakterler belirli bir çerçeve içinde sınırlı kalmıştır. Halk edebiyatı ise XIV. yüzyıl itibarıyla İslam geleneğinden ve İran kültüründen gelen etkiler altında gelişmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan halk hikâyeleri ise işledikleri tema ve motifler açısından destanlarla kimi ortak noktalarla sahip olmakla birlikte yeni sosyal şartlara uygun olarak biçimlenmişlerdir. Meddah hikâyeleri ve realist halk hikâyeleriyle birlikte muhteva nispeten gerçekçi bir bakışla ait oldukları devrin sosyal yaşamını yansıtmaya başlamıştır. Avrupa medeniyetinin tesiri altına girilmeye başlanmasıyla birlikte Türk edebiyatında Batılı anlamda modern hikâyeye doğru bir dönüşüm tecrübe edilmeye başlanır. Bu dönüşüm yeni bir yaşam felsefesinin, yeni ifade biçimlerinin yansımalarıdır. Ahmet Midhat Efendi'nin ve Emin Nihat'ın hikâyeleri gelenekli hikâye sanatından Avrupa tarzı modern hikâye türüne doğru birer geçiş metni vazifesi görür. Samipaşazade Sezai'nin *Küçük Şeyler*'iyle beraber Türk edebiyatında modern hikâyenin ilk örnekleri verilmiş olur. Samipaşazade

Sezai'nin ardından Ali Muzaffer, Mehmet Celal, Abdullah Zühtü, Ahmet Rasim, Mustafa Reşit, Hüseyin Cahit Yalçın, Mehmet Vecihi, Ali Kemal ve Nabizade Nazım Batı tarzı hikâye türünde eser vermiş isimlerdir.

Devrin edebiyat anlayışı açısından "hikâye" kavramı çok geniş anlamda kullanılmıştır. Hikâye türünde eserler; "fikra", "fıkracık", "fikra-yı edebiye", "fikra-yı mahsus", "küçük fikra", "hikâye", "hikâyecik", "hikâye-i latife" ve "kısa hikâye" gibi farklı şekillerde adlandırılmışlardır. Modern Türk hikâyeciliğinin öncelikle romantik ve realist yaklaşımlar eşliğinde ilerlediği görülmektedir. Romantik duygu tarzının etkisiyle yazar, tabiata bakışında ve onu ifade ediş şeklinde gelenekli sanat anlayışından farklı bir dikkat geliştirir. İnsan psikolojisi ve tabiat arasında kurulan ilişki, tabiat ve insan doğasındaki zıtlıkların irdelenmeye başlanmış olması Türk yazarlar açısından bir yeniliktir. Realist yaklaşım açısından ise günlük hayatın içinden seçilen kesitler gerçekçi tasvirler ve aktüel göndergelerle konu edilmiştir. Batı tarzı yaşam alanları ve insan ilişkileri de başarılı bir şekilde işlenmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Teşekkür: Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK'e katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Acknowledgements: We would like to thank Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK for his contributions.

Declaration of Interests: The author declared no competing interests.

Kaynaklar

- [Alaybeyi-zâde Hasan] Naci (1305). *Serâir-i Alüftegân*. Karabet ve Kasbar Matbaası.
- Ahmed Rasim (2019). *Hikâye ve Romanları I*. (haz. Özgür İldeş). Kurgan Edebiyat.
- Ahmed Rasim (2019). *Hikâye ve Romanları II*. (haz. Özgür İldeş). Kurgan Edebiyat.
- Ahmed Rasim (2019). *Hikâye ve Romanları III*. (haz. Özgür İldeş). Kurgan Edebiyat.
- Ahmet Mithat Efendi (2016). *Edebiyat Yazıları 1*. (haz. H. Harika Durgun ve Fazıl Gökçek). Dergâh Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi (2017). *Letaif-i Rivayat*. (haz. Fazıl Gökçek ve Sabahattin Çağın). Çağrı Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi (2018). *Edebiyat Yazıları 2*. (haz. H. Harika Durgun ve Fazıl Gökçek). Dergâh Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi (2021). *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar* (haz. Sabahattin Çağın). Dergâh Yayınları.
- Ali Muzaffer (1314). *Afv*. Yovanaki Panayoditis Matbaası.
- Ali Muzaffer (1317). *Balonda Bir Vak'a-yı Âşıkâne*. Kasbar Matbaası.
- Chamisso, A. Von (1308). *Peter Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi Yahud Gölgesini Satan Adam*. (çev. S. [Süleyman] Vehbi). Karabet Matbaası.
- Çağın, S. (2018). *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Hikâye*. Dergâh Yayınları.
- Eruz, A. Fulya (2013). Yalı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, s. 301.
- H[asan] Remzi (1309). *Sefahat*, Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- Halil Edib (1307). *Mesire*. Mahmud Bey Matbaası.
- Hüseyin Cahid (1326). *Hayat-ı Muhayyel*. İkdam Matbaası.
- Karıper, C. (1994). *Mehmed Rauf'un Tenkidî Yazıları ve Bunlar Üzerinde Edebî Tespitler*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Selçuk Üniversitesi Sosyal-bilimler Enstitüsü.
- Kerman, Z. (2003). *Sami Paşazade Sezai Bütün Eserleri I*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Manastırlı Mehmet Rifat (1290). *Sadakat*. Zartaryan Matbaası.
- Mehmed Celal (1308). *Vicdan Azapları Yahut Bilinmeyen Kıymet*. Kasbar Matbaası.
- Mehmed Celal (1312). *Olga*. Kasbar Matbaası.
- Mehmed Celâl (2020). *Romanlar ve Büyük Hikâyeler I. Cilt*. (haz. Umut Düşgün), Lakin Yayınları.
- Mehmed Vecihi (1314). *Halime*. İkdam Matbaası.
- Montépin, X. de (1307). *13 Numaralı Araba*. (çev. Halil Edib ve Ali Rıza). Mahmud Bey Matbaası.
- Mustafa Reşid (1303). *Tezkir-i Mazi*. Şirket-i Mürettebiye Matbaası.
- Mustafa Reşid (1304). *Bir Çiçek Demeti*. Matbaa-i Ebüzziya.
- Mustafa Reşid (1308). *Defter-i Âmâlim*. İstapan Matbaası.
- Mustafa Reşid (1310). *Penbe Ferace*. Enver Efendi Matbaası.
- Mustafa Reşid (1312). *Tesavir-i Hayat*. İstapan Matbaası.
- Mustafa Reşid (1317). *Son Salon*. Tahir Bey Matbaası.
- Mustafa Reşid (t.y.). *Bir Askerin Nişanlısına Mektubu*. (b.y.).
- Nabizade Nazım (2017). *Karabibik ve Diğer Hikâyeler*. (haz. Sabahattin Çağın ve Nedret Kurudere). Dergâh Yayınları.
- Namık Kemal (2005). *Celaleddin Harzemşah*. (haz. Oğuz Öcal). Akçağ Yayınları.
- Namık Kemal (2014). *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*. (haz. Erdoğan Kul), Birleşik Yayınları.
- Namık Kemal (2019). *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri 1*. (haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara). Dergâh Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2016). *Avrupa ve Biz*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özgül, M. K. (2006). *Divan Yolu'ndan Pera'ya Selâmetle Modern Türk Şiirine Doğru*. Hece Yayınları.
- Recaîzade Mahmut Ekrem (2014). *Recaîzade Mahmut Ekrem Bütün Eserleri II*. (haz. Hakan Sazyek, Tolga Bayındır, Esra Sazyek ve Doğan Evecen). Umut-tepe Yayınları.
- Samipaşazâde Sezai (2016). *Küçük Şeyler*. (haz. Osman Sevim). Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Süleyman Tevfik (1307). *Sevda Faciaları*. İsteban Matbaası.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2013). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. (haz. Abdullah Uçman). Dergâh Yayınları.
- Tarakçı, C. (1984). Hususi Mektuplarına Göre Namık Kemâl'in Dil ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4/1, 240-241, 252.
- Tekeli, İ. (2015.) İstanbul'un Modernleşme Hikâyesi. *TDV Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, s. 191, 199-200.
- Törenek, M. (1998). Hikâyeciliğimize Düşen Cemre: Küçük Şeyler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9, 139-140.
- Törenek, M. (1999). *Hikâye ve Romanlarıyla Mehmet Rauf*. Kitabevi Yayınları.
- Tümer, C. Ş. (1994). *Mektep Mecmuası Tahlili Fihrist, İnceleme ve Seçilmiş Yazılar*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uşaklıgil, H. Z. (2004). *Küçük Fıkralar*. (haz. Ferhat Aslan). Özgür Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2006). *Solgun Demet*. (haz. Dilek Soğanoğlu). Özgür Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2012). *Hikâye*. (haz. Fazıl Gökçek). Özgür Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. *Bir Yazın Tarihi*. (haz. Kübra Andı). Özgür Yayınları.
- Weinberg, B. (1937). *French Realism: The Critical Reaction, 1830-1870*. University of Chicago Libraries.

Structured Abstract

Turkish literature has been classified by Fuat Köprülü into three major periods: Turkish literature before Islam, Turkish literature under the influence of Islamic civilization and Turkish literature under the influence of European civilization. Each historical period contains literary genres and works created with the sensibility and expression styles of the groups and classes that emerged with the sociological reality of different civilization circles. Old Turkish literature, which came into being under the influence of Islamic civilization, kept alive the aesthetic values of different social classes with its two main branches, Divan literature and folk literature. Both the high classes close to the palace and the broad popular strata combined the different motifs of pre-Islamic Turkish culture with the original motifs of Arabic and Persian cultures in a new sensibility. The social conditions of the time enabled this style of feeling to be expressed in different styles. In the light of Fuat Köprülü's determination that "a literary work is a work that inculcates and communicates any determination to readers belonging to a certain level of taste"; works in the story genre belonging to the centuries before the influence of European civilization are works that emerged within these two literary traditions.

*In this period, which is also called post-Tanzimat Turkish literature, the art of the story, which is nourished by tradition, begins to gain a new face with the influence of Western story examples. For this reason, Ahmet Midhat Efendi's *Letâif-i Rivâyât* and Emin Nihat's stories in *Müsameretnâme* are texts of transition from the traditional story art to the European-style modern story genre. With Samipaşazade Sezai's *Küçük Şeyler* (1891), the first examples of the modern story in Turkish literature are given. Thanks to his contact with French realists, especially Alphonse Daudet, the author becomes the founder of the realist story in Turkish literature. In this respect, it is important that he draws attention to individual subjects, includes detailed descriptions, focuses on the psychology of the story characters, and includes social facts and scenes from daily life. The depictions of space and time in the stories are used to reflect the psychological states of the characters. Stories often end with "a surprise, a contrast or a word that summarizes the spirit of the story". Following the Turkish literature of the Tanzimat period, it is seen that many names belonging to the literary community described as the intermediate generation wrote works in the short story genre. Among these names, Mehmet Celal, Abdullah Zühtü, Ahmet Rasim, Mustafa Reşit, Mehmet Vecihi, Ali Kemal and Nabizade Nazım stand out. Halit Ziya Uşaklıgil is the name who established the short story tradition in Turkish literature. He published his first short story in 1888. Especially with the stories he wrote between 1897-1899, he gives the most successful examples of modern short stories in Turkish literature. In these works, the author depicts "a small picture of life". In these stories written in realist style, sections of individual or social life are presented in which traces of the author's own life can be seen. Under the influence of realism, the characters of the stories are observed and dealt with in the society and natural environment in which they grow up. In stories that focus on a specific theme, the effects of events on characters are given importance rather than events. In his stories dealing with individual and social problems, he depicts what exists as it is, while he tries to intuit what should be. A relationship is established between the places in the stories and the psychology of the characters. With his approach to content, character creation, space-human relations, he bears deep traces of French literature, especially Guy de Maupassant.*

In the Turkish modern literature, drawing the boundaries of the story as a literary genre and especially determining the distance between it and the novel has been a difficult issue. For many years, the distinctive features of concepts such as anecdote, letaif, story and novel remained ambiguous. In particular, the concepts of novel and story were considered as synonyms that could be used interchangeably, and the novel had the identity of a new literary genre that developed together with the novel, accompanied by the changing literary perception. Story writers tried to analyze individual and social events with a different understanding of reality than their predecessors, by associating them with the elements of time and space. At the basis of this approach, while the romantic aesthetics' approach to nature based on sensations was dominant at first, in time, the realist and naturalist attentions' efforts to interpret space and time in the light of determinist philosophy became dominant.

An Evaluation of the Return Route of the Ten Thousand and Theches Hill: Araklı/Sürmene– Bayburt Road

Onbinlerin Dönüş Rotası ve Theches Tepesi Üzerine Bir Değerlendirme: Araklı/Sürmene– Bayburt Road

ABSTRACT

This article is the result of the surveys conducted within the scope of the TUBITAK 2519-EU COST ACTION SEADDA Project on “The Detection, Modelling, and Marking with Geographical Symbols of the Historical Routes Followed by the Ten Thousand at 401-400 BC and Mehmet the Conqueror at AD 1461” which aims to identify and model the historical routes of Xenophon and the Tens of Thousands to the Black Sea. Xenophon was an Athenian historian, philosopher, and soldier who probably lived between 430 and 355/354 BC. He served as a mercenary in the Persian army during the Persian occupation of Anatolia. In 401 BC, he commanded ten thousand Greek mercenaries in the army formed by the Persian satrap of Sardis and Prince Cyrus of Persia to seize the Persian throne. However, when the expedition failed and Cyrus died, he tried to bring the ten thousand Greek soldiers back by the shortest and safest route. In the hard winter conditions of Antiquity, the Ten Thousand survived by crossing the steep, impassable mountains of Eastern Anatolia and reaching the port of Trabzon. The book *Anabasis*, which describes this journey, provides very important information for the region, especially Anatolia. Within the scope of this project, it was aimed to reevaluate a large number of opinions by examining the routes that Ten Thousand would have passed through to arrive at the Black Sea, according to the *Anabasis*. This article focuses on an evaluation of Theches Hill and the Araklı/Sürmene-Bayburt route, one of the historical routes between Gymnias (near modern Bayburt) and Trabzon. On this road, ancient passages, milestones, religious and military buildings, and inns were also examined. The societies, travel times, vegetation, and climatic conditions mentioned by Xenophon in his book *Anabasis* were evaluated and examined in the field. On examined route Bayburt-Aydıntepe, Kılıçkaya, Dumlu (Henege), Şehitler Tepesi, Taşlıhanları, Mt. Madur, Ağaçbaşı, Ebehani, Soğuksu, Kahvedüzü, Aksuhani, Zavzaga, Canayer, Araklı route was tracked and examined.

Keywords: Anabasis, Araklı, Bayburt, Historical Routes, Xenophon

ÖZ

Bu makale öncelikle Xenophon ve Onbinlerin Karadeniz’e ulaşan tarihî güzergahlarını yerinde tespit etmeyi ve modellemeyi amaçlayan “MÖ 401-400 Yılında Onbinlerin ve 1461 Yılında Fatih Sultan Mehmet’in Karadeniz’e Varış Güzergâhlarının Tespit Edilerek Modellenirli Coğrafi İşaretlerle Belirlenmesi” isimli TÜBİTAK 2519-Avrupa Birliği (AB) COST ACTION SEADDA 18128 Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmaları sonucu hazırlanmıştır. Bilindiği üzere Xenophon muhtemelen MÖ 430-355/354 arasında yaşamış Atinalı bir tarihçi, filozof ve askerdir. Anadolu’nun Persler tarafından işgali döneminde Pers ordusunda paralı asker olarak görev yapmıştır. MÖ 401’de Pers Sardes satrapı ve Pers Prensi Cyrus’un Pers tahtını ele geçirmek için oluşturduğu orduda da on bin Yunan paralı askerinin komutanlığını yürütmüştür. Ancak sefer başarısız olup, Cyrus ölünce on bin Yunan askerini en kısa ve güvenli yoldan geri götürmeye çalışmıştır. Onbinler Antik Çağ’ın zorlu kış şartlarında Doğu Anadolu’nun sarp, geçit vermez dağlarını aşarak Trabzon limanına ulaşabilip, hayatta kalabilmişlerdir. Bu yolculuğunu anlatan *Anabasis* isimli kitap, başta Anadolu olmak üzere bölge için çok önemli bilgiler vermektedir. Bu proje kapsamında da Onbinleri Karadeniz’e ulaştıran yolların *Anabasis*’e göre yerinde incelenmesini çok sayıda görüşü tekrardan değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu makale de Theches tepesinin üzerine bir değerlendirmeyi ve Gymnias- Trabzon arasındaki tarihî yollardan Araklı/Sürmene- Bayburt yolunu konu almaktadır. Bu yol üzerinde antik patikalar, mil taşları, dinî ve askerî yapılar, hanlar yerinde incelenmiştir. Xenophon *Anabasis* isimli kitabında belirttiği topluluklar, yolculuk süreleri, bitki örtüsü ve iklim şartları yerinde değerlendirilmiştir. Bu yol güzergahında Bayburt-Aydıntepe, Kılıçkaya Yaylası, Dumlu (Henege) Köyü, Şehitler Tepesi, Taşlıhanları, Madur, Ağaçbaşı, Ebehani, Soğuksu, Kahvedüzü, Aksuhani, Zavzaga, Canayer, Araklı rotası izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Xenophon, Anabasis, Araklı, Bayburt, Kadim Rotalar

Osman EMİR¹
İsmail KÖSE¹
Yasin TOPALOĞLU²

¹Karadeniz Technical University,
Trabzon, Türkiye
²Atatürk University, Erzurum,
Türkiye

¹Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Trabzon, Türkiye
²Atatürk Üniversitesi, Erzurum,
Türkiye

Received/Geliş Tarihi: 25.06.2023

Accepted/Kabul Tarihi: 10.01.2024

Publication Date: 31.01.2024

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Osman EMİR
E-mail: oemir@ktu.edu.tr

Atıf: Emir, O., Köse, İ., & Topaloğlu, Y. (2024). An Evaluation of the Return Route of the Ten Thousand and Theches Hill: Araklı/Sürmene- Bayburt Road. *Turcology Research*, 79, 49-61.

Cite this article as: Emir, O., Köse, İ., & Topaloğlu, Y. (2024). An evaluation of the return route of the Ten Thousand and Theches Hill: Araklı/Sürmene- Bayburt Road. *Turcology Research*, 79, 49-61.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Trabzon has been home to many nations throughout history. Its location has always maintained its strategic importance. Despite its topography being characterized by steep valleys, high mountains, and fast-flowing rivers, it has always been at the forefront of military and commercial activities because the historical roads from the interior of Anatolia to the Black Sea pass through the city.

The historical roads/routes starting from Trabzon are older; they have been more preferred since the first century BC. The roads, which started to be used intensively, especially during the period of the Roman Emperor Nero, fulfilled an important mission in the Eastern policy of Rome in the second century AD (Tac. Ann. XIII. 8; Magie, 1950: 571; Hind, 1971: 492-494; French, 1980: 716; Çiğdem, 2007: 14; Emir & İnan, 2018: 62). These historical routes, which continued to maintain their importance in the Eastern Roman period, played an active role in commercial activities with the small colonies established by the Genoese and Venetians in the Black Sea during the 13th century AD (Yılmaz, 2009: 361). In addition, the crusades between the 11th and 13th centuries AD also contributed to the development of these roads. In fact, instead of the Syrian and Egyptian ports, which were blockaded by the Crusades, the eastern Black Sea ports and the roads connected to these ports were preferred as alternative routes for transportation to the Middle East. Due to the political turmoil in the Middle East in the 12th and 13th centuries, the Trabzon–Basra and Trabzon–Tabriz routes were frequently used by merchants, travelers, and official embassy delegations (Saydam, 1998: 205).

The abovementioned historical roads, which maintained their importance during the Ottoman period, became more active, especially at the beginning of the 19th century. This period is considered to be the most developed period for the roads from Trabzon to Tabriz. In addition to the use of steamships in the Black Sea, factors such as the British preference for the eastern ports of the Black Sea in search of a shorter route for the Iranian transit trade and the fact that the ports on the Circassian and Georgian coasts, which were seen as an alternative to the port of Trabzon, came under the control of Russia, were the main reasons for that development (Yılmaz, 2015: 218). Fontanier (1834: 223), one of the 19th-century historians, stated that the caravan routes connecting Trabzon to the interior were the shortest in terms of Iranian imports and that with the revitalization of the eastern Black Sea ports by the British, an important commercial activity emerged on these routes.

As mentioned above, it is possible to say that there were roads connecting Trabzon to the interior in the historical process, and especially since the beginning of the 19th century AD, it is possible to say that these roads were often preferred and took place in modern scientific studies in a remarkable way. In this study, the Araklı/Sürmene–Bayburt Caravan Road, which stands out among the roads connecting Trabzon to the interior in archaeological and written sources, will be examined.

Araklı/Sürmene–Bayburt Route

It is known that there are many different road networks connecting Trabzon to the interior. However, 2 important ports connect these road networks to the sea. The first one is Trabzon Port, and the other one is Araklı/Sürmene Port. Araklı Port is located about 30 km further east of Trabzon Port, in the part where today's Karadere flows into the sea (İnan, 2018: 170-171). This port, which Arrianus (Periplus, III. 1-2), was governor of the Cappadocia province of the Roman Empire between 131 and 137 AD, called Hyssos, is located at the beginning of important road routes like Trabzon Port (Talbert, 2000: 1232; Doğanç, 2020: 689). Arrianus mentions a Roman auxiliary force and fortress in and around the Araklı port. Procopius (de Bellis, VIII, II. 16, 6th century AD) and Notitia dignitatum (XXXVIII. 34), about three centuries after Arrianus, still mention this auxiliary unit. However, this port and fortress remained in the center of Araklı on the western side of the valley, about 1 km inland from the coast, due to the filling of the Karadere delta with alluvium (Eruz & Erbaş, 2020: 48). Two important roads starting from the hinterland of Araklı Port, which, according to the sources, were actively used during the Roman imperial period.

First road: Karadere–Çatak–Yağmurdere–Yayladere–Pirahmet–Kelkit (Bryer & Winfield, 1985: 10, 54, 323). This road was the second gateway of *Satala* (Gümüşhane/Sadak), one of the garrison cities of the Roman Empire, to the sea after Trabzon Port.¹ The road is much shorter than the other roads from Satala to Trabzon. Sources indicate that there was a Roman auxiliary unit just above the port and that it was an important military route during the Roman Period.

Second road: Çavuşlu–Kava Plain–Ağaçbaşı–Madur Mountain–Aşot Pass–Limonsuyu to Aydıntepe–Bayburt road (Bryer & Winfield: 1985: 97-98; Erüz et al., 2015b: 544). The most important feature of this road is that it is the shortest and most comfortable summer route from Trabzon to Bayburt. Evliya Çelebi (2008: 116) states that there was only 1 passage between Trabzon and Bayburt and that it was mostly preferred. However, Fontanier (1829: 289-300), one of the 19th-century travelers, stated that this historical caravan route was actively used at that time as well.² This caravan road, which was frequently preferred for transportation until the 1970s, was planned as an alternative to the Trabzon–Erzurum–Kars road during World War I (Erüz & Erbaş, 2020: 49). This road, which was actively used in

¹ Bryer (1980: 26) emphasized that this ancient road from the port of Hyssos to Satala was even busier in the Middle Ages.

² Lynch (1967: 240), one of the 19th-century travelers, states that although this route between Maçka and Bayburt was shorter than the other roads, it was quite difficult and challenging for travelers. However, Lynch stated in his report that those who wanted to go from Trabzon to Bayburt generally preferred this short route.

many periods of history, is one of the estimated routes used by Xenophon to reach Trabzon in 401 BC.³ *Madur Mountain*, which is located on this route, is accepted as “*Theches Hill*,” where Greek soldiers saw the Black Sea (Pontus) in some sources (Zehiroğlu, 2000: 14; Bilgin, 2000: 18; Erüz & Erbaş, 2020: 50).

Within the scope of the TUBITAK 2519-EU COST ACTION SEADDA Project, which aimed to identify and model the historical routes of Xenophon and the Ten Thousand reaching the Black Sea, the first fieldwork started in Aydıntepe in 2022. Aydıntepe is located 18 km northwest of modern Bayburt, on the slope where the Soğanlı Mountains, which line the natural border between Trabzon and Bayburt, and a branch of the Northern Anatolian mountain range meet the plain. During the surveys conducted in the Aydıntepe district center, important archaeological sites were identified in the outer part of Aydıntepe Castle. A significant part of the structures and materials found in and around the castle are dated to late antiquity. In addition, the findings from the grave excavations carried out in the region between 1989 and 1991 were also dated to Late Antiquity. One of the most important historical structures discovered in Aydıntepe is the underground system in the district center. The data obtained from the excavations in this system, consisting of many chambers and tunnels, and the ceramics collected during the recent surveys prove that there was a populated settlement here (Özkorucuklu, 1992: 237-238; Özkorucuklu, 1993: 103-127; Ünsal 2006: 192; Çiğdem, 2013: 67).

All this data reveals that Aydıntepe was a strategic location and is a historical settlement with its surface morphology. This place is also one of the beginnings of the historical passages reaching Trabzon. Moreover, Aydıntepe is also located on the shortest caravan routes reaching Trabzon. Another importance of Aydıntepe was that it is identified with “Gymnias” mentioned in Xenophon’s *Anabasis* (Mitford, 2000: 127; Bilgin 2000: 16–17; Çiğdem et al., 2020: 20).⁵ So much so that the route in Xenophon’s *Anabasis* and the geographical definitions mentioned along the route are following the Aydıntepe–Gymnias mostly overlap.

The Araklı/Sürmene–Bayburt Road route was followed in the field studies started from Aydıntepe. The first stop was Kılıçkaya Plateau, located just north of Aydıntepe (📍 Location: 40.51372, 40.25249). Kılıçkaya Plateau is located on the route connecting the Silk Road to the Soğanlı Mountains. For this reason, Xenophon and the soldiers (Ten Thousand) accompanying him may have climbed to the summits of Soğanlı via this route. After the Kılıçkaya Plateau, there are many alternative historical routes leading down to Trabzon. However, in line with the limits of the project, the Araklı/Sürmene–Bayburt route was also included. On this route, several milestones were identified on the caravan route passing through Dumlu Village (Henege), 44 km from Bayburt, and 36 km from Aydıntepe (Hart) (📍 Location: 40.2555, 40.1717). Milestones are known to have existed since the Ottoman period and are known to facilitate wayfinding, especially in winter and foggy weather (Figures 1 and 2). Similar milestones are also found at Uluçayır in the south of this route (Çiğdem et al. 2020: 437-438).

In addition, another milestone, largely buried in the ground, was observed about 200 m south of Koyaklar-tepe Fortress (Barchon-Adabaşı Village? Figure 3) on the Aydıntepe–İspir road (İlhan, 2019: 50). It is not possible to date these structures exactly. However, written information and surface findings indicate that the use of this road dates back much further than its known history. These milestones were partially chiseled and erected from the natural granite rocks abundant in the region. The milestones and the structures accompanying them indicate that the route was an important historical road. Based on the idea that this route may have been used by Xenophon, the first points on the route where the sea can be seen were tried to be determined.

With the help of information obtained from local inhabitants of Dumlu Village, it was determined that the sea can be seen from the point called “Şehitler-tepesi” 500 m west of the village (Figure 4; 📍 Location: 40.3318, 40.1155, 2.458 m). However, this point is quite close to Aydıntepe, where Gymnias was located. This is because Xenophon states in his work that there is a distance of 5 days between Theches Hill and Gymnias. Because of its much shorter distance, that information makes Şehitler-tepesi not a good option for Theches Hill.

“...They stayed in their villages till the Greeks had passed by when they pursued and perpetually harassed them. They had their dwellings in strong places, in which they had also laid up their provisions so that the Greeks could get nothing from that country, but lived upon the cattle which they took from the Taochi. The Greeks next arrived at the river Harpasus, the breadth of which was 4 Plethron. Hence, they proceeded through the territory of the Scythini, 4 days journey, making 20 parasangs, over a level tract, until they came to some villages, in which they halted 3 days and collected provisions. From this place they advanced a 4-day journey, twenty parasangs, to a large, rich, and populous city, called Gymnias, from which the governor of the country sent the Greeks a guide, to conduct them through a region at war with his people. The guide, when he came, said that he would take them in 5 days to a place whence they should see the sea; if not, he would consent to be put to death. ... On the 5th day, they came to the mountain and the name of it was Theches.” (Xen. Anab. IV-7: 17–21).

When the historical route was followed after Şehitler-tepesi, first Limonsuyu Hanları (inns) and then Taşlı Hanları (inns) on the Taşlı Plateau were reached, respectively. These inns, known as one of the places frequented by caravans or travelers in the 19th century, have unfortunately not survived to the present day, only their ruins are visible. After Taşlı Hanları, the 2.742 m high Madur Mountain (📍 Location: 40.6524, 40.0405- Grade 42.7/9.9) in Köşk Plateau, which is claimed to be *Theches Hill* in modern sources (Zehiroğlu, 2000: 14; Bilgin,

3 On the alternative routes used by Xenophon and the accompanying soldiers to reach Trabzon, see Eruz & Erbaş, 2020: 23 ff. Eruz & Erbaş, 2020: 23.

4 Other proposed locations for “Gymnias” are
Gümüşhane (Sagona & Sagona, 2004: 68)
, Bayburt–İspir Road (Hamilton, 2013: 235)
, Erzurum (Paradeisopoulos, 2014: 254).

5 Modern studies identify Aydıntepe with the settlement named “Charton” in the work of Procopius, who lived in the 6th century AD. Because the oldest name of Aydıntepe is known as “Hart,” and it is accepted that this name turned into Hart-Chart-Charton over time. For more information, see Emir, 2022.

Figure 1.
Soğanlı Mountain

2000: 18), was reached⁶ (Figure 5). It is quite difficult to reach the hills from the foothills of this mountain, which looks like a very steep hill. In addition, since *Mount Madur* is one of the highest points in the region, it is covered with fog and mist most of the day. After Madur Mountain, the place called “Ağaçbaşı Inns” was reached by moving towards the north (📍 Location: 40.4423, 39.3415). Although no remains of this inn have been identified, stone-paved traces of the old caravan route can be seen on the route at the location.⁷

Figure 2.
Dumlu Village (Heneye) Milestones

⁶ Other recommended destinations for Theches Hill are Bayburt Vavuk Pass (Rorit, 1870: 463), Mount Kop (Ainsworth, 1842: 127–153), Torul-Uğurtaş (Istavri) Ayesertepesi (Zerzelidies, 1961: 252), Deve Boynu (Mitford, 2000: 129; Paradeisopoulos, 2014: 334; Erüz & Erbaş, 2020: 41), Turnagöl (Mitford, 2000: 130), and Maçka/İskobel Hill (Karagöz, 1998: 137).

⁷ Arslan & Demirtaş (2007), after their field studies in the region, state that it is very difficult to find ancient road remains on this route due to the road maintenance, repair and expansion activities carried out on this old Silk Road route from Karadere to Bayburt or Satala until recent periods. However, the most prominent traces of the ancient road on this route are found between the villages of Pazarcık-Bahçecik and Bahçecik-Güney Mahallesi, emphasizing that it would not be wrong to assume that this route was also used by the Romans.

Figure 3.
Koyaklartepe Fortress (Barchon-Adabaşı Village?)

After the *Ağaçbaşı Hanları*, *Ebeler Hanı* (*Beşkøy Village*), *Soğuksu Hanları* (*Beşkøy Village*), and then *Kahvedüzü Hanları* were reached, respectively. Like the other inns, the present buildings in *Kahve Düzü* Inns were built on top of the old structures dating back to the Ottoman Period. Therefore, although traces of the old inn could not be detected among the ruins, many architectural structures built in the old style were observed. Between the *Kahvedüzü* and *Soğuksu Hanları*, with the information obtained from the residents, the remains of the old stone way were identified (Figure 6). Continuing northward from *Kahvedüzü*, the Araklı District was reached via *Aksu Hanları* (*Yokuşbaşı Village*).

In Ortaköy Quarter, 4 km from Araklı, there is a castle called Zavzaga Castle (*Yoncalı Village* 📍; Location: 40.5237, 40.127) built on a steep hill rising just above Karadere (Bryer & Winfield, 1985: 329; Bilgin, 1990: 34; Sinclair, 1990: 468; Öztürk, 2005: 1197). However, since the castle is located next to a quarry today, a large part of it has been destroyed (Figure 7). Despite the information that a chapel and wall remain on the site, this could not be confirmed. However, the fact that it is located on the historical route suggests that the main task of the castle was to ensure the security of the passage.

In Araklı District, close to the sea, there is Canayer (Buzluca) Castle (Sinclair, 1990: 151; Crow & Bryer, 1997: 283 et al.; Bryer & Winfield, 1985: 328). Canayer Castle once upon a time was the arrival spot to the sea that can be easily followed in historical sources (📍 Location: 40.948170, 40.028019). Canayer Castle is located approximately 2 km within Araklı (*Sürmene*) Port, known as the Ancient Hyssos Port (*Ysi Porto*). The structure, considered a special survey, located in Buzluca Village and its ridge in a position dominating the sea and the port, is known to belong to the Roman period and is identified with the castle in Hyssos mentioned in Arrianus' work (Crow & Bryer, 1997: 283 et al.; Bryer & Winfield, 1985: 328). The castle has historically been the starting gate for important routes used both militarily and commercially (Emir, 2020: 12). The examination of the fortress revealed that the structure was built as an ideal Roman camp. The

Figure 4.
Şehitlertepesi (Dumlu Village)

Figure 5.
Madur Mountain

Figure 6.
Kahvedüzü and Aksu Hanlari (inns) Old Stone Way

Figure 7.
Zavzaga Castle (Yoncalı Village)

fortress is located on a naturally fortified flat hill at an altitude of approximately 700 m. Despite the dense vegetation, it is understood that the fortress was surrounded by walls exceeding 3 m in height in some parts. It is also estimated that towers were built around four sides of the castle. However, only three of these towers can be seen today⁸. Because of the dense vegetation and vines surround-

8 For more information on the fortress structure see Çilingiroğlu & Derin, 1994: 346.

ing the walls, it is almost impossible to determine the whole castle plan. The determinations were made with the help of aerial drones (Figures 8 and 9). From Canayer Castle, a road of approximately 2 km to the south was followed to reach Araklı Port, and thus the Araklı/Sürmene–Bayburt caravan route was examined and completed on site.

The Hill of Theches and the Debate on the Return Route of the Ten Thousand

The Araklı/Sürmene–Bayburt caravan road, which was examined, came to the fore with its features such as having many points overlooking the sea, passing around historical castles and inns, being actively preferred in the historical process, and being the shortest and most comfortable route between Bayburt-Trabzon. However, another importance of this road, as mentioned above, is that it is identified with the possible route used by Xenophon and the soldiers accompanying him. So much so that Aydıntepe, which lies to the south of this road, is associated with Gymnias mentioned in Xenophon's *Anabasis*. At the same time, it is claimed that Madur Mountain, one of the highest peaks of the region, located on the route, may be "Theches Hill" (Figures 10 and 11; Zehiroğlu, 2000: 14; Bilgin, 2000: 18).

Our investigations in the region confirm that this route, where Madur Mountain is located, is the shortest and easiest way to reach the sea (94 km between Bayburt and Araklı). Therefore, it seems strategically more reasonable for the army, which could see the sea from Madur and the hills before it, to land at Araklı/Sürmene Port, which is 50 km from Madur, instead of reaching Trabzon via a more circuitous route by crossing valleys, mountains, and densely forested areas (Erüz & Erbaş, 2020: 43-44). However, a few questions arise here that need to be answered:

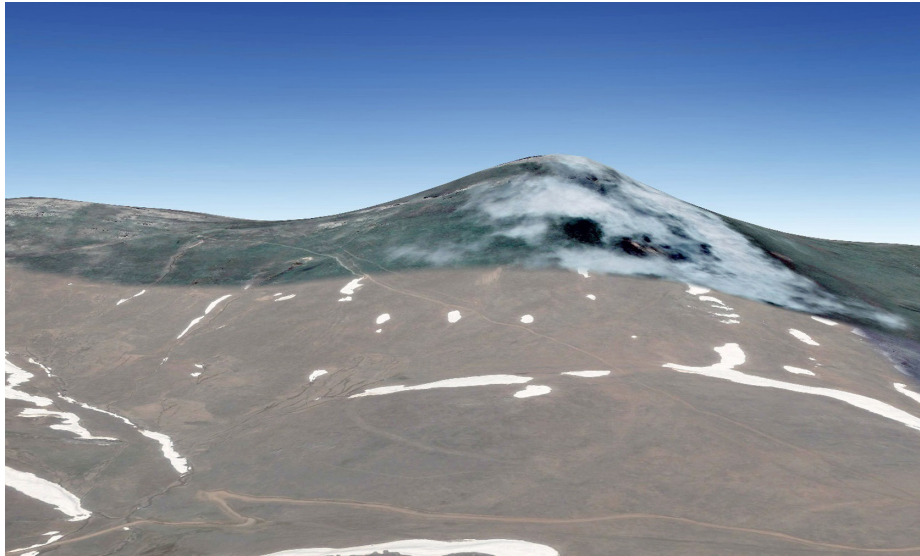
- After Gymnias, why did the local guide take the Greek soldiers to the more distant Madur Mountain when they had the opportunity to see the sea from a much closer place and in a shorter time (e.g., Şehitler Tepesi)?

Figure 8.
Canayer (Buzluca) Castle

Figure 9.
Black Sea from Canayer (Buzluca) Castle

Figure 10.
Madur Mountain

- How and why did the army, fully equipped and tired from marching, climb en masse from the foot of Madur to the very steep summit (2742 m, 150–160 m)?

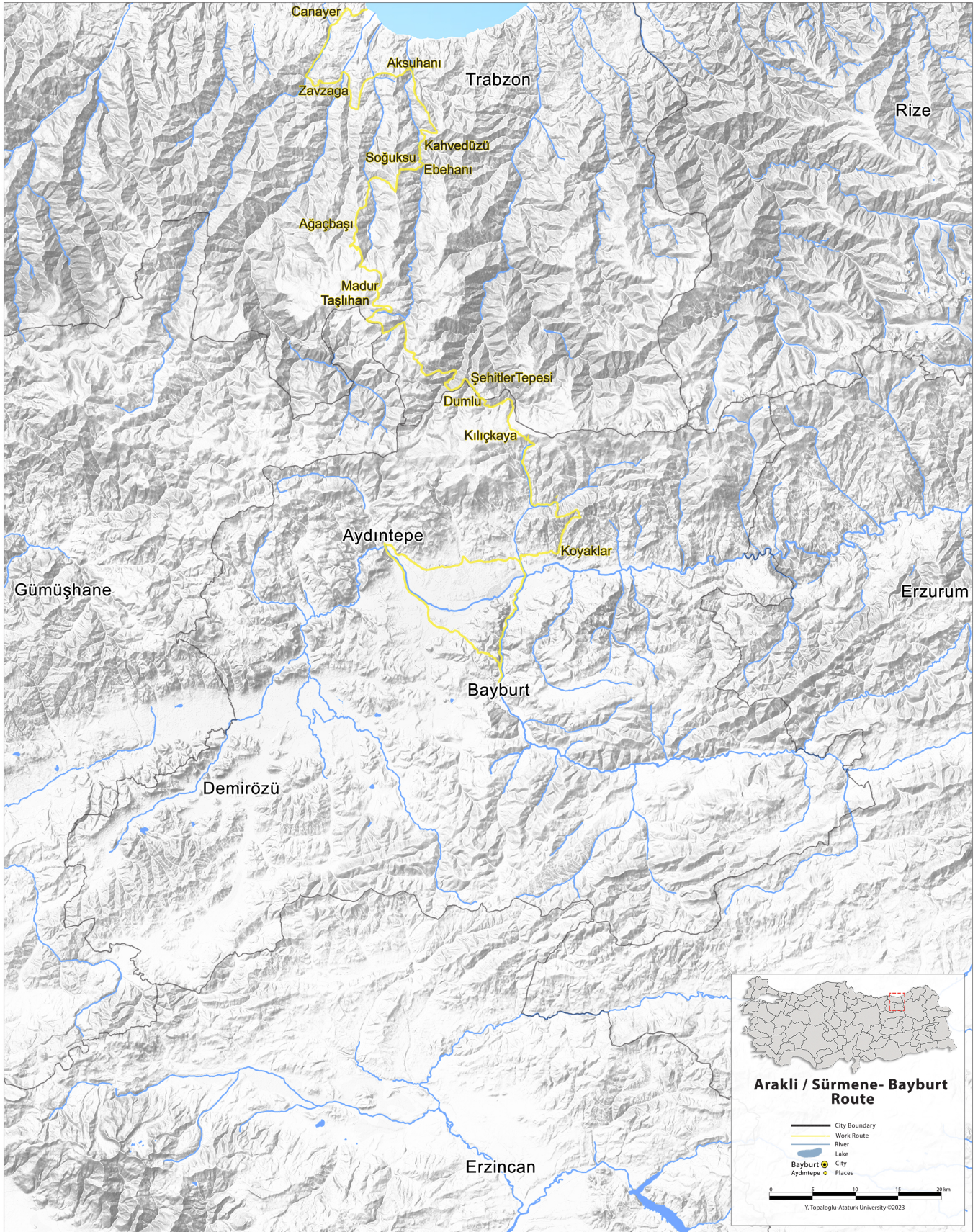
The answers to these questions can be found between the lines of the sentences in which Xenophon talks about the 5-day journey with the local guide they received from Gymnias. Xenophon (Xen. Anab. IV.7. 20-21) states that the guide deliberately took them through different routes during this journey, especially through lands hostile to the people of Gymnias, so that Hellenic soldiers could harm or even destroy them.

"... (Guide) led the army and as soon as it was in enemy territory, he provoked the troops by ravaging the country. This showed that he had not come to the Greeks out of friendship but for this purpose only. On the fifth day, they reached the mountain called Theches..." (Xen. Anab. IV.7. 20-21).

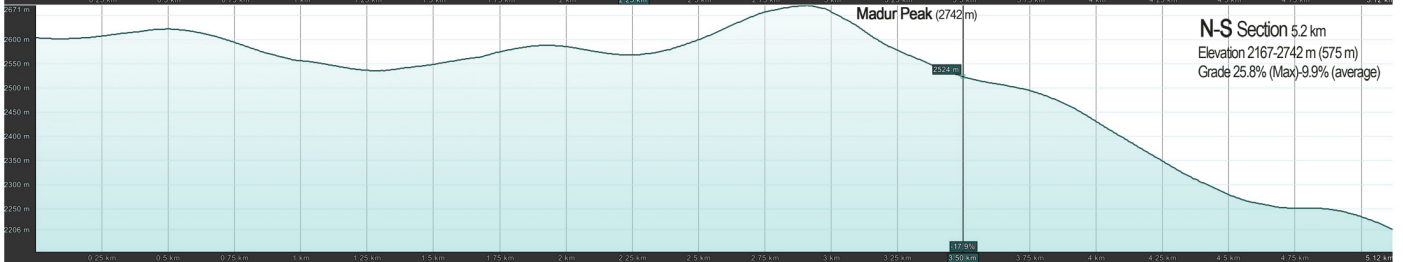
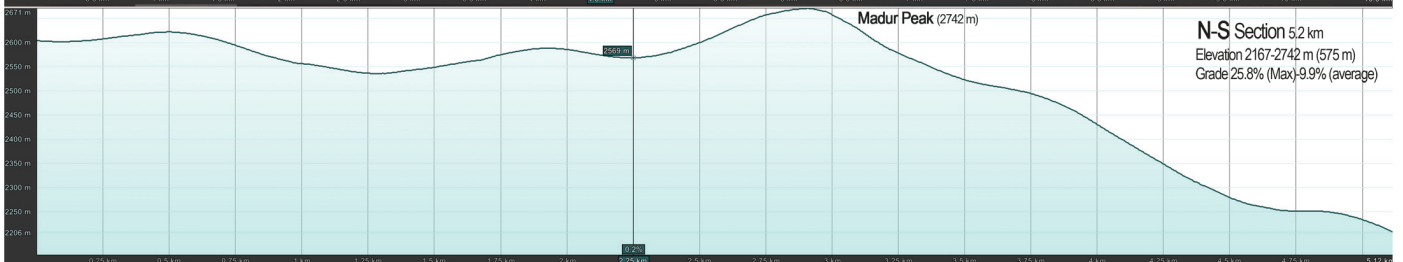
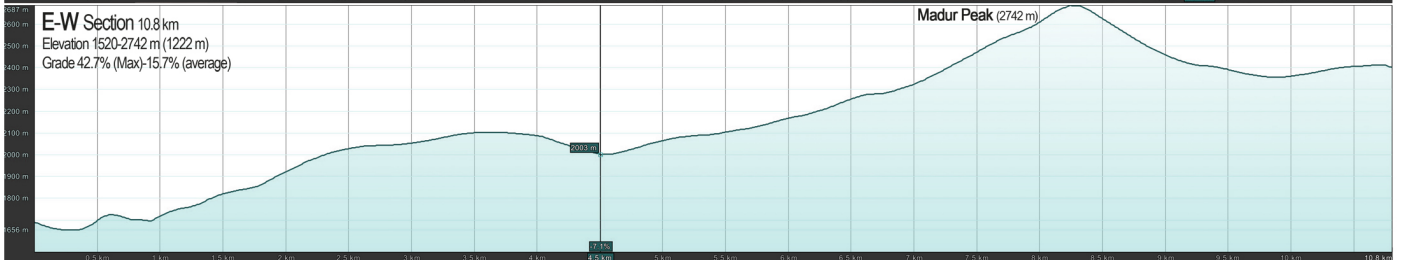
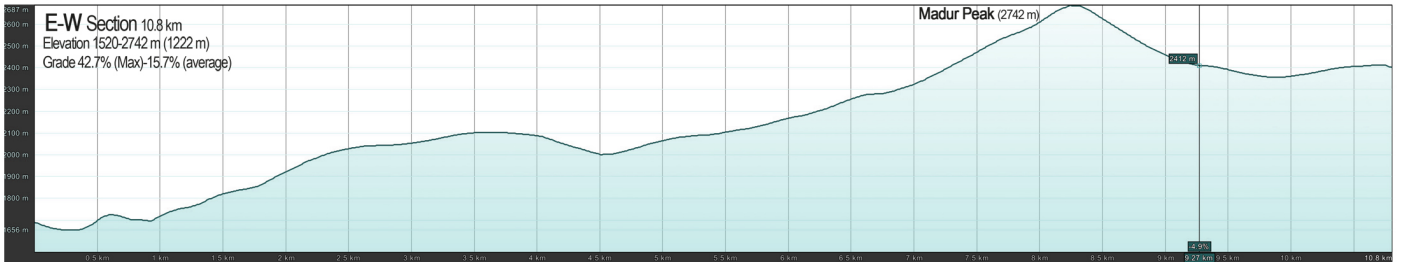
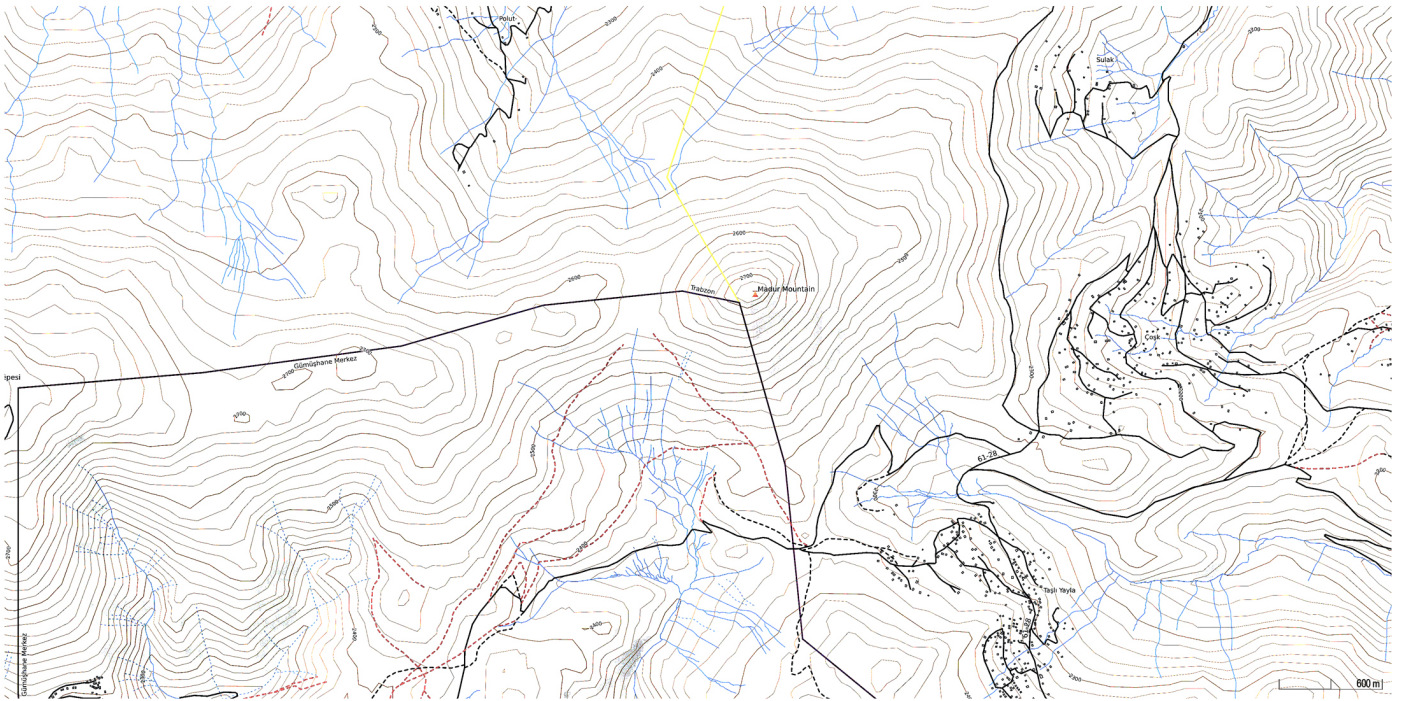
This information proves the fact that the local guide did not use the known route to reach Theches Hill but preferred a more difficult and longer alternative. This is part of the answer to the question of why Mount Madur could not be the hill Ten Thousand climbed and saw the sea. In addition, it is still very difficult to say that the Arakli/Sürmene–Bayburt road was the route used by Xenophon and his soldiers to reach Trabzon and that Mount Madur was the Theches Hill where the soldiers saw the sea at that time. Because if Xenophon and his soldiers used the route of Mount Madur, then the closest place in the city where they would meet the sea would be Araklı Port. Because there is no other historical route to Trabzon to the west through the Karadere Valley and the steep slopes to the south and

Figure 11.
Madur Mountain

Map 1.
Arakli/Sürmene-Bayburt Route

Madur Mountain
 Trabzon-Gümüşhane-Bayburt

Map 2.
 Madur Mountain (Trabzon-Gümüşhane-Bayburt) Topographic Map and Elevation Sections

west of Mount Madur. However, there is a coastal road of at least 40 km from Arakli Port to the city center where the Trapezus (Modern Trabzon) colony was located, and Xenophon (Xen. Anab. IV.7. 22) stated that they reached Trabzon directly after a total of 5 days of walking after Theches Hill. In other words, Xenophon did not mention the coastal road of about 40 km from Arakli port to Trabzon. If we suppose that Xenophon had landed in Arakli port from the Madur Mountain route and not directly to Trabzon, in that case, it should be seen that Xenophon, who pays attention to every detail in the regions he passes through, would also mention the 40 km coastal road route.

In addition, the physical structure of Mount Madur, which is at an altitude of 2742 m under constant fog, is a very steep hill that is far beyond the reach of an army. Even the most easily accessible part of the hill requires a steep climb of 150–160 m (Grade 42.7 and 9.9). Although Xenophon says that this hill was climbed by running and even by beasts of burden and horses, unfortunately, it is not possible to reach the summit of this hill today by running and running with beasts of burden.

When the men who were in the front had mounted the height and looked down upon the sea, a great shout proceeded from them, and Xenophon and the rear guard, on hearing it, thought that some new enemies were assailing the front, for in the rear, too, the people from the country that they had burned were following them, and the rear guard, by placing an ambush, had killed some and taken others' prisoners and had captured about 20 shields made of raw ox hides with the hair on. But as the noise still increased and drew nearer, and as those who came up from time to time kept running at full speed to join those who were continually shouting, the cries becoming louder as the men became more numerous, it appeared to Xenophon that it must be something of a very great moment. Mounting his horse, therefore, and taking with him Lycius and the cavalry, he hastened forward to give aid, when presently they heard the soldiers shouting, "Thalatta, Thalatta (sea, sea)" and cheering on one another. They then all began to run, the rear guard as well as the rest, and the baggage cattle and horses were put to their speed. When they had all arrived at the top, the men embraced one another and their generals and captains with tears in their eyes. Suddenly, whoever it was that suggested it, the soldiers brought stones and raised a large mound, on which they laid a number of raw ox hides, staves, and shields taken from the enemy. The shields the guide himself hacked in pieces and exhorted the rest to do the same. Having then pointed out to them a village where they might take up their quarters, which they were to proceed to the Macrones, the evening came on and he departed, his way during the night (Xen. Anab. IV.7. 21–27).

Conclusion

Within the scope of the TUBITAK 2519-EU COST ACTION SEADDA Project, one of the routes examined within the scope of the project we started at the beginning of 2022 is to investigate the arrival routes of Xenophon and Mehmet the Conqueror to the Black Sea. Was the passage possible through the Araklı/Sürmene–Bayburt route or not?

The historical routes from Trabzon to the interior were sometimes preferred for commercial and sometimes military activities, and as the strategic importance of the region increased, other alternative routes broke through. While factors such as security, climatic conditions, seasonal changes, and duration of passage were effective factors for the preference of any of these alternative routes, arrivals, or starting ports. Therefore, as it is clearly seen, including passage lines of Ten Thousand and Mehmet II Conqueror, there are numerous turbulent factors that affect the choice of the passage alternative. The historical choices inevitably affected the importance and value of the routes. Two historical passages are among the basics that increased the value of the mentioned routes (Map 1 and 2).

The Araklı/Sürmene–Bayburt Road, which is one of the alternative routes connecting Trabzon to the interior, is the shortest alternative from Trabzon to Bayburt, and the presence of an important port at the arrival location has been effective in increasing the increasing importance of the road during the known historical span.

Throughout history in the region, military and civilian buildings and small village settlements, which were generally built using wood, were established in a geography covered with dense forest and sub-forest vegetation (Kızıltan, 1992: 213–242). Wooden building material, which was preferred due to its easy accessibility, was widely used, especially in the coastal region from the Bronze Age to the Iron Age. The fact that the coastal region, and other regions of the Black Sea have different topographical features, different vegetation, and different building material possibilities has affected the preservation of historical remains. Nevertheless, the castles, historical mansions, inns, and bridges, as well as milestones found during surface surveys on the route, are the most concrete evidence of the importance of the road. In addition, the information provided by 19th-century travelers also shows that this road was actively used in that period. Therefore, in the light of archaeological and written documents, it is possible to say that the Araklı/Sürmene–Bayburt Road was an important road used since ancient times and was used especially by the people of the region until the late 19th century. However, the available data is not sufficient to determine whether this road was the route used by Xenophon and his soldiers to reach the city of Trabzon, which has an important place in history. For this, it is necessary to complete research on all alternative routes in the region and review them together with other alternatives.

Nevertheless, geographical reasons have shown that the view of Mount Madur, which is shown as Theches Hill, could not be convenient. We think that the modern researchers who put forward this view did not climb to the summit of Mount Madur and did not see the more favorable points on the route overlooking the sea and where the army could reach. For all these reasons, it can be said that Mount Madur cannot be a strong candidate to be the Theches Hill. Ten Thousand saw the Black Sea and yelled, "Thalatta, Thalatta!"

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – O.E., İ.K., Y.T.; Design – O.E., Y.T.; Supervision – O.E., İ.K., Y.T.; Resources – O.E.; Materials – Y.T.; Data Collection and/or Processing – O.E., İ.K., Y.T.; Analysis and/or Interpretation – O.E., İ.K., Y.T.; Literature Search – O.E.; Writing Manuscript – O.E., Y.T.; Critical Review – O.E., İ.K., Y.T.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interests.

Funding: The authors declare that this study received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – O.E., İ.K., Y.T.; Tasarım – O.E., Y.T.; Denetleme – O.E., İ.K., Y.T.; Kaynaklar – O.E.; Malzemeler – Y.T.; Veri Toplanması ve/veya İşlenmesi – O.E., İ.K., Y.T.; Analiz ve/veya Yorum – O.E., İ.K., Y.T.; Literatür Taraması – O.E.; Yazıyı Yazan – O.E., Y.T.; Eleştirel İnceleme – O.E., İ.K., Y.T.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışmada finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Bibliography

Ancient Sources

Arr. *Periplus*. (=Arrianus, *Arriani Periplus Ponti Euxini*): Arrianus'un Karadeniz Seyahati, 2005, çev. M. Arslan, İstanbul,

Xen. *Anab.* (=Xenophon, *Anabasis*): Xenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. O. Yargılaş, İstanbul: Kabcacı Publications.

Not. *Dig. Or.* (=Notitia Dignitatum Ories): *Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, ed. O. Seeck, 1876, Berolini.

Proc. *bell.* (Procopius, *Bellis*): *History of the Wars I-VIII*, Eng. Trans. H. B. Dewing, 1928, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Proc. *Aed.* (=Procopius, *de Aedificiis*): *Buildings*, 2002, London, Cambridge, Massachusetts: Eng. Trans. H. B. Dewing- G. Downey, Harvard University Press (Loeb).

Tac. *ann.* (=Tacitus, *Annales*): *The Annales of Tacitus*, 2004, trans, introduction-notes. A. J. Woodman, Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company.

Modern Sources

Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Research In Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*. London: John W. Parker Press.

Arslan, M. & Demirtaş, K. (2008). "2008 Yılı Trabzon İli On Yedi İlçesinin Yüzeysel Araştırması", Research Report.

Bilgin, M. (1990) *Sürmene Tarihi*. Trabzon: Sürmene Municipality Publications.

Bilgin, M. (2000). *Doğu Karadeniz: Tarih, Kültür, İnsan*. Trabzon: Serender Publications.

Brennan, S. (2020). *On Binler'in İzinde-Adım Adım Türkiye, Suriye ve Irak*. Trans. N. Naiboğlu. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Publications.

Brennan, S. G. & Tuplin, C. J. (2023). Theches: An Elusive Mountain. *Anatolian Studies* 73. 129-149

Bryer, A. & Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, I-II. Washington Dumbarton Oaks.

Bryer, A. (1980). *The Empire Trebizond and Pontus*, London: Variorum Reprints.

Çiğdem, S. (2007). "Eski Çağ'da Trabzon Limanı: Askerî ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, 133-155.

Çiğdem, S. (2013). "Bayburt/Aydıntepe Yüzeysel Araştırması Işığında Bölgenin Eskiçağ Tarihinin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 30, 65-81.

Çiğdem, S., Özkan, H. & Yurttaş, H. (2020). *Tarihi ve Kültür Varlıklarıyla Bayburt*. Bayburt: Bayburt University Publications.

Çilingiroğlu, A. & Derin, Z. (1994). "Doğu Karadeniz Yüzeysel Araştırması 1993". *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII*, 143-150.

Cramer, W. (1940). Construction and maintenance of the Trebizond-Iran transit road *The Structural Engineer* 18: 586-96

Crow, J. & Bryer, A. (1997). "Survey in Trabzon and Gümüşhane Vilayets, Turkey, 1992-1994", *Dumbarton Oaks Papers* 51, 283-289.

Cumont, F. (1906). Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie *Studia Pontica* 2. 343-63

Doğancı, (2020). "Antik Çağ'da Pontus Sahillerini İç Bölgelere Bağlayan Kara Yolları", *Tarih Okulu Dergisi*, XLIV, 129-156.

Emir, O. & İnan, F. (2018). "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi". *History Studies*, 10/4, 9-79.

Emir, O. (2020). "Yüzeysel Araştırmaları ve Antik Kaynaklar Işığında Güneyden Trabzon ve Araklı Limanlarına Ulaşan Tarihi Yollar". Ed. M. Okur et al. *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*. (pp. 1-22), Trabzon: Karadeniz Technical University Publications.

Emir, O. (2022). "In the Light of Procopius's de Aedificiis and Archeological Findings, New Observations and Evaluations on Justinianus Period Activities on the Theodosiopolis- Trapezus Route". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXVII/1, 155-176.

Erüz C., Erbaş S., Kandemir R., Yılmaz İ. & Üçüncüoğlu G. (2015). "Gümüşhane ve Trabzon'dan Geçen Tarihi Yolların Kültür Yolları Olarak Tanıtım ve Turizm Amaçlı Kullanım Potansiyeli", Ed. U. Akdu & İ. Çalık. *Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi (14-16 Mayıs 2015)*, (657-666). Gümüşhane: Gümüşhane Municipality Publications.

Erüz, C. & Erbaş, S. (2020). "Antik Çağ'dan 20. Yüzyıla Doğu Karadeniz'de Limanlar (Trabzon), Kervan ve Askerî Güzergâhlar: Kültür Rotaları". Ed. M. Okur et al. *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*. (pp. 23-62), Trabzon: Karadeniz Technical University Publications.

Erüz, C., Peşman, E. & Köse, E. (2015). "Trabzon, Hyssus Limanı (Sürmene-Araklı) ve Paraskalmion (Çapar) Teknesinin Zamansal Değişimi". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5/12, 542-552.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, II/1*. (Dağlı-A. Kahraman). 2008 İstanbul: Yapı Kredi Publications.

Fontanie, V. (1289). *Voyages En Orient, Entrepris Par Ordre Du Gouvernement Français de l'Année 1821 À l'Année 1829 Par V. Fontainier*, Paris: Librairie Universelle.

French, H. D. (1980). "The Roman Road- System of Asia Minor", *ANRW*, II. 7. 2, 698-729.

Hamilton, J. W. (2013). *Küçük Asya*, çev. K. Toraman, Ankara: Midas Kitap.

Hind, J.G.F. (1971). "The Middle Years of Nero's Reign", *Historia*, 20/4, 488-505.

İlhan, H. (2019). *Yüzeysel Araştırmaları Işığında Bayburt ve Gümüşhane Çevresinde Helenistik-Roma Dönemleri (MS VI. yüzyıl Başlarına Kadar)*. Unpublished Doctoral Thesis. Atatürk University Institute of Social Sciences, Erzurum.

İnan, F. (2018). "Arrianus'un 'Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati' Adlı Eserine Göre Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Küçük Limanlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, 155-182.

- Karagöz, İ. (1998). *Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı*, Ed. Ö. Şen. Trabzon: Derya Kitapevi.
- Kızıltan, Z. (1992). "Samsun Bölgesi YüzeY Araştırmaları 1971-1977", *BelleTen-56*, 213-242.
- Köse, İ. (2012). "İngiliz Seyyahların Gözünden Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900", *History Studies*, 4/1, 359-371.
- Lynch, H. F. B. (1967). *Armenia, Travels and Studies*, II, Beirut.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ I-II*. Princeton and New Jersey: Princeton University Press.
- Mitford, B. T. (2000). "Thalatta, Thalatta: Xenophon's View of the Black Sea", *Anatolian Studies*, 50, 127-131.
- Mitford, B. T. (2018). *East of Asia Minor: Rome's Hidden Frontier, vol. I*. Oxford: Oxford University Press.
- Özkorucuklu, H. (1992). "Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları", II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (29-30 Nisan 1991 Ankara), (233-254). Ankara: Kültür Bakanlığı Publications.
- Özkorucuklu, H. (1993). "Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı". III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (29-30 Nisan 1991 Ankara), in (pp. 103-127). Ankara: Kültür Bakanlığı Publications.
- Öztürk Ö. (2005). *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük I-II*. İstanbul: Heyamola Publications
- Paradeisopoulos, K. I. (2014). "Route and Parasang in Xenophon's Anabasis", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 54, 220-254.
- Paradeisopoulos, K. I. (2015). "Analogies between Xenophon's Parasang and Hamilton's Post-Hour". *Greek, Roma and Byzantine Studies*, 55, 353-390.
- Rorit M. P. & T. K. Lynch (1870). *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 40. pp. 463-473
- Rorit, M.P. (1870). "Identification of Mount Theches of Xenophon". *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 9, 463-473.
- Sagona, A. & Sagona, C. (2004). *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I, a Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*. Peeters, Belgium: Ancient Near Eastern Studies Supplement.
- Saydam, A. (1998). "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet, Trabzon*: Deyra Kitabevi.
- Sinclair, A. T. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey 2*. London: The Pindar Press,
- Talbert, J.A.R. (Ed.). (2000). *Map-By-Map Directory to Accompany, Barrington Atlas the Greek and Roman World*, New Jersey: Princeton University Press.
- Tozlu, S. (2002). "Trabzon-Erzurum Ana Yolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve şehirler Semineri*, (pp. 179-198). İstanbul: Glabus Dünya Basımevi.
- Treidler, H. (1962). "Hyssos", *RE Suppl.*, 9, 81-82.
- Ünsal, V. (2006). *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle/Bayburt-İspir-Yusufeli Çoruh Havzası*. Trabzon: Ofset Yayıncılık.
- Yılmaz, Ö. (2009). "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon". *Uluslararası Sosyal Arattırmalar Dergisi*, 2/7, 359-381
- Yılmaz, Ö. (2015). "Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18, 213-244.
- Zehiroğlu, A. M. (2000). *Antik Çağda Doğu Karadeniz*. İstanbul: Çivi Yazıları.
- Zerzelidies, G. (1961) "Hermenevtika tov toponumikov tes Ano Matsoukas", *Arxeion Pontou* 2, 245-290.

Yapılandırılmış Özet

Trabzon tarih boyunca birçok ulusa ev sahipliği yapmıştır. Konumuyla her daim stratejik önemini korumuştur. Sarp vadiler, yüksek dağlar ve yüksek debili akarsuların şekillendirdiği topoğrafyaya rağmen Anadolu'nun iç kesimlerinden Karadeniz'e ulaşan tarihî yollar kentten geçmesi sayesinde askerî ve ticari faaliyetleri ile sürekli ön planda olmuştur. Trabzon'dan başlayan tarihî yollar daha eski olsa da MÖ I. yüzyıldan itibaren daha çok tercih edilmiştir. Özellikle Roma İmparatoru Nero Dönemi'nden itibaren yoğun olarak kullanılmaya başlanan yollar, MS II. yüzyıldan itibaren Roma'nın Doğu politikasında önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Tarihsel süreçte Trabzon'u iç kesimlere bağlayan yolların bulunduğu, özellikle MS XIX. yüzyılın başlarından itibaren de bu yolların sıklıkla tercih edilmesiyle modern dönem bilimsel çalışmalarda dikkate değer bir şekilde yer aldığını söylemek mümkündür.

Xenophon ve Onbinlerin Karadeniz'e ulaşan tarihî güzergahlarını yerinde tespit etmeyi ve modellemeyi amaçlayan bu makale, "MÖ 401-400 Yılında Onbinlerin ve 1461 Yılında Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz'e Varış Güzergâhlarının Tespit Edilerek Modellendirilip Coğrafi İşaretlerle Belirlenmesi" isimli TÜBİTAK 2519- Avrupa Birliği (AB) COST ACTION SEADDA 18128 Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmaları sonucu hazırlanmıştır. Bu çalışmada da Trabzon'u iç kesimlere bağlayan yollar arasından özellikle arkeolojik ve yazılı kaynaklarda ön plana çıkan Araklı/Sürmene Bayburt Kervan Yolu incelenmiştir.

Trabzon'dan iç kesimlere ulaşan tarihî yollar kimi zaman ticari kimi zaman ise askerî faaliyetlerde tercih edilmiş ve bölgenin stratejik önemi arttıkça başka alternatif güzergâhlar da ortaya çıkmıştır. Güvenlik, iklim şartları, zaman gibi etkenler ortaya çıkan bu alternatif güzergâhların herhangi birinin tercih edilmesinde etkili olurken, bu rotaların sonunda bulunan limanlar da yolların değerini artıran en büyük faktör hâline gelmiştir. Trabzon'u iç kesimlere bağlayan alternatif güzergâhlardan olan Araklı/Sürmene Bayburt Yolu Trabzon'dan Bayburt'a ulaşan en kısa mesafeli yol olması ve çıkış noktasında önemli bir limanın bulunması yolun tarihsel süreçte giderek önem kazanmasında etkili olmuştur. Çavuşlu- Kava Düzlüğü- Ağaçbaşı- Madur Dağı- Aşot Geçidi- Limonsuyu üzerinden Aydıntepe-Bayburt yoluyla birleşen bu rota Evliya Çelebi ve. XIX. yüzyıl seyyahlarından Fontanier tarafından o dönemde de aktif kullandığını belirtmiştir. MS 1970'lere kadar taşımacılıkta sıklıkla tercih edilen bu kervan yolu, I. Dünya Savaşı'nda Trabzon-Erzurum-Kars yolunun alternatifi olarak planlanmıştır. Bu yol aynı zamanda Xenophon'un MÖ 401'de Trabzon'a ulaşmak için kullandığı tahminî rotalardandır. Bu rota üzerinde ki Madur Dağı da bazı kaynaklarda Yunan askerlerin Karadeniz'i (Pontus) gördükleri "Theches Tepesi" olarak ileri sürülmektedir.

Tarih boyunca birbirine uzak genelde ahşap ile inşa edilen askerî ve sivil yapılar ve küçük köy yerleşimleri yoğun orman ve orman altı bitki örtüsüyle kaplı bir coğrafyada kurulmuştur. Kolay erişilebilirliğinden tercih edilen ahşap yapı malzemesi özellikle kıyı bölgesinde Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na yaygın olarak kullanılmıştır. Karadeniz'in kıyı bölgesi ile diğer bölgelerinin farklı topografik özelliklere, farklı bitki örtüsü ve farklı yapı elamanı olanaklarına sahip olması tarihî kalıntılarında günümüze ulaşmasını etkilemiştir. Buna rağmen güzergâh üzerinde yapılan yüzey araştırmalarında mil taşlarının yanı sıra tespit edilen kaleler, tarihî konaklar, han ve köprüler yolun önemini ortaya kayan en somut kanıtlardır. Ayrıca özellikle XIX. yüzyıl seyyahlarının verdikleri bilgiler de bu yolun o dönemde oldukça aktif olarak kullanıldığını göstermektedir. Arkeolojik ve yazılı belgeler ışığında Araklı-Sürmene Bayburt Yolu'nun eski çağlardan itibaren kullanılan önemli bir yol olduğunu ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar özellikle bölge halkı tarafından kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak bu yolun Xenophon ve onun beraberindeki askerlerin Karadeniz'e ulaşmak için kullandığı güzergâh olup olmadığını belirlemek eldeki veriler yeterli değildir. Bunun için bölgedeki tüm alternatif güzergâhlarda araştırmaların tamamlanması ve diğer alternatiflerle birlikte gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Rotaların tespiti için öncelikle Gymnias'ın konumunu belirlemek bu rota için oldukça önemlidir. "Gymnias" için Bayburt, Aydıntepe, Gümüşhane, Bayburt- İspir Yolu üzerinde bir yere Erzurum gibi öneriler bulunmaktadır. Ancak bu önerilerden en mantıklısı Aydıntepe'dir. Zira Aydıntepe, Trabzon'a ulaşan en kısa kervan yollarının üzerinde bulunmakta ve Xenophon'un belirttiği yol güzergâhı ve güzergâh boyunca bahsi geçen coğrafi tanımlar, mesafeler uygunluk gösterir. Diğer bir lokalizasyon ise yukarıda da belirtildiği üzere Theches Tepesi olarak gösterilen Madur Dağı'dır. Madur Dağı'nın bulunduğu bu güzergâhın, denize ulaşan en kısa ve en kolay yol olduğunu teyit edilebilmektedir. Madur ve öncesi tepelerde denizi gören ordunun, karadan vadi, dağ ve ormanları aşmak sureti ile daha dolambaçlı bir rota ile Trabzon'a ulaşmak yerine, Madur Dağı'ndan 50 km mesafedeki Araklı/Sürmene Limanı'na inmesi stratejik açıdan makul görülmektedir. Ancak burada cevaplanması gereken birkaç soru ortaya çıkmaktadır. -Rehber Gymnias (Aydıntepe?) sonrası Yunan askerleri çok daha yakın bir yerden ve daha kısa zamanda denizi gösterebilme imkanına sahipken neden daha uzak Madur Dağı'na getirir? -Tam teçhizatlı ve yürümekten yorulan ordu, nasıl ve neden toplu hâlde Madur'un eteklerinden çok dik zirveye (2742m, 150-160m) tırmanmıştır? Bu soruların yanıtları yine Xenophon Gymnias'dan aldıkları kılavuz ile birlikte gerçekleştirilen 5 günlük yolculuktan bahsettiği cümlelerin satır aralarında bulunabilir. Zira Xenophon, kılavuzun bu yolculuk sırasında kendilerini bilinçli olarak farklı yollardan özellikle Gymnias halkına düşman topraklardan geçirerek Helen askerlerin bu halklara zarar vermesini hatta yok etmesini amaçladığını ifade etmiştir. Böylece Madur Dağı görüşünün doğru olmadığı coğrafi nedenler ile açıklamak mümkündür. Ayrıca diğer bir soru; bu yol güzergâhının doğrudan Trabzon'a değil Trabzon'dan yaklaşık 35 km daha doğusunda ki Araklı Limanı'na inmesi ve Xenophon ve ordusunun 35 km'lik bir sahil yolu yürüyüşü gerçekleştirmiş olmaları gerekmektedir. Ancak Xenophon eserinde her ayrıntıya dikkat çekerken böylesi bir yola da yer vermesi beklenirdi.

Otuz Yıl Savaşları'nın Askerî-Politik Boyutu

The Military–Political Dimension of The Thirty Years' War

Kenan ŞAHİN

Millî Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu, Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Department of Strategy and Security Studies, National Defence University, Turkish Naval Academy, İstanbul, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 22.06.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 29.08.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Kenan ŞAHİN

E-mail: ksahin@dho.edu.tr

Atf: Şahin, K. (2024). Otuz Yıl Savaşları'nın Askerî-Politik Boyutu. *Turcology Research*, 79, 62-69.

Cite this article as: Şahin, K. (2024). The Military–Political Dimension of the Thirty Years' War. *Turcology Research*, 79, 62-69.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Avrupa'da din, hanedan rekabeti ve bölgesel genişleme çatışmalarının zirvesini temsil eden Otuz Yıl Savaşları hem askerî hem de siyasi sonuçları itibarıyla bir dönüm noktasıdır. Her biri kendi hedef ve stratejilerine sahip birden çok aşamayı barındıran karmaşık çatışmalar Avrupa kıtası üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Tarafların paralı askerlik uygulamasına sıklıkla başvurduğu Otuz Yıl Savaşları, piyade, süvari ve topçuların hayati roller oynadığı meydan savaşlarına sahne olmuştur. Çatışmalar ilerledikçe dini farklılıkların yarattığı gerilimin ötesine geçerek değişen ittifaklarıyla modern devletler, egemenlik ile daimî ordulara dair yapı ve algıları etkileyecek siyasi ve bölgesel üstünlük mücadelesi yaşanmıştır. Bu makalenin amacı, siyasi sonuçları itibarıyla karşıt fikirlerle kaynaklık eden Otuz Yıl Savaşları'nın askerî ile politik boyutunu analiz etmektir. Makalede bu savaşlar sonrasında avantajlı konumda olan aktörler olsa da iktidar rekabetinin son bulmadığı, ortaya çıkan kısıtlı seçenekler nedeniyle Avrupa'da askerî güç dengesi politikalarının devam ettiği gösterilmektedir. Bu çerçevede Otuz Yıl Savaşlarının öne çıkan askerî rolü, daimî orduların sistemdeki etkisinin artması, bu nedenle de sonraki aşamada büyük güçlerin öne çıkmasına yol açmasıdır. Öncelikle çatışmalara yol açan nedenler üzerinde durulacak, tarafların çatışmalara katılma durumlarına göre savaşların seyri dönemin siyasi ve askerî stratejik unsurları üzerinden tahlil edilecektir. Son olarak, savaşların geçtiği dönemin uzun vadeli etkileriyle birlikte toplumsal sonuçları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Otuz Yıl Savaşları, Avrupa Tarihi, Egemen-Eşitlik, Daimî Ordular, Paralı Askerler.

ABSTRACT

The Thirty Years' War, which represented the peak of the conflicts of religion, dynastic rivalry, and regional expansion in Europe between 1618 and 1648, was a turning point in terms of military and political results. Complex conflicts involving multiple stages, each with its own goals and strategies, have devastated the European continent. The Thirty Years' War, in which the parties frequently resorted to mercenary practice, witnessed field battles in which infantry, cavalry, and artillery played vital roles. As the conflicts progressed, there was a struggle for political and regional supremacy that would go beyond the tension created by religious differences and affect the structures and perceptions of modern states, sovereignty, and standing armies with their changing alliances. This article aims to analyze the military and political dimensions of the Thirty Years' War, which was the source of opposing ideas in terms of its political consequences. The article shows that although actors are in an advantageous position after these wars, the power competition does not end, and military balance of power policies continue in Europe due to the limited options that have emerged. In this context, the prominent military role of the Thirty Years' War is the increase in the influence of the standing armies in the system, thus leading to the prominence of the great powers in the next stage. First, the reasons that led to the conflicts will be emphasized, and the course of the wars will be analyzed based on the political and military strategic elements of the period, according to the parties' participation in the conflicts. Finally, the social consequences of the wars will be evaluated along with the long-term effects of the period.

Keywords: Thirty Years' War, European History, Sovereign-Equality, Standing Armies, Mercenaries

Giriş

Otuz Yıl Savaşları, 16. ve 17. yüzyılda ağırlıklı olarak Orta Avrupa'da dini, ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların uzantısı olarak gelişen sorunlar çerçevesinde 1618'den 1648'e kadar geçen sürede gerçekleşen

savaşlar dizisidir. Dünya tarihindeki büyük çatışmalar listesinde hep yer alan Otuz Yıl Savaşları, ilgili yazında genellikle mutlakiyetçiliğin, egemen devletlere dayalı uluslararası düzenin ve sürekli orduların doğuşuyla ilişkilendirilmektedir (Wilson, 2008: 554). Savaşlar sonrasında imzalanan anlaşmalar bütünü olan Westphalia Antlaşmaları ile “egemen-eşit devlet” ile “modern devletlerarası siyasetin” sembolik de olsa kurulduğuna dair anlatı Uluslararası ilişkiler disiplininde uzun yıllar kabul görmüştür. Ana özellikleri, nedenleri, gelişimi ve hatta adlandırılmasıyla ilgili birçok tartışmaya rağmen söz konusu savaşların sonuçları üzerinden yapılan bu çıkarım hâlâ güçlüdür. Ancak tarihsel aşamada evrensel bir siyaset sistemi kurduğu iddia edilen Westphalia uzlaşısına dair gelişen anlatıların bir “mit” olduğuna dair karşıt/eleştirel görüşler de bulunmaktadır (Oslander, 2001: 251–287; Teschke, 2003; Özlük, 2012: 110–131). Bununla birlikte Westphalia'nın bugüne kadar güçlü kalan bir egemen-eşit devlet modeli ötesine geçip geçmediği hakkındaki tartışma henüz bitmemiştir (Falk, 2005).

Şimdiye kadar gerek bu savaşlar esnasında ve sonrasında tarihi gelişmeler gerekse de bu savaşların hem askerî tarih hem de Avrupa tarihi üzerindeki etkisini inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Bu makalenin amacı, siyasal sonuçları itibarıyla karşıt fikirlere kaynaklık eden Otuz Yıl Savaşları'nın askerî ile politik boyutunu analiz etmektir. Bu bağlamda savaşların ortaya çıkışı, gelişimi, askerî seviyede yürütülüşüne yakından bakılarak etki ve sonuçlarına odaklanılacaktır. Makalede bu savaşlar sonrasında avantajlı konumda olan aktörler olsa da iktidar rekabetinin son bulmadığı, ortaya çıkan kısıtlı seçenekler nedeniyle Avrupa'da askerî güç dengesi politikalarının devam ettiği gösterilmektedir. Bu çerçevede Otuz Yıl Savaşlarının öne çıkan askerî rolü, daimî orduların sistemdeki etkisinin artması, bu nedenle de sonraki aşamada büyük güçlerin öne çıkmasına yol açmasıdır. Öncelikle çatışmalara yol açan nedenler üzerinde durulacak, tarafların çatışmalara katılma durumlarına göre savaşların seyri dönemin siyasi ve askerî stratejik unsurları üzerinden tahlil edilecektir. Son olarak, savaşların geçtiği dönemin uzun vadeli etkileriyle birlikte toplumsal sonuçları değerlendirilecektir.

Otuz Yıl Savaşları'nın Arka Planı

Otuz Yıl Savaşları'nın nedenlerini ele alan çalışmalarda hem mücadelelerin arka planında neler olduğu hem de kapsamının belirlenmesine ilişkin sınıflandırmalara başvurulur. Bu türden bir sınıflandırma yapan Gutmann, Otuz Yıl Savaşları'nı dönemin hanedanlık yapısı ve din uyumsuzluklarıyla ilişkisini vurgulayarak en az altı taraf arasında birbiriyle bağlantılı üç savaşı kapsayan bir mücadele olarak tasvir eder. Savaşlar ona göre ilkin, 1635 yılında Prag Barış Antlaşması ile sonlandırılan bir din ve imparatorluk içi çatışmadır. İkinci olarak, 16. yüzyıl çatışmalarının devamı olacak şekilde İspanya karşısında Fransa ve Hollanda'nın bulunduğu bir batı savaşıdır. Üçüncü olarak, sırasıyla İsveç ve Danimarka'nın katılarak taraf olduğu; karşı taraftaysa İmparatorluk ve müttefiklerinin bulunduğu bir Baltık savaşıdır (Gutmann, 1988: 753). Sander de benzer şekilde Otuz Yıl Savaşları'nı Katolik-Protestan karşıtlığı üzerine iç savaş özelliği gösteren, bu düzlemde Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile ona karşı bağımsızlık mücadelesi veren birimlerin mücadelesiyle ilişkili olduğunu söyler. Buna göre Fransa ile Habsburg, İspanya ile Hollanda arasında sürdürülen çekişmeler diğer aktörlerin de karışmasıyla uluslararası bir savaşa dönüşmüştür (Sander, 2003: 99–100).

Otuz Yıl Savaşları'nın değişen ittifaklar doğrultusunda dönemin siyasal güç mücadeleleri ile dinsel olarak Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun mezhep temelli iç çalkantılarından türediğine dair bu türden yorumlara ilgili yazında sıklıkla karşılaşılar. Burada ele alınan yazarların bir kısmı da dahil olmak üzere Otuz Yıl Savaşları hakkında çalışmalarını yürüten tarihçilerin yazdıklarını irdeleyen Wilson, savaşların uluslararası boyutu, genel bir 17. yüzyıl krizi olup olmadığı, devlet inşası süreçleri ile savaşların dini ve mezhepsel yönüne dair oluşturulan yapısal çerçevelerin eksikliklerini gösterir (Wilson, 2008: 554–586). Bunlara karşılık savaşları belli bir dönemde Avrupa'da daha geniş çaplı çekişmelerin uzantısı olarak gören yaklaşımlar da vardır. Örneğin Polišenský, Otuz Yıl Savaşları'nın Alman toprakları ile komşularını etkileyen, yozlaşmış dini bir çatışma ya da dini ideolojiler tarafından kamufle edilmiş siyasi bir çatışma olarak resmedilmesine karşı çıkar. Söz konusu savaşların Avrupa'da geniş bir krizin parçası olarak görülmesini önerir (Polišenský, 1954: 34–43). Savaşlara neden olan gelişmeleri bulmak için tarihçilerin sistematik açıklamalardan kaçındığını belirten Sutherland ise Polišenský gibi mücadelelerin Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun içinde yaşanan bir savaş olarak görüldüğünü; ancak bu yaklaşımın konuyla ilgili yazarların geçmişten gelip süreklilik arz eden nedenlerin gözden kaçırılmasına neden olduğunu ifade eder. Bu çerçevede savaşların adlandırmasını da tartışmaya açan Sutherland, bu savaşların Avrupa'da en az üç yüzyıla yayılan büyük Habsburg karşıtı mücadele olarak görülmesinden yanadır (Sutherland, 1992: 587–589).

Otuz Yıl Savaşları'nın kapsamı, tarafları ve nedenleri üzerine ufak farklılıklarla yapılan bu yorumlar, muhtemelen savaşların geçtiği dönem ve öncesinde yaşanan koşullardan etkilenmektedir. İster genel bir krizin sonucu isterse konjonktürel çekişmelerin sonucu olarak tasvir edilsin kuşkusuz bu dönemde dinsel öğeler yanında hanedanlıklararası uyumsuzluklar, toprak kavgaları ve ticari rekabetler de eşzamanlı yaşanmaktadır. Nitekim Orta Çağ Avrupası'nda prenslerin, Hristiyan kilisesinin/Papa'nın ve Kutsal Roma Cermen İmparatoru'nun otoritelerinin çarpıştığı bir sistem yürürlükteydi. Burada feodal lordlar, egemenlikleri örtüşen kent meclisleri (*Standestaat*), kent-devletleri, kent birlikleri (*city-leagues*), krallıklar, dukalıklar, Vatikan'daki evrensel Katolik Kilisesi gibi birçok siyasal birim vardır (Kaygusuz, 2014: 29). Sınırlar kesin biçimde belirlenemese de güvenlik açısından askerî güç ihtiyacı da buradaki düzenden karşılanmaktadır. Kuşkusuz, hiyerarşik ve emperyalist bir düzende merkezleşmeyi hedefleyen bu kadar çok birimin varlığı tıkanmaya yol açtığından yeni bir ilişki biçimine ihtiyaç duyulmaktadır (Poggi, 2005: 110).

Söz konusu dönem öncesine bakıldığında Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun 14. yüzyıldan sonra Habsburg Hanedanlığı tarafından çok da sıkı olmayan (yarı) feodal bir konfederasyona benzer şekilde yönetilmeye başlandığı görülmektedir. 1500'li yılların başından itibaren Katolik kilisesine karşı Alman Martin Luther (1483–1546) ve Fransız Jean Calvin (1509–1564) başta olmak üzere reformcuların fikirlerinin yaygınlaşmasıyla adem-i merkeziyetçi bu yapı içerisinde mezhep kavgaları derinleşmiştir. Mezhep sorunlarını çözmek için 1555 yılında yapılan Augsburg Barışı, her prensliğin kendi bölgesindeki dini (Lutheran ya da Katolik) belirleme anlamına gelen “kimin diyarı, onun dinini” (*cuius regio, eius religio*) ilkesini norm haline getirmiştir. Uzlaşmaya rağmen Calvinizm mezhebi başta olmak üzere farklı inanışlar dışlanmış, Avrupa'nın dini bölünmüşlüğü daha da belirginleşmiştir. Augsburg sonrasında da Katolik Habsburglar, Protestanların mümkün olan her yerde siyasi ve dini güçlerini sınırlandırmaya çalışmışlardır (Gutmann, 1998: 754).

Augsburg Barışını takiben İmparatorluğun sınırlamalarla iktidarı merkezileştirme çabası reformcular, ılımlı Lutherçiler ve daha aşırı Calvinistler arasındaki bölünmeyi nispeten engellemiştir. Augsburg Barışında tanınan seçme hakları ihlal edildiğini düşünenler, Protestan Birliği'ni oluşturmak için 1608 yılında bir araya gelmişlerdir. Buna cevaben ertesi yıl Bavyera dükü I. Maximilian, Katolik prenslerinin çoğunu Katolik Birliği (*Catholic League*) çatısında birleştirmiştir. Bu süreçte tarafsız kalanlar olsa da kutuplaşmalara tarafların dışarıdan destek ihtiyacı kaçınılmazdır. Protestanlar, Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın somut desteklerini elde etmeye daha yakinken; Katolik Almanlar, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun desteği altında Bavyera önderliğinde ve İspanya'ya güvenerek Protestanlara karşı cephe oluşturmuşlardır (Sander, 2003: 99). Osiander da Otuz Yıl Savaşları analizlerinde bir yanda Roma Kilisesi'ne sadık, tüm Hristiyan alemi ve Papa'nın haklarını savunan her ikisi de Habsburg hanedanlığına mensup İmparator ve İspanya Kralı'nın olduğu evrenselci aktörler; karşılarındaysa Danimarka, Hollanda Cumhuriyeti, Fransa ve İsveç'in yanı sıra Alman prenslerinin yer aldığı, Papa otoritesi yerine devletlerin egemenlik haklarını destekleyen aktörleri konumlandırmanın yaygınlığını belirtir. Bununla birlikte ona göre Habsburglarla savaşan aktörler, bizihi tehdit algılayarak savunma amaçlı biçimde savaşa katılmamışlardır (Osiander, 2001: 252). Savaşlar, iki tarafa indirgenemeyecek kadar karmaşık olsa da ilerleyen safhalar da hesaba katıldığında kabaca Bavyeralılar ile Habsburgların Katolik olan Avusturya ve İspanyol kolları karşısında Protestanlar ile onların destekçisi Fransız Bourbonları konumlanmıştır.

Nihayetinde Otuz Yıl Savaşları öncesinde farklı çaplarda çatışmalar baş gösterirken Avrupa'nın geneline yayılan daha büyük gerilim de tırmanmaktadır. Mezhepsel kutuplaşmalara paralel siyasal güç mücadeleleri ortaya çıkan gerilimi beslemektedir. Nitekim Parker, hem Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun sınırları içinde hem de ötesinde, Avrupa'da büyük bir savaşın yakın olduğuna dair kanaatten söz ederek savunmaya büyük harcamalar yapılmaya başladığını belirtir (Parker, 1997: 8). İktidarın merkezileşmesinin önlenmesi için isyan edenler ile siyasal olarak gücü kontrol etme çabaları çatışmaların tetikleyecektir. Aşağıda görüleceği üzere kimi zaman dinsel öğelerin önüne geçen siyasal çıkarlar nedeniyle çatışmalara girift özellikler yüklenirken diğer devletlerin iştirakiyle neredeyse tüm kıtayı etkileyen bir savaş yaşanacaktır.

Bohemya Aşaması ve Katoliklerin Zaferi (1618–1625)

Protestanlar, 1609 yılında II. Rudolph'un çıkardığı Majestelerinin Mektubu (*Letter of Majesty*) adlı fermandan dini özgürlük bağlamında birtakım kazanımlara sahip olmuşlardır (Baykal, 1988: 23–24). Bu geçici zaferi takiben 1612 yılında II. Rudolph aklını kaybedip tahttan uzaklaşırken kardeşi Matthias yönetimi devralmıştır. Matthias, Protestanların kiliselerinin yıkılmasını emredip yenilerinin de inşasını yasaklamıştır (Çoşar, 2000: 82–83). Bu arada Matthias'ın çocuğu olmadığı için varisi aynı zamanda kuzeni II. Ferdinand'ın Haziran 1617'de imparator olacağı kararlaştırılmıştır. Radikal bir Katolik olan II. Ferdinand'ın tahtı devralacak olması, Luther ve Calvin öğretilerini benimseyen Bohemyalı Protestanların endişelerini arttırmıştır.

Beklendiği gibi dini hoşgörü ortamı yaratmayan Augsburg Barışı, 1618 yılına gelindiğinde tamamen bozulmuştur. Lee'ye göre bunun üç nedeni vardır. Bunlardan ilki, II. Rudolph, Matthias ve Bavyera yöneticilerinin karşı reformu güçlendirip Augsburg Barışı'na rağmen Lutherci bölgeleri ele geçirme çabalarıdır. İkinci neden, Augsburg'ta dışlanan Calvinizm'in Palatine'de yayılmasıyla Heidelberg'deki merkezinde gittikçe saldırgan ve Katolik karşıtı tehdit oluşturmasıdır. Son olarak üçüncü nedense İmparatorluğun Çek unsurlarının Bohemya'daki dini temellerini yok etme ve Katolikliği zora dayalı politikalarla yayma çabasıdır (Lee, 2009: 115). II. Ferdinand'ın Bohemya'da Katolikliği yayma girişimleri sürerken 23 Mayıs 1618'de Kont Mathias Thurn önderliğinde bir grup Protestan temsilci Katolik temsilcilerle görüşmek istemiştir. Toplantı isteğinin amacı, Protestanların Mart 1618'de temsilciler heyetine sundukları şikâyetlerinin kabul görmediğini iletip 21 Mayıs 1618 için düzenledikleri toplantının yasaklanmasını şikâyet etmektir (Baykal, 1988: 25). Ancak Hradcany Kalesi'ne vardıklarında çıkan kargaşada Bohemya Kraliyet Konseyi'nin iki yöneticisi ve bir sekreteri protestocularca pencereden aşağı atılmıştır (Bonney, 2002:13). Yaklaşık 21 metrelik (70 fit) bir yüksekliğe sahip pencereden atılan kişiler bu olaydan beklemedik biçimde hafif yaralanarak kurtuldu. Katolikler bu kişilerin melekler tarafından düşüşlerinin yumuşatılarak korunduğunu öne çıkarırken; Protestanlar gübre yığınının düşmeleri neticesinde kurtulduklarını anlatırlar. Prag'da Pencereden Atma (*the Defenestration of Prague*) olarak anılan bu meşhur olay, Bohemya isyanını başlatan ilk kıvılcımdır.

Prag'da yaşananlara rağmen her iki tarafın çatışmaları yürütecek iktisadi araçları kısıtlı olsa da silahlanma ve destek çağrıları gecikmemiştir. Bohemyalı Protestanlar, özellikle İngiltere ve Hollanda ile akrabalık bağları bulunan Palatine Dükası Elektör V. Frederick'i, İmparatorluk seçimlerinden hemen önce, Bohemya Kralı ilan etmişlerdir (Baykal, 1988: 29). Kış Kralı lakaplı genç bir Calvinist olan V. Frederick'in Hollanda Kralı Nassau'lu Maurice'in desteği başta olmak üzere sahip olduğu bağlantılar orduyu takviye ederken Protestan Birliği büyük ölçüde isyancıları desteklemiştir. Bu aşamada Kont Ernst von Mansfield, Katolik kökenli olmasına karşın V. Frederick'in hizmetine girmiştir. Protestanlara İngiltere, Danimarka ve Hollanda'dan yardım yapılması konusunda kendi aralarında müzakereleri devam ederken Kont Ernst von Mansfield ile Christian von Braunschweig ve Georg Friedrich von Baden-Durlach kuvvetleri de V. Frederick'in yanında yer almıştır (Baykal, 1988: 33–34). Ardından Bohemya'daki Pilsen şehri başarıyla kuşatmıştır. Devam eden süreçte Kont Thurn komutasındaki Bohemyalı Protestanlar, Silezya, Lausitz ile Moravya'dakilerin katılmasıyla Nisan 1619'da İmparatorluk kuvvetlerini dağıtarak zor duruma düşürdülerse de Dampierre süvarilerinin II. Ferdinand'ın yardımına gelmesiyle denge bozulmuştur (Baykal, 1988: 28).

1619 yılında Matthias'ın ölümü üzerine beklendiği gibi II. Ferdinand tahtı devralmıştır. Ne var ki, sabit bir ordusu olmayan II. Ferdinand, Bohemya'da çıkan isyanı kendi kaynaklarıyla ortadan kaldıracak bir güçten yoksundur. Bu yüzden Bavyera Dükü I. Maximilian ve kayınbiraderi İspanya Kralı III. Philip'ten yardım istemiştir. Alınan destekle V. Frederick güçleri karşısında Johannes Tserklaes, Count of Tilly (Kont Tilly) komutasındaki Katolik Birliği ordusu 1620'de Prag'ın batısında gerçekleşen Beyaz Dağlar Muharebesinde zafer kazanmıştır (Fulbrook, 2008: 67). Protestanların 11 bin 600 piyade ile 11 bin 400 süvariden oluşan toplamda 23 bin kişilik ordusu karşısında; 18 bin 800 piyade ile 6 bin süvari olmak üzere 24 bin 800 kişilik ordu gücü bulunan Katolikler tecrübeleriyle bu savaşı kazanmışlardır. (Bonney, 2002: 38). V. Frederick'in yenilip Hollanda'ya kaçmasıyla Protestanlar zor duruma düşerken 1621 ve 1624 arasında Palatina'da devam eden Protestan isyanı da başarılı olamamıştır. Böylece ilk evre, Katoliklerin üstünlüğüyle tamamlanmıştır.

Danimarka'nın Savaşa Dâhil Olması (1625–1629)

Bohemya ve Palatina'da süren mücadelelerde Protestanların etkinlik gösterememesi üzerine Danimarka'nın tutumu netleşmiştir. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun prenslerinden biri olan aynı zamanda Holstein Dükü sıfatına sahip Danimarka Kralı IV. Christian, Protestanların savunuculuğuna başlayacaktır (Baykal, 1988: 37; Mortimer, 2004: 6). Kuzeyde güçlü bu otoritenin tarafsızlığı bırakmasında, 1625 yılında Kont Tilly komutasındaki İmparatorluk ordularının Kuzey Almanya'yı istila etmeleri etkilidir (Lee, 2009: 111). Eş zamanlı olarak Baltık kıyılarında İsveç ile rekabet eden IV. Christian, savaşa katılarak toprak kazanma şansı yakalayabilmeyi arzu etmektedir.

Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu, Danimarka'nın müdahalesine kadar, Kont Tilly'nin sevk ve idare ettiği Katolik Birliği ordularıyla savaştırmıştır. Ancak bu güçler Danimarka karşısında yetersiz kalacağından 1625 yılında II. Ferdinand, Katolik Birliği'nin önerisiyle güçlerini artırma yoluna giderek Çek soylu Albrecht von Wallenstein'a paralı askerlerden oluşan bir ordu kurma yetkisi tanımıştır (Parker, 1997: 52). Bu arada İspanya ve Hollanda arasında devam eden savaşta İspanya'yı zayıflatmak amacıyla Hollanda'ya destek veren Fransa ve İngiltere ise Danimarka'yı desteklemeye hazırdır. Danimarka'nın planı 1626 yılından itibaren topyekûn harekete geçmektir. Buna göre Kont Tilly'nin önderlik ettiği birlikler karşısında IV. Christian kuvvetleri; Wallenstein'in ordusuyla da Kont Ernst von Mansfield'in ordusu çarpışacaktır (Baykal, 1988: 39).

Kont Tilly komutasındaki güçler, 1626'da Aşağı Saksonya'da Lutter Savaşı'nda Danimarka kuvvetlerini yenmiştir. Sonraki yıl Wallenstein, Macaristan'dan Silezya'ya geçen Kont Ernst von Mansfield birliklerini yenerek Danimarka Kralı üzerine yönelmiştir (Baykal, 1988: 41). İki yıl süren mücadelelerin ardından IV. Christian ve müttefikleri yenilmiş, Aşağı Saksonya ile Jutland, Kont Tilly ve Wallenstein'in ortak ordusu tarafından işgal edilmiştir (Mortimer, 2004: 6). Bu arada İngiltere ve Fransa arasında başlayan savaş, Danimarka'ya verilen yardımın kesilmesine neden olmuştur. Kayıpların artması üzerine geri çekilen IV. Christian, Temmuz 1629'da Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun işlerine müdahale etmemeye söz verdiği Lübeck Barışını imzalamıştır (Baykal, 1988: 42). Böylece savaşın Danimarka aşaması da Bohemya'da olduğu gibi Katoliklerin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır.

Danimarka'ya karşı elde edilen üstünlük, Katoliklerin Protestanların siyasi ve dini olarak daha fazla sıkıştırılmasına neden olacak gelişmeleri doğurmuştur. II. Ferdinand, Protestanların gücünü iyice kırmak için Mart 1629'da "Tanzim Fermanı" (*Edict of Restitution*) olarak anılan belgeyi çıkarmıştır (Mortimer, 2004: 7; Parker, 1997: 97). Eskiye dönüş fermanı olarak adlandırılan bu belge, 1552 Passau Mütarekesi'nden bu yana Katoliklerin kaybettiği toprakların iade edilmesi, Katoliklik ve Luthercilik dışında Hristiyanlık mezheplerinin yasaklanmasını içermektedir (Baykal, 1988: 44). Sonuçta bu evrede Calvenizm yasaklanırken Protestanlar şimdikiye değin elde ettikleri kazanımları büyük ölçüde kaybetmişlerdir.

Gustavus Adolphus ile İsveç Müdahalesi (1630–1635)

1630 yılına gelindiğinde dini ve siyasi hakları üzerindeki kısıtlamalar zirveye ulaşan Protestanlar, artık kesin yenilginin eşiğindedir. Katoliklerin kazandığı zaferler ile tek taraflı çıkarılan Tanzim Fermanı İmparatorluk içerisindeki rakipleri etkisiz hale getirmiştir. Buna karşılık General Wallenstein'in Danimarka'nın yenilişi sonrası Baltık Denizi'ne doğru yönelmesi İsveç'i harekete geçirmiştir. Bu kez II. Ferdinand'ın tüm bölgeye hâkim olabileceği girişimini engellemek amacıyla İsveç kralı II. Gustavus Adolphus sahneye çıkmıştır. Baltık Denizi'nde Protestan egemenliğini korumak isteyen Kuzeyin Aslanı lakaplı Adolphus, savaşa dâhil olarak aynı zamanda geleneksel rakibi Katolik Polonya'ya da karşı durmak istemektedir. Bununla birlikte Ringmar, İsveç'in 1630 yılında Otuz Yıl Savaşları'na katılmasında çıkarılardan ziyade kültürel ve kimlik unsurlarının korunmasının ön plana çıktığı bir süreç işlediğini iddia eder (Ringmar, 1996: 93–186). Adolphus'un dini ve stratejik temele dayanan planı, Katolik toprakların fethedilerek İsveç denetimi altında Protestan devletlerini kapsayan bir konfederasyonun kurulmasını içermektedir (Lee, 2009: 112).

1630 yılında Adolphus'un Pomeranya'yı işgal etmesiyle İsveç mücadelelere aktif biçimde katılmıştır. İsveç ordusu Nisan 1631'de Brandenburg'a doğru hareket etmiş; ancak 20 Mayıs'ta ele geçirilen Magdeburg şehrinin yağma, şiddet ve katliamlara maruz kalmasına engel olamamıştır (Parker, 1997: 88). Bu arada Fransa ile Habsburg gücünü durdurmak gibi müşterek hedef, İsveç'in Fransa ile hareket etmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda 1631 yılında yapılan Barwalde Antlaşması ile İsveç, Fransa'dan yardım almaya başlamıştır (Baykal, 1988: 49). Hollanda'nın da desteği sonrası Adolphus, Protestanlar lehine çabuk sonuçlar elde etmeye başlamıştır. Kont Tilly komutasındaki İmparatorluk ordularını 17 Eylül 1631'de Leipzig yakınlarındaki Breitenfeld'de yapılan meydan muharebesinde ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (Baykal, 1988: 50; Bonney, 2002: 44). Breitenfeld, muharebesinde Kont Tilly'nin 31 bin askerine (21.400 piyade 10 bin süvarisi) karşılık; İsveç ve Sakson müttefiklerinin 40–42 bin askeri (yüzde 75'i Alman ve İskoç paralı askerlerden oluşan 14,842 piyade, 8.064 süvarili İsveç ordusu ile 13 bin piyade ve 5.225 süvarinin olduğu Sakson ordusu) bulunmaktadır (Bonney, 2002: 44). 1631 yılının sonuna doğru Sakson müttefikleri Prag'ı kontrol altına alırken; Mainz ve Bavyera sınırındaki topraklara sahip olan İsveç, 1632 yılı ilkbaharında İmparatorluk ordularını Yağmur Muharebesinde bir kez daha yenerek, Münih de dâhil olmak üzere Bavyera'yı işgal etmiştir (Mortimer, 2004: 7).

Breitenfeld mağlubiyetinden kısa bir süre sonra Kont Tilly aldığı yaralar nedeniyle hayatını kaybederken, 1630 yılında görevden alınmış olan Wallenstein, gelişmeler üzerine iki yıl sonra II. Ferdinand tarafından geri çağırılmıştır. Wallenstein, ilk etapta İsveç ordusunu kuzeye sürmeye çalışarak ittifakları kırmayı denemiştir. Ancak Kasım 1632'deki Lützen Savaşı'nda İsveç ordusu, İmparatorluk ordusunu bir kez daha yenmiştir (Baykal, 1988: 54–55). Lützen Savaşı sırasında çarpışan orduların büyüklükleri birbirine yakındır. 18.996 kişilik İsveç kuvveti, 12.786 piyade ve 60 top ile 6.210 süvariden oluşurken; daha sonra Pappenheim'in 2.300 süvari kuvvetiyle takviye edilecek İmparatorluk kuvveti başlangıçta 38 top ile 9.870 piyade ve 6.900 süvari olmak üzere toplam 16.770 kişidir (Bonney, 2002: 48). Adolphus'un hayatını kaybettiği bu muharebe sonrası İsveç ordusu daha evvelki ivmeyi bir daha yakalayamamıştır. Bu arada Wallenstein'in İsveç ve Fransa ile gizli görüşmelere başladığı, İmparatora karşı isyan çıkarmaya hazırlandığı gibi söylentiler, 1634 yılında suikasta uğrayarak öldürülmesine neden olmuştur. Wallenstein'dan sonra İmparatorluk ordularının başına II. Ferdinand'ın oğlu III. Ferdinand geçirilirken İsveç ordusu Eylül 1634 yılında Nördlingen'de yenilgiye uğramıştır (Mortimer, 2004: 8). Adolphus sonrası oluşan güç boşluğu nedeniyle alınan

yenilgiler üzerine Mayıs 1635'te yapılan Prag Antlaşması, İsveç'in kuzeydeki konumunu oldukça sarsarken yeni Protestan ittifaklarının önüne de set koymuştur (Bireley,1976: 31–70).

Fransa'nın Savaşa Katılması Sonrasındaki Gelişmeler (1635–1648)

Adolphus'un ölümü ve Prag Antlaşması'nın yarattığı tablo bir süredir Habsburg hegemonyasına karşı Protestan güçlerle ittifaklar ağı kurarak vekalet savaşı yürüten Fransa'yı rahatsız etmiştir. Aslında Fransa ile Habsburglar arasındaki rekabet, Habsburgların 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'nın büyük bölümünde yayılarak Fransa topraklarını çevrelemesiyle başlamıştır (Lee, 2009: 110). Bu dönemde Bourbon hanedanlığı tarafından yönetilen Fransa, 1624'ten itibaren Protestanlara para, silah ve malzeme göndererek verdiği desteklerle zaten çatışmaların içerisindeydi. Fransa Kralı XIII Louis'in (1610–1643) başbakanı konumundaki Kardinal Armand de Richelieu, İspanya'nın ilerleyişinin önüne geçip Avusturya Hanedanlığına son vermek gibi iki temel hedefinin yanında İmparatorluk sınırları içerisindeki İspanyolların sahip olduğu toprakları ele geçirmeyi hedeflemiştir (Lee, 2009: 111). Ayrıca Richelieu, devam etmekte olan Hollanda'nın İspanya'ya karşı savaşını da maddi olarak desteklemiştir.

Fransa'nın paralı asker komutanlarından Bernhard de Saxe-Weimar ile anlaşılıp 1635 yılından itibaren doğrudan İspanya'ya savaş açmasıyla Otuz Yıl Savaşları'nın son aşaması başlamıştır. 1637 yılına kadar geçen sürede Fransız ordusunun yetersizlikleri nedeniyle aleyhine gelişmeler yaşanmasına rağmen 1640'lı yıllardan itibaren durum tersine dönmüştür. 1642 yılında Fransa'da Richelieu'nun ölümü ilerleyişi yavaşlatsa da ilerleyen süreç Fransa lehine işlemiştir. Fransa, bu süreçte yakın zamanda taç giyen XIV Louis ve başbakanı Kardinal Mazarin tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu arada o zamana değin hiçbir uzlaşma sergilemeyen II. Ferdinand, 1637 yılında hayatını kaybederken yerine daha ılımlı olan oğlu III. Ferdinand gelmiştir.

Mayıs 1643'te Rocroi Muharebesi'nde İspanyollar Fransızlara kuzey Fransa'da ciddi biçimde yenilmişlerdir (Asch, 1997: 134). 1645'te Jan-kov ve ikinci Nordlingen muharebelerinde de benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır. İsveç'in ve Fransa'nın art arda gelen başarıları İmparatoru kaçınılmaz olarak barış yapmaya zorlamıştır (Mortimer, 2004: 8). Bu kapsamda "sondağ görüşmeleri" şeklinde temaslar olsa da yaklaşık üç yıl süren müzakereler sonunda önemli noktalarda uzlaşma sağlanarak, Münster ve Osnabrück'te barış yapılmıştır (Münkler, 2010: 81). 24 Ekim 1648'de nihai hali verilen Westphalia Antlaşmaları da tarafların yorgunlukları nedeniyle savaşa devam edemeyeceği ve tam bir yenilgiyi kabul edemedikleri sırada yapılan eşzamanlı görüşmelerde ortaya çıkan metinlerin birleşmesinden oluşmaktadır.

Westphalia Antlaşmaları: Otuz Yıl Savaşları'nın Siyasi Sonuçları

Yukarıdaki aşamalarda görüldüğü üzere Habsburg ile Baviera ittifakının Protestanları bastırmak için uyguladığı karşı reform ile bu baskıcı hareketlere direnen Protestan blok ile destekçilerinin ortaya çıkardığı hesaplaşma iktidar rekabetini doğurmuş ve farklı aşamalar sonunda bir uzlaşma ihtiyacı doğmuştur. Büyük muharebelerin yaşandığı Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren anlaşmalar bütünü olan Westphalia Antlaşmalarını oluşturan barış görüşmelerinde de uyumsuzlukların giderilmesi ve güç dengesinin yeniden tesis edilmesi ana eksen olmuştur. Müzakerelerde bölgesel sınır düzenlemeleri yanında tali diplomatik konular ele alınmıştır. İsviçre Konfederasyonu ile Hollanda Cumhuriyeti'nin egemen devletler olarak tanınmaları tartışılarak karara bağlanmıştır (Tilly, 2001: 282). İspanya ve Hollanda arasında 1568'den beri devam eden Seksen Yıl Savaşları olarak bilinen uzun soluklu mücadeleleri de sonlandıran barış ile İspanya, Hollanda'nın bağımsızlığını resmen tanımıştır. İspanya, Hollanda'nın egemenliğini tanımamasına karşın Westphalia'da barışamadığı Fransa ile savaşını sürdürecektir. İki ülke arasındaki savaş, 1659 yılında Pirene Barış Antlaşması ile Fransa lehine sona erecektir. (Baykal, 1988: 13; Mckay ve Scott, 2011: 19–23). İsveç, Fransa ve müttefiklerinin lehine sınır düzenlemeleri yapılırken birbirinden ayrı siyasal birimler haline dönüşürülen Alman prensliklerine bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Kısıtlamalar, prensliklerin rızası dışında İmparatorluğun kanun koyma, vergi ve asker toplama, savaş ilan etme, barış antlaşması yapma gibi eylemleriyle ilgilidir (Sander, 2003: 100). Bununla birlikte Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu içerisindeki prenslikler, İmparatorluğa karşı olmamak şartıyla artık kendi aralarında veya diğer yabancı devletlerle ittifak yapabileceklerdir (Baykal, 1988: 72; Fulbrook, 2008: 73).

Müzakereler sırasında en zorlu tartışmalar ise dini alanlardaki hususlarda yaşanmıştır. Westphalia ile kralın kendi alanı içinde egemen olduğu ve başka birinin siyasi iradesine tabi olmadığı anlamına gelen "*regno suo'da rex est imperator*" ilkesi yanında krala, krallığında hangi dinin uygulanacağını belirleme yetkisi veren ve dini gerekçelerle diğer devletlerin iç işlerine müdahaleyi yasaklayan "*cuius regio, eius religio*" ilkesi temel alınmıştır (Griffiths ve ark. 2008: 246–247). Halk için 1624 tarihi öncesinde sahip olduğu mezhebe bağlı kalınması; ancak bu tarihten sonra yapılan değişiklikler bakımından ibadet, medeni hak vs. gibi durumlar için eşitlik tanınması kararlaştırılmıştır (Baykal, 1988: 72). Böylece Augsburg'ta dışlanan Calvinizm mezhebi de artık İmparatorluk tarafından tanınmıştır. Savaşlarda görece herhangi bir tarafta bulunmayan Papalık, sekretarya ve arabulucu misyonuyla barış konferanslarına katılmıştır. Antlaşma doğal olarak Papa tarafından hükümsüz ilan edilmiştir. Papa'nın onayının alınmaması, o zamana kadar oluşan teamüller açısından önemli bir değişimi simgelemektedir. Böylece Katolik Kilisesi ve Papa'nın etki alanı kısıtlanırken dini grupların siyasi meseleler üzerindeki işlevlerini azaltacak bir yol izlenmiştir.

Westphalia uzlaşmasına kadar geçen süreçte savaşlar tarafların toplumsal ve ekonomik yapılarında büyük bir yıkıma yol açmıştır. Savaşlarla eşzamanlı görülen kıtlık ve salgın hastalıklar insan kaybını ciddi düzeyde artırmıştır. Salgın kaynaklı ölümlerin yanı sıra doğum ve ölüm oranlarının tam kayıtlarının bulunmaması, tam ölüm sayılarının belirlenmeyi zorlaştırmaktadır (Kamen, 1968: 38). Avrupa'da büyük devletlerin yaptıkları savaşlardaki kayıpları gösteren bir listede Otuz Yıl Savaşları'nda 2 milyon 71 bin kişinin yaşamını kaybettiği aktarıldıktan sonra göç unsuru dışarıda bırakılıp siviller ve bütün güçler dahil edildiğinde Otuz Yıl Savaşları'nda esas ölüm sayısının 5 milyon gibi bir rakama ulaşabileceğini iddia edilmektedir. (Tilly, 2001: 280–281) Toplam ölüm sayısını saptamak mümkün olmasa da bu savaşlar sonunda Avrupa'nın nüfusu ciddi oranda azalmıştır. Savaşlar esnasındaki yağma ve talanlar tarafların zayıflarını artırmıştır. Ayrıca savaşın finansmanını sağlayabilmek için ağır vergilendirmelerin yarattığı ciddi bir ekonomik yük de vardır. Buna ilaveten kırsal alanda tarım ve üretimin durmasıyla kıtlık yaşanmıştır. Sürecin yarattığı yıkıntı bölünmüşlüğe yol açacak biçimde en çok da Alman yoğun nüfuslu

alanları etkilemiştir. Çatışmaların çoğunlukla Alman köy ve kasabalarında geçmesi bölgenin ekonomisi üzerinde uzun yıllar sürecek bir etki bırakmıştır. Lee'ye göre savaşlardan önce de Almanlar ekonomik olarak gerileme içerisindeydi; ancak savaşlar ekonomik gerilemeye ivme kazandırmıştır (Lee, 2009: 120). Benzer şekilde Rabb da Alman ekonomisinin 1618 öncesinde bir düşüş içerisinde olduğunu, sendeleyeni ekonomiye savaşın darbe vurduğundan söz eder (Rabb, 1962: 40). Diğer taraftan Kamen ise o dönem için siyasi ve ekonomik bütünlük gösteremeyen tek bir Almanya'dan söz edilemeyeceği gibi Almanca konuşulan topraklarda tek bir ekonominin olmaması nedeniyle etkilerinin de farklılaştığını dile getirmektedir. (Kamen, 1968: 44–45).

Westphalia'da barış için izlenen yöntemle diplomatik açıdan da savaşların sona erdirilmesi usulleri açısından da yeni bir gelenek ortaya çıkmıştır. Buna göre 1789'a kadar Avrupa'daki uyuşmazlıklarda Westphalia Antlaşmaları önemli bir referans olurken her devletin kendi dinine sahip olarak katıldığı genel kongrelerin toplanması teamül olacaktır (Mckayve Scott, 2011: 18–19). Westphalia ile siyasal olarak hoşgörü ve tolerans içeren normlar çerçevesinde din unsurunun Avrupa'da ittifakların belirlenmesinde artık daha az rol oynayacağı bir düzen getirilmektedir. Antlaşma sonrası Avrupa'daki mücadeleler sonlanmasa da Avrupa siyasetinde güç unsuruna dayalı yeni bir denge oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Sonuçta söz konusu süreç orta vadede Almanların bölünmüşlüğüne ve Fransa'nın ise nispeten yükselişine yol açacak gelişmelerin de başlangıcıdır (Sander, 2003: 101).

Otuz Yıl Savaşları'nın Askerî Düzeni ve Etkileri

Otuz Yıl Savaşları'nın farklı safhalarında da görüldüğü üzere topyekûn bir mücadeleye dönüşen savaşlar, emsallerinden çok farklı olmasa da hem tarafların askerî örgütlenmesi hem de savaşların yürütülüşü bakımından bazı yönleriyle ayırt edici niteliklere sahiptir. Birden çok muharebenin eş zamanlı yürütüldüğü dönemde başta İmparatorluk ve onun yarı özerk siyasal birimleri ile karşıtlarının sürekli ordulardan oluşan bir askerlik sistemi bulunmamaktadır. Bunun yerine ordular, daha çok her sınıf halktan gelen hatta "evsiz barksız" olarak nitelenen paralı askerlerden teşkil edilmiştir (Baykal, 1988: 19). Askerlerin sevk ve idaresini sağlayabilecek kaynaklar bulmak zor olduğundan "genel taşeronlar" olarak da nitelenen araçlara ihtiyaç duyulmaktadır (Tallett, 2017: 137). Tilly, aracılık-komisyonculuk olarak nitelediği dönemlerde (1400–1700) sözleşmeyle kurulan paralı askerlik uygulamasının Avrupa'da yaygınlığına dikkat çekmektedir (Tilly, 2001: 100). Bu dönemde genellikle zengin soylular askerleri eğitmek, beslemek ve silahlandırmak için harcamalar yaparak aracılık işlerine soyunmuşlardır. Örneğin Parker, sayısı 300'ü aşan araçlardan biri olan Wallenstein'in 1625'te ve 1631–1632'de iki ayrı savaşta Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu için 25 bin kişilik bir ordu topladığını; bir başka aracı Bernhard de Saxe-Weimar'ın ise 1635'te 18 bin kişilik bir orduyu Fransızlara tahsis ettiğini dile getirir. Parker, ayrıca 1639'da Bernhard'ın ölümüne kadar araçlar tarafından yurtdışından toplanan yabancı birlikler Fransız ordusunun (yaklaşık 125 bin asker) yüzde 20'sini oluştururken; savaşların sonunda ise 70 bin kişilik İsveç ordusunda İsveçlilerin sayısının sadece 18 bin olduğunu aktarmaktadır (Parker, 2014: 166).

Her ne kadar deneyimli olursa olsunlar araçlar ve paralı askerlerle yürütülen savaşlar bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bir kere, paralı askerlerin cephele sürülmesi maliyetli bir iş olduğundan finansman zorlukları yaşanmıştır. İletişim ve ulaşım olanaklarının kısıtlılığı denetimini zorlaştırdığı gibi büyük orduları sahada tutmanın maliyeti yüksektir. İkinci olarak, askerlerin ücretlerinin ödemelerinde yaşanan sıkıntılar kolayca saf değiştirmelerine neden olmuştur (Çoşar, 2000: 82). Kaptan Sydnam Poyntz gibi bu süreçte taraflarını bir kereden fazla değiştirenler de vardır. (Parker, 1997: 167). İnanç bakımından türdeş olmayan askerler sadece yetenekleri oranında o dönemki ihtiyaçları karşılayacak düzeyde savaştaki ganimet ve yağmaların devamlılığına göre taraflara bağlılıklarını sürdürmüşlerdir (Baykal, 1988: 20). Öyle ki savaşlar sırasında karşılaşılan yenilgi askerleri savaştan alıkoyabilmiş, hatta kendilerine sunulan imtiyazlar kontrolden çıkabilmiştir. Tüm bunlar muharebelerin kumanda edilebilmesi için birlikteliği sınırlarken denetimsiz askerî grupların ani ve kontrolsüz çarpışmalarına da yol açmıştır.

Söz edilen koşullarda savaşlara katılan orduların büyüklüğünü, gücünü ve kapasitesini belirlemek kolay değildir. Asch, böyle bir sistemde kâğıt üzerinde yer alan asker sayısı ile askerî teşkilatın yapısının yanıltıcı olduğunu söyler. Çünkü sorumlu komutanlar birliklerinin sayılarını alacakları erzak, cephane ve asker maaşı üzerinden tam kadro gösterip aradaki farktan kazanç elde etmektedirler (Asch, 2003: 64). Bu belirsizlik, tarafların savaşlardan çabuk sonuçlar alamamasına yol açmıştır. Kuşkusuz, çatışmalarının son bulmamasında II. Ferdinand'ın her aşamada taviz vermez tutumunun önemli payı vardır. Barışı sağlamanın taraflarca acil görünmediğini dile getiren Lee, çatışmaları uzatan başka bir nedenin 1632 yılında cephede hayatını kaybeden II. Gustavus Adolphus'un ölümüne kadar idare ettiği disiplinli ordu bir yana, askerî disiplinsizliği neden olarak gösterir. Ona göre güçlerin nispeten dengeli dağılmış olması üstün tarafı belirlemeye yetmezken; katılımcıların çokluğu savaşların iç içe geçmiş karmaşık konular içermesine yol açmıştır (Lee, 2009: 116). Diğer yandan Münkler'in de dikkat çektiği gibi geriye düşen tarafın dış desteğe başvurması ya da yeni askerî birliklerini takviye etmesine rağmen üstünlük sağlayamaması, kendi askerî kuvvetlerinin bütünlüğünü bozmadan karşı tarafı ekonomik olarak yıpratma/tüketme biçiminde bir stratejiye yöneltmiştir. Çatışmalarda tarafların düşmanlarının silahlı kanadıyla çarpışmaktan öte, ağırlıklı olarak sivil halka yönelik talan, yağma ve el koyma eksenli bir sürecin yaşandığını belirten Münkler'e göre savaşlar bir kere başladıktan sonra ortaya çıkan gelişmeler tarafların savaş araçları ve stratejileri açısından değişikliklere neden olmuştur. Başlangıçta planlanmamış olsa da ilerideki safhalarda taraflar çatışma alanlarında net bir üstünlük sağlayamadıklarından birbirlerinin toprakları üzerine seferler düzenlemeyi tercih etmişlerdir (Münkler, 2010: 74–76). Münkler'e göre ayrıca İspanyol, İsveç ve İskoçların katkılarıyla oluşan yeni birliklerle İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın maddi yardımları savaşların uzun sürmesinde etkilidir (Münkler, 2010: 80).

Aslında Otuz Yıl Savaşları sırasında dini bağlılıklar etkili olduğunda savaşanlar, karşı tarafın tamamen yok edilmesine yöneldiği izlenmektedir. Böyle durumlarda şiddetin boyutunun yüksek olması bunu kanıtlar niteliktedir. Ne var ki dini aidyetler önemli olsa da savaşlar devam ederken her zaman belirleyici olmamıştır. Tarafsız aktörler olduğu gibi dini bağlılıklarından dolayı bir araya gelmeyeceği düşünülen aktörler iş birliği yapmıştır. Otuz Yıl Savaşları'nın farklı safhalarında görüldüğü üzere Katoliklerin yönettiği Fransa, Protestanların üstünlüğü sağladığı Danimarka ve İsveç'le güç birliği yapıp Katolik Habsburglarla mücadele etmiştir. Fransa bu stratejik yaklaşımıyla rakibi Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun parçalanmışlığından elde edeceği pragmatik kazanımları hesap etmiştir. Yine daha önce

belirtildiği üzere Katolik Kont Peter Ernst von Mansfield, Protestanlar için savaşmıştır. Karşıt mezheplerle birlikte hareket etme girişimleri bu derece yaygınken aynı mezhebe mensup olmalarına karşın gidişata göre çıkarları uyuşmayan aktörler de vardır. Fransa ile İspanya arasındaki 1610–1624 arasındaki gerilimler, Lutherci Danimarka ile İsveç ilişkileri, Bavyera Dükü ile Avusturya Habsburgları arasındaki görüş ayrılıkları, Saksonya elektörünün Calvenistlerle mesafeli davranarak Habsburg yanlısı olması gibi aynı mezhebe mensup tarafların çekişmesinin savaş sırasında bir istisna olmadığını göstermektedir (Asch, 2003: 57).

Otuz Yıl Savaşlarında kullanılan strateji ve taktikler eski ve yeninin karışımı görünümündedir. Bir yandan, komutanlar hâlâ süvari hücumları ve piyade teşkileri gibi geleneksel yöntemlere güvenirken diğer yanda ateşli silahlar ve toplar gibi yeni teknolojileri de denemeye başlamışlardır. Otuz Yıl Savaşları sırasında askerî stratejideki en önemli gelişmelerden biri “saha ordusu”nun yükselişidir. Geçmişte ordular büyük ölçüde durağan olup garnizonlar veya kalelerde konuşlanmışken Otuz Yıl Savaşları, sürekli hareket halinde olan, düşmanlarını alt etmeye ve yenmeye çalışan manevra kabiliyeti yüksek orduların yükselişini getirmiştir. Bu yeni savaş tarzı, yeni bir tür taktik gerektirmiştir. Komutanların artık sabit mevzileri savunmak yerine manevra ve esnekliğe odaklanmaları gerekiyordu. Bu, ateş gücünü en üst düzeye çıkarmak için tasarlanan “doğrusal oluşum” gibi yeni taktiklerin geliştirilmesine yol açmıştır.

Otuz Yıl Savaşları'nın yaşandığı dönemde piyade, süvari ve topçuların koordineli biçimde idare edilmesine dayanan bir savaş yürütme biçimi yerleşmeye başlamıştır. İsviçre kargılı piyadeleri saldırıları karşısında 1500'lü yılların ortalarından itibaren sayıları 3 bini bulan ve kare biçiminde bir savaş düzenini önceleyen “*tercio*” adlı seçkin İspanyol piyadeleri (Jorgensen ve ark. 2006: 13–15) mızrakçılar ile kanatlardaki arkebüzçüler/silahşörler aracılığıyla süvarilerin yoğun olduğu gruplara karşı savaşmaya başlamıştır. Daha sonra Hollanda ve Fransa tarafından da benzer bir düzen uygulamaya geçirilmiştir. Yine savaşlardan bir süre önce ateşli silahlar ve görece yavaş tırıs (kısa adımlarla) yapılan birleşik bir süvari saldırısı niteliğindeki “*caracole*” taktiği de önceki süreçte yoğun biçimde kullanılmıştır. Savaşlar sırasında kimi zamansa tam ölçekli süvari hücumlarına da başvurulmuştur. İyi eğitilmiş ve disiplinli birliklere ihtiyaç duyulan *caracole* taktiğine karşı Adolphus, hücum sırasında, en kısa mesafeden yalnızca ön sıranın ateş etmesine izin veren, ardından süvarilerin düşmanla kılıç ve tüfeklerle yüz yüze çarpışmaya başladığı yöntemi getirmiştir (Cooper, 1971: 219). Nitekim Adolphus'un ordusunu öne çıkaran, piyadenin topçuyla ve süvarinin hem tüfekçiler hem de hareketli topçuyla yaptığı ortak harekattir (Asch, 2003: 61). Öyle ki, Eylül 1631'deki Breitenfeld Muharebesi'nde piyade, disiplin ve ateş gücü üzerinden kazanılan zafer, sonradan taktik ve stratejik açıdan İmparatorluk ordusu tarafından da kopyalanmıştır (Parker, 2014: 176).

Uzun mesafeleri aşmayı gerektiren Breitenfeld, Lützen, Nördlingen gibi büyük meydan savaşlarının yaşandığı Otuz Yıl Savaşları, çok ileri bir teknolojinin kullanıldığı savaşlar değildir. Ancak piyadelerin profesyonelleşmesi ile kuşatma becerilerinin gelişmesiyle yaşanan ilerlemeler şehir ve kalelerin savunmasını zayıflatmış, daha büyük siyasi birimlerin gerekliliğini gündeme getirmiştir (Brown ve Ainley, 2006: 58). Bu kapsamda Avrupalıların Otuz Yıl Savaşları'ndan dersler çıkardığını belirten Knutsen'e göre bu derslerden ilki, dini alandaki uyuşmazlıkların artık sonlandırılması gerektiği üzerine fikir birliği olurken; ikincisi ise paralı askerlerle yürütülen bir savaşın tehlikelerini görmeleridir (Knutsen, 2006: 120–121). Nihayetinde baskın, yağma ve talanların sıkça görüldüğü mücadelelerde çatışmaların şiddeti yoğun olmuş, taraflar birbirlerine karşı kesin bir askerî üstünlük sağlamalarını zorlaştıran koşullarla yüz yüze kalmışlardır.

Dünya tarihinin Avrupa merkezli tahayyül edilmesini tartışmaya açmak bakımından Otuz Yıl Savaşları ve sonuçları üzerinden gelişen ön kabullere kaynaklık eden sürecin anlaşılması oldukça önemlidir. Otuz Yıl Savaşları, Katolik ve Protestan karşıtlığına dayalı dini rekabet başta olmak üzere ekonomik, siyasi ve askerî sorunların iç içe geçtiği 17. yüzyıl Avrupa'sında gerçekleşmiştir. Şiddet, kıtlık ve salgın hastalık gibi toplumsal kırılmalara yol açan savaşların hem dışsal anlamda Avrupa'daki gerilimlerden hem de Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun içinden kaynaklanan yönleri olduğu görülmektedir. Siyasi ve askerî üstünlüğün taraflar ve destekçileri arasında el değiştirdiği aşamalar sonunda Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nu oluşturan devletlerin ayrı birimler olarak kendi yönetsel yapılarını kurmalarına ilişkin alt yapı oluşmuştur. Habsburg etkinliğinin kırılmasına, İspanyol gücünün zayıflamasına ve Alman nüfusuna ciddi azalmaya yol açan bu savaşlarda sahada kazanan açısından kesin ve net bir zaferden söz edilememektedir. Kazananı tam belirgin olmasa da Otuz Yıl Savaşları'nın siyasal ve askerî olarak nispeten Fransa ve stratejik olarak desteklediği Protestan müttefiklerinin lehine sonuçlar ürettiği anlaşılmaktadır.

Otuz Yıl Savaşları'nı askerî olarak önemli kılan hem mücadelelerin yürütülme biçimleri hem de dönemin askerî örgütlenmesi açısından belli ölçülerde kendine has özellikler taşımasıdır. Çok sayıda lider, ittifak ve komutan içeren çatışmalarda bireysel hırs ve çıkarlar ön planda tutulmuş hatta bunlar kimi zaman dinsel çıkarların önüne geçmiştir. Bunlarla birlikte askerî girişimci ya da aracı olarak bilinen kişilerin kurduğu çoğunlukla paralı askerlik sistemine dayalı ordular savaşın finansmanı, vergilendirme ve süreklilik hususunda aksaklıklar çıkarmıştır. Tarafların kimi zaman birbirinden kopyaladığı saldırı odaklı taktiklerle gerçekleşen meydan savaşlarında ideolojiden öte mali kazançlarla motive olan paralı askerlik düzeni çatışmaların seyrini belirlemiştir. Sonuçta da düzenli ve sürekli ordunun önemli ve gerekli olduğuna yönelik bir zemin savaşlar sonunda belirginleşmiştir. Egemenliğin sürdürülebilirliği açısından da askerî güç önemini kaybetmemiştir.

Otuz Yıl Savaşları'nı siyasal olarak önemli kılan ise bu savaşların uzun bir zaman sonra devlet temelli uluslararası sistemin temelini oluşturduğunun yaygın biçimde kabul edilmesidir. Günümüzde modern uluslararası ilişkilerin yapısına dair algılarımızı şekillendiren söz konusu kabuller, bu savaşlar sonunda Avrupa'da siyasal düzlemde Westphalian devletler sistemi olarak anılacak modeli ortaya çıkarmıştır. Çalışmada görüldüğü üzere Otuz Yıl Savaşları sonunda Katolik Kilisesinin ve Papa'nın siyasetteki etkisinin azaltılmaya çalışılarak dinin siyaseti kutuplaştırmasının önüne geçmeyi hedefleyen idari ve hukuksal bir uzlaşya varılmıştır. Bunun yanında egemenliğin önceki süreçten kopuşuna dair tasarlanan değişimler olsa da bunların savaş sonunda hemen gerçekleşme ihtimali zayıf kalmıştır. İspanya ve Fransa arasında devam eden savaşın gösterdiği üzere iktidar rekabeti son bulmadığı gibi gücü dengelemeye dayalı arayışlar da son bulmamıştır. Egemenliğin daha sonra birçok dönüşüm geçirdiği tarihsel evreler savaşın sonuçlarına dair kabullerle her zaman aynı paralelde olmadığını göstermektedir. Bu nedenle söz konusu savaşların siyasal ve askerî sonuçlarının Westphalia'ya dair tartışmalarla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared no competing interests.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Asch, R. G. (2003). "Otuz Yıl Savaşları Dönemi", Jeremy Black (Ed.), *Top, Tüfek ve Süngü; Yeni Çağda Savaş Sanatı* (çev. Yavuz Alogan), Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 52-75.
- Asch, R. G. (1997). *The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618-48*, Macmillan Publishers Limited, New York.
- Baykal, B. S. (1988). *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Bireley, R. (1976). "The Peace of Prague (1635) and the Counterreformation in Germany", *The Journal of Modern History*, C. 48, S. 1, s. 31-70.
- Bonney, R. (2002). *Essential Histories The Thirty Years War 1618-1648*, Osprey Publishing, Oxford.
- Brown, C. ve Kirsten A. (2006). *Uluslararası İlişkileri Anlamak* (çev. Arzu Oyacıoğlu), Yayın Odası, İstanbul.
- Cooper, J. P., der. (1971). *The New Cambridge Modern History: Volume 4, The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/49*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Çoşar, F. M. (2000). *Din Savaşları*, Büke Yayıncılık, İstanbul.
- Falk, R. A. (2005). Dünya Düzeni Nereye? *Amerikan Emperyal Jeopolitikası* (çev. Neşenur Domaniç, Nusret Arhan), Metis Yayınları, İstanbul.
- Fulbrook, M. (2008). Almanya'nın Kısa Tarihi (çev. Sabri Gürses), *Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi*, 4. Baskı, İstanbul.
- Griffiths, M. ve ark. (2008). *International Relations: The Key Concepts*, Second Edition, Routledge, London, New York.
- Gutman, M. P. (1988). "The Origins of the Thirty Years' War", *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 18, S. 4, The Origin and Prevention of Major Wars, s. 749-770.
- Jorgensen, C. ve ark. (2006). *Fighting Techniques of the Early Modern World: Equipment, Combat Skills, and Tactics 1500-1763*, St. Martin's Press, New York.
- Kamen, H. (1968). "The Economic and Social Consequences of the Thirty Years' War", *Past & Present*, S. 39, s. 44-61.
- Knutsen, T. L. (2006). *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi* (çev. Mehmet Özyay), Açılım Kitap, İstanbul.
- Lee, S. J. (2009). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789* (çev. Ertürk Demirel), Dost Kitapevi, 3. Baskı, Ankara.
- Mckay, D. & Scott, H. M. (2011). *Büyük Devletlerin Yükselişi, 1648-1815* (çev. Eşref Bengi Özbilen), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Mortimer, G. (2004). *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618-48*, Palgrave Macmillan, New York.
- Münkler, H. (2010). *Yeni Savaşlar* (çev. Zehra Aksu Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Osiander, A. (2001). "Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth", *International Organization*, C. 55, S. 2, s. 251-287.
- Özlük, E. (2012). *Uluslararası İlişkilerde Devlet: Tanım, Teori ve Devlet İstisnacılığı*, Çizgi Yayınevi, Konya.
- Parker, G. der. (1997). *The Thirty Years' War*, Second Edition, Routledge, London, New York.
- Parker, G. (2014). *Cambridge Savaş Tarihi* (çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Poggi, G. (2005). Modern Devletin Gelişimi, Sosyolojik Bir Yaklaşım, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, 3. Baskı, İstanbul.
- Polišenský, J. V. (1954). "The Thirty Years' War", *Past & Present*, S. 6, s. 34-43.
- Rabb, T. K. (1962). "The Effects of the Thirty Years' War on the German Economy", *The Journal of Modern History*, C. 34, S. 1, s. 40-51.
- Ringmar, E. (1996). *Identity, Interest and Action: A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi, 11. Baskı, Ankara.
- Sutherland, N. M. (1992). "The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics", *The English Historical Review*, C. 107, S. 424, s. 587-625.
- Tallett, F. (2017). "Batı Avrupa'da Askerler, 1500'ler-1790", Erik Jan Zürcher, der., *Askerlik "İşi" Askerî İşgücünün Karşılaştırılmalı Tarihi 1500-2000*, İletişim Yayınları, İstanbul, s.131-162.
- Teschke, B. (2003). *The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations*, Verso, London, New York.
- Tilly, C. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992* (çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara.
- Wilson, P. H. (2008). "The Causes of the Thirty Years War 1618-48", *English Historical Review*, C. CXXIII, S. 502, s. 554-586.

Structured Abstract

In this study, a reevaluation of the developments regarding the military–political process of the Thirty Years' War is included. The Thirty Years' War took place in the 17th century in European geography, where religious rivalries based on Catholic and Protestant opposition and economic, political, and military problems were intertwined. The wars, which witnessed social ruptures such as violence, famine, and epidemics, have many causes arising from the European sociopolitical order of the period and the Holy Roman Empire. Political power struggles parallel with sectarian polarization increased the emerging tension, and extensive field battles that continued at various stages occurred. In general terms, while the Bohemian phase between 1618 and 1625 resulted in the dominance of Catholics, the later involvement of Denmark in the war did not turn the process in favor of the Protestants. After 1630, the balances changed relatively with the Swedish intervention led by Gustavus Adolphus. However, after 1635, Catholic France, which supported the Protestants militarily and politically, changed the main course of the war and took place directly in the war. However, discussing a definite and clear victory for the winner is impossible. The Thirty Years' War ended in favor of France and its strategically supported Protestant allies, although the winner was unclear.

At the end of the phases in which the political and military superiority changed between the parties and their supporters, the infrastructure was formed for the components of the Holy Roman Empire to establish their administration as separate units. The war led to the breaking of Habsburg influence, the weakening of Spanish power, and the severe decline of the German population. In this sense, the prominent military role of the Thirty Years' War is the increase in the influence of the standing armies in the system, thus leading to the prominence of the great powers in the next stage. Even though actors were in an advantageous position after the wars, the military balance of power policies continued in Europe due to the limited options that did not end, and the power competition did not end. Therefore, the Thirty Years' War was a significant turning point in opening the European-centered imagination of world history to discussion.

With these aspects, it is emphasized in the study that many reasons make the Thirty Years' War significant politically and militarily. Considering its military dimension, the Thirty Years' War has its characteristics to a certain extent regarding how the struggles were conducted and the military organization of the period. It was the scene of field battles in which infantry, cavalry, and artillery played vital roles. In conflicts involving many leaders, alliances, and commanders, individual ambitions and interests were prioritized and sometimes even surpassed religious interests. Along with these, armies based mainly on the mercenary system, established by people known as military entrepreneurs or intermediaries, caused disruptions in the financing of war, taxation, and continuity. The mercenary order, motivated by financial gains rather than ideology, determined the course of the conflicts in field wars with attack-oriented tactics that the parties sometimes copied from each other. As a result, the ground of a regular and permanent army became apparent at the end of the wars. Military power has not lost its importance in terms of the sustainability of sovereignty.

What makes the Thirty Years' War politically significant is the widespread acceptance that these wars, after a long time, formed the basis of the state-based international system. At the end of these wars, the assumptions that shape our perceptions of modern international relations today revealed the model that will be known as the Westphalian state system in Europe on the political plane. At the end of the Thirty Years' War, an administrative and legal consensus was reached to prevent religion from polarizing politics by reducing the influence of the Catholic Church and the Pope in politics. In addition, although changes were designed to break the sovereignty of the previous process, the probability of these happening immediately at the war's end remained low. As the ongoing battle between Spain and France shows, the power rivalry did not end, nor did the search for power balancing. The historical phases in which sovereignty subsequently underwent many transformations show that it is only sometimes in line with the acceptance of the results of the war. For this reason, these wars' political and military results should be evaluated with discussions about Westphalia.

Kafkas Cephesi'nde Savaşan Osmanlı Askerlerinin Anılarında Turan İdeali (1914–1918)

The Ideal of Turan in the Memory of Ottoman Soldiers Fighting on the Caucasian Front (1914–1918)

Ersoy ZENGİN

Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tunceli, Türkiye

Department of History, University of Munzur, Faculty of Literature, Tunceli, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 29.05.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 28.07.2023
Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ersoy ZENGİN
E-mail: ersoyzengin@gmail.com

Atıf: Zengin, E. (2024). Kafkas Cephesi'nde Savaşan Osmanlı Askerlerinin Anılarında Turan İdeali (1914–1918). *Turcology Research*, 79, 70–82.

Cite this article as: Zengin, E. (2024). The Ideal of Turan in the Memory of Ottoman Soldiers Fighting on the Caucasian Front (1914–1918). *Turcology Research*, 79, 70–82.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlılık politikasıyla varlığını sürdürmeye çalıştı. Ancak 1912–1913 yıllarında Balkan Savaşı'nda yaşanan yenilgi Osmanlı toplumunda büyük bir travmaya sebep oldu. Artık devletin geleceği için Osmanlılıktan çok Türkçülük politikası gerekli görülüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Turancı politika hayata geçirildi. Gelecekte varlığını devam ettirebilmek için büyük bir Türk kitlesine dayanmak isteyen Osmanlı Devleti, Kafkaslar ve Orta Asya'ya yöneldi. Ölüm, kalım savaşının verildiği bu dönemde Kafkas Cephesi'nde savaşan Osmanlı askerlerinin özellikle eğitilmiş kesimi Turancı görüşteydi. Turancılar için Rusya egemenliği altında esir olarak yaşayan Müslümanların kurtarılması ve buradaki Türk topluluklarıyla siyasal birlikteliğin kurulması kutsal bir vazife idi. Turan idealinde Türkçülük ve İslamcılık birlikte düşünülüyordu. Türkçe konuşan Müslümanlar, Türk olarak kabul edilmekteydi. Türklerin önderliğinde Rus, İngiliz ve Fransız emperyalizminin sömürdüğü Orta Doğu ve Asya Müslümanlarının özgürlüğü hedeflenmekteydi. Birinci Dünya Savaşıyla ilgili tartışmalı birçok konu Turancılık politikasıyla yakından ilgilidir. Örneğin Sarıkamış yenilgisi Enver Paşa'nın Turancılığına bağlanmaktadır. Bir diğer basmakalıp yargı ise Kafkas Cephesinde müttefik Almanya'nın menfaatleri doğrultusunda savaşıldığıdır. Turan idealiyle ilgili olarak ileri sürülen bir diğer iddia ise Hristiyan toplumunu hedef aldığıdır. Kimi yazarlara göre Osmanlı Türkleri Kafkasya'daki Türklerle birleşebilmek için kendilerine engel olarak gördükleri Ermeni ve diğer Hristiyan toplumları yok etmek istemişlerdir. Bundan dolayı Turancılık politikasının anlaşılması yakın dönem Türk ve dünya tarihi açısından önem arz etmektedir. Esasen anılarda da açıkça ortaya konulduğu gibi sadece Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Turancı olmadığını, bu görüşün daha geniş kitlelerce benimsendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Kafkas Cephesi'nin açılmasında Alman menfaatlerinden çok Türk subaylarının kararlarının daha baskın olduğunu ifade etmek gerekir. Anılarda kurulması düşünülen Turan İmparatorluğu'nda Hristiyanların da yer alacakları, onların milli haklarına saygı duyulacağı net bir şekilde ortaya koyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turancılık, Kafkas Cephesi, Pantürkizm, Sarıkamış Harekâtı, Türkistan

ABSTRACT

The Ottoman Empire, which had a multinational structure, tried to maintain its existence with the policy of Ottomanism throughout the 19th century and in the early years of the 20th century. However, the defeat in the Balkan War in 1912–1913 caused great trauma in Ottoman society. From then on, the policy of Turkism rather than Ottomanism was deemed necessary for the future of the state. With the start of the First World War, the Turanist policy was implemented. The Ottoman Empire, which wanted to rely on a large Turkish population in order to continue its existence in the future, turned to the Caucasus and Central Asia. In this period of life-and-death war, especially the educated part of the Ottoman soldiers fighting in the Caucasus were Turanists. For the Turanists, it was a sacred duty to save the Muslims living as captives under Russian rule and to establish political unity with the Turkish communities here. In the Turan ideal, Turkism and Islamism were considered together. Turkish-speaking Muslims were considered Turks. Under the leadership of the Turks, it was aimed at liberating the Muslims of the Middle East and Asia, who were exploited by Russian, British, and French imperialism. Many controversial issues related to

the First World War are closely related to the policy of Turanism. For example, the defeat of Sarıkamış is attributed to Enver Pasha's Turanism. Another stereotype is that the war on the Caucasian Front was fought for the interests of Germany as an ally. Another claim put forward regarding the Turan ideal is that it targets the Christian community. According to some authors, the Ottoman Turks wanted to destroy the Armenian and other Christian communities, which they saw as obstacles, in order to unite with the Turks in the Caucasus. Therefore, understanding the policy of Turanism is important in terms of recent Turkish and world history.

Keywords: Turanism, Caucasian Front, Pan-Turkism, Sarıkamış Operation, Turkistan

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ölüm kalım savaşı verdiği Birinci Dünya Savaşı yıllarında Turancılık politikasını uygulamaya koyup koymadığı tartışmalı bir konudur. Genel olarak savaş yıllarında Osmanlı Devleti'nin Turancılık politikasını uyguladığı kabul edilse de İttihat ve Terakki Fırkasının, hükümetin ve dönemin en güçlü şahsiyeti olan Enver Paşa'nın hiçbir zaman Türkçü-Turancı bir politikayı benimsemediği, Osmanlılık-İslamcılık politikasından ayrılmadığı ileri sürülmektedir (Bardakçı, 2015: 158–159; Aydemir, 1971: 481–482). Şevket Süreyya Aydemir¹, verdiği bilgilerle çelişkili bu konuya açıklık getirmektedir. Ona göre Enver Paşa ordunun ve memleketin hâkimi olsa da genç mektepliler ve aydınların büyük kısmı Türk Ocağı'nın, Turancılığın ve Ziya Gökalp'in etrafında toplanmışlardı. 18–25 yaş aralığındaki gençler arasında Turancılık umumi gibiydi (Aydemir, 1971: 482–484). Buna göre hükümet ister Osmanlılık ve İslamcılık isterse Turancılık politikasını benimsesin orduda görev alacak ve çok ihtiyaç duyulan yedek subayların tamamına yakını Turancı görüşte olacaktı. Bunun yanında çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nin açıktan Türkçü-Turancı bir politika izleyemeyeceği de açıktır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin Türkçü ve Turancı bir politikayı uyguladığını varsaymak yanlış olmayacaktır.

Turancılık konusu birçok yönüyle yeterince açıklığa kavuşmamıştır. Kafkas Cephesi sadece müttefik Almanların çıkarları doğrultusunda mı açılmış ve Turancılık, Alman politikasına hizmet için mi ileriye sürülmüştü, yoksa Osmanlı Devleti'nin politik hedefleri mi belirleyici olmuştu? Ya da iddia edildiği gibi Enver Paşa'nın² ihtilalci ve hayalperest kişiliği mi yüz binleri Kafkas Cephesinde savaşmaya sürüklemişti? Komuta heyeti ve erler arasında Turancılık ne derecede sahiplenilmişti? Turan idealinde gayrimüslimlerin konumu ne idi? Bu soruların cevabına ulaşmak için şüphesiz en önemli kaynak, Kafkas Cephesi'nde savaşmış olan askerlerin günlük ve hatıralarıdır.

Turancılık hakkında doğru bilgilere ulaşmanın zorluğunu belirtmek gerekir. Nitekim başlangıçta bu politikayı benimsemiş olanlar bu politikanın iflasından sonra kaleme aldıkları hatıralarında gerçeğe sadık kalmamış olabilirler. Bu noktada günlük ve hatırat ayırımına değinmek yerinde olacaktır. Günlüklerde olaylar günü gününe yalın haliyle kaydedildiğinden sonradan kaleme alınan hatıratlara göre çok daha güvenilir bilgiler vermektedirler. Hatıratlar sonradan kaleme alındıklarından bazı konuların tüm açıklığıyla ifade edilmeleri mümkün olmayacaktır. Turancılık da başarısızlığa uğramış bir politika olarak hem de İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya'nın politikalarıyla çatıştığı düşünüldüğünde sahiplenicilerinin az olacağını, bu politikayı eleştirenlerin ise daha fazla olacağını öngörmek gerekir.

Elbette ki tüm Osmanlı subayları Turancı görüşte değildiler. Turan idealine inanmayan hatta Turancıların alaya alındığına dair anılarda bilgilere ulaşılmaktadır (Karabekir, 2009: 517; Ege, 2006: 226; Yurtoğlu, 2020: 119–121). Sarıkamış Harekâtında savaşan 9. Kolordu Kurmay Başkanı Şerif İlden'in³ "Sarıkamış" isimli eseri Enver Paşa'nın hayalperestliğini, onun bir *ihtilal bağımlısı* olduğunu ve Alman çıkarları için Sarıkamış Harekâtını düzenlediğini işleyen ilk eser olması bakımından önemlidir (İlden, 2014: 237). Ancak 1921 yılının siyasal atmosferinde yazılan hatıralara kuşku ile yaklaşılması gerekmektedir. Nitekim 1914 yılının kasım ayında, savaşın henüz başında Şerif Bey'in Turan idealini sahiplenip sahiplenmediğini net olarak ortaya koymak mümkün olmasa da Enver Paşa'nın fikirlerine sempatiyle baktığına

1 Şevket Süreyya Aydemir; 1897'de Edirne'de doğdu. Edirne Öğretmen Okulu'nda eğitim gördü. Mezun olmadan 1915 yılında Kafkas Cephesi'ne gitti. Orduda bölük kumandanlığı yaptı. Kafkasya'yı istila eden Osmanlı ordusunda yer aldı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesiyle ordu terhis edildi ve Şevket Süreyya Bey Edirne'ye döndü. 1919 yılında Azerbaycan Millî Hükümeti'nin daveti üzerine Nuha'da öğretmenliğe başladı. Azerbaycan'ın 1920'den itibaren Sovyetleşmesiyle Şevket Süreyya Bey Komünizm taraftarı oldu. 1923 yılı sonunda Türkiye'ye geldi. Türkiye Komünist Fırkasının (TKF) yayın organı Aydınlık'ta görev aldı. 1925 yılında TKF üyelerine yapılan soruşturma neticesinde tutuklandı. 1926'da serbest kaldı. 1927 yılından itibaren komünist düşünceden ayrılarak Kemalist rejimin güçlenmesi için çalışmalara katıldı. 1932–1934 yılları arasında Kadro Dergisi'ni çıkaran yayın heyetinin içinde yer aldı. Demokrat Parti'nin iktidarı devraldığı 1950 yılına kadar çeşitli bakanlıklarda görev yaptı. Sonraki hayatında birçok kitap kaleme aldı. 1976 yılında vefat etti. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevket-sureyya-aydemir-1897-1976/> (E.T. 11.06.2023).

2 İsmail Enver Paşa; 1881 yılında İstanbul'da doğdu. Manastır'da askeri rüştiye ve idadiyi bitirdikten sonra Harbiye Mektebine girdi. Ardından Erkân-ı Harp eğitimi aldı. 1903 yılının ocak ayında erkân-ı harp yüzbaşısı rütbesiyle Manastır'a atandı. 1905'te kolağası, 1906'da binbaşı oldu. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyetine ikinci üye olarak girdi. Sonraki süreçte bu örgüt Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetiyle birleşti. 24 Haziran 1908 tarihinde dağa çıkarak isyan etti. 23 Temmuz 1908'de Meclis-i Meb'ûsan'ın yeniden açılmasına öncülük ederek *Hürriyet Kahramanı* ilan edildi. 1909'da Berlin askeri ateşesi oldu. 1911 yılında Sultan Mehmed Reşad'ın yeğenlerinden Naciye Sultan ile nişanlandı. 1911 yılının aralık ayı ile 1912 yılının kasım ayları arasında Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı savaştı. Balkan Savaşı'nın çıkmasıyla İstanbul'a döndü. 23 Ocak 1913 tarihinde Bab-ı Ali Baskını'nı gerçekleştirdi. 12 Haziran 1913'te gerçekleşen Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra ülke yönetiminin fiilen İttihat ve Terakki'nin eline geçmesinden sonra askeri kadronun lideri haline geldi. 22 Temmuz 1913'te Edirne'nin geriye alınmasıyla prestiji arttı. 15 Aralık 1913'te miralva, 3 Ocak 1914'te mirliwa ve Harbiye Nazırı oldu. Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırmak için gayret gösterdi. Genç subayları önemli görevlere getirdi. 5 Mart 1914'te Naciye Sultan ile evlendi. Birinci Dünya Savaşı'nda (1914–1918) Harbiye Nazırlığı yaptı. Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilgisiyle birlikte 1–2 Kasım gecesi ülkeyi terk etti. 1919–1921 tarihleri arasında Almanya ve Rusya'da çeşitli faaliyetlerde bulundu. Ekim 1921'de Buhara'ya gitti. Ruslara karşı savaşan Basmaçılar örgütlemeye çalıştı. 4 Ağustos 1922'de Ruslarla girdiği bir çatışmada hayatını kaybetti. *Bk.*(Hanoğlu, 1995: 261–264).

3 Şerif İlden, 1877 yılında günümüzde Makedonya sınırları içinde yer alan Köprülü'de doğdu. 1891'de Manastır Askeri Rüştiyesini, 1895'te İstanbul Topçu Harbiyesini bitirdi. Aynı yıl üsteğmen rütbesiyle akademiye girdi. II. Meşrutiyetin ilanından önce Genel Kurmay Merkez Şubesi'nde görevlendirildi. Balkan Savaşı çıkınca Batı Ordusu Kurmay Başkanlığı 2. Şubede görevlendirildi. 1913'ten itibaren Erzurum'da 9. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisliğine kaymakam rütbesiyle atandı. 1915 yılının ocak ayında Ruslara esir düştü. 1918 yılına kadar esaret hayatı yaşadı. 1918 yılının ocak ayında İstanbul'a kaçarak Teşkilat-ı Mahsusa'da görev aldı. 1923'ten sonra çeşitli diplomatik görevlerde bulundu. 1935–1939 yılları arasında Kastamonu milletvekilliği yaptı. *Bk.*(İlden, 2014).

dair ipuçları bulunabilir. Bir kere Şerif Bey, Hafız Hakkı⁴ ve Enver Paşalarla tanışıklığı çocukluk yıllarına dayanmaktaydı. Aynı okullarda eğitim görmüşlerdi (İlden, 2014: 105). Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı öncesinde birçok kolordu ve tümen kumandanının görevlerine son verdiği bilinmektedir. Örnek olarak tereddüt içinde bulunan 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın yerine Enver Paşa'nın kendisini ataması, 10. Kolordu Komutanı Ziya Paşa'nın yerine daha atılgan ve müdafaadansa taarruz taraftarı olan Hafız Hakkı'nın getirilmesi ya da 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi (Big) Paşa'nın yerine İhsan Bey'in atanması gibi. Şerif Bey'in görevinde kalması onun Enver Paşa'nın güvenini kazanmış bir kişi olduğunun kanıtı gösterilebilir. Ayrıca hatıralarında ifade ettiği gibi Balkan Savaşları'ndan sonra bir kurtuluş yolu arayan herkesin Enver Paşa'nın rehberliğini kabul ettiğini bildirmektedir (İlden, 2014: 208). Yine hatıralarında Sarıkamış Harekâtının parlak bir zaferle taçlanabileceğini ancak 10. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın plana sadık kalmaması neticesinde harekâtın yenilgiyle sonuçlandığını bildirmektedir (İlden, 2014: 148–149).

Şerif Bey'e göre İstanbul'daki Genel Karargâhta iki ayrı görüş vardı. Enver Paşa ve taraftarları her ne olursa olsun 3. Orduyu Kafkasya'ya saldırtarak Alman ve Avusturya ordusunun yükünü azaltmak istiyorlardı. Hafız Hakkı ve taraftarlarının ise bu fikre muhalif olduklarını bildirmektedir. Bu söylenenlerin de Hafız Hakkı Paşa'nın mirasçılarında bulunan günlükten kanıtlamanın mümkün olacağını ifade etmiştir (İlden, 2014: 107). Günümüzde bahsedilen günlük yayımlanmıştır. Günlükte esas harp taraftarının Hafız Hakkı Paşa olduğu görülmektedir. Sarıkamış Harekâtı'nda 10. Kolordu Kumandanı olan Hafız Hakkı Paşa'nın harekât öncesinde 16 Kasım 1914'de günlüğüne kaydettikleri konuya açıklık getirmesi bakımından mühimdir. Hafız Hakkı'ya göre başarının anahtarı *cüret* ve *şiddette* idi. Cesaretle ileriye gidilmeliydi. Alman Kurmayı Bronsart'ın bu fikirleri mantıklı bulduğunu, ikisinin birlikte Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı ikna ettiklerini ve Enver Paşa'nın daima cüretkâr fikirlere taraftar olduğunu bildirmektedir (Hafız Hakkı Paşa, 2016: 65). Görüldüğü gibi Turancılık politikasının bir parçası olarak kabul edilen Sarıkamış Harekâtı'nın gerçekleşmesinde Türk tarafının karar alma noktasında etkisiz olduğunu söylemek zordur. Hafız Hakkı Paşa'nın felaketle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı sonrasında 22 Ocak 1915 tarihinde günlüğüne yazdıkları ise çok daha ilginçtir. Paşa, Enver Paşa'yla yaptığı yazışmada baharla birlikte Kafkasya'nın istilası için yeni kuvvetler gönderilmesini devletin geleceği için gerekli görüyordu (Hafız Hakkı Paşa, 2016: 110–111). Burada yazılanlar Almanların askeri yükünü hafifletmek için Osmanlı Devleti'ni Kafkas Cephesi'nde kullandığı tezini çürütmektedir.

Savaşa katılmış askerlerin anıları incelendiğinde Turancı görüşte olmayanların yanında birçok subay ve yedek subayın Turancı görüşe sahip olduğu görülmektedir. Anıları incelemeyen önce savaş öncesinde oluşan Türkçü-Turancı fikirlerin gelişimini incelemek faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük ve Turancılığın Gelişimi

Osmanlı Devleti'nin temelini Osmanlı camiası zihniyeti ve İslam dini teşkil etmişse de hızla çözülen Osmanlı Devleti'ni ayakta tutabilmek için yeni görüşlerin ortaya çıkması gerekmektedir. Bu atmosferde Türk milliyetçiliği gittikçe kuvvetlendi. Bu fikir sadece Türkiye'de yaşayan Türklerde değil Türkiye dışında yaşayan Türklerde de karşılık buldu. Geniş manada Türkçülük, Türklerin eskiden yaşadıkları bölgenin adına ithafen "Turancılık" adı altında ortaya çıkmaya başladı. Başlangıçta Macarlar tarafından kullanılan "Turancılık" siyasi olarak Türk kökenli bütün kavimlerin Osmanlı hâkimiyeti veya himayesinde birleşmeleri ve siyasi birlik kurmalarını (Kurat, 2011: 495–496).

1789 Fransız İhtilaliyle Avrupa'da yayılmaya başlayan milliyetçilik fikri Osmanlı sınırları içinde yaşayan azınlıkları önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı devlet adamları ve aydınlar azınlıkların ayrılıkçı hareketlerine karşı Osmanlılık ideali etrafında tüm unsurları birleştirmeye çalışmışlardır. Ancak tüm bu çabalara rağmen 19. yüzyılda Yunanlar, Sırp, Romenler, Karadağlılar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Büyük toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı Devleti 20. yüzyılda da bu kötü gidişatın önüne geçememiş, sınırları içerisinde yaşayan azınlıkların bağımsızlık talepleri devam etmiştir. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi (1908), Balkan Savaşlarında (1912–1913) kaybedilen topraklar ve Doğu Anadolu'da Ermenilerin bağımsızlık talepleri o güne kadar sürdürülen Osmanlılık düşüncesinin zayıflamasına neden olmuştur. 19 ve 20. yüzyılda Osmanlılık yanında İslamcılık ve Türkçülük de gelişme göstermişse de Balkan Savaşlarına kadar Osmanlılık düşüncesinin gölgesinde kalmışlardır.

Esasen 19. yüzyılda dil, edebiyat, filoloji hatta siyaset alanında Türkçülük fikri mevcut olsa da Türk milliyetçiliğinin siyasetteki önemi ortaya koyulamamıştı. 1904 yılında Yusuf (Akçura) Bey'in⁵, Mısır'da Türk Gazetesi'nde yayımlanan "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli makalesinde Osmanlı'da yaşayan milletlerin milli gayelerine ulaşmalarının önlenemez olduğu, Osmanlılık fikrinin başarısızlığa uğrayacağı, bunun yerine İslamcılık ya da Türkçülüğün devletin devamı açısından daha etkili olacağı savunuluyordu. Ancak İslamcılık ya da Türkçülük üzerinde bir karar kılınamıyordu (Akçura, 1978: 169–173).

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti siyasi Türkçülüğü benimseyerek Osmanlı sınırları dışında şubeler açıp Türkçü fikirleri yaymaya çalıştı. Adriyatik Denizi'nden Çin hududuna kadar Türklerin birliği fikri tartışılıyordu. 1908 yılının aralık ayında Ahmed Mithad Efendi,

4 İsmail Hafız Hakkı Paşa, 1879 yılında Manastır'da doğdu. 1902'de Harp Okulu'ndan sınıf birincisi olarak mezun oldu. Enver, Selahattin Adil, Mahmut Kâmil ve Fahrettin paşalar Hafız Hakkı'nın sınıf arkadaşı idiler. 13 Ocak 1909'dan 1910 yılının aralık ayına kadar Viyana ateşemiliterliğini yaptı. 31 Mart Vakasını bastıran Hareket Ordusu'nda bulundu. 17 Şubat 1910 tarihinde V. Murat'ın oğlu Şehzade Mehmet Selahattin Efendi'nin kızı Behiye sultan ile evlendi. Balkan Savaşları'na katıldı (1912–1913). 23 Ocak 1913'teki Babiali Baskınının gerçekleşmesinde etkin rolü oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Savaşçı. Sarıkamış İhata Harekâtı'nda 10. Kolordu Komutanı olarak görev yaptı. Harekât sonrasında tıfüse yakalanarak 12 Şubat 1915 tarihinde vefat etti. *Bk.*(Sivri, 2016).

5 Yusuf Akçura; 1876 yılında Rusya'nın Kazan vilayetinde doğdu. 6 yaşında babasının ölmesi sonucunda annesiyle birlikte Bursa'ya geldi. Askeri rüştiyeden sonra Harbiye Mektebi'ne girdi. Bu dönemde Şehabettin Mercani, Kayyum Nasırî, Necip Asım, Veled Çelebi ve Bursalı Tahir gibi şahsiyetlerin eserlerini okumaya başladı. 1897'de Erkân-ı Harp sınıfına ayrılrsa da arkadaşı Ahmet Ferit'le birlikte sorguya çekildiler. Her ikisi de askeri meslekten atıldılar. Kendisiyle birlikte 84 genç Fizan'a sürgün edildi. Fizan'dan Paris'e kaçmayı başaran Yusuf Akçura burada siyasal tarih dersleri aldı. Paris'ten Kazan'a gitti. Burada meşhur eseri *Üç Tarz-ı Siyaset'i* yazdı. 1905–1908 yılları arasında Rusya'da siyasi faaliyetlerde bulundu. 1908 yılında Osmanlı'da Meşrutiyetin ilanıyla birlikte İstanbul'a döndü. 1908 yılında Türk Derneği'nin, 1912'de Türk Ocağı'nın kuruluşunda yer aldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hilal-i Ahmer'de görev aldı. İstiklal Savaşı'na katılmak için Ankara'ya geçti. TBMM'de Hariciye Vekâleti Umuru Şarkıyye Müdürlüğünü yaptı. Cumhuriyet döneminde İstanbul ve Kars mebusluğu, Ankara ve İstanbul Hukuk fakültelerinde öğretim üyeliği görevinde bulundu. Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyelerindedir. 1935 yılında hayatını kaybetti. *Bk.*(Koşay, 1977: 389–400).

Necip Âsım, Mehmet Emin (Yurdakul), Yusuf (Akçura), Ahmet Ferit (Tek) gibi kişilerin önderliğinde Türk Derneği kuruldu. 1911 yılında Türk Yurdu Cemiyeti ve 1912'de Türk Ocağı açıldı. Türk Ocağı'nın İttihad Terakki Fırkasınca desteklenmesiyle kısa sürede etkinliği arttı. Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi dergiler, Şûrâ-yı Ümmet ve Tanin gibi gazetelerde kültürel ve siyasal Türkçülük tartışıldı. Ziya Gökalp, Türkçülüğü sosyolojik bir çerçeveye oturtmaya çalışırken Ahmet Ağaoğlu, Yusuf (Akçura) ve Hüseyinzade Ali (Turan) gibi aydınlar Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında yaşayan Türkleri de kapsayan Türklük fikrinin kavramsallaştırılmasına çalıştılar (Hanoğlu, 2012: 553-554).

Rusya uyguladığı Panslavizm siyasetiyle Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların bağımsızlıklarını desteklerken kendi ülkesindeki Müslüman-Türk azınlığı da Ruslaştırıp, Hristiyanlaştırma politikasını takip etmekteydi. Ruslaştırma ve Hristiyanlaşmaya karşı Müslüman-Türk azınlık İslamcılık ve Türkçülüğe daha çok sarıldılar. Pantürkizm, Panslavizm ve Ruslaştırmaya bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Pantürkçülükte Tatarların başı çekmesi anlamlıdır (Landau, 1999: 17).

II. Meşrutiyetle birlikte Türkçülük geniş sahada faaliyete geçmekle beraber Araplarla birliktelik güçlüydü. İttihad-ı İslam ve Turancılık idealleri aynı zamanda birlikte düşünüyorlardı. İttihad ve Terakki, Türkçülük davasını benimsemiş ve Turan edebiyatını mekteplere kadar yaymıştı. Bunun yanında sınır dışındaki Türklerin Osmanlı Türkleriyle siyasal birleşme gayretleri de ortaya çıkmıştı. 31 Mart (1909) Hadisesi'nden sonra Azerbaycan'dan gelen münevverler Rusya'daki Türklerin ihmal edilmemelerini, burada teşkilatlar yapılarak Rus boyunduruğundan kurtulmak istediklerini bildirdiler. İttihad ve Terakki Cemiyetinin önde gelenlerinden bir kısmı Azerbaycan'dan gelen heyetin tekliflerine sıcak bakarken kimisi de buna karşı idi. Karşı olanlar, Rusları kuşkulandıracak adımların atılmamasını, oradaki Türklerin ilmi yükselişe gayret etmelerini, cemiyetin hudut içindeki Türklüğün yükselmesine önem vermesi gerektiğini savunuyorlardı. Diğer grup ise bu teklife sıcak bakmaktaydı. Neticede İran ve Rus Azerbaycan'ında teşkilat yapılmasına karar verilmiş, bazı fedakâr zabıtlar gönderilmiş ancak kısa süre sonra bu faaliyetten vazgeçilmiştir (Karabekir, 2020: 169-171).

Balkan Harplerinden sonra Rusya Müslümanları ile Osmanlı memleketinde yaşayan dindaşları arasındaki ilişkiler büyük bir gelişim kaydetti. Balkan Savaşları esnasında Rusya'daki Hristiyanlar; Yunan, Bulgar, Karadağ ve Sırp için yardım kampanyaları düzenlemekteydiler. Rusya Müslümanları da hükümetin zorluk çıkarmasına rağmen kendi dindaşları olan Osmanlı Türklerine yardım kampanyaları düzenlediler. Kızılay'da ya da Osmanlı ordusunda görev alan Rusya Müslümanları da vardı (Sıbgatullina, 2014: 143-160).

Birinci Dünya Savaşı'nda, Almanya, müttefiki Osmanlı Devleti'nden iki şekilde faydalanmayı düşünüyordu. Birincisi Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasıyla Almanya'nın Avrupa'daki yükü azalacaktı. İkinci olarak da Halifenin ilan edeceği cihat ile İtilaf Devletleri'nin sömürgelerindeki Müslüman halklar isyana teşvik edilecekti. 1914 yılının ekim ayı sonunda Alman Dışişleri görevlisi Max von Oppenheim tarafından "*Düşmanlarımızın Elindeki İslam Bölgelerinde İhtilaller Çıkartılmasına İlişkin Memorandum*" hazırlandı. Burada Avrupalı sömürgeci güçlere karşı Almanya'nın yanında yer alacak halife-sultanın liderliğindeki Müslümanların önemi üzerinde durulmuştu. Kafkasya, İran, Mısır, Hindistan, Fas, Tunus ve Cezayir gibi düşman hâkimiyetindeki topraklarda ihtilaller çıkarılarak düşmanın savaşta zayıf düşürülmesi ve yenilen düşmanların elinden sömürgelerinin alınması üzerinde durulmaktaydı. Almanya'nın savaşı kaybetmesi durumunda Müslümanların her şeylerini kaybedeceklerini, kazanması durumunda ise Müslümanların kazançlı çıkacakları ifade edilmekteydi. Kafkaslar, Ege Adaları ve Mısır yeniden Osmanlı Devleti'nin olacaktı. Osmanlı Devleti'nin liderliğinde İran ve Afganistan'ın dâhil olacağı siyasal birlik gelecekte bölgeyi yönetecekti (Kon, 2013: 62-75).

Almanya'nın bir etkisi olup olmadığı bilinmemekle beraber kısa süre sonra; 1914 yılının kasım ayında Oppenheim'in memorandumunda ortaya atılan hususlara paralel fikirler bir Osmanlı Yahudi'si olan Moiz Kohen⁶ tarafından dile getirildi. Kohen'in risalesi "*Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?*" başlığını taşımaktaydı. Burada ileri sürülen fikirler Türkçü aydınlar tarafından övgüye layık bulundu. Kohen'e göre Balkan Savaşları'na kadar Türklerde vicdan-ı milli uyanmamıştı ve vicdan-ı milliden mahrum olan bir millet düşman kurşunlarına fedakârca göğüs geremezdi. Balkan Muharebelerinde yaşanan felaketin sebebi buydu. Büyük buhranların büyük içtimai hareketlere yol açtığı ve Balkan Harplerinden sonra vicdan-ı millinin uyandığı ifade edilmekteydi. Uyanan bir milletin ilk işinin kendi sınırları dışında yaşayan millettaşlarını uyandırması gerekmekteydi. Dünyada yaşayan 60-70 milyonluk Türk nüfusunun birbirleriyle bağlantısız oldukları, bundan dolayı layık oldukları mevkide bulunmadıklarını, tıpkı İtalyanların millî birliğini kurmaları gibi Türklerin de benzer bir *irredenta* takip etmesi tavsiye edilmekteydi (Kohen, 1914: 21-28).

Osmanlı Devleti'nin siyasi bütünlüğüne kast etmiş olan İngiltere ve Rusya, İran'ı da aralarında paylaşmışlardı. 10 milyonluk İran'da 3-4 milyon Türk yaşamaktaydı. Tıpkı Romanya'nın Makedonya'daki Ulahları din ve eğitim kurumlarıyla uyandırması gibi Türkiye'deki bir avuç Türk idealistleri de İran'daki Türkleri uyandırabilirdi. Bu uyanış sağlandığı takdirde Avusturya-Macaristan ya da Bavyera-Prusya örneğindeki gibi iki devlet arasında birlikler kurulabilecekti. En önemlisi ise Rusya'nın yıkılmasıydı. Bu başarıldığı takdirde Kafkasya, Kırım ve Kazan gibi yerlerde yaşayan 40 milyonluk Türklerle Osmanlı Türkleri birleşecek, kısa sürede millî bir medeniyet ortaya çıkacaktı (Kohen, 1914: 39-45).

Yine 1914 yılının kasım ayında Ömer Seyfeddin⁷ tarafından yayımlanan *Yarıncı Turan Devleti* isimli risalede Osmanlı Devleti'nin hedefleri ortaya koyulmaktaydı. Ömer Seyfeddin'e göre yaşayan milletler nüfusça, medeniyetçe, servetçe, mefkûrece büyüyüp genişlemek arzusundadırlar. Bunun için savaşlar kaçınılmazdır. Rusya'nın 11 kez Osmanlı Devleti'yle savaşmasının nedeni büyüyüp,

6 Moiz Kohen (Munis Tekinalp), 1883 yılında Selanik'te doğdu. Yükseköğrenimini Selanik ve İstanbul'da yaptıktan sonra Selanik'te Yahudi Öğretmen Okulu'nda hocalık ve Ticaret Kulübü'nde kâtiplik yaptı. Asır gazetesinde yazılar yazdı. 1905 yılında İttihad ve Terakki Cemiyetine üye oldu. 1912'de Selanik'in kaybedilmesiyle önce Viyana'ya ardından İstanbul'a yerleşti. 1914-1918 yılları arasında Darülfünun'da müderris muavini ve tercüman olarak görev yaptı. Türk tütünlerinin ihracını gerçekleştiren kurumları yönetti. Çalışmalarıyla Yahudilerin Türk toplumuna entegrasyonunu sağlamaya çalıştı. 1961 yılında hayatını kaybetti. *Türkleştirme* (1928), *Kemalizm* (1936), *Türk Ruhü* (1944) isimli eserleri bulunmaktadır. *Bk.*(Kılıç, 2019: 586-587).

7 Ömer Seyfeddin; 1884'te Balıkesir, Gönen'de doğdu. Eyüp Askeri Rüştiyesini 1896'da, Edirne Askeri İdadisini 1900'de ve Harbiye Mektebini de 1903'te bitirdi. İttihad ve Terakkiye yakın oldu. 31 Mart Vakasının bastırılmasında yer aldı. Genç Kalemler dergisinde yazılar yazdı. Balkan Savaşı'na katıldı. 20 Ocak 1913 tarihinde Yunanlılara esir

genişlemek istemesiydi. Güçlü milletler zayıf milletleri kontrolleri altına almak azmindedirler. Şimdiki harbin sebebi de Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın nüfusça ve ticaretçe güçlenip yayılmasının İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından engellenmesi çabasıdır. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın topraklarını işgal ederek esir ettikleri Müslümanlara yenilerini katma savaşıdır (Ömer Seyfeddin, 1914: 3–8)

Milletlerin de insanlar gibi içtimai ruhları, hisleri ve vicdanları vardı. Mefkûreler millet vicdanından doğar ve asla birkaç kişinin eseri değildir. Ömer Seyfeddin'e göre millet; aynı dil, din ve kültürle birbirine bağlı insanlar topluluğudur. Irk esası aranmaz. Bir milleti siyasi sınırlar ayıramaz. Milletlerin mefkûreleri farklı uyruklarda yaşayan kardeşlerini bir siyasi sınır içinde toplamaktır. Asya'da yayılmış Türk illeri Osmanlı bayrağı altında toplanmalıdır. Osmanlı hakanı ve bütün Müslümanların halifesi de yeryüzünde yaşayan tüm Türklere hükmettiği zaman hakanlıktan çıkarak hakanlar hakanı yani *ilhan* unvanını alacaktı. Türkler bu savaşı kazandıkları takdirde dünyadaki bütün Türklere oluşan Turan hükümeti, dindaşları olan Arap, Fars ve Berberilerin Hristiyanlar tarafından esir edilmelerine izin vermeyecektir (Ömer Seyfeddin, 1914: 9–20).

19. yüzyılın ikinci yarısında Asya, Afrika ve Amerika'da büyük toprak parçaları İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından sömürgeleştirildi. Birliklerini geç tamamlayan İtalya ve Almanya ise sömürgecilik yarışına geç dâhil oldular. Önceleri birbirleriyle rekabet halinde olan İngiltere, Fransa ve Rusya 19. yüzyılın sonlarına doğru Almanya ve İtalya gibi yeni sömürgecilerle karşı ittifaklar kurmaya başladılar. Osmanlı Devleti Balkanlar, Kafkaslar ve Karadeniz'de Rusya'ya büyük topraklar terk etti. Mısır ve Kıbrıs'; İngiltere'ye, Cezayir, Tunus ve Fas'; Fransa'ya, Trablusgarp'ı da İtalya'ya bırakmak zorunda kaldı. Artık dünyada sömürgeleşmemiş çok az yer kalmış ve sömürgeci devletler "hasta adam" olarak adlandırdıkları Osmanlı topraklarına göz dikmişlerdi.

Osmanlı Devleti, topraklarında yayılma emeli bulunmayan Alman İmparatorluğu'yla yakın ilişkiler kurarak Birinci Dünya Savaşı'nda bu devletin yanında yer almıştır. İttifak Devletleri'nden Avusturya-Macaristan ve Almanya, Rusların takip ettiği Panslavizm politikasına karşı Pangermenizmle karşılık vermişlerdir. İktidarda bulunan İttihad ve Terakki hükümeti İslamcılık ve Türklük politikasını takip etmekteydi. Kafkaslar, İran, Türkistan ve Afganistan'daki Müslüman ahalinin Rusya ve İngiltere'ye karşı kıskırtilabileceğini umarak buralarda nüfuz elde etmeyi planlamaktaydı. En önemli beklentisi ise savaşın sonunda Rusya'nın yenilgisiydi. Osmanlı ordusu, Rus ordusunu yenip önce Kafkaslarda, başarabilirse daha sonra da Türkistan'a doğru ilerleyecekti. Bu başarıyla Kuzey Afrika ve Avrupa'da kaybedilen topraklar telafi edilecek, geniş sınırlar ve büyük bir insan kaynağına sahip güçlü bir devlete sahip olunacaktı.

Osmanlı Devleti'nin henüz savaşa dâhil olmadığı silahlı tarafsızlık döneminde İttihad ve Terakki Fırkasının düşüncelerini dile getiren Tanin gazetesinde Ziya Gökalp'in *Kızıl Destan* başlıklı tefrikası yayımlanmaktaydı. Bu tefrikada yer alan dizelerde Turancılık ve İttihad-ı İslam birlikte işleniyordu. Ayrıca her ne kadar tarafsız kalınacağı ilan edilmiş olsa da bu mısralar harbin uzak olmadığını gösteriyordu (Karabekir, 2020: 172).

*Düşman ülkesi viran olacak!
Türkiye büyüüp Turan olacak!
Altay yurdu büyük vatan olacak!
Turan'ın hâkimi Sultan olacak!
Çok geçmez ki mesut bir an olacak!
Düşmandan öç alan Kur'an olacak.*

Osmanlı'nın Kafkaslardaki Müslüman halkı ayaklandırarak Rus ordusunu güç durumda bırakma hedefine benzer olarak Rusya da Doğu Anadolu'daki Ermenilerin isyan edeceklerini umuyordu. Osmanlı Ermenileri geleceklerini Rusya'nın savaşı kazanmasına bağlamışlardı. Ruslar sınırı geçip Osmanlı ordusu geri çekilmeye başladığı anda genel bir ayaklanma başlatma kararını almışlardı (Talat Paşa, 2013: 58). Rusya topraklarında yaşayan Müslümanlar, Osmanlı ordusuna, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler de Rus ordusuna yardım etmeleri olasılığına binaen her iki orduda temkinli davranmak durumundaydı (Selişik, 2006: 44). Kasım ayında Köprüköy muharebeleri devam ederken Genel Karargâh verdiği emirlerde geri çekilen düşmanın şiddetle takip edilmesini, düşmana yardımcı kuvvetlerin yetişmesini önlemek için Bakü, Tiflis, Kars hattıyla İran'dan gelen demiryolunun tahribi için Kürt ve Karapapaklardan oluşan İhtiyat Süvari Tümenlerinin Karabağ istikametine sevk edilmesini istiyordu (Selişik, 2006: 54).

14 Ocak 1915'te Ömer Naci Bey'in kumandasındaki birlikler Tebriz'i işgal ettiler. Bu zamanda İran Azerbaycan'ı ve Doğu Kafkasya'da Ruslara karşı isyanlar başladı. İsyanın merkezi Gence idi. Ayaklanmayı "Difai" isimli gizli bir örgüt yönetiyordu. Bu teşkilatın temsilcisi Emir Arslan Han Hoyski Erzurum'a gelerek Türk makamlarıyla görüştü. Emir Arslan, Kafkaslarda İsviçre yönetim şeklinde olduğu gibi birçok milleti kapsayan bağımsız bir devlet kurma fikrini ortaya attı. Osmanlı ile Rusya arasında kurulacak olan bir tampon devlet önerisine Enver Paşa sıcak bakmaktaydı. Ancak Rus ordusuna karşı başarı kazanılmayınca bu plan ileri bir tarihe atıldı. Çerkes Müşir Fuat Paşa da Kafkas ve Dağıstanlı seçkin kişilerden bir Kafkas komitesi kurmuştu. Kafkaslarda çıkarılacak isyanların Afganistan hatta Hindistan'a kadar yayılacağı umulmaktaydı. Afganistan harekâtının başına da Hüseyin Rauf (Orbay) Bey getirilmişti. Bu teşebbüslerden bir netice alınamadı. Rusların askeri müdahaleleriyle durduruldu. Rauf (Orbay) Bey, İran'dan geriye dönmek mecburiyetinde kaldı (Kurat, 2011: 500).

Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış Harekâtı öncesinde İslam tarihinde yeni bir devir açacağından (Selişik, 2006: 87). Enver Paşa ise "Kafkasya sahalarında yatan babalarımızın ruhunu şad eder ve oralarda bizleri beklemekte olan din kardeşlerimizi Moskof boyunduruğundan

düştü. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Harbiye Nezaret'i'nin yazarları Çanakkale Cephesine davet etmesi üzerine buraya gitti. 6 Mart 1920'de hayatını kaybetti. *Bk.*(Polat, 2007: 80–82).

kurtarırınız” şeklinde bildiriler yayımlamaktaydı (Kuntman, 2010: 81). Kafkas Cephesinde Mehmet Fazıl Paşa⁸, Yusuf İzzet (Met) Paşa⁹ gibi Kafkasya kökenli komutanlar görev almıştı. Emirleri altındaki İhtiyat Süvari Ayları Kafkasya’da ihtilal çıkaracaklardı. Ancak Osmanlı’da yaşayan Çerkesler çok uzun süre önce Kafkaslardan göç etmişlerdi. Kafkasya hakkında hiçbir bilgileri yoktu. Ayrıca Kafkasya’da ayaklanma çıkaracağını vaat eden Şeyh İbrahim Reşid Efendi’nin bir isyan çıkarma gücünün olmadığı, tek derdinin para koparmak olduğunu ileri sürenler de vardı (İlter, 2007: 5–6).

Birinci Dünya Savaşı, Türkistan’da milli şuurun gelişmesi için uygun bir ortam yaratmıştı. Milli çevreler (Türkistan’da reformcular ve Bozkır Genel Valiliğinde Alaş Ordacılar) Rusya’nın savaşı kaybetmesi durumunda Türkistan’ın hürriyete kavuşabileceğini umuyorlardı. Savaşın ağır yükü altında ezilen Rusya, askerlikten muaf olan Türkistan halkını geri hizmetlerde kullanmak üzere askere almaya karar verdi. 8 Temmuz 1916’da Türkistan Genel Valiliği’nden 250.000, Bozkır Genel Valiliği’nden de 250.000 Türkistanlı askere çağrıldı. Ruslarla eşit haklara sahip olamayan Türkistan halkı bu durumu kabul etmedi. Milli kurtuluş savaşını başlatmak için bir fırsat olarak değerlendirip isyan etti. 1916 yılının temmuz-ağustos aylarında isyan Türkistan’ın birçok yerine yayıldı. Ayaklanmanın bastırılması 8 Şubat 1917’ye kadar sürdü. Dış destekten mahrum olan isyancılar ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Yüzbinlerce kişi hayatını kaybetti. Yedi-su bölgesinde halkın %30’u yok edildi. 168.000 Türkistanlı Sibiry’a sürgün edildi. 300.000’e yakın Kazak ve Kırgız, Doğu Türkistan’a kaçmak zorunda kaldı (Hayit, 1975: 206–212).

İttihad ve Terakki Fırkasının Turancılık politikasını başarı ile yürütebilmesinin temel şartlarından birisi de Kafkasya ve Orta Asya’daki Türklerle sıkı bir bağ kurmasına bağlıydı. Bunun için bölgeye eğitim, kültür, din misyon grupları ve propaganda için ajanlar göndermesi önemliydi. Bu tür faaliyetlerin oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Savaş başlamadan önce 1914 yılının haziran ayında şahsi teşebbüsler desteklenmeye başlandı. Türkistan’daki soydaşları uyandırmak için harekete geçen beş Türk Bombay’a 1914 yılının ağustos ayında ulaştıklarında savaş başlamıştı. İngiliz casusları tarafından sıkı takibe alınan heyet Hint İstiklal Komitesi’nin yardımlarını gördüler. İki ay süren bir yolculuktan sonra Doğu Türkistan’a ulaştılar. Bir süre Kaşgar’da faaliyetlerini sürdürdükten sonra Afganistan’a geçmek istediler. Yolda Ruslara yakalanıp bir yıl, üç ay kadar esaret hayatı yaşadılar. Esaretten kurtulduktan sonra 1916’da Türkistan’da başlayan isyanda Kırgızları desteklediler (Adil Hikmet Bey, 2022: 23–25).

Yusuf Akçura, Türk milliyetçilerini demokratik ve müdafaa Türkcülüğü ile Turancılık olarak ikiye ayırmaktadır. Birincisi tüm gücün içeriye sarf edilerek safların sıkılaştırılmasını, iyileştirilmesini savunurken Turancı grup ise tüm Türklerin doğrudan siyasal yoldan olmuyorsa kültürel ve ekonomik olarak birleşmesini savunuyorlardı. 1918 yılında Batum ve Bakü ele geçirilince Orta Asya’ya öğretmen, mühendis ve doktorlar milliyetçi propaganda için gönderildiler. Buna Halide Edib (Adivar) gibi demokratik Türkcüler karşı çıktı. Asıl emek harcanması gereken yerin Türkiye olduğunu, harap bir Türkiye’nin sınırları dışındaki Türklere yardımının dokunamayacağını, sınırların dışında çalışmanın bir ütopya olduğunu ifade etmekteydi. Halide Edib’e Prof. Dr. Fuat (Köprülü) Bey tarafından cevap verildi. Ona göre Akdeniz ile Çin arasındaki tüm Türklere yardımcı olunması gerekiyordu. Halide Edip Hanım gizli Osmanlılık yapmakla suçlandı (Yalman, 2019: 232–233).

Turan siyasetinin gerçekleştirilmesi için Çarlık Rusya’sının yenilip çözülmesi şarttı. Beklenen fırsat 1917 yılında Bolşevik İhtilaliyle geldi. İhtilalden faydalanarak Kırım, Kafkasya ve Türkistan’da Türkiye’nin nüfuzunu sağlamak ve başarılabilirse buraların ilhakını gerçekleştirmek için umutlar yeşerdi. 1918 yılının mayıs-temmuz aylarında İstanbul’a Dağıstan, İdil-Ural (Kazan), Kırım ve Azerbaycan’dan heyetler geldi. Türkiye, Rusya Müslümanlarının hamisi konumundaydı. İstanbul’a gelen heyetler Türkiye’nin fiili olarak askeri yardımda bulunmasını, bağımsızlıklarını kazanmalarına yardım edilmesini istiyorlardı. Turan politikasının gerçekleşmesi için uygun bir zamandı. Bu bölgelerin Türkiye’ye ilhak edilmesi şart değildi. Buralarda Türkiye ile Rusya arasında bağımsız Türk devletlerinin olması yeterliydi. Bu tampon bölgenin oluşturulmasıyla sınırlar güvence altına alınmış olacaktı (Kurat, 2011: 501–516).

Kafkas Cephesi ve Anılarda Turan İdeali

27–28 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı donanmasının Karadeniz’deki Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti savaşa dâhil oldu. Esasen harbin sonucunu Avrupa’da cereyan eden savaşların belirleyeceği düşünülüyordu. Bundan dolayı Kafkas Cephesi birinci derecede önemli görülmesi de Rusya’nın da Osmanlı’nın da bu cepheden beklentileri küçümsenemezdi. 3. Ordu’nun Kafkasya’yı fethetmesi Osmanlı için büyük bir zafer olacaktı. Kafkas Dağları Türklüğün temas sınırı, Turan yolu (Hafız Hakkı Paşa, 2016: 68). Bu doğrultuda 3. Orduyu oluşturan 9 ve 11. Kolordular Ruslara karşı kasım ve aralık ayında Köprüköy ve Azap muharebelerini yaptılar. Rus ordusuna karşı kesin bir başarı sağlanamaması sonucunda Başkumandan Vekili Enver Paşa Erzurum’a geldi. 10. Kolordu da 3. Ordu emrine verilerek Rus ordusuna karşı sayıca üstünlük sağlandı. Rus ordusunu yok etmek için 11. Kolordu Hasankale-Köprüköy hattında taarruzda bulunacak, 9 ve 10. Kolordu ise Oltu, Bardız yoluyla Sarıkamış’ı ele geçireceklerdi. Böylece iki ateş arasında kalmış olan Rus ordusu imha edilecek ve Kafkasya yolu açıldıktan sonra Rusya boyunduruğu altındaki Müslüman halklar bağımsız olacaklardı.

Kafkasya’ya ulaşmak isteyen Türk askerlerinin karşısında Rus ordusu set çekmişti. Kazanılan kısmi başarılar yeterli değildi. Zamanın ilerlemesi Osmanlı’nın aleyhineydi. Çünkü 3. Ordunun ikmal hattı çok zayıftı. Cepheyi destekleyecek otomobil ya da tren hattı olmadığından ve harbe yeteri derecede hazırlık yapılmadığından askerler açlık ve soğuktan hayatlarını kaybediyorlardı. Rusların lojistik hizmetleri ise

8 Muhammed Fazıl Paşa, 1841 yılında Dağıstan’ın Çoh kasabasında doğdu. Amcası Hacı Ali Lav, Şeyh Şamil’in hazinedarı idi. Ablası Habibet Hanım’ın Şeyh Şamil’in oğlu Gazi Muhammed ile evlenmesiyle Rusya’ya yerleşti. Rusya’da eğitim hayatını tamamlayarak 18 yaşında Rus ordusunda zabıt olarak çalışmaya başladı. 1869 yılında Şeyh Şamil’le birlikte İstanbul’a geldi. 1870 yılında Hac ibadetini yaptıktan sonra Rusya’ya döndü. 1877 yılında 25 yaşındayken Rus ordusundan ayrılarak Osmanlı ordusunda göreve başladı. 1882 yılında Dağıstan Süvari Bölüğü’nde görev yaptı. Aynı yıl önce Halep’e, ardından da Bağdat’a sürgün edildi. Uzun süre Bağdat’ta görev yaptıktan sonra 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Musul’a vali ve kumandan olarak atandı. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Kafkas Cephesi’nde savaştı. Daha sonra Irak Cephesi’ne gönderildi. 8 Mart 1916 tarihinde İngilizlerle yapılan savaşta hayatını kaybetti. Bk. (Akıncı, 2016: 23–55).

9 Yusuf İzzet Met; 1876 yılında Yozgat’ta doğdu. 1896’da Harp Okulunu bitirdi. 1900’de Harp Akademisi’nden mezun oldu. Temmuz 1914’te 2. Süvari Tümeni Komutanı, 10 Ocak 1915’te 10. Kolordu Kumandanı, 9 Eylül 1916’da 1. Kafkas Kolordusu Kumandanı, 28 Temmuz 1918’de Kuzey Kafkas Komutanı ve Askeri Temsilcisi oldu. 23 Temmuz 1921’de Batı Cephesi’nde ihtiyat Grubu sonra da 3. Grup Komutanı oldu. 13 Eylül 1921–14 Nisan 1922 tarihleri arasında Bolu Milletvekiliydi. 1922’de hayatını kaybetti. Bk. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, 1989: 80).

aksamadan devam etmekteydi. 1914 yılının aralık ayında sürdürülen bu zorlu mücadelede yer almış olan sıhhiye Onbaşı Ali Rıza (Eti)¹⁰ Bey günlüğüne şunları kaydetmiştir: “Sevgilisinden uzak âşıklar gibi boyunları burulmuş Kafkas doruklarının eteklerinde, esaret zincirleri altında inleyen kardeşlerimi görmeden öleceğim. Yok yok, öleyim de düşman toprağına düşeyim bari. Toprak altından olsun sevgili kardeşlerimi göreyim o mukaddes Turan’ın iniltisini işiteyim” (Eti, 2016: 108). Kafkas Cephesinde bir onbaşı olan Ali Rıza Bey’in yazdıkları Turan’a yüklenen derin manayı ortaya koymaktadır.

Turancı yedek subay Ragıp Nurettin Bey’in¹¹ anıları incelendiğinde Turancılık düşüncesini besleyen Türk Yurdu gibi dergilerin cepheye kadar ulaştığı görülmektedir. Ragıp Nurettin, Sivas’taki talimghâhta acemi askerleri harbe hazırlarken aynı zamanda Turancılık konferansları vererek Osmanlı askerlerini bu ideal etrafında toplamaya çalışıyordu (Eğ, 2006: 163, 184).

Birinci Dünya Savaşı öncesi politik bir hedefe dönüşen Türkçülük ve Turancılık ideali genç nesillerce benimsenmişti. Mekteplerde harita başına toplanan talebeler Türk vatanının sınırlarını çizmeye çalışıyorlardı. Savaş öncesinde öğretmen okulunda eğitim gören Şevket Süreyya (Aydemir) Bey o dönemi şöyle tarif etmektedir.

“Osmanlı Afrika’sı, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna-Meriç havzalarının üzerine koyardık. Sonra diğer elimizi Kırım’ı Kafkasya’ya, Başkırdistan’ı, Türkistan’ı sıralayarak Altaylara, Çin Türkistan’ına Çungari’ye, Altındağ’a uzatırdık.
-Buraları hep bizim derdik. Buralarını hep biz kurtaracaktık.” (Aydemir, 1978: 66).

Şevket Süreyya (Aydemir) Bey, savaş başladığında gönüllü olmasına karşın yaşı tutmadığı için askere alınmamıştı. Savaş başladıktan kısa bir süre sonra abisi Sarıkamış muharebelerinde hayatını kaybetti. İsrarları sonucunda ancak 1915 yazının sonuna doğru askere alındı ve yedek subay talimghâhında altı ay eğitim gördü. Onun isteği Türkiye dışında kalan Türk ülkelerine açılacak yolun cephesi yani Kafkas Cephesi’nde savaşmaktı. Kafkas Cephesi’ne vardığında Erzurum, Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Rus ordusu Erzincan yakınlarına kadar gelmişti. Şevket Süreyya Bey harbi ruhen benimsemeyen ve niçin savaştığını bilmeyen askerlerle karşılaştıkça; “Galiba ilerimizdeki Turan’ı kurmak istiyoruz ama gerçekte arkamızdaki Türkiye bile bizim değil...” demekten kendini alamıyordu (Aydemir, 1978: 116). Ancak Şevket Süreyya gibi genç yedek subaylar ümitliydi. Onlar Ziya Gökalp’in öngörüsüne inanıyorlardı. Rusya harbi kaybedince parçalanacaktı. O zaman Azerbaycanlılar, Türkistanlılar, hep birer müstakil devlet olacaktı. Kafkaslar aşılacak ve Büyük Turan böyle kurulacaktı. Bu hayallerin sonrasını ise birtakım bulanıklık kaplıyordu (Aydemir, 1978: 122).

Rusya’da ihtilalin çıkmasından sonra yıllardır Kafkas Cephesi’nde savaşan Rus birliklerinin silah bırakması tam da Şevket Süreyya Bey’in bulunduğu siperlerde gerçekleşti. Rus askerleri savaşı bırakmışlardı. Rus ordusunun yerini Ermeni çeteleri aldı ve işgal altındaki Müslüman halkı katletmeye başladılar. Osmanlı ordusu 1918 yılının şubat ayında ileri harekâta başladı. Mart ayında Erzurum’a doğru ilerleyen orduda yer alan Şevket Süreyya Bey, Ermenilerin yaptığı katliamlara şahit oldu. Osmanlı ordusu, Arpaçay’ına ulaştığı zaman artık buradan ötesi Güney Kafkasya yani hayallerde yaşatılan Büyük Turan’ın eşiğiydi. Esir Türkleri kurtaracak, yurtsuz millet yurt sahibi edilecekti. Hayallerdeki yurt için kapılar açılacak Azerbaycan, Kafkaslar ve ötesi, Kırgız-Kazak illeri, Nihayet Türkistan’a varılacaktı. Rüya hakikat olacak ve büyük Turan doğacaktı (Aydemir, 1978: 137).

Sarıkamış civarında yaralanıp Karaorgan seyyar hastanesinde tedavi olan Şevket Süreyya Bey Kafkasya’ya istila edecek olan Türk ordusunda bulunamadığından dolayı son derece üzgündü. İsrarları sonucunda yarası iyileşmeden orduya katılmasına izin verildi. Ömrünü tamamlamış Osmanlı İmparatorluğu yerine tarih, dil ve dilek birliğinin sağlanacağı Turan kuruluyordu (Aydemir, 1978: 142). Ancak bu umutlar fazla uzun sürmedi. Osmanlı Devleti diğer cephelerde yenilmiş ve 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesini imzalamıştı. Şimdi Kafkaslardaki ve İran’daki Osmanlı ordularının buraları boşaltması isteniyordu. Şevket Süreyya Bey, Türkiye’ye dönse de Turan ideali onu yeniden Azerbaycan’a dönmeye mecbur bıraktı. Büyük vatan yani Turan idealini gerçekleştirmek için cahil halkı bilinçlendirmeye çalıştı. Turan ideali için çalışan Şevket Süreyya Bey kısa süre sonra bu mücadelenin zorluklarıyla karşılaşmaya başladı. Şimdi Turan’da Turan’ı arıyor ve bulamıyordu. Ona göre şimdiye kadar Turan hakkında söylenenler boş bir hayaldi. Gerçek dışıydı. Binlerce kilometrelik mesafelere dağılmış milyonlarca insan, sayısız davaların içinde sayısız çatışmalarla kaynaşmış duruyorlardı. Dil, lehçe, din, mezhep ayrılıkları bulunmaktaydı. Ayrıca durgunluk, gerilik ve cehalet vardı. Aydemir için Turan ulaşılamayacak bir ülkünün adı, bir Kızılma’ya dönüşüyordu. Zaten bir süre sonra Kafkaslarda Turan fikirleri sönmeye başlayacak bunun yerini Komünizm almaya başlayacaktı. 2 Nisan 1920’de Bolşeviklerin Azerbaycan’a girmesi yeni bir dönemi başlatıyordu (Aydemir, 1978: 164–181).

Turan idealinin zorlukları Şevket Süreyya Bey’i yeni arayışlara yönlendirdi. Dilleri bir, dilekleri bir, tarihleri bir bu üstün milletler, imparatorlukların yerine saltanatlarını kuracaklardı. Turan bunlardan biri ve en şerefli olacaktı. Hâlbuki diğer milletler de kendilerini birer *üstün millet* ve *tarihi vazifesi olan millet* olarak görebilirlerdi. Bütün insanların eşit, bütün milletlerin hür ve beraber yaşayacakları savaşı, ihtilalsiz, imtiyazsız yeni bir dünya onun için daha cazip geliyordu. Gittikçe Bolşevizm’e yaklaşan Şevket Süreyya Bey, 1 Eylül 1920’de gerçekleşen Şark Milletleri Kurultayına delege seçildi. Kurultayda konuşan Pavloviç’e göre Turancılar, Alman istilacıların emri altında çalışan hayalperestlerdi. Ona göre Turan fikri bir emperyalizmdi. Arkasında Alman genelkurmayı vardı. 10 Eylül 1920 de Türkiye Komünist Fırkası Bakü’de ilk kongresini yaptı. Şevket Süreyya Bey Komünist Partisi’ne girdi (Aydemir, 1978: 197, 206, 236).

10 Ali Rıza Eti; 1887 yılında Erzincan’ın Kemaliye ilçesinde doğdu. Eğin’in tanınmış ailelerinden Hacı Ahigillere mensuptur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Cephesi’nde sıhhiye onbaşı olarak görev yaptı. Savaşın sonu Diyarbakır’da devlet memuru olarak çalıştı. 1939 yılında İstanbul’a tayin edildi. 1950 yılında hayatını kaybetti. Bk.(Eti, 2016).

11 İlyas Ragıp Nurettin Eğ, 1884 yılında doğdu. İzmir ve İstanbul’da ilköğrenimini tamamladıktan sonra Tıbbiye Mektebi’ne girdi. Üçüncü senesinde Lozan’a eğitim için gitti. Balkan Muharebesine (1912) katıldı. Savaşta yaralandı. Kastamonu ve Bursa sultanilerinde öğretmenlik yaptı. 1913 yılının ekim ayında Paris’te bulunan talebe için müfettiş olarak tayin edildi. Birinci Dünya Savaşı başlayınca ihtiyat zabiti olarak Erzurum’a gitti. 1933 yılında Amerika Birleşik Devletleri’ne talebe müfettişi olarak gönderildi. II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Türkiye’ye döndü. Kadıköy Birinci Erkek Okulunda 12 sene biyoloji öğretmenliği yaptı. Bk.(Eğ, 2006: 9–31).

25 yaşında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olarak dil eğitimi için Fransa ve İngiltere'ye gitmiş olan Faik (Tonguç) Bey¹², seferberliğin ilanı ile yurda dönüş yapmıştır. Yedek subay olmak için Harbiye Nezaretine başvurmuş ve Maçka'daki talimgâhta eğitim görmeye başlamıştır. Maçka talimgâhına yurdun her tarafından gelmiş olan hukukçular, hariciyeciler, mülkiyeliler, medreseliler, yüksekökol öğrencileri Türklük ve Turancılık idealinde birleşmişlerdi. Turancılık bütün memleket gençliğini sarmıştı. Gençliğin zihninde Turan'ın nerede başlayıp bittiği net olarak bilinmese de büyük Türk ırkının yaşadığı yerler anlaşılmaktaydı. Talimgâhtaki yedek subay adayları için Turan marşları söylemek ibadet haline gelmişti. Sabah akşam koro halinde tekrar edilen Turan duası ve Albayrak marşı şöyleydi:

Turan Duası

*Ulu Tanrı...Sen sağlık ver Türk'e,
Hakan buyruğunu hep kardeşlere ilet.
Yüce uluğ yükselsin bir Bozkurt ihsan et.
Yeni Turan, ey sevgili ülke,
Söyle sana yol nerede yalvarıyoruz.
Çağırıyor bizi büyük atamız Oğuz.
Yüce uluğ sen sağlık ver Türk'e,
Turan yolu aydınlansın, tütsün ocaklar,
Parıldasın gün gibi köşe bucaklar.*

Albayrak Marşı

*Albayrağ'ın altında atalarım yürüdü,
Gök bayrağın altında yeni Turan büyüdü.
Büyük emel ruhumda, Allah, Kur'an dilimde,
Tüfenk demir elimde, benim için şan kavga.
Yürüyün dağlar eğilsin, Altınordu şan versin,
Albayrak Kafkas üzerinde yükselsin
Biz Uygur'uz dönmeyiz, konağımız dağ, ova.
Türk'üz bizimdir Asya, Türk'üz, Türk'üz hepimiz.
Cengizhan'ın bayrağı allı, şanlı sallandı,
Atlı hanın bayrağı, harpte böyle allandı.
Yürüyün dağlar eğilsin, Türk ordusu şan versin,
Albayrak Altaylar üzerinde yükselsin (Tonguç, 2008: 5–8).*

Sarıkamış Harekâtı başladığı zaman marşlarla eğitimde bulunan yedek subaylar Turan'ın fethine yetişemeyeceklerinden dolayı üzülmüyorlardı. Faik Bey'in kardeşi Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın fen müşaviriydi. İstedığı bir levazım şubesinde çalışma imkânı vardı. Ancak Moskofla dövüşmek, Turan'a gitmek aşkı o kadar büyüktü ki O, cephede savaşmayı seçmişti. Yedek subay kafesi ile İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar trenle; Sivas, Erzincan ve Erzurum arasını ise binek hayvanlarıyla katetti. Yollarda görülen yaralı ve ölmüş askerler Sarıkamış'ta yapılan harekâtın felaketle neticelendiğinin ipuçlarını sunuyordu. Harekât sonrasında tifüs ve tifo salgın halinde kitlesel ölümlere sebep olmuştu. Faik Efendi bozguna uğramış 10. Kolordunun İd (Narman), Oltu savunma hattında 1915 yılının mart ayında göreve başladı (Tonguç, 2008: 11–23). 24 Temmuz 1916 tarihinde Erzincan yakınlarında esir olana kadar türlü imkânsızlıklar içerisinde kahrmanca mücadele verdi (Tonguç, 2008: 145). Bayburt'tan Rusya içlerine Vetluga esir kampına gönderildi. Esir kampından kaçmaya çalışıp yakalanıp dövülerek öldürülen Kazım isimli Türk askerlerine düzenlenen cenaze törenindeki konuşma konumuz açısından önem arz etmektedir. 12 Ekim 1917 tarihinde Binbaşı Murat Bey'in söylediklerinden bir kısmı şöyleydi.

"Ak Kâzım!

Sen, Türkiye'mizin namuslu, temiz yaradılıştaki bir genci, Türklüğün, Turan'ın âşığı, azimkâr bir uzvuydun. Mukaddes Turan emeli uğrunda cihadı iştirak ettin. Bu yüce ve kutsal fikirle Kafkas darülharbinde düşmanla cenkleştin, bu uğurda can vermek, şan almak istedin...

...Turan yolunda Osmanlı vatanı haricinde atılan adımların ilk kurbanı sensin. Sen şereflişin, kutsalsın. Yaşasın Turan, var olsun seni doğuran ana, kahrolsun zalim, lanetli Rusluk." (Tonguç, 2008: 220–221).

Kasım 1917'de Rusya'da Bolşevikler iktidarı ele geçirmiş ve Rusya'da iç savaş çıkmıştı. Bu zaman diliminde Türk askerleri esir kampında *Niyet*¹³ isimli bir el gazetesi çıkarmayı başarmışlardı. Faik Bey'in bu gazetede birçok makalesi yayımlanmıştı. Çarlık Rusya'sının yıkılmaya başladığı bu günlerde esirler arasında Turan ideali canlanmaya başlamıştı. Ancak siyasi birlikten çok kültürel birliğe vurgu yapılmaktaydı. Turan makalesinin özeti şöyleydi:

Türk Milleti yaşamak, ilerlemek istiyorsa Turan hedefine doğru koşmalıdır. Cemiyetler kurularak milli duygular ve Turan ideali gençlere anlatılmalıdır. Rusya'nın yıkılmasıyla Osmanlı sınırları dışında çalışmak oldukça kolay olacaktır. 50–60 sene içinde bütün Türkler Turan idealine inanmış olacaktır. Oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türkleri bir siyasi organizasyon altında toplamak oldukça zordur. Ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmak da büyük bir başarı olacaktır (Tonguç, 2008: 236).

12 Faik Tonguç, 1889 yılında Çorum'da doğdu. Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra dil eğitimi için İngiltere ve Fransa'ya gitti. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yurda dönerek savaşa katıldı. Savaşta sonra ticarete atıldı. 1968'de hayatını kaybetti. Bk. (Tonguç, 2008).

13 Mehmet Asaf Bey, gazeteye isim olarak esaret hayatını özetleyen Rusça "yok" manasındaki Niyet'i koyduklarını ifade etmektedir. Bk. (Mehmet Asaf Bey, 2007:180).

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da savaşan Selahattin (Yurtoğlu)¹⁴ Bey'in, anılarında Turan idealiyle ilgili olarak şu bilgiler bulunmaktadır. Başkumandan Vekili Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı için Erzurum'da bulunduğu bir sırada İstanbul'da Merkez Kumandanı olan amcası Halil (Kut) Paşa'dan¹⁵ Tebriz üzerinden Dağıstan'a geçerek buradaki halkın Rusya aleyhine isyan ettirilmesini istedi. Birinci Kuvve-i Seferiye bu vazifeye görevlendirildi. Turan ideali için isyan çıkarmaya giden Kuvve-i Seferiye subaylarının Turan idealine inananlardan seçilmesine gayret edilmişti. Selahattin Bey de bu ideale inananlardan biri olarak askeri kuvvette yer almaktaydı. Selahattin Bey ve yanındaki heyet 10 sandık altınla tüm Doğu kasabaları gibi orta çağ ikelliğindeki Palu'dan geçerken bölgedeki Kürt halkının Türkçe bilmediğini, devlet nüfuzunun olmadığını, kendi ülkesinde düşman toprağındaki gibi endişeyle gezdiklerini, 1299 yılında kurulan Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında 616 yıl sonra bile buralarda halen daha kiracı gibi bulunduğunu gözlemliyordu. Türkistan'ı ve İran'ı kurtarmaya giden ordunun mensupları Türkiye'nin büyük sorunlarıyla karşılaşmıştı. Heyet yollarına devam ederken Basri Beyle Selahattin Bey arasında geçen konuşmada Kuvve-i Seferiye askerlerinin kimisinin Turan fikrine inanmadıklarını ortaya koymaktadır:

"Basri Bey bana dedi ki:

-Söyle bakalım Turancı! Üç aydır memleket geziyorsun. Hangi yüzle Türkistan'a gidecek ve oradaki Türkleri kurtarmaya uğraşacaksın? Sen ki hâlâ keleşe muhtaçsın!...

Yüzbaşının bu çok yerinde sözüne, gençliğin ve bilgisizliğin verdiği küstahlıkla şu cevabı verdim:

-Turan'ı kurtarmaya giden askerin başındasınız. Bu işin olacağına inanınız yoksa, dönünüz. Askerin başına imansız geçmeyiniz!... (Yurtoğlu, 2020: 119-121).

Birinci Kuvve-i Seferiye Erbil'den Revandiz'e doğru yürüyüşüne devam etmekteydi. İsviçre, Fransa, Belçika üniversitelerinde okumaktayken seferberliğin ilanıyla yurda dönmüş 10 kadar süvari eri ve zabıt namzetleri vardı. Bunlardan birisi de Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in oğlu Halis idi. Halis Bey babasının dizelerini söyleyerek Turancılara moral veriyordu.

"Yüz sene var ki Moskof'un derdi

Türk'ün bağırını deldi" (Yurtoğlu, 2020: 132-133).

İran'ın kuzeyinde Ruslar, güneyinde İngilizler bulunmaktaydı. Ortada ise İran hükümeti vardı. 13.000 mevcutlu Kuvve-i Seferiye Rusların bulunduğu Rumiye'ye geldiği zaman halk Türk ordusunu törenle karşıladılar. Rumiyeliler Rus konsoloshanesini basmış ve konsolosu öldürmüşlerdi. Rus taraftarları her tarafa öldürülüyordu. Kuvve-i Seferiye ilk etapta umduğunu bulmuştu. İsyanın genişlemesi için bölgede ordunun ilerlemesi gerekiyordu. 29 Nisan 1915'te Dilman'da Rus ordusuyla karşılaşıldı. Buradaki savaşta Azerbaycan Kürtlerinden Kireni Ağa'nın emrindeki 4.000 kişilik süvari kıtası Osmanlı ordusunun yanında yer alsa da eğitimsiz süvarilerin bir faydası olmadı. Ancak bu olumsuzluğa rağmen Kuvve-i Seferiye Dilman'ı ele geçirmeyi başardı. Selahattin Bey, Dilman'daki Türk halkıyla temas ettikçe büyük Turan ve Cengiz İmparatorluğu'nun yeniden kurulacağı hissine kapılmaktaydı (Yurtoğlu, 2020: 138). Ancak Ruslarla yapılan ikinci savaş kaybedildi ve ardından 6 Mayıs'ta Van'da Ermenilerin isyan ettiği haberi alınınca Van'a doğru yürüyüşe geçildi. Böylece Turan emelleri bir müddet için sönmeye başladı. Ermeni ve Ruslarla savaşarak 20 Haziran 1915'te Bitlis'e gelindi. İstanbul'dan 16.000 mevcutla çıkan askeri kuvvet Dilman muharebesinde 13.000 kişiye, Bitlis'e girerken ise 7.500'e düşmüştü. Birinci Kuvve-i Seferiye ile Beşinci Kuvve-i Seferiye birleştirilerek bir kolordu oluşturuldu. Halil Paşa kolordu kumandanı oldu.

Kafkasya, İran gibi Müslümanların yaşadığı yerleri isyan ettirerek Rus ordusunu güç durumda bırakmak gerçekleştirilebilir bir hedef olsa da Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın gerçek dışı yönlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Ya da Enver Paşa yanlış bilgilendirilmiştir. Halil Paşa'ya gönderdiği bir telgraf şöyledir:

"Türk ordusu Kafkasya'ya girdiği zaman 300 bin silahlı Türk'le orduya katılacağını bize söylemiş olan Batumlu Aslan Bey'i bulunuz ve behemehâl Kafkasya'ya girmeyi sağlayınız."

Enver Paşa, Rus ordusunun gerilerinde isyana hazır yüz binler olduğunu bildirerek, işlerin çok kolay halledileceği havasını yaratmaya çalışıyordu. Ancak gerçek durum söylendiği gibi değildi. Batumlu Aslan Bey 10 kişilik maiyetiyle birlikte zaten Halil Bey'e sığınmıştı. Kafkasya'da isyan çıkaracak bir gücü yoktu (Yurtoğlu, 2020: 148, 154).

Turan hedefini gerçekleştirilemeyen Türk ordusu için 1917 yılının sonunda bir umut belirdi. Bolşevik ihtilali sonrasında 1917 yılının aralık ayında Rus ordusuyla ateşkes yapıldı. 1918 yılının şubat ve mart aylarında Rus ordusunun çekildiği yerlerde idareyi ele alıp katliam yapan Ermeni çetelerinin üzerine askerî harekât düzenlendi. Çarlık yönetimi altındaki Türkler bağımsızlık için Osmanlı hükümetinden yardım istiyorlardı. 15 Mayıs 1918'de Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa¹⁶ Gence'de mahalli İslam ordusunu kurmaya başladı (Yurtoğlu,

14 Selahattin Yurtoğlu; 1894'te Edirne'de doğdu. İlk öğrenimini Edirne'de tamamladı. 1910'da Harbiye Mektebi'ne girdi. Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarına katıldı. 1926'da emekliye ayrıldı. 1956 yılında hayatını kaybetti. *Bk.* (Yurtoğlu, 2020: 320).

15 Halil Kut; 1882 yılında İstanbul'da doğdu. Beşiktaş Askeri Rüştiyesi, Kuleli Askerî Lisesi'nde eğitim gördükten sonra 1902'de Harp Okulu'ndan, 1904 yılında da Harp Akademisi'nden mezun oldu. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın amcası idi. Trablusgarp ve Balkan savaşlarına katıldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkas ve Irak Cephesi'nde önemli görevler üstlendi. 6. Ordu Komutanlığı yaptı. Şark Ordular Grubu Komutanı olarak 15 Eylül 1918'de Bakü'nün zaptında bulundu. Mütareke döneminde tutuklansa da Bekirpaşa bölüğünden kaçarak Anadolu'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gitti. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda Sovyet yardımını sağlamak amacıyla Moskova'da çalışmalarda bulundu. 1904'den 1922 yılının sonlarına kadar 19 yıl yoğun bir askeri ve siyasi yaşam sürdü. 1957'de İstanbul'da vefat etti. Kut'ta İngilizlere karşı zafer kazanmasına ithafen Cumhuriyet döneminde "Kut" soy ismini aldı. *Bk.* (Dinç, 1998).

16 Mustafa Nuri Killigil; 1890 yılında Manastır'da doğdu. Rüştiye, idadi ve harbiye öğrenimini Manastır'da tamamladı. Öğrenciliği sırasında 31 Mart isyanının bastırılması için oluşturulan Hareket Ordusu'nda yer aldı. 1909 yılında Manastır Harbiyesinden üsteğmen olarak mezun oldu. Maiyet-i Seniyye Bölüğünde görev yaptı. Sultan V. Mehmet Reşat'ın Kosova ziyaretinde yanında bulundu. 1911 yılında Trablusgarp Savaşı'na iştirak etti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yeniden Trablusgarp'a gitti. 1917 yılına kadar burada Afrika Grup Kumandanlığı görevini üstlendi. 1918 yılında Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına tayin edildi. 1919 yılının şubat ayında İstanbul'da tutuklandı. Batum'da yargılanmak üzere İngiliz işgal kuvvetlerine teslim edildi. Nuri Bey, Batum'da İngiliz hapisanesinde yaklaşık olarak 6 ay hapsedildi. 8 Ağustos 1919 tarihinde hapisten kaçmayı başardı. Batum'dan Erzurum'a geldi. Bir müddet sonra Azerbaycan'a döndü. Dağıstanlılar tarafından Denikin işgal ordularına karşı Bolşeviklerle birlikte

2020: 366). 1918 yılının temmuz ayında Halil Paşa da Osmanlı tümenlerinin komutanı olarak Kafkasya'da bulunmaktaydı. Kafkasya'da Gürcü, Azeri ve Ermeni hükümetleri kurulmuştu. Halil Paşa, Tiflis'te bulunduğu zaman Gürcü hükümeti bir ziyafet tertip etmişti. Bu ziyafette Gürcü gençleri Türk ordusunun bazı Gürcü köylerini işgal ettiğini bildirerek buraların iadesini istediler. Halil Paşa'nın verdiği cevap Osmanlı ordu komutanlarının zihnindeki Turancılık hakkında bilgi vermektedir. Halil Paşa'nın cevabı şöyle idi:

"Büyük Türk Turan İmparatorluğu'nun küçük bir adacık gibi kalan Gürcü vatanını, Türkler bir evlat vatan gibi sevecekler ve Gürcüleri evlatları gibi bağırklarına basacaklardı." Bu sözler sevinçle karşılandı (Yurtoğlu, 2020: 381).

Tiflis'te yaşayan Türkler, Selahattin Bey gibi askerleri ziyafetlere davet ediyorlardı. Selahattin Bey, bu davetlerden etkileniyor ve büyük Turan İmparatorluğu gözlemlerinde canlanıyordu.

"O güne kadar bizden ayrılmak isteyen unsurların bu davranışlarını vatansızlık sayıyor ve bunları yok etmeyi milli görev biliyordum. Alınacak sert tedbirlerle Türk olmayanları ve gayrimüslimleri yola getireceğimizi sanıyordum. Oysa şimdi anlıyordum ki Rusya'da kalmış Türk servet, refah, sükûn, rahat ve mutludur. Ama milli duygular onun ruhunda bu rahatı ve bu huzuru hiçe indirmiştir. Türk kendi bayrağını, kendi hükümetini istiyor. Bu uğurda her şeyi fedaya hazır ve biz bu davranışları bir kahramanlık ve bir erdem diye alkışlıyoruz.

Öyleyse Osmanlı mülkündeki Türk'ten gayri olanların da aynı haklara sahip olması ve aynı ülkeleri taşıması bir haktır. Demek ki doğru olan, her milletin kendi topraklarında kendi hükümetini kurmasıydı" (Yurtoğlu, 2020: 384).

Osmanlı ordusunun Bakü'yü ele geçirmesini Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya istemiyordu. Brest Litovsk Antlaşmasıyla Bakü, Sovyet Rusya'nın elinde kalacaktı. Bakü'den çıkarılacak olan petrol ise Almanya'ya satılacaktı. Bundan dolayı Almanya Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesine karşıydı. İngiliz, Rus ve Ermeni birliklerinin elinde bulunan Bakü, 15 Eylül 1918 tarihinde ele geçirildi. Enver Paşa'nın kutlama telgrafı şöyleydi:

"Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini en büyük meserretle karşılarım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlemlerinden öper, şehitlerimize Fatihalar ithaf ederim" (Yurtoğlu, 2020: 397).

O gün Osmanlı askerleri hayatlarının en güzel gününü yaşadılar. Kuzey Kafkasya'nın istilasını tamamlamak ve orada bir devlet kurmak için Yusuf İzzet Paşa görevlendirildi. Ayrıca Türkistan'a doğru kuvvetler gönderilmesi isteniyordu. Halil Paşa, Eylül'ün son haftasında Tebriz'e geçti. İran Şahı Türk'tü. Tebriz'de Halil Paşa'yı karşılayan İran veliahdı Turan İmparatorluğu fikrine sıcak bakmaktaydı. Veliiaht, Halil Paşa'ya Turan İmparatorluğunu birlikte kurabileceklerini ümit ettiğini söylediği zaman Halil Paşa'nın cevabı şöyle olmuştu:

"Sizi bir komşu devletin veliahdı gibi değil, emrine girdiğim İran Şahı Ahmet Şahın vekili ve kendi metbuum gibi selamlarım. Türk ordusu için Osmanlı, İranlı, Kafkasyalı devletler yoktur. Bir tek devlet vardır. Asya Türk ve Müslüman devleti. Ben buraya galip ordunun kumandanı olarak değil, Osmanlı padişahı Vahdettin kadar tabi olduğum Şah hazretlerinin elini öpmek ve saygı göstermek için geldim..." (Yurtoğlu, 2020: 399-400).

Gence ve Bakü'de 5 milyon nüfus vardı. 4.5 milyonu Türk'tü. Geri kalanı Rus ve Ermeni'ydi. Ruslar ve Ermeniler Türk ordusunun Azerbaycan'a gelerek burada bir devlet kurmalarını istemiyorlardı Bunun yanında bölgede yaşayan Türklerin de tamamı Osmanlı ordusunu iyi karşılamamıştı. Osmanlı ordusuna milli duyguları uyanmış küçük bir çevre taraftardı. Geri kalanı Osmanlı Türklerini Ruslardan pek de farklı görmüyordu. Hatta daha kuvvetli, zengin ve medeni gördükleri Rusları Osmanlı Türklerine tercih ediyorlardı. Rus kültürü almış olanlar ise Osmanlılara düşman gözle bakıyorlardı (Yurtoğlu, 2020: 409).

Rusya'da esir kamplarında bulunan Türk askerlerinden firar edebilenler Türkistan'da Turan ideali için faaliyette bulunuyorlardı. Vetluga'dan Taşkent'e ulaşan Süleyman Tevfik (Harputlu), Yüzbaşı Ali Rıza, Üsteğmen Münir (Paşabahçe), Asteğmen Bosnalı Salih (Kesri) gibi esir Osmanlı askerleri halifenin zabıtları olduklarını söyleyince halk tarafından onlara saygı gösterildi. Taşkent'in ileri gelenleri esirlerin Türkiye'ye gitmeden önce Türkistan'daki eğitim kurumlarında çalışmalarını istediler. Esaretten kaçmakta olan Osmanlı askerleri din ve ırk kardeşlerinin eğitimlerinin ilerlemesine yardımcı olmaya karar vererek görev almayı kabul ettiler. Sibirya'dan kaçmakta olan başka subaylar da onlara dâhil oldu. Sekiz kişilik heyet önce ilk ve orta mektepler, ardından öğretmen mektebi açtı (Gedikli, 2012: 211-214). Esaretten kaçan Osmanlı zabıtları açtıkları Turan mektep ve dernekleriyle Türkistanlı gençleri eğiterek Türklüğe hizmet ettiler (Çakıröz, 1990: 48).

Kısa süre sonra Türkistan İttihad ve Terakki Cemiyetini kurdular. Cemiyetin başına Münevver Kaarî, Meyan Büzürük Han, İsrail Can, Musa Han, Ataullah Baylardan oluşan yönetim kurulu geçti. Cemiyetin gayesi Türkistan'ın Türkiye'ye ilhakı idi. Kısa sürede cemiyet büyüyerek sadece Taşkent'te 3.000 üyeye ulaştı. Kaza ve civar vilayetlerde gizli olarak İttihad ve Terakki şubeleri açıldı. Bir sene sonra İttihad ve Terakki cemiyeti bütün Türkistan'a şamil kararlar almaya ve Türkistan'ın mukadderatına hâkim olmak istedi. Cemiyetin nüfuzuyla Bursalı Mehmet Emin Bey, Türkistan Maarif Vekilliği'ne atandı. Bu sayede imkânlar genişlemiş ve Taşkent'te iki izci oymağı ve bandolar teşkil edilmişti. Ardından Semerkant'ta faaliyete başlandı. Burada orta mektep, öğretmen okulu, Altay Derneği adlı izci oymağı ve bir bando tesis edildi. Maarif çalışmaları devam ederken Taşkent'teki İttihad ve Terakki Cemiyeti Miyan Büzürük Han'ın reisliğinde İstanbul'a beş kişilik bir heyet gönderdi. Türkistan'ın Türkiye'ye ilhak kararına ait mazbatayı Sadrazam Talat Paşa'ya takdim ettiler. Bu sıralarda Türk

savaştı. Daha sonra Erzurum'a geldi. Burada bir "İş Ocağı" kurdu. Sakarya Savaşı'nın (1921) sürdüğü bir zamanda Ankara'ya geldi. Sağlık sorunları nedeniyle Berlin'e gitti. Berlin'de Çinçilik üzerine eğitim aldı. 1924 yılında İstanbul'a döndü. 1924 yılında Mehmet (Çini) ile birlikte Kütahya Çinçilik Anonim Şirketini kurdu da bir yıl sonra teknik ve maddi sorunlar nedeniyle burayı Mehmet Çini'ye devretti. 1930 yılında Zeytinburnu silah ve cephane fabrikasını kurdu. Bir yıl sonra Sütluçe'deki Alüminyum Matara Fabrikasını satın aldı. II. Dünya Savaşı yıllarında orduya silah ve cephane üretti. Arap-İsrail Savaşı'nda (1948) Arap ordularını destekledi. 2 Mart 1949 tarihinde fabrikasında meydana gelen patlama sonucu 27 çalışanıyla birlikte hayatını kaybetti. Bk.(Oral, 2016: XXXI-XXXII)

ordusu Bakü'yü ele geçirmişti. Talat ve Enver Paşalar, heyete ciddi alaka gösterdiler. Türkistan'da çalışan zabıtlere teşekkür mektubunu gönderdiler. Kısa zamanda Türk ordusunun Hazar Denizi'nin doğusuna geçerek Türkistan'ı ele geçireceğini bildirdiler. Ancak çok geçmeden Osmanlı Devleti savaştan yenik olarak ayrıldı. Türkistan'ın Türkiye ile birleşmesi mümkün olmadı (Gedikli, 2012: 224–28).

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti bir ölüm kalım savaşı vermekteydi. Yönetimdeki İttihad ve Terakki Hükümeti bundan sonra ülkenin var olabilmesini geniş bir Türk kitlesine dayanmakta görmüştü. Bunun için Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kafkaslar ve Orta Asya'ya doğru yöneldi. Rusya'nın hüküm sürdüğü bu toprakların Osmanlı egemenliğine girmesi ya da kurulacak Türk hükümetleriyle Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünün artırılması hedeflendi. Turan ideali olarak adlandırılan bu düşünce, yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nde ve bunalım halindeki Osmanlı toplumunda karşılık bulmuştu. Özellikle eğitimli gençler arasında Turancılık yaygındı.

Milliyetçilik oldukça müphem bir kavram olduğundan (Ertan ve Örs, 2018: 80) milliyetçilik temelli Turancılık düşüncesinin karakterini de net bir şekilde ortaya koymak zordur. Kafkas Cephesi'nde savaşan askerlerin anıları incelendiğinde onların Turancılığı nasıl anladıklarına dair bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Öncelikle Turan düşüncesinin temelindeki milliyetçilik anlayışı kesinlikle ırk üzerine değildi. Dil, din ve kültür birliği Türkçülük için yeterliydi. İslamcılık ve Türkçülük birbirinden ayrılmaz Turan idealinin iki ana ögesi idi. Turancı düşüncede Kürtler, Farslar, Afganlar, Çerkesler ve diğer Müslüman toplulukların Rus ve İngiliz idaresine isyan edecekleri umuluyor ve Turan İmparatorluğunun kurucu öğeleri olarak görülüyorlardı. Ancak bu milletlerin öncüsü seçilmiş millet olan Türkler idi. Dilman'da Kürt Kireni Ağa'nın isyan etmesi ya da Kafkas Cephesi'nde Kürt Hafif Süvari Alaylarının Rus ordusunun gerilerine düşüp telgraf hatlarını kesip, tren raylarını bozma görevlerinin verilmesi Turan yolunda Kürtlere ve diğer Müslüman milletlere biçilen rolü ortaya koymaktadır.

Turancı düşüncede Türkler haricindeki diğer Müslüman topluluklar asli unsur olarak görüldükleri gibi Hristiyan topluluklar da tasarlanan Turan İmparatorluğu'nda söz sahibiydiler. Osmanlı ordularının Kafkasları işgali sırasında kurulan Gürcü ve Ermeni hükümetleri Turancı düşüncenin Hristiyan topluluklara karşı hoşgörülü bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır. Kimi batılı ve Ermeni yazarların önyargılı olarak iddia ettikleri gibi Turan ideali Ermenileri ve diğer Hristiyan toplulukları imha hedefinde değildi. Önyargılı bu yazarlara göre Turan politikasının gerçekleşebilmesi için Kafkasya ve Türkiye Türkleri arasında bir set oluşturan Ermenilerin yok edilmesi gerekiyordu (Astourian, 1990: 33; Nalbantyan, 2011: 90). 1914 yılının aralık ayının sonunda Osmanlı ordusunun Sarıkamış'ta yenilgiye uğraması Jön Türk Merkez Komitesi'nin hedeflerini gerçekleştirilmesinin imkânsız olduğunu görmesine ve Ermeni halkına karşı radikal bir politika benimsemesine sebep olduğu iddia edilmektedir. Onlara göre Türkler patolojik bir düşmanlıkla Ermenileri imha etmekteydiler (Kevorkian, 2015: 1123–1128). Kimi yazarlar ise toplu kıyımların ancak bir ideolojinin etrafında kenetlenme halinde ortaya çıkacağını iddia ederek Almanya'da Nasyonal Sosyalizmin Yahudileri soykırıma uğrattığı gibi Turan ideolojisinin de Ermenileri soykırıma uğrattığını ileri sürmektedirler. (Dekmejian, 1997: 86'dan aktaran Cengizer, 2014: 648).

Ermeniler, Turan yolunda bir engeldiyse neden savaşın hemen başında yani 1914 yılının kasım ayında değil de 1915 yılının mayıs ayında Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutuldular? Ya da 1918 yılında Kafkasları ele geçirmiş olan Osmanlı ordusu tüm Ermenileri imha mı etti? 1918 yılında Kafkaslarda bulunan Osmanlı ordusunun Ermeni toplumuna ve hükümetine yapmış olduğu yardımlar yukarıdaki yazarların tezlerini çürütmektedir. (Halil Paşa, 2010: 178–184). Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin sevk ve iskânında gerçekleşen suistimalleri araştırmak için 1915 yılında askeri mahkemeleri görevlendirmişti. Askeri mahkemeler yapmış oldukları soruşturma sonucunda 1.673 kişiyi tutuklamış ve bunlardan 67 kişi idam, 524 kişi hapis ve 68 kişi ise kürek, para, kalebent, sürgün gibi cezalar almışlardı (Sarıay, 2014: 73–81). Soykırım yapmakla suçlanan İttihad ve Terakki yönetimi Naziler gibi soykırım yapmak isteseydi bu yargılamalar olur muydu? Geçmişte yaşanmış olayları anlamak yerine dini ve ırkçı bir fanatizmle bir suçlu aranmaktadır. Bu tarz bir bakış açısı elbette ki araştırmacıları sorunlu ve yanlış sonuçlara sürükleyecektir.

İttihad ve Terakki liderlerinin önderliğinde Osmanlı toplumunun Turancılık düşüncesine yönelmesini boş bir hayal olarak değerlendirmek doğru olamaz. Anılarda açıkça görüldüğü gibi Osmanlı ordusunun işgal ettiği İran ve Kafkasya'da sevgi gösterileriyle karşılandıkları, zaman zaman isyanlarla onlara destek verdikleri, 1918 yılının yaz ayında Kafkaslar ve Türkistan'dan heyetlerin İstanbul'a gelerek Osmanlı'ya katılmak istedikleri görülmektedir. Bütün bunlar İslamcılık ve Türkçülüğün bir karşılığının olduğunu göstermektedir. Turancılık politikasının iflas etmesindeki temel neden askeri başarısızlıktı. Osmanlı Türkleri için uygulanabilir bir proje olarak görülse de devrin büyük güçlerinden İngiltere ve Rusya'nın politikalarıyla çatışmaktaydı. Müttefik Almanya başlangıçta Turancılığı desteklese de Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla bu tavrını değiştirmiş ve Osmanlı ordularının Kafkaslar ve Orta Asya'ya doğru ilerlemesine karşı çıkmıştır.

Bunun yanında başka zorluklardan da bahsetmek gerekir. Kafkas Cephesi'nde savaşan 18 ila 30 yaş aralığındaki Turancı subay ve yedek subaylar II. Meşrutiyet'ten itibaren gelişim gösteren Türklük düşüncesinin etkisi altında kalmışlardı. Hemen hepsi de Avrupa kültür ve medeniyetini yakından tanıyan kişilerdi. Turancıların hitap etmeye çalıştığı kesimle aralarında büyük bir uçurum vardı. Hem yurt içinde hem de yurtdışındaki Müslüman toplulukların Turan idealini kavrayacak düzeye ulaşmadıkları, Rus ordusunun yenilmesiyle tüm sorunların giderilmemiş olduğu görülmüştü. Dinleri, dilleri bir olan Türk topluluklarında bile mezhep farklılıklarının yanında ortak bir gelecek kurma noktasına türlü zorluklar vardı. İşte bu zorluklar gittikçe Turan'ı gerçekleştirilemez bir hayal olarak düşünülmesine sebebiyet verdi.

19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan İtalyan ve Alman birliği gibi Osmanlı Türkleri de Türk birliğini hedeflemişlerdi. Turan devletini oluşturacak olan halkların birbirinden kopuk yaşayan topluluklar olduğu düşünülürken uzun bir kaynaşma dönemine ihtiyaçları olduğu bir gerçektir. Savaş öncesinde halkları kaynaştıracak kültür hareketleri ancak Rus, Çin ve İngiliz yönetimlerinin izin verdiği ölçüde, oldukça sınırlı kalmıştı. Kültür, eğitim, din misyon gruplarının yanında propaganda yapacak ajanların uzun yıllar bölgede çalışmaları gerekiyordu. Tüm bu eksiklikler ancak uzun süren bir kaynaşma politikasıyla giderilebilirdi. Osmanlılar ele geçirdikleri bölgelerde en az on yıl gibi bir süre kalabilselerdi kaynaşma bu süre içinde sağlanabilirdi. Bu alt yapı olmadığından Osmanlı ordusuna sempati duymayan Türklere de rastlanmaktaydı. Osmanlı ordusunun kendi bölgelerinde varlığından en çok memnuniyet duyanlar aydınlardı. Onlar milli bir devlet kurma

noktasında Osmanlı'nın desteğini en iyi kavrayan kesimdi. Osmanlı orduları Suriye-Filistin Cephesi'nde yenilerek 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmasıyla hedeflenen Turan ülkesinin gerçekleşmesi ihtimal dahilindeydi.

1918 yılında Kafkaslarda Osmanlı Devleti nüfuz kazanmış, Turan politikası kısmen gerçekleşmişti. Bölgede gözlemlerde bulunan Turancılar, Rus yönetimi altındaki Azeri, Gürcü, Ermeni ve diğer milletlerin milli hükümetler kurmaları ve milli kimliklerine bağlılıklarından etkilenmişlerdi. Bu durum Selahattin Yurtoğlu gibi Turancıların Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen, Bulgar, Ermeni, Rum ve diğer azınlıklara hak vermesini sağlamıştı. Her milletin milli haklarına saygı duyulması gerekmekteydi.

Turan ideolojisindeki Türklerin liderlik konumu ve güçlü milletlerin büyüme arzusu düşüncesinin bulunması onun Sosyal Darwinizm'den etkilendiğini göstermektedir. Şevket Süreyya Aydemir, önce Turan idealine gönül vermiş daha sonra bunun gerçekleşemeyeceğinin yanında kimi haksız yönlerinin de olduğunu ifade etmiştir. Şevket Süreyya'ya göre Turan idealinde yer alan seçilmiş millet kavramı yanlışti. Diğer milletler de kendilerini seçilmiş ve üstün millet olarak karşılıklarına çıkacak, çatışmalar eksik olmayacaktı. Onun yerine bütün milletlerin eşit olduğu bir düzen olmalıydı. Bu arayış Şevket Süreyya'yı komünizme yöneltti.

Turancılık küçük bir çevrenin düşüncesi değildi. Özellikle Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması Enver Paşa'nın Turancılık idealine bağlanmaktadır. Sarıkamış Harekâtı iyi planlanmamış ve felaketle sonuçlanmış olsa da Turan idealini tek bir kişiye yani Enver Paşa'ya indirgemek doğru olmayacaktır. Kafkas Cephesi'nde savaşmış birçok subay ve yedek subayın Turancılık idealine bağlı oldukları bir gerçektir. Kafkas Cephesi'nde savaşan 3.Ordu'yu *Turan Ordusu* olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Türk tarih yazımında çokça dile getirilen bir husus da Kafkas Cephesi'nin açılması ve Sarıkamış Harekâtı'nın icrası Almanya'nın isteği ve onun çıkarları için yapıldığıdır. Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusunun Rus ordusuyla savaşması Almanya'nın çıkarına olsa da bu cephe Türkler de savaşmak istiyordu. Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlandığı 1915 yılının ocak ayında bile Kafkasya'nın bahar aylarında istilası düşünülmekteydi.

Turancılar üzerinde yapılacak bir tespit de geçmişte Asya'da siyasi bütünlüğü sağlayarak büyük imparatorluklar kurmuş olan Cengiz Han ve Emir Timur'a duyulan saygı idi. Turan olarak adlandırılan bölgede Cengiz (13-14. yüzyıllar) ve Timur imparatorlukları (1370-1507) kurulmuştu. Şimdi bu tarihi mirasa sahip çıkılıyordu. Turancı komutanlar çocuklarına Cengiz ve Timur gibi tarihi şahsiyetlerin isimlerini veriyorlardı. Örneğin Halil Paşa'nın 1917 yılında doğan oğlunun adı Cengiz idi (Yurtoğlu, 2020: 371)

Sonuç olarak yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nin gelecekte varlığını sürdürebileceği yeni bir düzen kurulmak istenmekteydi. Halil Paşa'nın ifadesiyle "Asya Müslüman Türk Devleti." Yok olma tehlikesiyle yüz yüze kalan Osmanlı toplumu Türkçü-Turancı fikirleri bir kurtuluş noktası olarak kabul etmiş, Kafkaslar, İran ve Türkistan'a doğru yönelmişlerdi. Buralarda bulunan ezici çoğunluktaki Türk ve Müslüman nüfusa dayanılacaktı. Yeni Turan devletinin içinde yaşayacak olan azınlıklar Osmanlı örneğinde olduğu gibi ayrılıkçı hareketlerde bulunamayacaklardı. Turan idealiyle çoğu zaman bir siyasal örgüt düşünülmemiş Kafkaslar, İran, Afganistan ve Türkiye'deki Müslüman devletlerin birliği düşünülmüştür. Böylece Hindistan da dâhil olmak üzere Asya ve Ortadoğu'da Rus, İngiliz ve Fransız emperyalizmine son verilecekti. Savaşın kaybedilmesiyle birlikte Turancılık politikası gündemden düşmüş, Millî Mücadele ve Cumhuriyet Türkiye'sinde dile getirilmeyen, sakıncalı bir düşünce olarak kalmıştı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared no competing interests.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

References

- Adil Hikmet Bey. (2022). *Asya'da Beş Türk*. (Haz. Yusuf Gedikli). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük; Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Özdemir Basımevi.
- Akıncı, S. (2016). *Dağıstan Süvari Bölüğü ve Dağıstanlı (Muhammed) Mehmet Fazıl Paşa*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Astourian, S. (1990). "The Armenian Genocide: A Interpretation". *The History Teacher*. V-23, No-2, s. 133.
- Aydemir, Ş. S. (1971). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1908-1914 C-II*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1978). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Cengizer, A. (2014). *Adil Hafızanın Işığında Osmanlı'nın Son Savaşı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çakıröz, R. (1990). *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Dekmejian, D. H. (1997). "Determinants of Genocide: Armenians and Jews Case Studies", (Ed. Richard G. Hovannisian). *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick.
- Diñç, M. E. (1998). *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Eğe, Ragıp N. (2006). *Babamın Emanetleri Ragıp Nurettin Ege'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı*. (Haz. Güneş N. Eğe-Akter). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Ertan, T. F. ve Örs, O. (2018). "Milliyetçiliğin Müphemliği, Milliyetçilik Nedir?". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 62, Bahar 2018, ss. 39–84.
- Eti, A. R. (2016). *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*. (Haz. Gönül Eti), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gedikli, Y. (2012). *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları.
- Hafız Hakkı Paşa. (2016). *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*. (Haz. Murat Bardakçı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Halil Paşa. (2010). *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*. (Haz. T. Sorgun), İstanbul: Destek Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1995). "Enver Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C-11, ss. 261–264.
- Hanioğlu, Ş. (2012). "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C-41, ss. 553–554.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*. (Çev. Abdülkadir Sadak), Ankara: Otağ Yayınları.
- İlter, A. S. (2007). *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*, (Haz. Z. Türkmen & E. Çelik), Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Karabekir, K. (2009). *Günlükler-I*. İstanbul: Yayı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2020). *I. Dünya Savaşı Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kevorkian R. (2015). *Ermeni Soykırımı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, M. (2019). "Tekinalp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C-Ek-2, s. 586–587.
- Kohen, M. (1914). *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?*. İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi Yayınları.
- Kon, K. (2013). *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1977). "Yusuf Akçura", *Bellekten*, 41, 389–400.
- Kuntman, M. D. (2010). *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya; XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Landau J. M. (1999). *Pantürkizm*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Mehmet Asaf Bey, (2007). *Mehmet Asaf Bey'in Hatıraları; Sarıkamış'tan Volga Kıyılarına*. (Haz. Murat Cebecioğlu), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Nalbantyan, Z. V. (2011). *Ermeni Cephesinden Pan-Turanizm*. (Çev. Katayoun Sarnesar), İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Oral, A. (2016). *Kafkasya İslam Ordusu Kumandanı, Haliç'te Silah ve Cephane Fabrikatörü, Enver Paşa'nın Kardeşi; Nuri Killigil*, İstanbul: Demkar Yayınları.
- Ömer Seyfeddin. (1914). *Yarınki Turan Devleti*. İstanbul: Kader Matbaası.
- Polat, N. H. (2007). "Ömer Seyfeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C-34, 80–82.
- Sarınay, Y. (2014). *1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. (Ed. T. Başak & M. Yüksel), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Selişik, S. (2006). *Kafkas Cephesi*, (Haz. Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Fatma İlhan), Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Sıbgatullina, A. (2014). *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Sivri, P. M. (2016). *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Talat Paşa, (2013). *Talat Paşa'nın Anıları*. (Haz. Alpaz Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tonguç, F. (2008). *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek subayın Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Türk İstiklal Harbine Katılan. (1989). *Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*. (Haz. N. Ökse, N. Baycan, S. Sakaryalı), Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Yalman, A. E. (2019). *Birinci Dünya Savaşında Türkiye*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yılmaz, E. "Şevket Süreyya Aydemir" *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevket-sureyya-aydemir-1897-1976/> (E.T. 11.06.2023).
- Yurtoğlu, S. (2020). *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı-I*. (Haz. İ. Selçuk), İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Yurtoğlu, S. (2020). *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı-II*. (Haz. İ. Selçuk), İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

Structured Abstract

The Ottoman Empire, which had a multinational structure, began to collapse in the 19th century under the influence of the nationalist movement. In order to save the empire from collapse, the idea of a nation that would keep various races together, namely "Ottomanism" policy was implemented. However, the nationalist movement could not be prevented. Greece, Serbia, Romania, Montenegro and Bulgaria gained their independence. The loss of lands in Rumelia in the Balkan War in 1912 led the Ottoman society to great despair. The Ottoman Empire sought a new nation system in order to maintain its existence. The survival of the Ottoman Empire depended on the Muslim and Turkish population being in the majority. As a result of that, the idea of political union with the Muslim-Turks living in the Caucasus and Central Asia under the rule of Russia, namely Turan, was targeted.

Muslim-majority countries such as Central Asia, the Caucasus, Iran, Egypt, Morocco, Tunisia, Algeria were under the rule of England, France and Russia. The Union and Progress government, which was ruling the Ottoman Empire then, believed that Ottoman Empire would disintegrate and the last independent Muslim state would be colonized at the end of the war. In an attempt to prevent, the Ottoman government formed an alliance with the Austro-Hungarian and German Empires, with the idea of that they do not have imperialist ambitions in the Ottoman lands. The government aimed to ensure the integrity of the state through this alliance. In addition, the government aimed to expand towards the Caucasus and Turkestan with the policy of Turanism.

The aim of the 3rd Army, whose center was in Erzurum, was to invade the Caucasus after defeating the Russian army. The destruction of the Russian army was the first and most important step of the Turanian policy. In the wars that took place in November 1914, the Russian army could not be destroyed. Thereupon, the surround plan was implemented to destroy the Russian army. According to this plan, known as the Operation of Sarıkamış Surround, the 11th Corps was to perform demonstration maneuvers from Hasankale to the Russian army, and the 9th and 10th Corps would pass behind the Russian army through Oltu, Bardız. Thus, the besieged Russian army would be destroyed.

The military operation, which took place at the end of December 1914, ended in failure. Tens of thousands of Ottoman soldiers died as a result of the freezing weather and diseases. In Turkish historiography, the failure of Sarıkamış Operation is attributed to the revolutionary and dreamer personality of the Minister of War Enver Pasha. According to them, Enver Pasha's Turanists ideas were the main reason for this failure and Enver Pasha insisted on this military operation to gain fame. Another widely accepted idea is that the Ottoman army fought the Russian army for the benefit of Germany. It is of great importance to examine the memories of the people who participated in the war in order to enlighten these ideas.

As the memories of the Ottoman soldiers who fought in the Caucasus Front are examined, it is understood that the common goal was to save their cognates living under Russian rule and to destroy Russia. According to many officers, with the collapse of Russia, millions of cognates living under its rule would become independent and a strong Muslim Turkish state would be established. In this respect, Turanism was not adopted by only a marginal community, on the contrary, it was a widely accepted idea. In the Turan ideal, all Turkish-speaking Muslims were considered Turks. Other non-Turkish Muslim nations were also considered as the Turan community. For example, Persians, Afghans and Kurds rebelled against the British and Russian administration would play a role in the establishment of the Turan state. However, the Turan State would be established under the leadership of the Turks.

Some Armenian and Western writers likened the Turan ideal to the Nazi ideology. They claim that just as the Nazis massacred the Jews, the Ottomans also massacred Armenians and other Christian communities in line with the Turan ideology. When the memories are examined, it is seen that Christian communities such as Georgian and Armenian would be part of the envisioned Turan Empire. As it is clearly seen in the memories, The Ottoman armies, which captured the Caucasus in the summer of 1918, had good relations with the Armenians and Georgians.

The common thought seen in almost all memories is the lack of trained soldiers in the Ottoman army. It was difficult to achieve great things with uneducated people. The presence of Ottoman soldiers, who had not yet become a nation among the communities in their own country, did not escape the attention of the Turanists. It is difficult to say that all Turks outside the borders adopted Turanist ideas. There were Azeri Turks who did not see the Ottoman armies that had captured Baku much different from the Russians. The Committee of Union and Progress, while implementing a big project such as Turanism, was not able to establish ties strong enough with the Turks in the Caucasus and Central Asia. At the beginning of the war, delegations were sent to the region in line with the Turanism, whereas such delegations should have been sent long before the war.

Another point to be made on the Turanists was their respect for Genghis Khan and Emir Timur, who had established great empires in Asia in the history. The Genghis (13–14th centuries) and Timurid empires (1370–1507) were established in the region called Turan. Turanians were claiming this historical heritage. Turanian commanders gave their children the names of historical figures such as Cengiz and Timur. For example, Halil Pasha's son, born in 1917, was named Cengiz.

Haçlı Tarihine Frank Şövalyeler Üzerinden Bakmak: Urfa Haçlı Kontluğunda Baudouin ve Joscelin Örneği

Looking at the History of the Crusades Through the Frankish Knights: The Case of Baudouin and Joscelin in the Crusader County of Urfa

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Ankara Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara, Türkiye

Department of Turkish and Social Sciences Education, Ankara University, Faculty of Educational Sciences, Ankara, Turkey

ÖZ

Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Haçlı seferlerinin neden başladığına dair ileri sürülen pek çok husus vardır. Böylesine büyük orduları yola çıkaran temel nedenler arasında Doğu'nun zenginliklerinden dolayı mal ve mülk sahibi olabilmek gibi gerekçeler ilk sırada yer almıştır. Haçlı Seferlerinin başlamasının temel nedeni görünürde dini olmakla birlikte aslında başlangıçtan itibaren İslamiyet'in, Hıristiyanlık aleyhine evrensel bir din haline gelmesi önemli bir faktör olmuştur. Bu nedenle İslamiyet'in Hıristiyanlık karşısında maddi sınırlarının doğu ve Batı yönlerinde genişlemesi de bu süreci tetiklemiştir. Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan bu sürecin doğru bir şekilde anlaşılabilmesinde ise kent tarihlerinin incelenmesinin önemli bir yeri vardır. Zira kent tarihlerinin incelenmesinin mikro tarih çalışmalarında önemli bir yeri bulunmaktadır. Mikro tarihten makro tarihe bakabilmek için özellikle de bir bölge üzerinden hareketle tüm dünya tarihine ışık tutacak verilere erişmek mümkündür. Bu açıdan konuya bakıldığında bu çalışmada da tarihten günümüze önemli etkileri olan Haçlı Seferleri sırasında özellikle de Urfa Haçlı kontluğunun kuruluşu aşamasında şövalyelerin rolü incelenecektir. Bu çerçevede öncelikle şövalye kavramının ne olduğu ve nasıl şövalye olunduğuna dair genel bir değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra Türk tarihinde özellikle de Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde hayati bir öneme sahip olan I. Haçlı seferleri sırasında Urfa Haçlı kontluğunda görev alan şövalyeler ele alınacaktır. Çalışmada bölgede bulunan diğer Frank şövalyelerinden ziyade eylemleriyle dünya tarihinde adından sıkça bahsettirmiş olan I. Baudouin ve Joscelin'in Haçlı ordusundaki yeri, Türklere karşı yürüttükleri mücadeleler ve yerel ahalile olan ilişkileri üzerinde durulacaktır. Şövalyelerin özellikle bölgedeki Hıristiyan ahalie dair tutumları, kendi aralarındaki mücadeleler ile diğer kontluklar ile olan ilişkileri de bu çalışma kapsamında ele alınacaktır. Urfa Haçlı kontluğu sırasındaki Frank şövalyelerinin faaliyetlerini inceleyen bu çalışmada şövalyeliğin tanımı, özellikleri, eğitimi ve görev tanımı gibi konulara da açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Böylece mikro tarih çalışmalarından hareketle makro tarihe ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Şövalye, Urfa Haçlı Kontluğu, Urfa, Türkler

ABSTRACT

Although the main reason for the start of the Crusades was apparently religious, the fact that Islam became a universal religion against Christianity from the very beginning was an important factor. In order to understand this process, which has an important place in the history of the world, the study of city histories has an important place. In order to look at macro history from micro history, it is possible to access data that will shed light on the whole world history, especially based on a region. From this point of view, in this study, the role of the knights will be examined during the Crusades, which have important effects from history to the present, especially during the establishment of the Urfa Crusader county. In this framework, first of all, a general evaluation will be made about what the concept of knight is and how to become a knight. Later, the knights who took part in the Urfa Crusader county during the First Crusade, which has a vital importance in Turkish history, especially in the process of Turkification of Anatolia, will be discussed. In the

Geliş Tarihi/Received: 08.06.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 24.08.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ
E-mail: yildizdeveci@gmail.com

Atıf: Deveci Bozkuş, Y. (2024). Haçlı Tarihine Frank Şövalyeler Üzerinden Bakmak: Urfa Haçlı Kontluğunda Baudouin ve Joscelin Örneği. *Turcology Research*, 79, 83-99.

Cite this article as: Deveci Bozkuş, Y. (2024). Looking at the History of the Crusades Through the Frankish Knights: The Case of Baudouin and Joscelin in the Crusader County of Urfa. *Turcology Research*, 79, 83-99.

study, rather than the other Frankish easels in the region, the place of I. Baudouin and Joscelin, who have made a name for themselves in the world history with their actions, in the Crusader army, their struggles against the Turks and their relations with the local people will be emphasized. The attitudes of the knights especially toward the Christian people in the region, their struggles among themselves, and their relations with other counties will also be discussed within the scope of this study. In this study, which examines the activities of the Frankish knights during the Crusader county of Urfa, the definition of knighthood, its characteristics, education, and job description will be clarified.

Keywords: The Crusades, Knight, Crusader County of Urfa, Urfa, Turks

Giriş

Tarihsel açıdan şehirlerin kuruluşlarına bakıldığında Eski Yunanlılar ilk defa Harmis olarak bilinen Enoch'un insanlara şehirler kurmayı öğrettiğini ve hayrete değer kanunlar yaptığını kaydetmişlerdir. Buna göre Enoch döneminde 180 şehir kurulduğu ve günümüzde Urfa olarak bilinen Urhai bir diğer adıyla yani Edessa'nın da o dönemde kurulan şehirlerin en küçüğü olduğu ileri sürülmektedir (Abu'l Farac, 1945: 71). Orta Çağ'da Urfa tarihi denildiği zaman akla ilk gelen konulardan biri daima Haçlı Seferleri olmuştur. Işın Demirkent Haçlı seferlerini "XI. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının "Kudüs'ü kurtarma" sloganı ile Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Ortadoğu'yu ele geçirmek için başlattığı siyasî amaçlı askerî harekât" olarak tanımlar. Haçlı seferleri dönemselsel açıdan 1096 yılında başlamış olup 1291 tarihinde sona ermiş, yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman diliminde bu büyük seferler gerçekleştirilmiştir (Demirkent, DİA, 2023: 237-240).

Amin Maalouf Bizanslıların Frenklerden çekinseler de deneyimli askerden yana sürekli sıkıntıda oldukları için imparatorluk ordularının, paralı asker tutmak zorunda kaldığına değinir. Bu nedenle Haçlı seferleriyle birlikte gelen Frenk ordularında şövalye ve çok sayıda silahlı piyadelerin bulunduğunu, ayrıca üstü başı yırtık pırtık binlerce kadın, çocuk ve yaşlının da yer aldığını kaydeder. Bu seferlerin adeta bir istilacı tarafından üslülmüş bir halkı andırdığını ve hepsinin sırtında, haç biçiminde dikilmiş kumaş şeritleri taşıdıkları dile getirilir (Maalouf, 1998: 21-22).

Böylesine büyük orduları yola çıkaran temel nedenler arasında Doğu'nun zenginliklerinden dolayı mal ve mülk sahibi olabilmek gibi gerekçeler ilk sırada yer almıştır. Ayrıca seferlere katılanların bir kısmının memleketlerine geri döndüklerinde başlarından geçen maceraları ve Doğu'daki zengin, çekici yaşamı da abartılı hikâyelerle anlatmaları da seferler üzerinde etkilidir (Demirkent, 1996: 23).

Resim 1.

I. Haçlı Seferi Güzergâhını Gösteren Bir Harita (Demirkent, DİA, 2023:529).

Bizans İmparatoru I. Aleksios'un Türkleri Anadolu'dan atmak için Papa II. Urbanus'tan yardım istemesiyle başlayan Haçlı seferleri sırasında farklı pek çok gerekçe ileri sürülmüş olsa da bunlardan en önemlisinin dini gerekçeler olduğunu söylemek mümkündür. 27 Kasım 1095'te Urbanus Batı Hristiyanlarına, Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dinî açıdan çok şerefli bir görev olduğunu belirtmiştir (Demirkent, DİA, 2023; Akyol, 2018: 83–92).

XI. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarına kadar devam eden Haçlı ordularında büyük oranda Fransızlar yer almış olsa da, seferlere katılanlar arasında çok geniş bir kitleden insanlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında Fransız Krallar, soylular, şövalyelerin yanı sıra kalabalık halk kitleleri, din adamları, kalem ehli entelektüeller, seyyahlar, gezginler, hacılar gibi daha pek çok kesimden insanlar seferlere katılıyorlardı (Daş, 2022: 123–129). Bu kaynaklara rağmen günümüz Orta Çağ tarihiyle ilgili halen incelenmeye muhtaç pek çok konunun olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. İşte tam da bu konulardan biri de Orta Çağ tarihinde Haçlı Seferleri sırasında gerek savaş gerekse barış dönemlerinde önemli bir rol oynayan Frank şövalyeleridir. Zira Haçlı seferleri dünya tarihini şekillendiren önemli bir süreç olduğu için pek çok boyutuyla incelenmesi gereken son derece kapsamlı bir dönemdir. Özellikle de Orta Çağ döneminde yaşanan gelişmelerle ilgili olarak günümüz tarihçilerinin kalem oynatabilmeleri için Orta Çağ dönemine dair tüm unsurların detaylı bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Zira Fikret Işıltan'ın da işaret ettiği üzere "Haçlı seferleri bütünüyle Türk tarihi olmasa da Türk tarihiyle doğrudan bağlantılı" olması nedeniyle oldukça önemli bir dönemdir (Runciman, 1998: XI).

Uluslararası literatüre bakıldığında ise şövalyelikle ilgili konuları ele alan çok sayıda eserin olduğu görülmektedir. Bu eserler özellikle de Orta Çağ İngiltere'sinde şövalyeliğe dair önemli ipuçları sunarlar. Kitaplarda ayrıca I. Haçlı seferlerine katılan şövalyeler ile şövalyelik, sosyal statüler, döneme dair semboller, armalar, kıyafetler, şövalyelik gelenekleri, turnuvalar, mızrak dövüşleri, şövalyeliğin ayrıcalıkları, şövalyelik görevleri gibi daha pek çok konuya dair detaylı ipuçlarının yer aldığı görülür (Coss & Keen, 2003:1-68 James, 1830: XVII–XX).

Şövalye Sözcüğünün Etimolojik Yapısı

Tarih boyunca Bizanslıların pek çok defa Batı'dan gelen şövalyelere başvurduklarını belirten Maalouf, ağır zırhlarıyla paralı asker veya Filistin'e giden hacılar olarak daima çok sayıda Frenkin Doğu'yu ziyaret ettiğini ve daha 1096'da dahi Frenk şövalyelerinin Müslümanların yabancıları olmadıklarını ifade eder (Maalouf, 1998: 21). Bu nedenle şövalye terimi tarihten günümüze pek çok edebi, siyasi ve tarihi esere konu olmuştur. Şövalyelerin savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklar özellikle de edebiyat dünyasında sıklıkla şiirlere, oyunlara, romanlara ve daha pek çok esere konu olmuştur (Özer & Ülgen, 2021: 106–117).

Şövalye kavramı Fransızcadan Türkçeye geçmiştir. Şövalye eğitiminin tarihsel kökeni kullanılan teknikler ve öngörülen yaş aralıkları bakımından incelendiğinde kökeninin Antik Yunan'a dayandığı söylenebilir. Özellikle Sümerlerden Roma'ya kadarki dönem incelendiğinde

Resim 2.

"Halkın Seferi"ne katılan yaya Haçlılar'ı tasvir eden bir minyatür (Demirkent, 2023: 539).

شوالیه (Շավալիա, թ.) 1.տեսակ մը
կողով. 2|2րկալիյէ, ֆ. ճիւղաբ

Resim 3.

Osmanlıca-Ermenice şövalye terimi (Bedros Zeki, 2009: 469).

varlıklı ailelerin erkek çocuklarına eğitim konusunda bir öncelik tanıdıkları ve şövalye eğitiminde de bu ayrıcalığın sürdürüldüğü görülür (Demiriz, 2014: 2).

Şövalye sözcüğünün tarihi temellerine bakıldığında İngilizcede Knight, Fransızcada Chevalier, Almandaca ise Ritter sözcüklerine karşılık gelir. Şövalye sözcüğü günümüzde çeşitli hizmetler için verilen bir onur unvanı olarak da bilinir. Köken olarak Orta Çağ Avrupa'sında resmi olarak süvariler için kullanılan bir terim olan bu sözcük Osmanlı İmparatorluğu'nda da süvarinin karşılığı olarak biliniyor ve ağırlıklı olarak askeri alanda kullanılıyordu (Britannica, 2023).

Şövalye sözcüğü için İspanyolcada ise at anlamındaki Caballo kelimesinden türemiş olan Caballero terimi kullanılır ve İspanyolcada şövalyenin aslında at sırtındaki kişi/asker anlamına geldiği ifade edilmektedir. Osmanlıca sözlükte şövalye şeklinde geçen bu terimin Ermenice karşılığının ise Ասպետ olarak yer aldığı görülmektedir (Çerçioğlu, 2019: 989; Bedros Zeki, 2009: 469).

Şövalye terimiyle ilgili olarak Orta Çağ dönemine ait kaynaklara bakıldığında şeci yani yürekli, yiğit gibi sıfatların da kullanıldığı görülmektedir (Demirkent, 1990: 114). Şövalyelerin ayrıca elçilik, askerlik, gezgin ve seyyah olarak da görev aldıkları bilinmektedir (Sevim, 2000: 189–251).

Şövalyelik Eğitimi ve Unvanının Verilmesi

Şövalyelerle ilgili yaygın olarak bilinen bilgiler arasında “Orta Çağ'da ön plana çıktıkları ve profesyonel süvari savaşçılar” olarak bilindikleri ilk sırada yer alır. Şövalyelik aynı zamanda Ortaçağ'da bir silahlı meslek olarak da bilinmekte olup, bu mesleğe giriş için erken yaşlardan itibaren zorlu bir sürecin beklediği görülmektedir. Araştırmacılara bir şövalyenin sadece askeri konularda değil aynı zamanda daha ileri

Resim 4.

Diz çöküp dua eden bir Haçlı şövalyesinin tasviri (Demirkent, 2023:543).

bir eğitim almak için de dünya yollarına düşebileceği kaydedilmiştir (Britannica, 2023). Şövalyelerin aldıkları eğitimler arasında dini, askeri ve ahlaki boyutta eğitimler yer almaktadır. Eğitimlerini başarılı bir şekilde bitiren şövalyelerin kendi adlarına düzenlenen ihtişamlı bir törende yemin ettikten sonra şövalye ilan edildiği bilinmektedir (Demiriz, 2014: VI).

Şövalye adaylarının şövalye olmaya hak kazanmaları ise eğitimlerini başarılı bir şekilde tamamlamalarına bağlıdır. Böylece şövalyeler yirmi bir yaşına geldiklerinde eğitimlerini başarılı bir şekilde tamamlamaları halinde kendilerini eğiten şövalyenin de onayıyla ancak bu unvanı almaya hak kazanırdı. Şövalyelik unvanının temelinde ise dinsel ritüelleri de içeren gösterişli bir tören yer alır ve böylece şövalye yemini edilerek şövalye ilan edilirdi. Şövalyelerin eğitim ve törenlerin ardından almış oldukları bu unvanla birlikte bir bakıma toplumda saygı duyulan ve hürmet gösterilen bir kişi haline de geldikleri söylenebilir (Demiriz, 2014: VIII).

Şövalyelik unvanın verilmesi bir ritüel eşliğinde gerçekleştirilir. Bu ritüel sırasında kılıcın kutsanması ise tam anlamıyla bir Hristiyan seremonisi gibidir. Şövalye unvanının verilmesi ritüelinden önce şövalye adayının yıkıldığı ve bu işlemin bir vaftiz gibi günahlardan arınmayı temsil ettiği ileri sürülür. Daha sonra Tanrı'nın kanunlarını savunma kararlılığını yansıtan beyaz bir cüppe giyilerek günahlardan uzak durmasını hatırlaması için adaya sıkı bir kemer takılır. Şövalyeye verilen kılıç ise düşmanla savaşması ve fakirleri zenginlerden korumasını temsil eder. Bu ritüelin sonunda şövalyenin başına veya omzuna bir dokunuş ile aday savaşçı şövalye olarak onurlandırılır. Bu onurlandırma Orta Çağ'da şövalyelik unvanının verilmesinde ana eylem olarak adlandırılır (Özer & Ülgen, 2021: 106–117).

Şövalyeleri tam bir disiplin ve düzen içinde hazırlanan ordular olarak tanımlayan Ali Sevim, şövalyelerin genellikle askerlik sanatını çok iyi öğrenmiş olduklarına dikkat çeker. Sevim şövalyelerin küçük yaşlardan itibaren savaşmayı çok iyi öğrendiklerini, zırh ve ağır silahlar kuşanarak, at üstünde savaşa katıldıklarını belirtir (Sevim, 2000: 180). Bu özellikleri nedeniyle şövalyelerin farklı dönemlerde dünyada pek çok resim ve tabloya da konu oldukları görülmektedir. Şövalyelerle ilgili bir diğer husus ise adaylarının asil bir aileden gelme zorunluluğudur (Demiriz, 2014: 4). Özellikle Antik Yunan ve diğer medeniyetlerin tarihsel arka planı da incelendiğinde söz konusu dönemlerde de şövalyelik eğitimi ve şövalye kavramının ayrıcalıklı bir eğitim olarak görüldüğü ve bu eğitimin sadece asil ailelerin erkek çocuklarına verildiği görülmektedir (Demiriz, 2014: 2–3).

Şövalyelerin karanlık olarak adlandırılan Orta Çağ'da ortaya çıktığına inanılır. Özellikle Orta Çağ'da karmaşa ve zulmün en üst noktaya ulaştığı dönemlerde şövalyelik kurumu adeta söz konusu karanlık döneme kısmen de olsa bir aydınlık getirmeye çalışan bir sistem olmuştur. Orta Çağ'da yaşanan gelişmelerden rahatsız olan bir grup cesur asillerin bir araya gelerek ortaya çıkardıkları şövalyelik kurumu ilk dönemlerde kilise tarafından desteklenmiştir. Söz konusu dönemin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda insanların kendilerini koruyacak kişilerin "en iyi ve en üstün" olması konusunda bir arayış içinde oldukları görülmektedir. Bu nedenle de şövalyelerin yetişmesi ve şövalye olacak kişilerin iyi bir eğitim alması büyük bir önem taşıyor, onlar sadece askeri alanda değil dini, insani ve ahlaki konularda da iyi bir eğitim alıyordu (Demiriz, 2014: 1).

Şövalyelerin eğitim süreçleri yedi yaşından başlayarak yirmi bir yaşına kadar devam ediyordu. Bu eğitim sürecinin de üç farklı aşamadan oluştuğuna işaret eden kaynaklara göre eğitimin her aşamasında şövalye adayları farklı konularda yetiştirilmekteydi. Şövalye adayları yirmi bir yaşına geldiklerinde ise şövalye ilan ediliyordu (Demiriz, 2014:1–3).

Görüldüğü üzere şövalyelik kavramı ve kurumuna dönemsel açıdan bakıldığında IX. ve XII. yüzyıllar arasında özellikle de feodalizm dönemi ile birlikte adeta altın çağını yaşadığını söylemek mümkündür. Sonraki dönemlerde ise şövalyelik tüm dünyadaki siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerle doğru orantılı olarak önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu süreç beraberinde şövalyelik kavram ve kurumunun da anlamını kaybetmesine ve başlangıçta önem verdikleri pek çok ilkelerle zıt düşmelerine de neden olmuştur (Demiriz, 2014: VIII).

Şövalyelerin Özellikleri

Kronikler Orta Çağ dünyasının en önemli kaynakları oldukları için Orta Çağ'da şövalyelik terimiyle ilgili en kapsamlı veriler de kroniklerde yer almaktadır (Simbat, 1946). Kroniklerde şövalyelerin Ortaçağ dönemlerinde ifa ettikleri görevler karşılığında ne tür mal, mülk, hediye ve ziynet eşyaları aldıklarına dair de önemli ipuçları sunar. Şövalyeler Orta Çağ'da genellikle asil ve varlıklı ailelerde dünyaya geldikleri için şato ve malikânelerde büyümüşlerdir (Demirkent, 1987: 17–18). Şövalyelerin buldukları bölgelerde zaman zaman siyasi evlilikler yaptıkları da bilinmektedir (Demirkent, 1987: 30).

Ortaçağ'da sıklıkla kullanılan bir terim olan şövalyelik Batı toplumunda olduğu gibi özellikle de İspanyol toplumunda da büyük bir önem taşımıştır. İspanyol toplumunda şövalyeler Hristiyanlığın koruyucusu ve savunucusu olarak görülmüşlerdir. Şövalyeler aynı zamanda adil, cesur, erdemli ve iyi birer savaşçı olarak da bilinmekteydiler. Bu özellikleri nedeniyle Ortaçağ'da şövalyeler pek çok edebi eserlere de konu olmuşlardır (Çerçioğlu, 2019: 989–1003).

Şövalyelerle ilgili olarak pronoia sistemi de sıklıkla üzerinde durulan bir husustur. Pronoia sahipleri atlı şövalyelerden oluşmaktaydı. Pronoia sistemindeki şövalyeler devletin kendilerine verdiği toprağın büyüklüğüne göre çok veya az sayıda refakatçiya sahipti (Ostrogorsky, 1999: 342–343). Peter Charanis Pronoia sistemini XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dönemin imparatorları tarafından, terk edilmiş toprakları yeniden canlandırmak amacıyla toprak gelirleri ile askeri sınıfı yeniden kurmak ve taraftarlarını ödüllendirmek için kullanılan bir sistem olarak tanımlamıştır (Charanis, 1984: 523–536).

Şövalyeler hizmet etikleri kimseler tarafından sıklıkla toprak, altın, gümüş ve maddi değeri olan ödüller alsalar da bazen bir mirasçı ile evlenme sözü de aldıkları bilinmektedir. Örneğin II. Henry'nin İngiliz şövalye William Marshal'ı görevlerindeki başarıları ve sadakatinden dolayı bir mirasçı ile evlendirme sözü verdiği bilinmektedir. Bu siyasi evliliğin aynı zamanda Marshal'ı Orta Çağ İngiltere'sinin en güçlü baronlarından biri yaptığı da görülür (Özer & Ülgen, 2021: 106–117).

Resim 5.

Urfa kontu Joscelin de Courtenay (?–1131) (*Military History*, 2023:1).

Frenk şövalyelerinin pek de çevik olmadıklarını belirten Maalouf, özellikle Türklerin ardı ardına gelen saldırılarına cevap vermekte aceleleri yokmuşçasına hareket ettiklerini yazar. Buna karşın şövalyelerin savunma sanatını tam anlamıyla bildiklerini ve ordularının esas gücünün de şövalyelerin bütün bedeni olduğunu kaydeder. Bu zırhların hatta bazen binek hayvanlarını da kapladığını, bu nedenle de ağır ilerlediklerini, hareketleri ağır ve yavaş olsa da, şövalyelerin oklara karşı mükemmel bir şekilde korunduklarına dikkat çeker ve onları “gerçek bir insandan kale” olarak tanımlar (Maalouf, 1998: 36). Şövalyeler Orta Çağ’da kronikler de kaleme almıştır. IV. Haçlı Seferleri sırasında Konstantinopolis’e gelen şövalyelerden olan Geoffroi de Villehardouin kaleme aldığı bir kronikte Frenk askerlerini Tanrı’nın emrini uygulamaya gelen seçkinler olarak tanımlamıştır (Bulut, 2016: 529).

Şövalyeler başta savaş ve barış zamanları olmak üzere, dini, ticari, güvenlik, seyahat, suikast, elçilik, koruma, danışma, haber taşıma, yönetim, savaş ve daha pek çok önemli görevlerde bulunmakta ve literatürde sıklıkla sadık, yiğit, cesur, kahraman, asil gibi pozitif imgelerle adlandırılmaktadır. Orta Çağ’da şövalyeler kendi içerisinde de farklı gruplara ayrılıyorlardı (Altan, 2002: 1). Özellikle Templier şövalyeleri Akdeniz’de seferlerde de görev alıyorlardı (Heyd, 2000: 202). Bu durum şövalyelerin savaşların yanı sıra kara ve deniz seyahatlerinde de görev aldıklarını göstermesi açısından önemlidir. Zira bu durum şövalyelerin dini ve ticari seyahatlerde önemli bir rol oynadıklarını da göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Haçlı seferleri sırasında şövalyelerin son derece önemli görevleri olduğu bilinmektedir. Örneğin Haçlıların Antakya’ya yönelik seferlerinde şehrin refah ve servetinin yok edilmesinde, taşkın hareketlerinde ve Müslüman ahalinin yok edilmesinde büyük bir rol oynadıkları batılı kaynaklarda sıklıkla belirtilen bir husustur. Haçlıların Antakya seferi sırasında şehir şövalyeler tarafından yerli Hristiyan unsurlarla işbirliği içinde yerle bir edilmiştir. Ancak Haçlılar Müslüman ahaliyi öldürmüş olsalar da yerli Hristiyanlara da pek güvenmediklerini, Süryanilerin ise daha önce kendilerine (Haçlılara) ihanet ettiği için güvenilmez olarak görüldüklerine, Latinlere de benzer şekilde pek sempati duyulmadığını da belirtmek gerekir. Bu nedenle Haçlılar Antakya’yı ele geçirmiş olsalar da bu kesimlere dair duyulan güvensizlikler nedeniyle Haçlıların kazanılan zaferi her an kaybetme endişesi içinde olmuşlardır (Runciman, 1998: 181).

Urfa’da 48 Yıllık Haçlı Kontluğu ve Frank Şövalyeler

Urfa Haçlı kontluğunun kuruluşunda görev alan ve ilk Haçlı seferlerine katılanların büyük bir çoğunluğunu Frank şövalyeler oluşturuyordu (Demirkent, 1990: XII). Tam bir disiplin ve düzen içinde hazırlanan Haçlı ordularını genellikle askerlik sanatını çok iyi öğrenmiş olan şövalyeler oluşturuyordu ancak daha İstanbul’a ilk gelen ordularla birlikte sefere katılan Frenk şövalyelerin büyük bir kısmı ise yollarda telef olmuştu (Sevim, 2000: 180-181; Maalouf, 1998: 19).

Resim 6.

Urfa Haçlı Kontluğu döneminde Frank Şövalye Joscelin de Courtenay dönemine ait Ermenice bir yazıt (Deveci Bozkuş & Güler, 2022: 75–56).

İlk seferlerle İstanbul'a gelen Franklar daha sonra Doğu'ya gitmek üzere yola çıktıklarında ilk olarak Antakya'ya ulaşmışlardır. Antakya'ya gelen ilk grup Franklar iki kral ile yedi konttan oluşuyordu. Bunlar Bohemond ve Tankred ile Roger, Bohemond, Joscelin, Galeran, Godefroy ve Saint-Gilles idi. Bu kontlar arasında şövalye olup daha sonra Urfa kontu olan Baudouin de yer alıyordu. Franklar Antakya'yı muhasara ettikten sonra Bozan'ı öldürmüştü. Urfa'nın hâkimiyetini eline almış olan Hetum oğlu Theodoros bunu haber alınca Franklara haber gönderen Theodoros bu şehri Dük Godefroy'a teslim edeceğini vadetmiştir. Buna çok sevinen Frenkler "Urfa, Kudüs'ten evvel Hz. İsa'ya inandığı için, Efendimiz İsa, onu Kudüs'ten evvel elimize veriyor" diyerek şövalye Baudouin'i Urfa'ya göndermiştir. Böylece Baudouin'in Urfa'ya hâkim olduğu dönem başlamıştır (Süryani Mihail Vakayinamesi, 1944: 40-41; Segal, 2002: 289; Maalouf, 1998: 90).

Haçlılar tarihine bakıldığında Haçlı istilalarının tarihsel arka planında Fırat'a ve Mezopotamya'ya kadar genişleyen ve yaklaşık yarım yüzyıl devam eden bir Urfa Kontluğu kurdukları görülmektedir (Heyd, 2000: 182; Ostrogorsky, 1999: 337). Urfa'da Haçlı Kontluğu 1098'de Haçlı devletçiklerinin ileri karakolluğu görevini yerine getirmek amacıyla kurulmuştur. İlk kontluğun 1144'te Türkler tarafından ortadan kaldırılmasının ardından II. Haçlı seferinin yapılmasının nedenleri arasında Urfa Haçlı kontluğunun önemli bir yeri olmuştur. Burada yaşananların temelinde Doğu-Batı mücadelesinin yanı sıra insanlık tarihi açısından da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler Urfa bölgesinin Türkleşmesinin yanı sıra, XI. yüzyıl Büyük Selçuklu fetihlerinin de ilk adımlarını atmaya başladığı bir döneme denk gelmesi açısından önemlidir. Bu nedenle 1098–1146 yılları arasında Urfa'da yarım asırlık bir dönem süren Haçlı kontluğunun özellikle de bölgenin Türkleşmesi süreci üzerinde müsbet bir etki bıraktığını söylemek mümkündür (Demirkent, 1990: IX-X).

Urfa'da ilk defa 1098'de kurulmuş olan Urfa Haçlı Kontluğu kurucusu Baudouin de Boulogne'dir (Demirkent, 1990: 1). Baudouin'in Urfa Haçlı kontluğunun kurulmasıyla sonuçlanan seferine çıkarken yanında çok sayıda önemli kuvvetlerin olduğuna dikkat çekilir. Buna göre I. Haçlı seferlerinde bizzat yer alanların kayıtlarına göre bu sefere katılan savaşçı sayısı 600,000'dir. Dönemin Bizans tarihi yazarlarından olan Anna Komnena'ya göre sadece Godefroi de Bouillon'un kuvveleri arasında 10,000 şövalye ve 70,000 yaya yer almıştır (Demirkent, 1990: 8). Daha sonraki dönemlere bakıldığında Haçlı ordularında özellikle de Urfa kontluğu ve civar bölgelere yönelik yapılan seferlere bakıldığında şövalyelerin sayısında sürekli bir artışın olduğu görülür (Maalouf, 1998: 132).

Baudouin 1098 yılının Şubat ayının ilk günlerinde Tell-Başir'den hareketle Urfa'ya gittiğinde kendisine seksen şövalyenin refakat ettiği kaydedilmiştir. Baudouin'in 6 Şubat'ta Urfa'ya ulaştığını belirten Runciman, Baudouin'in burada Thoros ve Hristiyan halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandığını kaydeder. Hristiyan halk Urfa'ya gelen Haçlılara olan sevgilerini göstermek için birbiriyle yarışmaya başlamıştır. Bu süreçte ahalinin bir kısmı şövalyelerin ayakları ve elbiselerinin saçaklarını öpmeye başlarken, bazı kesimler ise şövalyelere kıymetli hediyeler sunmak konusunda adeta bir yarış içine girmiştir (Demirkent, 1990: 25–26). Bu süreçte Ermeni Toros'un Baudouin'i Ermeni geleneklerine göre oğul edindiğini de kaydeder (Runciman, 1998: 157). Bazı kaynaklarda ise Baudouin'in Anadolu'da Selçuklu Türklerine karşı kampanya yürütürken, Toros'un, askeri yardım karşılığında onu varisi yapacağına söz verdiği ileri sürülmüştür. Baudouin'in böylece Toros'u tahttan indirdiği ve 1098'de Urfa'yı ele geçirdiği, daha sonra ise bir Ermeni asilzadesinin kızı olan Arda ile evlenerek yeni beyliğini pekiştirdiği ve yerli Ermenilerle bağlarını güçlendirdiği kaydedilmiştir (Britannica, 2023).

Toros'un ardından hükümdarlık görevine gelen Baudouin döneminde Urfa'ya Frank şövalyelerinin de geldiği görülmektedir. Bu dönemde Urfa'daki Ermeni Hristiyanların Frank şövalyelerinin sürekli kendi bölgelerine gelmelerinden ve Baudouin'ini bu konuda hiç bir şey yapmamasından rahatsızlık duydukları kaydedilmiştir. Ermeniler tarafından rahatsızlıkla karşılanan Frank şövalyelerinin bu süreçte Ermenileri kendileriyle barıştıracak hiçbir harekette bulunmadıkları, aksine Ermenilere hakaretle muamele ettikleri ve onlara zorbalık yaptıkları ifade edilmiştir (Runciman, 1998: 162).

Urfa Haçlı Kontluğunda Baudouin de Boulogne

I. Haçlı seferleri sırasında pek çok farklı milletten asker, şövalye, savaşçı, yaya, din adamı, seyyah, gezgin vb. insan Doğuya gelmiştir. Baudouin'in 6 Şubat 1098 tarihinde geldiği Urfa'da 10 Mart 1098'de Urfa Haçlı kontluğunu resmen ve fiilen kurulması arasında 3 aylık bir zaman geçmiştir. Bu süreçte Urfa'da üç önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki Urfa hükümdarı Toros ile Baudouin arasında yapılan müzakereler, evlat edinme hususu ve antlaşmalardır. İkincisi ise Samsat'a yönelik başarısızlıkla sonuçlanan sefer, üçüncüsü ise Toros'a karşı Urfa halkının ayaklanması ve Toros'u öldürmesi olmuştur (Demirkent, 1990: 26). Baudouin Urfa'ya geldikten sonra yalnızca paralı

Resim 7.

XI. Yüzyıl Sonlarında Bir Şövalye (Runciman, 1998:1).

bir asker olmayı reddetmiş, Toros'un meşru varisi olarak belirlenmeyi de istemiştir. Böylece Urfa hükümdarı Toros'un Baudouin'i tebennî etmesinde aralarında yaşanan anlaşmazlıkların ve Urfa halkının tazyikinin önemli bir payı olmuştur. Bu konuda Grousset'e göre Urfa hükümdarı Toros'un Baudouin'i merasimle oğulluğa kabul etmesinin temelinde Samsat'taki başarısızlığın önemli bir payı vardır. Zira Baudouin'in bu başarısızlığın ardından Urfa'da hâkimiyeti ele geçirmek konusunda harekete geçtiği ve Haçlı ordularına geri dönme tehdidi karşısında Toros tarafından tebennî edildiği belirtilmiştir (Maalouf, 1998: 53; Demirkent, 1990: 27).

Baudouin Urfa hükümdarlığının varisi olmasının ardından müşterek hükümdar sıfatıyla Samsat'taki Türk beyliğine yönelik saldırılar planlamaya başlamıştır. Baudouin'in bu planlarının Urfa'daki Hristiyanlar tarafından sevinçle karşılandığını kaydeden Runciman, bu süreçte eli silah tutan Hristiyan halkın Baudouin ve şövalyelerine Samsat seferinde katıldığını işaret eder. Bu seferde Türkler tarafından yenilgiye uğratılan Baudouin ve şövalyelerinin 1000 kişilik bir kayıp verdiği belirtilir. Tüm bu kayıplara rağmen Baudouin'in Samsat'a yakın Aziz Ioannes adlı bir köyü zapt ettiği ve sırf Türklerin hareket alanlarını daraltmak için şövalyelerini buraya yerleştirdiği kaydedilir. Baudouin'in şövalyelerini garnizon olarak yerleştirdiği bu köyün Türk akınlarını azalttığı ve bölgedeki Ermenilerin bu nedenle Baudouin'e sempati beslediklerine de yer verilir (Runciman, 1998: 157-158). Öte yandan Aquensis ise Baudouin'in Ermenilerin yardımıyla bölgede önemli başarılar kazanmış olsa da kısa bir süre sonra bu kez Bagrat'ın ihanetine uğradığının altını çizer (Demirkent, 1990: 15).

Görüldüğü üzere Baudouin'in Urfa kontluğunun kuruluşu ve burada gerçekleştirdiği seferlerde Frank şövalyelerin önemli bir etkisi olmuştur. Bu dönemde Baudouin'in yanı sıra Frank şövalyelerin de yerel ahali tarafından bilhassa Doğu Hristiyanları tarafından büyük bir sevinçle karşılandıkları anlaşılmaktadır.

Urfa Haçlı Kontluğunda Baudouin'in Samsat Seferi

Samsat hâkimi Buldak'a karşı Baudouin önderliğinde başlatılan seferde Urfa'dan atlı ve yaya kuvvetler eşliğinde çok sayıda Frank şövalye de görev almıştır. Araştırmacılara göre Baudouin'in Samsat'ta Frank şövalyelere rağmen yenilgiye uğramasında buradaki Ermeni kuvvetlerinin Türklerin önünden kaçmasının önemli bir tesiri olmuştur. Bu sefer sırasındaki çatışmalarda 6 Frank şövalyesini kaybeden Baudouin, sadece elindeki kuvvetlerle Türklerle karşı bir başarı elde edemeyeceğini görmüştür. Bu nedenle Baudouin, Türklerin Urfa bölgesine yönelik devamlı akınlarını önlemek amacıyla Samsat'a yakın bir yerde bir köyü tahkim etmiş ve şövalyelerinin bir kısmını burada garnizon olarak bırakmıştır. Baudouin'in burada yanında sadece 12 şövalyenin kaldığı ve bu şövalyelerle de Samsat'tan Urfa'ya geri dönüğü kaydedilmiştir (Demirkent, 1990: 30).

1 Evlat edinme seremonisi olarak da adlandırabileceğimiz bu merasimde Baudouin belden yukarı soyunmak zorunda kalmış, Toros ise giymiş olduğu çok geniş bir gömleğin içine onu almıştı. Bundan sonra bu yeni baba-oğul göğüslerini birbirlerine sürmüşlerdi. Böylece bu seremoni tamamlanmış ve Baudouin Urfa hükümdarı Toros'a oğulluk olmuştur (Demirkent, 1990: 28-29).

Resim 8.
(*Britannica, 2023:1*).

Samsat'taki hezimetle ilgili bir başka kaynakta ise farklı bilgilere yer verilmiştir. Urfalı Mateos'a göre Baudouin yanındaki şövalyeler ve diğer kuvvetlerle birlikte Samsat'a gitmiş olmasına rağmen burada Türkler sadece 300 atlı ile Frank şövalyelerini ve diğer tüm kuvvetleri bozguna uğratmıştır. Bu yenilginin ardından Baudouin ve Konstantin'in Urfa'ya geri döndüğü ve bu çarpışmanın 25 Şubat 1098'de meydana geldiği ileri sürülmüştür (Demirkent, 1990: 30).

Baudouin'in Samsat seferinde Samsat-Urfa arasındaki loannes adlı köye 70 kişilik Frank şövalyelerini garnizon olarak bıraktığı ileri sürülmüştür. Buna göre Baudouin'in Samsat seferinde 6 şövalye kaybettiği ve 12 şövalye ile Urfa'ya geri döndüğü bilgilerinden hareketle bu sefere 88 Frank şövalyesi ile katıldığı anlaşılmaktadır. Tüm bu veriler ışığında Samsat seferi sırasında Frank şövalyelerinin Türklerle olan çarpışmadan yenilerek çıktıkları görülmektedir. Zira Urfalı Mateos da bu konuda Frankların mağlup olduğunu zikretmiştir (Demirkent, 1990: 31–32). Samsat seferinde Baudouin ve şövalyelerinin yenilgisinde kendilerine eşlik eden Urfalıların iyi asker olmamaları da gerekçe olarak öne sürülmüştür. Şövalye ve Urfalı askerlerden oluşan Haçlı ordusunun Türkler tarafından baskına uğratılması Baudouin'in Türklerle karşı şövalyelerinin büyük bir kısmını garnizon olarak Samsat yakınlarındaki Aziz loannes köyünde bırakmasına neden olmuştur (Runciman, 1998: 157–158).

Urfa'ya davet edilen Baudouin ve Frank şövalyeleri hükümdar Toros'un suikasta uğramasının ardından isyancıların desteğiyle Urfa'ya hâkim olmuş ve böylece Urfa Haçlı kontluğu resmen kurulmuştur. Bu süreçte Samsat ve Suruç'a yeniden seferler düzenlemiştir. Baudouin'in Suruç'u ele geçirmek istemesinin nedenleri arasında ikmal yolunu güvence altına almak ilk sırada yer alıyordu. Öte yandan bu şehir "içinde çok sayıda Müslüman ve Hıristiyan'ın ve her çeşitten tanınmış tüccarın bulunduğu müreffeh ve zengin" bir şehir olması bakımından da stratejik bir öneme sahipti. Bu seferlerle Baudouin'in derhal Urfa civarını zapt etme girişimlerinde bulunmasında maiyetindeki Frank şövalyelerin önemli bir katkısı olmuştur. Örneğin Fulcherius'e göre Baudouin'le beraber Urfa'ya gelen 80 kişilik şövalye sayısı zamanla önemli oranda artmıştır. Aksi halde Baudouin'in Samsat seferi sırasında loannes köyünde 70 şövalye bırakarak 12 şövalye ile Urfa'ya döndüğü belirtildiği için Baudouin'in sadece 12 şövalye ile kısa sürede Urfa ve civarının hâkimiyetini ele geçirmesinin pek mümkün olamayacağı belirtilmiştir (Segal, 2002: 293; Demirkent, 1990: 39).

Baudouin ve maiyetindeki şövalyelerin Urfa hâkimiyetini ele geçirip Haçlı kontluğunu tesis ettikten sonra Antakya'yı kuşatan Haçlı ordularına takviye sağladıkları da görülmektedir. Örneğin Antakya'daki Haçlı ordularına Baudouin ve maiyetindeki şövalyeler aracılığıyla

Resim 9.
Pronoia (Fhw, Gr, Chronos, 2023:1).

yiyecek, at ve silah yardımı yapıldığı da kaydedilmiştir. Bu konuda Baudouin'in Antakya önündeki ordugâhta bulunan dük Godefri de Bouillon, Robert de Flandre, Robert de la Normandie, Raimond ve diğer ordu reislerine altın, gümüş, para, eyer takımları, çadır ve atlar gönderdiği de belirtilmiştir. Baudouin'in ayrıca 50.000 Bizans altını tutarındaki buğday, arpa, üzüm ve zeytinyağı gelirlerini de Haçlı ordusuna tahsis ettiğine yer verilir (Demirkent, 1990: 39–40). Bu bilgiler bizlere XI. yüzyılda Urfa Haçlı kontluğunun ekonomik yapısı ve buradaki Haçlı ordularının elde ettikleri gelirlere dair de önemli ipuçları sunar. Bu veriler ayrıca Urfa Haçlı kontluğunda görevli şövalyelerin Antakya ve diğer bölgelerdeki Haçlı ordularına askeri, siyasi, ekonomik ve diğer alanlarda sundukları desteğe dair de önemli bilgiler verir.

Kürboğa'nın Urfa Kuşatması ve Frank Şövalyeler

Büyük Selçuklular devri Musul hâkimi Kürboğa (?–1102) döneminde Antakya'nın Haçlılar tarafından işgalinin önlenmesi amacıyla da bölgede bazı seferler gerçekleştirilmiştir. Urfalı Mateos'a göre Kürboğa o dönemde Büyük Selçuklu Sultanı Beryaruk'un (1092–1104) başkumandanı idi ve onun emriyle Antakya'nın düşmesinden çok daha önce harekete geçmişti. Bu dönemde Franklara karşı muazzam bir orduya sahip olan Kürboğa Urfa kapıları önünde karargâh kurmuş ve şehre pek çok defa hücumlar gerçekleştirmişti. Haçlı vakânüvislerinin de bahsettiği bu gelişmeler sırasında Kürboğa'nın 200,000 kişilik bir savaşçı süvari kuvvetinin olduğu ve kendisine çok sayıda yayanın da eşlik ettiği kaydedilmiştir. Kürboğa Urfa ve civarının kuşatılması, zapt edilmesi ve bölgenin Türk hâkimiyetine alınması konusunda ciddi adımlar atarken, Baudouin'in ise beraberindeki Frank şövalyeler ile birlikte burada Kürboğa'ya karşı büyük bir mücadele verdiği görülmektedir. Bu süreçte Baudouin'e Frank şövalyelerinin yanı sıra Ermeni okçuları ile Fransız mızrakçılarının da destek verdiği ve Kürboğa'ya karşı şiddetli bir mücadeleye girişildiği kaydedilmiştir. Kürboğa'nın Baudouin ile yaptığı savaşta silah, deve, sığır ve diğer ihtiyaç malzemelerini ganimet olarak ele geçirdiğine de yer verilmiştir. Daha sonra Kürboğa'nın şehri üç gün bazı kaynaklarda ise üç hafta boyunca kuşattığı ancak şehir müdafilerinin şehri çok kuvvetli bir şekilde mukavemet etmeleri nedeniyle hiçbir şey yapılamadan geri döndüğü de kaydedilmiştir (Demirkent, 1990: 41–43). Burada Kürboğa'nın kuşatmadan vazgeçerek Antakya'ya üzerine yürümeye karar vermesi ve daha sonra yeniden Baudouin ve Frank şövalyeleriyle mücadele etmeyi planlamış olması aslında kuşatma sırasından Frank şövalyelerinin gücü ve etkisini ortaya koyması açısından önemlidir. Tüm bu bilgilerden hareketle Kürboğa'nın Urfa kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasında Baudouin ve on eşlik eden şövalyelerin buradaki mücadelenin gidişatını şekillendirdiğini söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere Urfa Haçlı kontluğunun kuruluşunda olduğu gibi sonrasında civardaki diğer şehir ve bölgelerin ele geçirilmesinde de şövalyeler aktif rol almıştır. Özellikle Haçlılar tarafından ele geçirilen Suruç'da olduğu gibi şehrin yönetiminin daha sonrasında şövalyelere devredilmesinin ise devamında yerli ahali ile şövalyeler arasında pek çok sorunun yaşanmasında neden olmuştur.

Suruç'un Urfa Kontluğuna İlhakında Frank Şövalyelerin Rolü

Suruç I. Haçlı seferleri sırasında Türk hâkimi Belek tarafından yönetilmekteydi. Belek ise Baudouin'den ücret karşılığında Arap tebaayı yola getirmek için yardım istemiştir. Bu süreçte Suruç halkının ise Urfa kontunun yanında olan Samsat beyi Balduk'tan yardım istediği ve bunun üzerine Balduk'un Urfa'dan gizlice ayrılarak Suruç'a hareket ettiği belirtilmiştir. Baudouin'in kısa süre içerisinde gerekli malzemelerle Suruç'u kuşatmak üzere yola çıktığını ve Suruç ahalisinin Baudouin'i şehri ele geçirme konusunda kararlı görünce Suruç'u ona teslim etmeyi ve vergi vermeyi kararlaştırdığı kaydedilmiştir. Buraya gizlice gelen Balduk'un da burada Baudouin'i karşıladığı ve ona şehri teslim etmek amacıyla önden Suruç'a geldiğini söylediği belirtilmiştir. Urfa kontu Balduk'a inanmasa da itimat eder görünmüş daha sonra ise şehri ele geçirdikten bir müddet sonra Balduk ve ailesini idam ettirmiştir. Baudouin'in Samsat'a yönelik seferinde olduğu gibi Suruç seferinde de Frank şövalyelerin önemli bir rolü olmuştur. Bu nedenle Baudouin daha sonra Foucher de Chartres adındaki bir Frank şövalyeyi Suruç'a kumandan tayin etmiştir (Runciman, 1998: 161; Demirkent, 1990: 44–46).

Resim 10.
Şövalyelerin Düellosu (Medieval Collectibles, 2023:1).

Söz konusu dönemde Suruç nüfusunun büyük bir kısmını Müslümanlar, diğer kısmını ise yerli Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Müslüman nüfusun Urfa kontuna karşı korunmak amacıyla o dönemde Urfa kontunun maiyetinde bulunan Müslüman Türk Balduk'tan yardım istediği ifade edilmektedir. Zira o dönemde Suruç'ta hâkim olan Belek'in Suruç halkına karşı kötü muamelede bulunduğu için Müslüman ahalinin Balduk'tan böyle bir talebi olduğu rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklarda ise aslında bölgede Frankların artması nedeniyle vergi alamayan Belek'in Baudouin'i hile yoluyla ortadan kaldırmayı denediği ileri sürülmektedir. Bu amaçla Baudouin'i Suruç yakınlarındaki Amacha kalesini teslim etmek üzere davet eden Belek, kalenin içinde 100 Türk savaşı gizlemiştir. Baudouin ise kaleyi teslim almaya 200 kişilik bir kuvvetle gelmiş ve ihtiyatı elden bırakmayan Franklar Baudouin'in kaleye girmesini önleyince sadece 12 şövalye kaleye gönderilmiştir. Daha sonra bu şövalyelerin kaledeki Türkler tarafından yakalanmasının ardından Baudouin ve maiyetindekiler Amacha kalesinin aslında hücum dışında ele geçirilmesinin mümkün olamayacağını anlamıştır. Bu gelişme üzerine Baudouin'in Urfa'ya geri döndüğü ve burada Samsat beyi Balduk'u idam ettiği kaydedilmiştir. Baudouin'in daha sonra Suruç'a Amacha kalesini sürekli taciz etmesi için yanına 100 şövalye verilen Foucher de Chartres'in tayin edildiği görülmektedir (Demirkent, 1990: 52–54). Bu veriler ışığında Urfa Haçlı kontluğunda şövalyelerin savaş ve seferlerin yanı sıra ele geçirilen veya geçirilmek istenen bölge, kale vb. noktaların ilhakında da görev aldıklarını söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere Suruç ve çevresinin ilhakında Frank şövalyeler savaşın yanı sıra kalelerde esir olarak ve daha sonrasında ise esir takası konularında da öne çıkmışlardır. Ayrıca Urfa Haçlı kontluğunun kuruluşunda şövalyelerin sayısında zaman zaman bir artışın yaşandığının da kaydedilmiş olunması bu sayının Antakya'nın Haçlılar tarafından ele geçirilmesiyle bağlantılı olduğunu da bizlere göstermektedir.

Burada dikkat çeken bir diğer husus ise Urfa Haçlı kontluğunda görev alan şövalyelerin aynı zamanda Antakya'daki Haçlı ordularıyla da bağlantılı olmalarıdır. Zira Suruç'a tayin edilen şövalye Foucher de Chartres'in Antakya muhasarasında ana Haçlı ordusunda olduğu ileri sürülmektedir. Bu yönüyle Antakya'daki muhasarada görevli şövalyelerin daha sonra Samsat ve Suruç'a tayin edilmeleri onların aynı zamanda Antakya'nın Haçlılar tarafından alınmasında aktif rol aldıklarını ve sonrasında Urfa Haçlı kontluğunda Baudouin'e destek amaçlı geldiklerini de göstermektedir. Yani Baudouin'in ilk seferde yola çıkarken yanındaki şövalyelerin yanı sıra sonrasında Antakya'daki gelişmelerin ardından kendisine katılan şövalyelerin de olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Demirkent, 1990: 55–56).

Albertus Aquensis de 1098'de çok sayıda asil ve alelade Haçlı şövalyelerinin Urfa'ya gittiğini ve burada kont Baudouin'in hizmetine girdiklerine yer verir. Aquensis bu dönemde Baudouin'e katılan şövalyeler arasında Haçlı seferlerinde başından itibaren büyük şöret kazanmış Drogo de Nesle, Reinard de Toul, Gaston de Bearn ve Foucher de Chartres'in olduğunu belirtir. Bu bilgiler ışığında Baudouin'in Samsat'da olduğu gibi Suruç'u ilhakında da aralarında çok sayıda şövalyenin de bulunduğu takviyeyi aldıktan sonra bu taarruzu gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Baudouin adı geçen şövalyelerin kendisine takviye sunması karşılığında onlara zengin hediyeler vermiş ve bütün Urfa şehri Franklarla dolmaya başlamıştır. Kaynaklarda özellikle söz konusu şövalyelerin takviyesiyle birlikte Baudouin'in bütün bölgeyi hâkimiyet altına almasını kolaylaştığına da dikkat çekilmektedir (Demirkent, 1990: 56–57). Bu yönüyle Urfa Haçlı kontluğunun kuruluşunun yanı sıra civar bölgelerin ele geçirilmesi ve ilhakında da başta Antakya olmak üzere diğer Haçlı ordularından gelen şövalyelerin önemli bir rolü olmuştur.

Haçlı şövalyeleri Baudouin'e Urfa kontluğu süresince pek çok alanda hizmet etmiştir. Boudouin'in söz konusu Haçlı şövalyelerinin kendisine sadık kalmaları ve onu terk etmemeleri için sıklıkla onları zengin hediyeler ile taltif ettiği daha önce belirtilmişti. Bu ödüllerden biri de Baudouin'in şövalyeleri yanında tutmak amacıyla onları yerli ve zengin Hristiyan kızlarıyla evlenmeye teşvik etmesi olmuştur. Hatta Baudouin'in kendisi de Taphnuz adında Konstantin'in kardeşi olduğu ileri sürülen bir Ermeni reisinin kızı ile evlenmiş ve Taphnuz damadı olan Baudouin'e 60.000 Bizans altını vermeyi vadettiği de ileri sürülmüştür. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Urfa'nın ileri gelen eşrafının bir süre sonra Baudouin'in tutum ve siyasetinden rahatsız olmaya başladıklarını da belirtmekte yarar vardır. Zira Baudouin Antakya

Resim 11.

Alman Şövalye Walther von Klingen bir turnuvada, XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başı (Tezcan, 2006: 56).

ve diğer yerlerden gelen Frankların tavsiyelerini yerli eşrafın düşüncelerine tercih etmeye başlayınca bu tutum yerli asillerin rahatsızlığına neden olmuştur. Böylece Baudouin ve şövalyelerine yönelik büyük bir kızgınlık ortaya çıkmaya başlamış ve Baudouin'i Urfa hâkimi yaptıklarına pişmanlık duymaya başlamış ve ona karşı bir suikast organize etmeye girişmişlerdir. Suikastın ortaya çıkması üzerine ise ona ihanet edenler para cezası ile uzuvları kesilerek cezalandırılmıştır (Runciman, 1998: 160; Demirkent, 1990: 57–62).

Görüldüğü üzere Urfa Haçlı kontluğu çok büyük bir kuvvetle olmasa da şövalyeleriyle birlikte Haçlı hareketine sonuna kadar katılmıştır. Haçlı seferlerinin ilk meyvelerini oluşturan Urfa ve Antakya devletçiklerinin kuruluşu ve güçlendirilmeleri noktalarında Frank şövalyelerinin önemli bir rolü olmuştur. Bu süreçte şövalyeler özellikle Kürboğa idaresindeki Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan koalisyon ordularının Antakya önlerinde bozguna uğratılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Yine civar bölgelerde başta Samsat ve Suruç olmak üzere pek çok mevkiyi ele geçirmelerinde de şövalyelerin öne çıktığı görülmektedir. Urfa Haçlı kontluğunda olduğu üzere Antakya'daki Haçlı Prensiğindeki Bohemund'un yanında da 300 şövalyenin yer almış olması Urfa ve Antakya Haçlı kontluğunda Frank şövalyelerinin rolünün doğru anlaşılması açısından önemlidir. Her iki kontluğun bölgede yaşanan gelişmeler konusunda Frank şövalyeleri zaman zaman ortak bir biçimde harekete geçtikleri de görülmektedir (Demirkent, 1990: 62–68).

Artukoğlu Sökmen'in Urfa Kontu Baudouin du Bourg'dan Seruç'u Geri Alması

Dönemin kaynaklarına göre Artukoğlu Sökmen 24 Şubat 1100'de büyük bir ordu ile Suruç'a yürümüş ve bölgeye çok sayıda akınlar gerçekleştirmiştir. Artuklu oğlu Sökmen'in Türkmenlerden oluşan büyük bir ordu ile Suruç'u geri almak üzere yaptığı bu seferler sırasında II. Urfa Haçlı Kontu Baudouin du Bourg Urfa'da hâkimiyet sürmekteydi. Baudouin du Bourg'a eşlik edenler arasında Suruç kontu şövalye Foucher'in de bu süreçte Artukoğlu Sökmen'e karşı mücadele ettiği kaydedilmiştir. Şövalye Foucher ve Baudouin du Bourg'un Artuk oğlu Sökmen'e yenilmesinin ardından aralarında Suruç kontu şövalye Foucher ve beraberindeki Ermeni savaşçıların da olduğu pek çok Frank Türkler tarafından ortadan kaldırılmış, Urfa kontu Baudouin du Bourg ise geriye kalan 3 şövalyesiyle birlikte Urfa'ya çekilmiştir (Demirkent, 1990: 77).

II. Baudouin Türkler karşısındaki yenilginin ardından Antakya'ya giderek buradaki Haçlı ordularından destek almış ve yanında 600 şövalye ve 700 piyade asker ile Suruç'a geri dönmüştür. Bu süreçte Suruç ahalsinin büyük bir kısmının Türklerle ittifak yapmaya başlaması nedeniyle Frank şövalyelerin Suruç'a saldırdığı ve bütün halkı kılıçtan geçirdiği de belirtilmiştir. Şövalyeler Suruç'ta her tarafı yağma ettikten

Resim 12.
Şövalyelik Töreni (James, 1830: i-iv).

sonra Müslüman kadınları, çok sayıda erkek ve kız çocuklarını esir olarak almış ve onları başta Urfa olmak üzere Haçlıların hâkimiyetindeki diğer şehirlere götürmüşlerdir. Bu süreçte pazarların esirlerle dolduğu ve Suruç'ta büyük bir katliamın yaşandığı da kaydedilmiştir. XI. yüzyılda II. Haçlı kontu Baudouin döneminde meydana gelen bu gelişmeler dönemin en önemli vakanüvislerinden olan Urfalı Mateos tarafından da dile getirilmiş ve şövalye Foucher'in Artukoğlu Sökmen'in akınları sırasında hayatını kaybettiği de ifade edilmiştir (Demirkent, 1990: 77-78).

Orta Çağ'da Urfa Haçlı kontluğunda öne çıkan bir diğer şövalye ise Joscelin de Courtenay'dır. Joscelin de Courtenay aynı zamanda II. Baudouin'in teyze çocuğu olup, 1103 yılından itibaren pek çok olayda önemli rol oynamış bir isimdir. I. Haçlı seferinin ardından bölgeye gelen Frank şövalyelerinden biri olan Joscelin'in özellikle de Kutsal Ülke'ye gitmek için Doğu'ya gelen Frank şövalyelerinin kabileleri arasında yer aldığı düşünülmektedir. II. Baudouin böylesine şöhret sahibi bir şövalyeyi yanında tutmak için ona kendi kontluğunun Fırat'ın batısında kalan bölgesini vermiştir. Ayrıca başşehir Tell-Başir ve bu civarlardaki yerlerin vergilerini ve imtiyazlarını da ona ıkta olarak vermiştir. Şövalye Joscelin'e Urfa kontluğunun Fırat batısında kalan önemli merkezleri olan Halep, Maraş ve Urfa yolu kavşağında bulunan Dülük, Ayntap, Ravendan ve Kurus da ıkta olarak verilmiştir. Şövalye Joscelin adı geçen bölgelerde hâkimiyetini kurduktan sonra II. Baudouin ile birlikte pek çok seferde önemli görevler üstlenmeye başlamıştır (Demirkent, 1990: 82). Şövalyeler öncülüğünde Haçlı devletçikleri Kuzey ve Güney'de kesin sonuçlar vermese de oldukça başarılı akınlarla Müslüman topraklarını tahrip etmişlerdir (Demirkent, 1990: 87).

Şövalyelerin I. ve II. Urfa Haçlı kontluğundaki faaliyetlerine genel olarak bakıldığında o dönemde İslam dünyasında yaşanan iç karışıklıkların her iki Haçlı devletçisine Müslüman memleketlerine sürekli yağma ve akınlar yapmaları ve kendi topraklarını genişletme fırsatı sağladığını söylemek mümkündür. Bu dönemde yaşanan en önemli iç karışıklıklarından biri de Büyük Selçuklu Hükümdarı sultan Melik Şah'ın ölümünün ardından oğulları arasında çıkan taht kavgalarıdır. Özellikle I. Haçlı seferlerinin başarıya ulaşmasında bu olayın önemli bir rolü vardır (Özgüdenli, 2022: 193-201; Demirkent, 1990: 86-87). Bu nedenle bu dönemlere Haçlı seferlerinde özellikle de şövalyelerin hemen hemen tüm seferlerde aktif olarak rol aldıkları ve çeşitli şekillerde taltif edildikleri de anlaşılmaktadır.

Selçuklu Türklerinin Doğuda ilerlemeleri, kuzeydeki Türk kavimlerinin saldırılarına oranla çok daha ağır sonuçlar meydana getirmiştir. Ostrogorsky Ön Asya'daki Arap hâkimiyetinin kalıntılarının Selçuklular tarafından, bir zamanki Bizans fetihlerinin parlaklığını hızla

süperdüğü belirtilir. Böylece kısa sürede bütün Yakındoğu, Bizans devletinin ve Mısır'da Fatımi hilafetinin sınırlarına kadar olan yerler Selçukluların eline geçmiştir (Ostrogorsky, 1999: 317–318; Bournoutian, 2005: 94–95). Bu gelişmelere I.Baudouin'in Kudüs'teki krallığı döneminden bakıldığında ise büyük Fatımi tehlikesi karşısında kral I. Baudouin'in, Urfa kontu Baudouin du Bourg ile Antakya'daki Tankred'den yardım dahi istediği görülür. Bu sırada II. Baudouin ve Tankred'in yanlarına 500 şövalye alarak yola çıktıkları ve Yafa'ya geldikleri ve diğer Haçlı kuvvetleriyle birleşerek Fatımileri bozguna uğrattıkları kaydedilmiştir (Runciman, 1992: 66–79; Demirkent, 1990: 83–84; Bournoutian, 2005: 94–95). Bu veriler de yine Frank şövalyelerinin sadece buldukları bölgelerde değil tüm Doğu'daki seferlerde aktif bir rol aldıklarını göstermektedir.

Urfa Haçlı Kontluğu Döneminde Harran Savaşı

Orta Çağ'da İslam dünyasında yaşanan karmaşa Haçlı seferlerinin önemli başarılar elde etmelerinde etkili olmuştur. Ancak buna rağmen Urfa Haçlı kontluğu döneminde zaman zaman farklı gelişmeler de yaşanmıştır. Örneğin Türk reisi Musul Valisi Çökürmüş'ün bazı Harran seferi bu açıdan önemlidir. Buna göre Çökürmüş'ün 6,000 Türk'ten oluşan bir orduyla Urfa'yı kuşatmak üzere yola çıkması Urfa kontu II. Baudouin'i dehşete düşürmüştür. II. Baudouin bu haber üzerine hizmetindeki tüm Frank şövalyelerini surları muhafaza etmek üzere toplamış kendisi ise şehirden ayrılmıştır. II. Baudouin Türk reisi Çökürmüş'e karşı Bohemond ve Tankred'den yardım istemiş ve iki Haçlı Devletçığının orduları Urfa civarında birleşerek Harran üzerine harekete geçmişlerdir. Dönemin önde gelen kaynaklarına göre Harran seferine çok sayıda Frank şövalyesi de katılmıştır. Harran seferine sadece Antakya'dan katılan şövalye sayısı 300 olup bu orduda ayrıca 7.000 yaya da bulunuyordu. Harran seferi sırasında Türk kuvvetlerinde ise Mardin emiri Sökmen'in ordusunda 7.000 Türkmen süvarisi yer alırken, Musul emiri Çökürmüş'ün ordusunun ise Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan 3.000 atlıda oluşuyordu (Demirkent, 1990: 90–95; Kütük, 2018: 171–177; Durmuş, 2020: 568–574).

Harran savaşı 7 Mayıs 1104 yılında gerçekleştirilmiştir. Harran savaşıyla ilgili olarak başta Urfalı Mateos olmak üzere pek çok kaynakta çeşitli bilgiler yer almaktadır. Buna göre Harran savaşında Urfa ve Antakya'dan gelen Haçlı ordularının şimdiye kadar ki en büyük Haçlı kuvvetleri olduğu ileri sürülmüştür. Söz konusu muhasara sırasında Harran halkının emir Sökmen ve Çökürmüş'ün yardımlarına gelmelerini bekledikleri ileri sürülmüştür. Savaş Harran'ın güneyinde Belih ırmağı kıyısında meydana gelmiştir. Savaşın ilk aşamasında sadece Urfa kontluğundaki Haçlı orduları ve şövalyeler Türklerle savaşmış, daha sonrasında ise diğer birlikler onlara eşlik etmiştir. Savaşta Müslümanlar ilk etapta bozguna uğramış görünmüş ve bu görüntüye aldanan Franklar onları iki fersah takip etmiştir. Müslümanların daha sonra geri dönerek mevzilerinden uzaklaşmış olan Franklara büyük kayıplar verdirdikleri kaydedilmiştir. Bohemond ve Tankred'in şövalye ve askerleri ise Türklere pusu kurdukları bölgede müttefikleri olan Haçlı ordularının mağlubiyetini görünce kaçmaya başlamışlardır. Buna rağmen Bohemond ve Tankred'in orduları da büyük kayıplar vermiştir. Harran savaşı Haçlı orduları açısından hem büyük bir yenilgi olmuş hem de bu savaşta kont ve şövalyeler de esir alınmıştır. Bu şövalyelerden biri de Tell-Başir senyörü şövalye Joscelin de Courtenay olmuştur. Haçlı orduları Harran savaşında Artukoğlu Sökmen ve Musul Valisi Çökürmüş'e karşı verdikleri mücadelede aralarında kont, şövalye, süvari ve yaya olarak toplamda 12.000 kişilik bir kayıp ile 35.000 dinar ödemişlerdir. Bu yönüyle Harran savaşının kont ve şövalyelerin Türklere esir düştüğü, fide ödediği ve çok sayıda kayıplar verdiği tarihi bir savaş olarak değerlendirilmeye değerdir. Savaşın ardından Şövalye Joscelin'in emir Sökmen'in yanına Hısn Keyfa'ya götürülmüş, Sökmen'in vefatının ardından İlgazi'ye intikal eden şövalye Joscelin daha sonra İlgazi tarafından serbest bırakılmıştır (Segal, 2002: 294–295; Demirkent, 1990: 92–98).

Şövalye Joscelin'in serbest bırakılması hususunda farklı kaynaklarda birbiriyle çelişen bilgiler yer almaktadır. Urfa kontluğu Harran savaşının ardından uzunca bir süre yani 11 Mayıs 1104 ile 18 Eylül 1108 yılları arasında Antakya'ya bağlanmıştır. Harran savaşında esir düşen Urfa kontu II. Baudouin ve Joscelin'e ait mevkilerin yönetimi Antakya kuvvetlerinin başındaki Bohemond'a geçmiştir. Bohemond burada bir süre kaldıktan sonra yeğeni Tankred'i yerine bırakarak Antakya'ya gitmiştir. Urfa'da bulunduğu süre içerisinde özellikle şövalye Joscelin'e ait olan bölgeyi doğrudan kendi hâkimiyet bölgesine ilhak eden Bohemond, Eylül 1104 tarihinde Avrupa'ya gidene kadar bu bölgede kalmış ve Antakya'ya dönerken ise yerine Richard de Salerne'yi bu göreve getirmiştir. Araştırmacılara göre Richard de Salerne dönemi Urfa kontluğu tarihinin en karanlık dönemi olarak kayıtlara geçmiştir (Runciman, 1992: 44–45; Demirkent, 1990: 100; Segal, 2002: 294–295).

Salerno döneminde Urfa biri 1104 ve diğer 1105 yıllarında olmak üzere Türk emiri Çökürmüş tarafından iki kez kuşatılmıştır. Daha sonra 1106'da ise bu kez Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan tarafından da kuşatılmış ancak ele geçirilememiştir. Sonraki yıllarda 1108'de ise Büyük Selçuklu devleti Musul valisi Cavlı döneminde II.Baudouin ve Artuk oğlu İlgazi döneminde ise şövalye Joscelin'in serbest kalmasıyla birlikte yeniden her ikisi de Urfa Kontluğuna dönmüştür. Bu sırada Urfa'da Tankred'in hakimiyeti sürmekteydi ve Tankred Urfa'yı II.Baudouin'e geri vermek konusunda istekli olmadığı için Tankred Urfa'yı Antakya kontluğuna tabi saymaya devam etmiştir. Bu durum II. Baudouin ile aralarında bir soğukluğa neden olduğu gibi aynı zamanda bölgede aralarında çatışmaların olduğu Türklerle de ayrı ayrı mücadele etmelerine neden olmuştur. Bu dönemde II. Baudouin Cavlı ile hareket ederken, Tankred ise Haleb hükümdarı Rıdvan'ın yanında yer almıştır. Bu adım aynı zamanda Urfa ile Antakya kuvvetlerinin ilk defa Tell-Başir önlerinde savaşmalarına da neden olmuştur (Runciman, 1992: 42–43, 92; Demirkent, 1987: 5–6; Segal, 2002: 295).

Harran Savaşı Haçlı ordularının Türk İslam orduları karşısında hezimete uğradığı bir savaş olması hasebiyle önemlidir. Ayrıca İslam ve Haçlı tarihinde önemli bir yeri olan Harran Savaşı, Danişment Selçuklu ittifakının 1101 tarihinde Haçlılara karşı kazanmış olduğu zaferinin de tamamlayıcısı olmuştur. Bu yönüyle bu savaş Urfa'dan Doğuya doğru sarkmaya çalışan Frankların stratejik hamlelerine de ciddi bir darbe vermiştir (Kütük, 2018: 184; Şeşen, 2023: 237–240).

Bu savaş ayıca istilaların baş mimarını ebediyen olmak üzere sahneden uzaklaştırmış ve Frenklerin doğu yönündeki ilerlemesini de ebediyen durdurmuştur. Bu nedenle Harran Savaşı Müslümanlar için benzersiz bir zafer olmanın yanında Frenklerin moralini bozan, sayılarını azaltan, saldırı güçlerini ve silah donanımlarını da zayıflatmıştır. Bu savaşta bir yandan Müslümanların morali güçlenirken diğer yandan bölgeyi savunma coşkuları da artmıştır (Maalouf, 1998: 102).

Musul Valisi Çökürmüş'ün Urfa Kuşatması

Harran savaşının ardından emir Sökmen ile Çökürmüş arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmaya başlanmıştır. Sökmen elindeki Türkmen kuvvetleriyle Şabahtan bölgesinde Frank kalelerini zapt ederken, Çökürmüş ise Frankların Harran yenilgisinin ardından kendisinin Urfa'yı da kolaylıkla alabileceğini düşünüyordu. Bu amaçla Mayıs 1104 yılında Çökürmüş Urfa'yı muhasara etmiş ancak kaynaklarının azlığı nedeniyle başarılı olamamıştır. Çökürmüş önderliğindeki Urfa muhasarası sırasında Urfa'da hüküm süren Tankred önderliğinde şehirde bulunan bütün şövalyeler aralıksız devam eden Türk akınları karşısında surları korumuş ve savaşmışlardır. Türklerin Urfa muhasarasında geri adım atmamaları karşısında Tankred o sırada Antakya'da olan dayısı Bohemond'dan yardım istemiştir. Bohemond yanına aldığı 300 Frank şövalyesi ve 500 yaya ile birlikte Urfa'da muhasara altında olan Tankred'in yardımına koşmuştur. Geç de olsa Antakya'dan Urfa'ya gelen Bohemond ve yanındaki Frank şövalyeleri muhasaranın akıbetini değiştirmiştir. Bu savaş sırasında yüksek tabakaya mensup bir Müslüman kadın da Frankların eline esir düşmüş ve bu asil kadının kurtarılması karşılığında Türkler fide olarak 15.000 Bizans altını ödemeyi teklif etmişlerdir. Çökürmüş'ün fide teklifi o sırada Kudüs kralı olan I. Baudouin'in kulağına gittiğinde, I. Baudouin Bohemond ve Tankred'e o sırada Türklerin eline Harran Savaşıyla esir düşen kont Baudouin de Bourg'un kurtarılmasını önermişse de bu kabul edilmemiştir (Runciman, 1992: 91; Demirkent, 1990: 102–103). Bu süreçte öne çıkan bir diğer gelişme ise söz konusu değişimin kabul edilmeme nedenleri arasında şövalyelerin ve diğer savaşçıların maaş ve ücretlerinin ödenmesi için paraya ihtiyaç olduğu ve bu nedenle esir değişiminin kabul edilmediğidir. Burada görüldüğü üzere savaş sırasında veya sonrasında şövalyelere ödenen paranın daima Haçlı orduları açısından önemli bir gider kalemini oluşturduğudur. Öyle ki esir düşen II. Urfa kontu Baudouin du Bourg'un dahi kurtarılmadığı buna karşı ellerindeki esirlerin para karşılığında serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Antakya kontu Bohemond Batı Avrupa'ya giderken vasallarını toplamış, kendisi Avrupa'dan dönene kadar ülkenin idaresini yeğeni Tankred'e bırakmıştır. Tankred Antakya'ya giderken kendi idaresindeki Urfa'yı ise kuzeni ve eniştesi olan Richard de Salerne'ye bırakmıştır. Richard de Salerne döneminde Urfa Türk emir Çökürmüş tarafından 22 Şubat 1106 yılında ikinci defa kuşatılmış ve 450 Hristiyan öldürüldükten sonra Çökürmüş'ün büyük bir zafer kazanarak Musul'a geri döndüğü kaydedilmiştir (Segal, 2002: 295; Demirkent, 1990: 105–109). Salerne döneminde Urfa'da halka çeşitli zulümler de uygulanmıştır. Salerne'nin "kötü, zorba, zalim ve açgözlü bir adam" olduğu ve onun döneminde insanların birbirlerine iftira etmeye başladığı, Richard'ın onlara zalimce işkenceler yaparak hapse attığı da ileri sürülmektedir. Richard'ın özellikle oranın gerçek efendisi ve vârisi olmadığını, orada geçici bulunduğunu bildiği için Urfalılardan çok para topladığı da belirtilmiştir (Segal, 2002: 295).

Bu süreçte Haçlılar ile Müslüman Türkler arasında bazı konularda birtakım görüşmelerin de başladığı görülmektedir. Özellikle Joscelin ve II. Baudouin esaretten kurtulduktan sonra Haçlı orduları ile Müslümanlar arasında hem bazı ittifaklar hem de bazı savaşlar meydana gelmiştir. Bunlardan biri de Tell-Başir yanındaki savaş olmuştur. Esaretten kurtulan II. Baudouin ve Joscelin Urfa'yı yeniden ele geçirmek için harekete geçmiştir. Tell-Başir yanındaki savaşın ardından Urfa'da yönetimi yeniden ele geçiren II. Baudouin ve Joscelin Urfa halkına büyük zulümlerde bulunmuşlardır. Segal II. Baudouin'un "Hristiyanlara karşı duyduğu nefretin Türklere karşı nefretinden daha fazla olduğunu" ifade etmiştir. Pek çok kişinin gözlerini oyan şövalye Joscelin, masum çok sayıda insanı işkenceye maruz bırakmıştır. İşkenceye maruz kalanlar arasında Ermeni başpiskoposu Stepanis da yer almıştır. Bu yönüyle Haçlı şövalyelerinin sadece Müslüman ahaliye değil Ermenilere de işkenceler uyguladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim I. Haçlı seferleri sırasında da Haçlı şövalyelerin benzer uygulamaları söz konusu olmuştur. Bu nedenle 1110 yılı aynı zamanda Urfa kontluğunun temellerinin sarsılmaya başlandığı bir yıl olması bakımından da bir dönüm noktasıdır (Segal, 2002: 293–296; Demirkent, 1990: 119–132; Panossian, 2006: 60–61).

Frank şövalyeler sadece Urfa'da değil civar bölgelerde de önemli görevlerde bulunmuşlardır. Kudüs Kralı I. Baudouin'in 2 Nisan 1118'de vefatının ardından aralarındaki şövalye Joscelin'in de olduğu bir grup asil tarafından Urfa kontu II Baudouin'in devletin başına yani Kudüs krallığına getirilmesini dile getirmişlerdir. II. Baudouin Kudüs kralı olduktan sonra Urfa kontluğundan bir değişiklik olmamış ve krallığın yanı sıra Urfa kontluğu görevini de devam ettirmiştir. Daha sonra bir buçuk yıllık bir süreyle Urfa kontluğunun başına Birecik hâkimi Galeran du Puiset'i getirmiştir. Puiset'in ardından ise Urfa kontluğuna bu kez şövalye Joscelin'in getirildiğini görmekteyiz. 1119 yılında görevi devralan şövalye Joscelin bu yeni vazifesiyle birlikte Haçlı ordularının Urfa'da görev yapan üçüncü kontu olmuştur (Runciman, 1992: 120–122; Demirkent, 1987: 9–11).

- I. Haçlı seferlerinde yer alan en seçkin ve en önemli isimlerden biri olduğu ileri sürülen Urfa üçüncü kontu Joscelin aynı zamanda Orta Çağ Batı dünyasının yetiştirdiği en güçlü şövalyelerden biri olarak da bilinmektedir. Joscelin'in bir diğer önemli özelliği ise Türkler ve Araplarla çeşitli zamanlarda kendi dindaşları olan Haçlıların aleyhine ittifak yapmış olmasıdır. Joscelin dönemine dair en önemli izlerden birinin ise XIX. yüzyılda E. Sachau tarafından Urfa surlarında görülen Ermenice yazıtlar olduğu kaydedilmiş olup bu kitabenin 1122/23 yıllarına ait olduğu düşünülmektedir (Sachau, 1887: 142–167; Demirkent, 1990: 100).

1122 tarihli Haçlı Kontluğu dönemine ait bu yazıt günümüzde Urfa'da Bey Kapısı'nda inşa edilen Mahmutoğlu Kulesi'nin Ermenice yazıtı olarak da bilinmektedir. Beş satırlık Ermenice yazıtta yer alan bilgiler şöyledir (Dowsett, 1971: 197–227);

Büyük Ermeni Çağı'nın 571. yılında, İsa'nın dindar, yetkin ve eşsiz askeri yüce Kont Joscelin'in günlerinde ve büyük Edessa kentinin bir süreliğine düklüğünü üstlenen tanrısever Prenses Vasil'in idaresinde, bu sağlamlaştırılmış kale, büyük teknik ve harcama ile tamamlandı. Tanrı onu inşa edenleri muzaffer ve sarsılmaz eylesin ve (ikinci) gelişinde (onları) zaferle taçlandırsın... (Deveci Bozkuş ve Güler, 2022: 63–88).

Sonuç olarak Şövalye kavramı Orta Çağ'da sıklıkla kullanılan bir terim olmasına rağmen Türkiye'de doğrudan şövalyelik kavramı ve kurumuna dair çalışmalar oldukça sınırlıdır. Şövalyelik tarihiyle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalara bakıldığında Batının aksine bu alandaki çalışmalar ağırlıklı olarak kronikler ve çeviri eserlere dayanmaktadır. Bu çerçevede üniversitelerin özellikle de Orta Çağ kürsülerinde bu konuyla ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmalarının yapılması, ilgili alanda bir literatürün oluşmasına ciddi katkılar sunacaktır. Zira

şövalyelerle ilgili yapılacak çalışmalar sadece Haçlı seferleri açısından değil Anadolu'nun Türkleşme süreci açısından da büyük önem taşır. Bu açıdan bakıldığında Haçlı ordularının sadece Urfa değil tüm civar bölgelerde başarıya ulaşmasında Frank şövalyelerinin kilit bir rol oynadıkları görülmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında I. Haçlı seferleri sırasında özellikle de Urfa Haçlı kontluğunun kuruluşunda şövalye Baudouin'in Urfa'ya gelişinde çok sayıda Frank şövalyenin kendisine eşlik ettiği anlaşılmaktadır. Bu şövalyelerin yerli ahali tarafından nasıl karşılandığı, Urfa ve civarında gerçekleştirdikleri seferler ve Urfa hükümdarı Thoros'la olan siyasi ve askeri ilişkilerin şekillenmesinde şövalyeler hep ön sıra yer almıştır. Bu nedenle Orta Çağ tarihinde özellikle de Haçlı seferleri sırasında şövalyelerin faaliyetleri ve rollerine dair daha fazla çalışmanın yapılması elzemdir. Zira bu tür çalışmalar aracılığıyla bölgeye gelen şövalyelerin yerel halk ve yöneticilerle ne tür ilişkilerinin olduğu, bölgeye geliş amaçları, buradaki faaliyetleri, uyguladıkları politikalar, aldıkları vergiler, yetişmeleri, gelirleri aileleri ve eğitimlerine dair pek çok bilgiyi edinmek mümkündür. Bu nedenle şövalyelerle ilgili yürütülecek çalışmalardan hareketle hazırlanacak eserleri günümüz Batı politikalarının dahi doğru anlaşılmasında büyük bir önem taşır çünkü şövalyeler pek çok savaş, sefer ve mücadelede önemli bir rol oynamış, bazen haber taşıma görevlerinde bazen elçi olarak bazen dekahraman olarak adlandırılmışlardır.

Çalışmada elde edilen veriler ışığında Frank şövalyelerinin Urfa Haçlı kontluğunda bazen vasallık görevini yerine getiren unsurlar olarak öne çıktıkları anlaşılmaktadır. Zira Malatya hâkimi Gabriel'in şövalye Baudouin'i yardıma çağırması ve sonrasında Baudouin'in burada bıraktığı şövalyelere vasallık görevini vermesi bu durumun en iyi örneklerindedir.

Çalışmada ortaya çıkan bir diğer husus ise Baudouin'in Urfa Haçlı kontluğu sırasında çok sayıda şövalyenin kendisine eşlik etmiş olmasıdır. Kendisi de bir şövalye olan Baudouin ve Urfa Haçlı kontluğundaki diğer şövalyeler Urfa ve civarının Haçlı ordularının eline geçmesinde başta seferler olmak üzere, askeri, siyasi ve ekonomik açılardan önemli rol oynamışlardır. Frank şövalyeler sadece Urfa ve civarında değil başta Antakya'daki Haçlı orduları olmak üzere Kudüs ve diğer bölgelerdeki pek çok mücadele ve kuşatmada da aktif rol almışlardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek alınmadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared that there is no competing interest.

Funding: The author declared that this study received no financial support.

Kaynaklar

- Akyol, Y. (2018). Halk Haçlı Seferleri. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(1) 1-9.
- Altan, E. (2002). Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu. *Belleten*, 66(245) 87-94.
- Altan, E. (2020). Haçlı Devletlerinde (Outremer) Kullanılan Unvanlara Dair. *Tarih Dergisi*, (71) 67-81.
- Aquensis, A. (1923). *Geschichte des ersten Kreuzzugs...* Vol. 1. E. Diederichs.
- Bedros Zeki, *Türkçeden Ermeniceye Mükemmel Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, Ankara.
- Bournoutian, G. A. (2005). *A Concise History of the Armenian People*. California: Mazda Pub.
- Bulut, N. (2016). *19. Yüzyıl Seyahat Yazımında Oryantalist Etkiler: Lady Hornby'nin İstanbul Mektupları*. İstanbul: [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Çelik, Sebahattin, Harput Artuklu Emîri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 525-540, Ocak – 2021.
- Çerçioğlu, E. C. (2019). Llull ve Cervantes'e Göre İdeal Şövalye Kimdir?. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 59(2) 989-1003.
- Charanis, Peter. Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler, Çev: Melek Delilbaşı, *Belleten* 48.191-192 (1984): 523-536.
- Coss, P. ve M. Keen (Ed.) (2003). *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*. UK: Boydell Press.
- Daş, M. (2018). Fransız Haçlı Kaynaklarında Selçuklu Türk Emirleri. XVIII. *Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti, Tarih, Şehir ve Mimari*. (Yay. Haz. S. Nurdan – M. Özler). Ankara: TTK Yayınları.
- Demiriz, H. N. (2014). *Şövalye Eğitimi: Zamanının En Prestijli ve En Detaylı Yüksek Eğitimi*. Sakarya: [Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi].
- Demiriz, H. N. ve İ. Güleç (2015). *Ortaçağ'da Şövalyelik ve Şövalye Eğitimi*. İstanbul: Denizler Kitapevi.
- Demirkent, I. (1987). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), II. Cilt*. Ankara: TTK Yayınları.
- Demirkent, I. (1989). Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098-1146). *Belleten*, 53(206) 167-174.
- Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), I. Cilt*. Ankara: TTK Yayınları.
- Demirkent, I. (1996). *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, 1101 yılı Haçlı Seferleri. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Deveci Bozkuş, Y. & S. E. Güler (2022). Urfa Tarihçesi Ve Urfa'da Bulunmuş Ermenice Yazıtlar. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (12) 63-88.
- Dowsett, C. J. F. (1971). A Twelfth-Century Armenian Inscription at Edessa. *Iran and Islam, in Memory of the Late Vladimir Minorsky*. (Ed. C. E. Bosworth). Edinburgh: University Press.
- Durmuş, E. (1999). Ortaçağ'da Harran. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(2) 558-575.
- Farac, G. A. (1945). *Abu'l Farac Tarihi*, Cilt I. (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: TTK Yayınları.
- Heyd, W. (2000). *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. (Çev. Enver Ziya Karal). Ankara: TTK Yayınları.

- Hovannisian, R. G. (1997). *Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol. I. New York: St. Martin's Press.
- James, G. P. R. (1830). *The History of Chivalry* (No. 20). London: Henry Colburn and Richard Bentley.
- Kütük, A. (2018). Unutulan Zafer: Harran Savaşı (1104) ve Türk-İslam Tarihindeki Yeri. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Harran*, I. Cilt. (Ed. K. Şulul vd.). Ankara: Berikan Yayınları.
- Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: Telos Yayınları.
- Mateos, U. (2000). *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)*. (Çev. Hrant D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer, Halîl Yinanç). Ankara: TTK Yayınları.
- Mihail, S. (1944). *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi, I. Kısım*. (Çev. H. D. Andreasyan). Ankara: TTK Yayınları.
- Mihail, S. (1944). *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi, II. Kısım*. (Çev. H. D. Andreasyan). Ankara: TTK Yayınları.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret İşıltan). Ankara: TTK Yayınları.
- Özer, Gülnur & Ülgen, Pınar, İngiltere'nin Büyük Şövalyesi William Marshal'ın II. Henry Dönemindeki Hizmetleri, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.16-April 2021, 106-117)
- Özgüdenli, O. G. (2022). *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Panossian, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, New York: Columbia University Press. 2006.
- Runciman, S. (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi, II. Cild, Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*. (Çev. Fikret İşıltan). Ankara: TTK Yayınları.
- Runciman, S. (1998). *Haçlı Seferleri Tarihi, I. Cild, Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu*. (Çev. Fikret İşıltan). Ankara: TTK Yayınları.
- Saatçi, T. *Samsat'ta Türk İslam Sikkeleri, X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı*, III. Cilt, 941-943, Ankara: 22-26 Eylül 1986.
- Sachau, E. (1882). Edessenische Inschriften. *ZDMG (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)*, 36(1) 142-167.
- Şafak, E. (2016). *Haçlıların Anadolu'da Kuşattığı Kaleler ve Türk Savunması*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı]
- Şahin, H. G. (2013). Osmanlı Ordusunda Venezuelalı Bir Gezgin Şövalye: Rafael De Nogales Méndez. *Turkish Studies*. 8(7) 563-598.
- Segal, J. B. (2002). *Edessa Kutsal (Urfa) Şehir*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Simbat, B. (1946). *Başkumandan Simbat Vekayinamesi 951–1334*. (Çev. Hrant D. Andreasyan). Ankara: TTK Yayınları.
- Tezcan, N. (2006). Aşk Mesnevilerini Şövalye Aşkı Bağlamında Okumak. *Virgöl*. (99) 55-57.

İnternet Kaynakları

- <https://www.britannica.com/biography/Frederick-II-king-of-Prussia>24.01.2023).
- <http://www1.fhw.gr/chronos/10/en/o/oa/oa3.html>25.01.2023).
- <https://www.medievalcollectibles.com/blog/life-in-medieval-times/what-was-a-medieval-knight/>(26.01.2023).
- Ramazan Şeşen, "Harran", <https://islamansiklopedisi.org.tr/harran> (15.02.2023).
- https://military-history.fandom.com/wiki/Joscelin_I,_Count_of_Edessa15.02.2023).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/haclilar>16.02.2023).
- <https://www.elfinspell.com/ChivalryTitle.html>16.02.2023)

Structured Abstract

The term knight, which is frequently encountered in Middle Ages Europe in history, is a concept that we can generally call a mounted cavalry. Today, this term is not used as often as it used to be and has rather taken its place in the dusty pages of history as a nostalgic term. Although the concept of knighthood has different social and temporal meanings, the meanings attributed to this profession by the society in general are of great importance.

There are many issues that are put forward as to why the Crusades, which have an important place in world history, started. Among the main reasons that set such large armies on the road, reasons such as being able to own property due to the richness of the East took the first place. In addition, the fact that some of the participants of the expeditions told exaggerated stories about their adventures and the rich and attractive life in the East when they returned to their hometowns was also influential in the execution of the expeditions. In addition to all these, although the main reason for the start of the Crusades was apparently religious, the fact that Islam became a universal religion against Christianity from the very beginning was an important factor. For this reason, the expansion of the material borders of Islam against Christianity in the eastern and western directions also triggered this process. In order to understand this process, which has an important place in the history of the world, the study of city histories has an important place. Because the study of city histories has an important place in micro-historical studies, in order to look at macro history from micro history, it is possible to access data that will shed light on the whole world history, especially based on a region. From this point of view, in this study, the role of the knights during the Crusades, which had important effects from history to the present, especially during the establishment of the Urfa Crusader county, was examined. In this context, first of all, a general evaluation was made about what the concept of knight is and how to become a knight. Later, the activities of the knights who took part in the Urfa Crusader county during the First Crusade, which had a vital importance in Turkish history, especially in the process of Turkification of Anatolia, were discussed. In the study, rather than the other Frankish easels in the region, the place of I. Baudouin and Joscelin, who have made a name for themselves in the world history with their actions, in the Crusader army, their struggles against the Turks and their relations with the local people have been emphasized and the struggles in this region have been comprehensively discussed. The attitudes of the knights especially toward the Christian people in the region, their struggles among themselves and their relations with other counties are also discussed within the scope of this study. In this study, which examines the activities of the Frankish knights during the Crusader county of Urfa, the definition of knighthood, its characteristics, education and job description are also clarified. Thus, it has been tried to shed light on macro history based on micro history studies.

In the light of all this information, it is understood that many Frankish knights accompanied the knight Baudouin to Urfa during the First Crusades, especially in the establishment of the Urfa Crusader county. The knights have always been at the forefront of how these knights were received by the local people, the campaigns they carried out in and around Urfa, and the political and military relations with the Urfa ruler Thoros. It is therefore essential that more studies be conducted on the activities and roles of knights in medieval history, especially during the Crusades. Through such studies, it is possible to obtain a lot of information about the relations of the knights who came to the region with the local people and administrators, their purpose of coming to the region, their activities there, the policies they applied, the taxes they received, their upbringing, their incomes, their families, and their education. For this reason, it can be said that the works to be prepared based on the studies to be carried out on the knights have great importance in the correct understanding of even today's Western policies. Because the knights played an important role in many wars, campaigns, and struggles, sometimes they were called ambassadors and sometimes heroes in their missions to carry news.

Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri

Eyewitness Accounts of 19th Century Erzurum Earthquakes

Murat KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Teknik Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Erzurum Türkiye

Department of History, Erzurum
Technical University, Faculty of
Letters, Erzurum, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 08.06.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 04.10.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Murat KÜÇÜKÜĞURLU
E-mail: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

Atıf: Küçüküğürlü, M. (2024). Görgü
Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum
Depremleri. *Turcology Research*, 79,
100-110.

Cite this article as: Küçüküğürlü, M.
(2024). Eyewitness Accounts of
19th-Century Erzurum Earthquakes.
Turcology Research, 79, 100-110.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

ÖZ

Deprem bölgesi üzerinde yer alan Erzurum şehri, tarih boyunca çok sayıda depreme maruz kalmıştır. Bu depremlerden bir kısmının merkez üssü Erzurum iken, önemli bir kısmı çevre bölgelerde meydana gelmiş ve Erzurum'u da etkilemiştir. Bu makalede, 19. yüzyıl boyunca yaşanmış olan yedi deprem hakkında yerli ve özellikle yabancı gözlemcilerin dönemin kaynaklarına yansıyan anlatımları ele alınmıştır. Bu depremlerin meydana geldiği veya artçıların yaşandığı takip eden günlerde bölgede bulunmuş olan bu gözlemciler, yazmış oldukları seyahatname, mektup ve rapor gibi metinlerde Erzurum depremleri hakkında son derece önemli bilgiler vermiş ve canlı anlatımlar yapmışlardır. Bu tarz anlatımları yapanlar arasında çok sayıda gazeteci, konsolos, misyoner ve bilim insanı yer almaktadır. Bu makalede, bahsedilen yabancı gözlemcilerin anlatımları aktarıldığı gibi, dönemin Osmanlı belgelerine yansıyan tamamlayıcı bilgilere ve o dönemde yaşayan devlet adamlarının yazdıklarına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Deprem, Zaiyat, Ev, Şehir

ABSTRACT

Erzurum, located in an earthquake zone, has been exposed to many earthquakes throughout history. While Erzurum was the epicenter of some of these earthquakes, a significant number occurred in the surrounding regions and affected Erzurum. In this article, the accounts of local and especially foreign observers reflected in the sources of the period about seven earthquakes experienced during the 19th century are discussed. These observers, who were in the region when these earthquakes occurred or in the days following the aftershocks, gave essential information and vivid descriptions of the earthquakes in Erzurum in their texts, such as travelogues, letters, and reports. Among those who provided such accounts were many journalists, consuls, missionaries, and scientists. In this article, the accounts of these foreign observers are presented, as well as complementary information reflected in the Ottoman documents of the period and the writings of statesmen living at the time.

Keywords: Erzurum, Earthquake, Casualty, Home, City

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Erzurum Sıhhat Müdürü olarak görev yapmış ve bölgeye ilişkin çok değerli bir eser hazırlamış olan Şerif (Soylu) Bey, Erzurum'un depremle ilişkisi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre; Erzurum Vilayeti volkanik bir arazide kurulmuş olduğundan depremler, çevreye nazaran vilayet merkezinde etkisini daha fazla hissettirmiştir. Başlıca dağları Asya'nın Kafkasya yüksek dağ silsilesinden ayrılıp, Anadolu dahilinden doğu-batı doğrultusunda uzanmakta ve vilayeti bir hayli arızalandırmaktadır. Şehir, yanardağ karakteri taşıyan yüksek dağlarla çevrilidir. Bölgede sönmüş yanardağların varlığı, yer altı sularının fazlalığı ve yerkabuğunun tam olarak durağanlığını kazanmamış olması yüzünden sürekli zelzeleler meydana gelmekte ve bu zelzeleler kayıplara neden olmaktadır.

Şerif Bey'in tespitlerine göre, Erzurum'da birbirini takip eden depremlerin arası genellikle 40 seneyi geçmemekte; her bir depremde artçı sarsıntılar 3-5 ay süreyle devam etmekteydi. Yaşanan depremlerin süresi genellikle bir dakikayı geçmemiş olmasına rağmen, verdiği hasarlar oldukça fazlaydı. Erzurum'un depremleri genelde doğudan batıya doğru yatay, nadiren de dikey olup, en şiddetli tahribatlar ise sarsıntılar dikey olarak geldiği esnada oluşmaktaydı. Şehirdeki hanelerin derme çatma ve adi

harçtan yapılmış olmasından dolayı çoğu zaman zararın boyutları oldukça artmaktaydı. Erzurum'da sıklıkla deprem olduğu için birçok insan ya depremler nedeniyle göç ediyor ya da göç etmek yerine şehirde kalıp, "nasıl olsa yeni bir deprem olur" düşüncesiyle düzenli ve estetik bina yapımına önem vermiyordu (Şerif, 2011: 59, 107). Erzurum'da depremlerin ve artçı sarsıntıların sıklıkla yaşanması, şehrin ticaretini de olumsuz etkiliyordu. Tüccarlar, deprem korkusuyla fazla miktarda stok mal tutmak yerine, servetlerini nakit (altın) halinde muhafaza ediyorlardı (Ojalvo, 1903: 338).

Erzurum'un, içinde bulunduğu bölgede meydana gelen depremlerden az veya çok etkilendiğini; bu depremlerin bazılarının Erzurum ve yakın çevresinde, bazılarının ise Erzincan, Muş, Malatya, Van ve Elazığ gibi civar vilayetlerde yaşandığını tarihi verilerden öğrenmekteyiz. Erzurum'da etkili olduğunu bildiğimiz ilk deprem 840 yılında yaşanmıştır. Bu büyük depremde kale hayli tahrip olmuş, surlardan 18 kule yıkılmış ve 200 kadar kişinin ölümüne neden olmuştur (Ebu'l-Faraç, 1987: 229). Erzurum merkezli meydana gelen depremlerden biri Saltuklu beylerinden II. İzzeddin Saltuk'un (1132–1168) saltanatının ilk yıllarında yaşanmıştır. Azimî, bu depremi 1135 yılı olayları arasında zikrederek, bu depremde şehrin bazı yerlerinin yıkıldığını bildirmiştir. Faruk Sümer, bu depremin Erzurum'u şiddetle sarstığını ve şehirde ağır hasarlara neden olduğunu belirtmiştir (Azimî, 1988: 58; Sümer, 1990: 29).

Erzurum'un Osmanlı egemenliğine girdikten sonra etkilendiği ilk büyük deprem 1583 tarihlidir. Bu deprem Erzincan ile Erzurum bölgesinde etkili olmuştur. Bu depremden yaklaşık altmış yıl sonra 1642'de meydana gelen ve "Zelzele-i Azim" olarak kayıtlara geçen şiddetli depremde Erzurum Kalesi de zarar görmüştür (Pamuk, 2006: 68). 1642 depreminin akabinde irili ufaklı olarak 1659, 1666, 1685, 1712, 1719, 1766, 1769, 1784 ve 1789'da çeşitli depremler yaşanmıştır. 1659 depremi, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın Erzurum Beylerbeyliği dönemine rastlamıştır. Depremde halk zarar görmese de kalenin Erzincankapı'daki bir kulesiyle bir duvarı yıkılmıştır. 1659 depreminden yedi yıl sonra yaşanan 1666 depremi ise daha çok Erzincan'ı etkilemiştir. Merkez üssü Murat Nehri Vadisi'nin yukarı kısmı olan 1685'teki depremden Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı etkilenmiş ve Erzurum civarındaki köyler de ciddi hasara uğramıştır. Daha çok Aşağı Pasin ve Karakilise civarında etkili olan bir diğer deprem de 9 Ekim 1766'da meydana gelmiştir. 1769 depremi Erzurum'un civar köylerini yerle bir etmiş; aynı zamanda Hasankale'nin duvarlarını yıkmıştır (Tozlu, 2000: 96; Küçükuşurlu, 2017: 176–186). 23 Temmuz 1784 depremi Erivan merkezli olup daha çok Erzincan, Muş, Kiğı civarlarında ciddi hasara neden olmuştur. Kaynaklara göre Erzincan başta olmak üzere bölgede 12 bin insan kaybı olmuştur. Erzincan şehrindeki 8.000 evden sadece 500–600 ev ayakta kalabilmişti. Erzurum paşasıyla birlikte 5.000 kişi enkaz altında kalmıştır. Depremin etkisi Erzurum şehrine uzanmakla birlikte, kaledeki bazı hasarlar dışında insanlara ve evlerine bir şey olmamıştır (Abich, 1882: 441, 443; BOA, C.AS,1147/50970, 15 Z.1198; Report, 1911: 60). 1789 baharında ise merkez üssü Palu olan büyük bir deprem meydana gelmiştir. Ermeni tarihçi İnciciyan'a göre bu deprem yirmi bir saat uzunluğunda ve yirmi bir saat genişliğinde bir bölgeyi etkilemiş olup toplamda 51.000 kişinin ölümüne sebep olmuştur (Abich, 1882: 441).

19. Yüzyıl Depremleri

1804 Depremleri

Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden anlaşıldığına göre 1804 yılının ilk yarısında Erzurum'da birden fazla deprem yaşanmıştır. Nitekim 30 Temmuz 1804 tarihli belgede, meydana gelen depremler nedeniyle Müslim ve gayrimüslim hanelerinin çoğunun tamire muhtaç hale geldiği, ayrıca kışın şiddetli geçmesi ve kıtlık nedeniyle halkın çok zor durumda olduğu belirtilmiştir. Bütün bunların sonucunda usta ve amele ücretleri de ciddi bir şekilde artmıştır (BOA, C.AS, 592/24955, 15 Ca. 1219).

1843 Depremi

Erzurum'da meydana gelen 1843 depremleriyle ilgili olarak birkaç farklı isim bilgi vermektedir. Bunlardan ilki deprem derinliklerinin görülebilir izlerini kaydeden ilk sismografiyi geliştirmiş olan Karl Kreil'dir. Bu kişi tarafından 1844'te hazırlanan bir esere göre 1843 yılındaki Erzurum depremlerinden ikisi 26 ve 27 Ekim 1843'te gerçekleşmiştir. (Kreil, 1844: CWCV). 26 Ekim'deki depremin sarsıntısı pek şiddetli olmamış; asıl yıkıcı sarsıntı 27 Ekim'de gerçekleşmiştir. Sonraki günlerde artçı sarsıntılar devam etmiştir.

Deprem sırasında Erzurum'da bulunan İngiliz Robert Curzon, depremde yaşananları oldukça çarpıcı bir şekilde bize aktarmıştır. Türk-İran sınır görüşmeleri için kurulan uluslararası komisyonda görevli olan Curzon, geçirdiği beyin humması nedeniyle 1 Ekim'de yatağa düşmüş ve depremin meydana geldiği 27 Ekim'e kadar baygın bir vaziyette yatmıştır. O günün sabahı biraz olsun kendine gelen Curzon, depremin dehşetini şöyle ifade etmiştir (Curzon, 1854: 159–162):

27 Ekim sabahı uyandım, ama sanırım bir süre daha uyudum. Öğleden sonra kendime geldim ve uşağımın pencerenin altındaki kırmızı sedirde oturmuş bana baktığını gördüm. Havada garip, durgun ve kasvetli bir şey hissettim ve bu hisle oldukça şaşırımdım. Kısa süre sonra bunun nedeni anlaşılacaktı. Hareket ettiğimi gören uşak yatağa doğru ilerledi. Bu sırada hafif bir gümbürtü duyuldu. Bu ses daha da yükseldi. Tavandan siva parçaları düştü; oda titredi ve neredeyse boğulacağım ince bir tozla doldu. Uşak, "Dünya hareket ediyor, korkmuyor musun?" diye haykırdı. O konuşurken, duyduğumuz gürültü arttı ve yatağımın hemen üzerindeki bütün bir ağacın gövdesinden oluşan muazzam bir giriş top gibi bir gürültüyle yarıldı. Deprem evi çok sarstı; şiddetli bir rüzgârda bir gemi gibi gıcırda ve titredi. Gürültü, gök gürültüsü gibi değil, alçak bir gümbürtüyle uluyan ve böğüren bir kükremeye dönüştü ve hava, sanki doğa korkuyla felç olmuş gibi hareketsizdi. Arada sırada muazzam bir gürültü, düşen bir evin haberini veriyordu. Bizim evin karşısındaki fakir bir dula olan ev tamamen yıkıldı. Çok korkunç bir gürültünün ortasında, yatak odamın her iki yanındaki iki oda birden çöktü. Hava ise bir güneş tutulmasında olduğu gibi toz bulutlarıyla tamamen kararmıştı. Depremin gürültüsü her yerde o kadar büyüktü ki, ne uşağım ne de ben, bize bitişik iki oda çöktüğünde meydana gelen gürültüyü fark edemedik. Şehirdeki camilerin bazı minareleri ve evlerinin çoğu yıkıldı. Kalenin mazgalı duvarları da yıkıldı. Erzurum'un medarı iftihar olan ve "İki Çifte" diye anılan medresenin minarelerinden birinin üst kısmı yıkıldı. Dışarıda olan ve yıkıma tanık olan ve korkunç kükreme sesini duyanlar, gözlerinin önündeki sahnedeki daha korkunç bir şey görmediklerini ve duymadıklarını söylediler. Düşen binaların gürültüsünün ortasında ölü bir durgunluğun, belki de yerin altından

gelen somurtkan, alçak sesli kükremenin ve korkunç bir gürültünün arasındaki tuhaf, korkunç duyguyu kelimelerle ifade etmek zordur. Daha önce hakkında bilgi sahibi olduğum depremlerde böyle garip bir hadisenin yaşandığına rastlamadım. Bu acayip gürültünün, doğanın bu korkunç sarsıntılarına her zaman bir eşlik edip etmediğini bilmiyorum. Deprem görevini yerine getirdi: Büyük yıkımın ortasında, zavallı bir yaratığı hayata döndürdü. Ayın birinde kaybettiğim duyularımı ve yeteneğimi, 27'sindeki depremlerle birlikte aniden geri kazandım. Tanrı, bana böylesine korkunç koşullar altında geri verilen hayatı iyi bir şekilde kullanmamı lütfetsin."

1843 depreminin, Curzon'un "İki Çifte" dediği Çifte Minareli Medrese'ye verdiği zararlar ilgili olarak başka isimler tarafından da bilgi verilmiştir. Bu isimlerden biri olan Alman bilim insanı Karl Koch, şehir merkezinde bulunan Çifte Minareli Medrese'nin depremde kısmen yıkıldığını ve eski güzelliğini kaybettiğini söyler (Koch, 1882: 8). Bu görkemli bina sonraki yıllarda herhangi bir tamir görmemiş ve 1843 Depremi'nin izlerini uzun süre taşımıştır (Der Orient, 1882: 271).

1843 Depremi'nin şehirde sebep olduğu yıkım hakkında elimizdeki en önemli belge, aynı yıl Erzurum Vakıflar Bölge Müdürü (Muaccelat Müdürü) olarak şehre gelmiş olan Mustafa Hayâlî'nin hazırlamış olduğu "Erzurum Evkâf Muhasebe Defteri"dir. İncelediğimiz muhasebe defterleri arasında en kapsamlısı olan bu defter, 1843 yılında şehirde var olan vakıfların gelir getiren gayrimenkullerini detaylı olarak kayıt altına almıştır. Bizim konumuzu ilgilendiren husus, depremden zarar gören binaların defterde ayrı ayrı kaydedilmiş olmasıdır. Mustafa Hayâlî'nin belirttiğine göre 1843 Depremi'nde Ulucami, İbrahimpaşa Camii, Caferiye Camii, Narmanlı Camii ile Taşmescit ve Medresesi zarar görmüştür. Bu depremde Ulucami'nin minaresinin bir kısmı hasar almış ve hasar alan kısım yıkılarak yeniden yapılmıştır. Caferiye Camii'nin semerleri (bacaları) ve diğer camilerin de bazı duvarları kısmen veya tamamen yıkılmıştır. Bunların dışında Şeyhler Vakfı'na ait Alipaşa Mahallesi'ndeki Yenihan'ın bazı kısımları ile Tophaneli Vakfı'na ait Tebrizkapı'daki Tophaneli Hanı'nın duvarları depremden zarar görmüştür (BOA, EV.d, 12115, 4.4.1260).

1843 yılı içerisinde Erzurum'da meydana gelen depremlerden bir başkası da Joseph Wolf tarafından aktarılmıştır. Kasım 1843'te Erzurum'da bulunan Wolf, 19 Kasım sabahı hafif bir deprem yaşandığını belirtmiştir (Wolf, 1845: 163).

1852 Depremi

14 Temmuz 1852 Çarşamba günü alaturka saat 11:32'de meydana gelen ve yaklaşık bir dakika süren depremin Erzurum'da meydana getirdiği zarar hakkında yetkililerin ilk tespitlerine göre üç kişi vefat etmiş ve sekiz kişi yaralanmıştır. Maddi kayıp olarak 84 hane, 834 duvar, 1.077 ocak, yedi cami duvarı, bir minare ve üç çeşme yıkılmıştır. Yıkılan hanelerden sekizinin "eyvan" denilen köşeleri, altısının birer odası, 15'inin ahırları, 15'inin mercekleri, diğerlerinin ise tamamı yıkılmıştır. Sonraki tespitlere göre ise Ulucami, Lalapaşa ve Cennetzade camilerinin birkaç duvarı yarılmıştır. Ulucami, Cennetzade ve Hasanıbasri camilerinin minareleri, dış kalenin batısındaki kışlaya bitişik bir burç ile kalenin dört tarafındaki bazı korkulukları yıkılmış; burçların da önemli bir kısmı yarılmıştır. Kışlanın koğuşlarının çoğu zarar görmüştür. Bu yüzden kışlada kalan askerler çadırlara alınmıştır. İçkale'nin güney kısmında ise 20 zira uzunluğunda duvar yıkılmıştır.

Bu deprem civar köylerde de zarara yol açmıştır. Kevgiri Köyü'nde 52 kişi yaralanmış ve pek çok hayvan telef olmuştur. Mahanda Köyü'nde altı hane yıkılmıştır. İki kişi yıkılan hanelerin altında vefat etmiştir. Tuzcu Köyü'nde bir kadın yaralanmış; bazı evlerin duvarları yıkılmış, bir kişinin yaralandığı Teke Deresi Köyü'nde ise dört hane tamamen, bazı haneler de kısmen enkaza dönüşmüştür. Erzurum Valisi Mazhar Paşa'ya göre depremin şiddetine nazaran zayıf oldukça az olmuştur. Aynı günün gecesi ve sabaha karşı iki ve ertesi gece de bir olmak üzere artçı sarsıntılar yaşanmışsa da herhangi bir kayba yol açmamıştır (BOA, İ.DH, 255/15720, Kasım 11, 1268).

Depremin ve bilançosuna dair yukarıda yapmış olduğumuz açıklamalar, dönemin bir Alman gazetesinde oldukça farklı bilgilerle yer almıştır. 16 Ağustos tarihli bu Alman gazetesi, Erzurum'da 14 Temmuz akşamı tüm binaları hasara uğratan ve birkaçını tamamen yıkan şiddetli bir deprem meydana geldiğini, dört kişinin öldüğünü, 80 kişinin ağır yaralı olduğunu ve Erzurum'a bir saat uzaklıkta bulunan 30 hanelik bir köyün (Kevgiri) ise tamamen yıkıldığını, hane sakinlerinin kendilerini kurtardığını; ancak evcil hayvanların hepsinin telef olduğunu yazmıştır (Tag-Blatt der Stadt Bamberg, 1852: 2).

Bu depremle ilgili kesin rakamlar bir müddet sonra netleşmiştir. Buna göre 1852 Depremi'nde 17 kişi vefat etmiş ve 300 ev yıkılmıştır. Yıkılmayan evlerin birçoğu da hasar almıştır (Memoires, 1854: 105).

1859 Depremi

Depremin Görgü Tanıkları

İncelediğimiz Erzurum depremleri arasında, şiddeti ve yıkıcılığı bakımından en ağır olan deprem, 1859 Depremi'dir. Yine bu deprem, Erzurum depremleri arasında akademik çalışmalara da en fazla konu olanıdır. Ayrıca bu deprem sırasında veya hemen sonrasında Erzurum'da bulunan çok sayıda yabancı gözlemci, depremi raporlamış veya hikâye etmiştir.

Depremin meydana geldiği 19. yüzyılın ortaları, diğer alanlarda olduğu gibi yerbilimleri hususunda da yeni bir bakışın şekillendiği dönem olmuştur. Bu yeni dönemin en belirgin özelliği, disiplinler arası dayanışma ve özellikle gözlemdir. Depremin böyle bir dönemde meydana gelmiş olması, konu hakkında önceki depremlere nazaran çok daha bilimsel ve gerçekçi bilgilere ulaşmamıza imkân vermiştir.

1859 Depremi hakkında en kapsamlı araştırmayı yapan kişi, ünlü Alman Yerbilimci ve Rus Bilimler Akademisi Üyesi Hermann Abich (1806–1886) olmuştur.¹ Çarlık Rusyası Coğrafya Topluluğu Kafkas Şubesi'nin isteği üzerine Erzurum ve aynı günlerde Kafkasya'daki Şamahı'da meydana gelen depremleri araştırmak üzere, depremden dört ay sonra 19 Ekim 1859'da Erzurum'a gelen ve yaklaşık 20 gün

¹ Ömrünün 42 yılını Kafkas Dağlarının jeolojisi için harcamış olan Abich, bir dönem Berlin Üniversitesi'nde çalıştıktan sonra, 1844'ten itibaren Kafkaslarda jeolojik incelemelerde ve gözlemlerde bulunmaya başladı. Bu çalışmalarını sonucunda 1853'te Rusya'nın İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin aktif bir üyesi oldu. Sonraki yıllarda pek çok

bölgede incelemelerde bulunan Abich (Abich, 1896: 19), izlenimlerini ve çalışmalarını 9 Mart 1860 tarihinde şubenin genel toplantısında Fransızca olarak sunmuştur. Abich'in depreme ilişkin raporu ise 1862'de Tiflis'te yayımlanan "Zapiski kavkazkavo atdela imparatorskavo ruskavo geografiçeskavo obşestva" adlı eserde Rusça olarak yayımlanmıştır. Abich, Erzurum Depremi hakkındaki incelemelerini en detaylı şekilde 1882'de yayımlanan "Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern" adlı kitabında ele almıştır (Abich, 1882: 415-419). Buradaki anlatımı, Rusça raporda yer alan anlatımdan farklılıklar içermektedir.

Abich, bölgeye yaptığı bilimsel gezisini şöyle anlatmaktadır (Abich, 1882: 13-14):

Bu seferin nedeni, aynı yılın Mayıs ayında Kafkasya'nın güneydoğusunu harap eden depremdi. Şamahı şehrinin ve çevresinin maruz kaldığı şiddetli sarsıntılardan önce, 21 Mayıs'ta (2 Haziran) Anadolu yakasında başlangıç noktası ve merkezi Erzurum'un güneyindeki Palandöken olan ve bu şehri etkileyen daha da şiddetli deprem meydana geldi. Bu deprem Erzurum Ovası'nın önemli bir bölümünü etkilemiş ve 500'den fazla insanın ölümüne neden olmuştu. Söylentilere göre bu deprem tüm Fırat vadisi boyunca batı-doğu uzantısında gerçekleşmiş ve Erzincan şehrini de kısmen yıkmıştı. Gerçek durumun belirlenmesi, resmen bana emanet edildiğini hissettiğim bir incelemeyi gerektiriyordu. Bir önceki seferden (1846) daha donanımlı, özellikle de tüm yürüyüş yollarında güvenilir bir barometrik tesviye yapabilmek için gerekli aletlerle, uygun ilgili gözlem istasyonlarıyla desteklenmiş olarak, 3 Ekim'de Alexandrapol'dan ayrıldım. Tüm yayla tamamen karla kaplıydı ve durgun sular üzerindeki kalın buz alanları, erken ortaya çıkan bir soğuk olayının kesintisiz, temiz ve hoş bir havanın apaçık belirtileri vardı. Daha önceki yürüyüş rotalarından yanlara saparak, gözlemlerimi Fırat nehri havzasından Çoruh havzasının bazı bölgelerine aktardım. Bayburt'tan Erzincan'a giden yolu Sipinkor geçidi üzerinden takip ettim, aynı adı taşıyan vadiyi çeşitli şekillerde geçtim... Pasin vadisini takip ederek ve yüksek plato bölgesini geçerek, derin Aras ile kesiştiği yere kadar Kağızman'a ulaştım Kasım ayının son günlerinde güney yarısını geçerek Kars yaylasından tekrar Alexandropol'e ulaştım.

Abich bu gezisi sırasında yaptığı bilimsel çalışmalar sonucunda, Palandöken volkanik grubu sismik merkezini tespit etmiş ve bu tespitini güzel bir harita ve çizimlerle ortaya koymuştur. Abich ayrıca, Hazar Denizi'nden Atlantik'e uzanan 37-40 derece enlemleri arasındaki kuşak boyunca, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun Akdeniz ile volkanik-sismik hareketler bağlantısını tespit etmeye çalışmıştır (Science, 1883: 465).

Abich'e göre yerkabuğu altında meydana gelen hareketlenmeler ile yeryüzünde meydana gelen değişimler ve depremler arasındaki ilişki, en açık bir şekilde Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki dağ sıralarında kendini göstermiştir. Bu nedenle bölgede yapılacak detaylı araştırmalar, yerbilimlerine büyük katkılar sağlayacak kadar önemlidir. O dönemde yapılan araştırmalar, Orta Asya, Kuzey İran ve Anadolu'daki dağ sıralarının belkemiğini oluşturan ortak bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bölgedeki sıradağların önemli bir kısmı, doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Abich, özellikle bu doğrultuda uzanan dağ sıralarına dikkat çekmiştir.

Abich, yerkürede doğu-batı istikametinde sıralanan ve Uzakdoğu'dan Atlas Okyanusu'na kadar bir çizgi halinde uzanan sıradağların bütüncül bir yapı oluşturduğunu ve Kafkasların doğu kısmının da bu yapının içinde yer aldığını belirtmektedir. Abich'e göre bu bütüncül yapıyı anlayabilmek için, yerel depremleri incellemeyle araştırmak gerekmektedir. Ona göre; birbirlerinden çok uzakta bulunan yerlerde meydana gelen depremler ve volkanik patlamaların çok kereler dikkat çekilen eş zamanlılığı, bu yıkıcı güçlerin yerin çok önemli ölçüde derininde doğdukları ve geliştikleri gerçeğini kanıtlamaktadırlar (Abich, 1862: 7).

Abich'in bu bağlamdaki değerlendirmelerinin en çarpıcı yönünü, Kafkasya'daki Şamahı ile Erzurum'da aynı döneme denk düşen depremlerle ilgili tespitleri ve kurduğu bağlantılar oluşturmaktadır. Hakikaten, 2 Haziran 1859'da Erzurum ve çevresindeki depremden 10 gün sonra, 12-13 Haziran'da Şamahı'da hemen hemen aynı şiddette bir deprem meydana gelmiştir. 26 Haziran günü ise Şamahı ve Erzurum'da hafif şiddetli bir deprem daha yaşanmıştır. 13 Temmuz'da ise bu kez Erzurum ve Tiflis'te hafif şiddetli sarsıntılar hissedilmiştir (Report, 1911: 62).

1859 Depremi hakkında rapor hazırlayan bir diğer kişi, 6 Şubat 1859'da İngiltere'nin Erzurum Konsolosu olarak göreve başlayan ve depreme bizzat tanıklık eden Sir Robert Dalryell'dir. Dalryell'in raporu "Memorandum: Earthquake of Erzerum, June, 1859" isimli olup 1862'de "Proceedings of the Royal Geographical Society of London"da yayımlanmıştır.

Depremle ilgili bir diğer görgü tanığı, Amerikalı Misyoner Dunmore'dur. Bu kişi 20 Haziran 1859 tarihli mektubunda Erzurum Depremi hakkında önemli bilgiler vermiş olup bu mektup aynı yıl "The Missionary Herald"da yayımlanmıştır.

Bir diğer gözlemci ise, depremin olduğu tarihte Erzurum'da yaşamakta olan bir gazete muhabiridir. Bu kişinin depremlerle ilgili olarak hazırladığı 5 Haziran tarihli mektubu, İstanbul'da İngilizce olarak yayın yapan "The Levant Herald" gazetesinde yayımlanmıştır. Yine İstanbul'da yayımlanan "Presse D'orient" gazetesinde de depremlerle ilgili olarak bölgeden gönderilen yazılar yer almıştır.

Depremin Meydana Gelişi

2 Haziran 1859 Depremi,² yakın tarihimizde Erzurum'da yaşanan en yıkıcı depremlerden birisi olarak kayıtlara geçmiştir. Bu depremin hemen öncesinde birtakım belirtiler ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Erzurum'da bulunan İngiliz Konsolosu Dalryell, havanın bunaltıcı ve kapalı olduğunu; şehrin yakınında bulunan Soğukçermik'teki sıcak su kaynağının mavi olan su renginin bir iki gün boyunca koyulaştığını belirtmiştir. Yine Dalryell'e göre depremler boyunca çevredeki birçok köpeğin çıkardığı ses, göze çarpan diğer bir durum olmuştur (Dalryell,

bilimsel makale kaleme aldı. (http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/191 (25.08.2010)). Bunlar arasında, bölgenin volkanik yapısı ve depremleri hakkında hazırlanan elimizdeki rapor ve 1882'de yayımlanan kitabı konumuz açısından son derece önemlidir.

2 Kayıtlardan anlaşılacağına göre, bu büyük depremden aylar önce, 21 Ocak 1859'da Erzurum'da bir deprem yaşanmıştı. Fakat bu deprem yıkıcı olmamıştı. (Katalog, 1875: 183); Fakat bu deprem Osmanlı belgelerinde zikredilmemiştir.

1861–1862: 63). Alman jeolog Abich ise, deprem günü havanın sakin, bunaltıcı ve ufku puslu olduğunu belirtmiştir (Abich, 1882: 417; Abich, 1862: 15).

İngiliz Konsolosu Dalyell'e göre ilk sarsıntı 1 Haziran Çarşamba günü sabah 8'de gerçekleşmiştir. Bu deprem ciddi bir şekilde hissedilmekle birlikte yıkıcı olmamıştır. Asıl büyük felakete yol açan sarsıntı ise 2 Haziran Perşembe sabahı 10,30'da gerçekleşmiştir. Bu sarsıntı sekiz saniye sürmüş ve bir saat sonra daha kısa bir sarsıntı daha olmuştur (Dalyell, 1861–1862: 63).

Artçı Depremler

Amerikalı Misyoner Dunmore'a göre sekiz saniye süren ve yıkıma neden olan büyük depremden sonra, aynı gün yıkıcı olmayan üç sarsıntı daha meydana gelmiştir. Takip eden sekiz gün boyunca az veya çok şiddetli sarsıntılar yaşanmıştır (Dunmore, 1859: 278–279; The Friend, 1860: 194). Bu sarsıntılar can güvenliğini iyice ortadan kaldırmıştır. Halk şehrin dışına çıkarak Ilıca tarafında çadırlarda yaşamaya başlamıştır. Bazı artçı depremler maddi zarara da neden olmuştur. Örneğin 10 Haziran'da saat 03,30 sularındaki bir sarsıntıda Tebriz Kapısı civarındaki 16 mağaza yıkılmıştır (Ceride-i Havadis, 26 ZA 1275, No: 942). Dunmore'a göre ilk sekiz günün ardından 20 Haziran'a kadar sarsıntı gerçekleşmemiştir.³ İşte bu sessizlik sırasında binaların yapımına ve tamirine hızlıca başlanmıştır (Dunmore, 1859: 278–279). Abich'e göre ise 2 Haziran'da yaşanan üç güçlü sarsıntının ardından artçı sarsıntılar 40 gün boyunca aralıklarla devam etmiştir (Abich, 1862: 15). Diğer taraftan sonraki günlerde de hafif sarsıntılar olduğu gözlemlenmiştir. 7 Temmuz Perşembe saat 09,30'da halkı korkutan başka bir deprem meydana gelmiştir (BOA, A.MKT.UM. 356/71, 10 Kasım, 1275). Bilhassa 26 Haziran ve 13 Temmuz'daki depremler ciddi bir şekilde hissedilmiştir (Report, 1911: 62). Artçı sarsıntıların farklı günlerde meydana geldiğine dair başkaca bilgilere de ulaşılmıştır. 15 ve 17 Temmuz'daki sarsıntıların yeni tahribatlara yol açtığı ve böylece şehrin tamamen yıkıldığı kayıtlara geçirilmiştir (Fünfunddreisigster, 1863: 143). Bu yıkımdan kale surları da nasibini almıştır. Depremden hemen sonra Erzurum'dan Alman Profesör H.W. Dove'a gönderilen bir mektupta, depremde iç ve dış kalenin Roma İmparatorları döneminden kalma eski duvarlarının bir kısmının da yıkıldığı belirtilmiştir (Zeitschrift, 1859: 67).

Deprem Yol Açtığı Hasar ve Kayıplar

İngiliz Konsolosu Dalyell'in raporuna göre; depremde 460 Müslüman, 11 Gregoryen Ermeni, 1 Katolik Ermeni, 2 Rum olmak üzere toplam 474 kişi vefat etmiştir (Dalyell, 1861–1862: 63). Deprem Hıristiyanların "ascension" dedikleri ve kendi inanışlarına göre Mesih'in cenete yükseldiğine inandıkları günde yaptıkları kutlamalara denk gelmesi ve gündüz vakti pek çok insanın haneleri dışında bulunmaları, can kaybının fazla olmasını engellemiştir. Konsolosa göre şehirde Türklerin yaşadığı bölgeler en çok zararı görmüştür. Şehirde 4,500 ev yıkılmış, 12 camii hasar görmüş ve 9 minare yerle bir olmuştur. Lalapaşa Camii'nin minaresinin tepesi, bir sarsıntıda yerinden oynayıp diğer bir sarsıntıda tekrar yerine oturmuştur. Konsolosun verdiği bilgiye göre depremde 7 Türk Okulu tamamen yıkılmış, 5 hamam, çeşmelerin çoğu ve 850 dükkân kullanılamaz hale gelmiştir. Ticaret mallarının depolandığı tonozlu hanlar ise fazla zarar görmemiştir. Kalenin çok sağlam inşa edilmiş duvarları, Paşa Sarayı, Avusturya, İngiltere, İran ve Rusya Konsoloslukları gibi şehrin en sağlam binaları da depremden zarar görmüştür (Dalyell, 1861–1862: 63–64).

Deprem verdiği zarar hakkında yabancı basında farklı bilgiler mevcuttur. Nitekim bir Avustralya gazetesi depremin 15 saniye devam ettiğini ve en iyi ihtimalle 600–700 kişinin öldüğünü yazmıştır (The Hobart, 1859: 2). Bir Amerikan gazetesi ise resmi raporlara dayandığı haberinde 380 ölü, 200 yaralı, 60 kayıp olduğunu bildirmiştir. Bu habere göre 6,000 evden 2,000'i tamamen yıkılıp, 1,500'ü ciddi zarar görmüş; geriye sağlam 1,000 civarında ev kalmıştır (Puget, 1859: 2). Diğer bir gazete haberine göre de 375 ölü, 616 yaralı, 63 kayıp vakası yaşanmıştır. 2,000 ev, 6 camii, 17 han, 5 hamam, 3 kamu binası yıkılmış; 1,450 bina zarar görmüştür (Supplement, 1859).

Abich'e göre deprem, şehrin değişik bölgelerinde farklı derecelerde hissedilmiş ve zararı da buna göre olmuştur. Genel anlamıyla şehrin güneyi daha fazla zarar görmüştür. Kale'nin de üzerinde olduğu şehrin merkezi olan yüksek bölge de depremden ciddi derecede etkilenmiştir. Yine kalenin doğusundaki vadide yer alan Türk mahalleleri de fazla zarar gören bölgeler arasındadır. Deprem etkisi, şehrin güneyine doğru indikçe azalmıştır. Deprem, şehrin üçte birini harabeye çevirmiştir; 1,800 ev tamamen harabe olmuş, 1200 ev yarı yarıya yıkılmış, 1200 ev ise az hasar almıştır (Abich, 1862: 16).⁴ Yaralı sayısı net olarak bilinmemekle beraber 600'den fazla kişi hayatını kaybetmiştir (Abich, 1862: 15–16; Abich, 1896: 33; Perrey, 1864: 38). Erzurum'un doğu alt kesiminde bulunan Ermeni mahallesinde ise toplam 12 kişi yaşamını yitirmiştir. Yine bu mahalledeki evler daha az zarar görmüştür.

Abich'e göre depremdeki yıkımı etkileyen iki önemli husus vardı. Birincisi binaların yapılış tarzıydı. Buna göre ağır yapıllı evler, hafif olanlardan daha fazla zarar görmüştü. İkincisi ise yörenin jeotektonik koşullarından kaynaklanıyordu. Şokların iletişimi, yerin derinliklerinden yükselen volkanik kayalar üzerinde duran binalarda, alt toprağı gevşek bir moloz arazisinden oluşanlara göre daha yoğun olmuştu. Bunun bir sonucu olarak da, kayalık bir temel üzerine kurulmuş olan şehrin yüksek kısmında, yani merkezinde yıkım daha fazla olmuş, alüvyal ovadaki daha aşağı kesimlerde bulunan varoş mahallelerinde yıkım daha az olmuştur (Abich, 1862: 16; Abich, 1882: 417–418; Science, 1883: 465).

Abich'e göre depremde tamamen yıkılan binalar arasında Serasker Sarayı, Mahkeme binası ve bir askeri kışla da yer almaktadır. Kısmen yıkılan yapılar ise Saint-Georges Ermeni Kilisesi, Rum ve Fransız kilisesidir (Abich, 1862: 16). Depremde zarar gören ve kısmen yıkılan cami sayısı ise 14'tür (Abich, 1882: 417). Abich'in dikkatini çeken olaylardan birisi, Pervizoğlu Camii'nin kubbesinin ilk sarsıntıda bir tarafa doğru kayması, sonraki sarsıntıda tekrar eski yerine, hatta biraz daha ileriye doğru hareket etmesi olmuştur (Abich, 1862: 16).

İsmi tespit edemediğimiz başka bir gözlemci, depremin şehre verdiği zararın büyüklüğü ve genişliğini şu çarpıcı sözlerle anlatmaktadır (Beeton's, 1859: 462):

³ Aslına bakılırsa 16-20 Haziran arasında bir sarsıntı yaşanmamıştı (Katalog, 1875: 184).

⁴ Abich, 1882'de basılan kitabında ise şehirdeki 8.000 hanenin üçte birinden fazlasının tahrip olduğunu belirtmiştir (Abich, 1882: 417).

On veya on iki saniyelik kısa bir sürede, bu güzel ve yoğun nüfuslu şehrin daha iyi olan yarısını yerle bir etti ve geri kalanını o kadar ciddi şekilde yaraladı ki, tamamının yeniden inşa edilmesi gerekecek. Harabelerde 1500'den fazla erkek, kadın ve çocuk gömüldü. Kale duvarları, kışlalar, askeri yöneticinin konağı, sivil yönetici olan Paşa'nın sarayının bir kısmı ve harem, hapishane, devlet okulları, baş çarşı (İçmeydan), birçok minare, Avusturya konsolosluğu ve eski İngiliz Konsolosu Brandt'ın konağı depremde ve veya çok harabe yığınınına dönen yerler arasındadır. Tüm şehir halkı, yeni bir felaket korkusuyla, ovada kurdukları çadırlara veya brandalara sığındı.

The Levant Herald ve Presse D'Orient Gazetelerine Göre Erzurum Depremi

İstanbul'da İngilizce olarak yayınlanan Levant Herald, 5 Haziran'da Erzurum'dan gelen şu mektubu yayınlamıştır (Der Sammler, 1859: 4):

Bu ayın 2'sinde, güneyden kuzeye doğru 15 ila 18 saniye süren bir deprem şehrimizin yarısını harabeye çevirdi. Yaklaşık yarım saat sonra daha az şiddetli ikinci bir deprem oldu. Böylece, ilk depremde sarsılan ama ayakta kalan evler de yıkıldı. Şehrin güney yarısı neredeyse moloz yığınlarından ibarettir. Kışladan İçmeydan'a (Erzincankapı'dan Lalapaşa Camii'ne) kadar neredeyse hiç ev kalmadı. Mezarlığın karşısındaki uzun cadde (Gölbaşı'ndan Mahallebaşı'na çıkan cadde) Ermeni kilisesinden İngiliz konsolosluğuna kadar en güzel konsolosluk daireleri epeyce zarar gördü. Avusturya ve Rusya konsoloslukları da buna dâhildir. Abartmadan Erzurum'un yarısı yok oldu. Şimdi sakinleri tarafından yarıdan fazlası terk edilmiş olan şehir, sanki uzun ve korkunç bir bombardımana maruz kalmış gibi görünüyor. Bu, özellikle on yüzyıldan fazla bir süredir ayakta kalmayı başaran ve Rus top mermilerine direnmiş olan İçkale için de geçerlidir.

Valisi Arif Paşa'nın bu talihsizlik anda ne kadar kötü davrandığını da söylememe gerek yok. En iyi ihtimalle sıradan bir vatandaşta mazur görülebilecek bir bencillikle, ilk darbeden hemen sonra sadece ailesini kurtarmayı düşünerek şehirden kaçtı ve ovada, tehlikeden uzak bir yerde kamp kurdu. Talihsiz Erzurum halkına herhangi bir yardım yapmayı düşünmedi. Geride bıraktığı tek emir, hapishaneyi açmak oldu. Böylece, şehri soyan ve yağmalayan bir grup suçlu serbest kalmış oldu. Paşa, parasını ve ovadaki diğer eşyalarını korumak için neredeyse tüm zaptıyeyi şehirden çıkardığı için bu suçular işlerini kolayca yaptı. Kendisi ve çevresi için 200'den fazla askeri çadır almasına rağmen, başlangıçta evsiz kalan binlerce kişi için tek bir çadır vermeyi reddetti. Ancak konsoloslar onu İstanbul'a şikâyet etmekle tehdit edince az sayıda çadır dağıttırdı. Resmi raporlara göre depremde 380 kişi öldü, 200 kişi yaralandı ve 6.000 kişi kayıptı. Şehirdeki yaklaşık 6000 evden 2000'i yıkıldı. 1500 ev ağır hasar gördü. 1000 ev de kısmen daha az hasarlıdır."

Diğer taraftan, 7 Haziran'da Trabzon'dan İstanbul'daki "Presse D'orient" gazetesine gönderilen yazıda, depreme ilişkin şu ayrıntılara yer verilmiştir (Karr, 1859: 23):

Perşembe sabahı saat 10 sıralarında Erzurum'da bir deprem meydana geldi. Cuma günü öğleden sonra saat üçte Erzurum Valisi tarafından Trabzon'a gönderilen olağanüstü kuryenin yola çıktığı sırada şoklar birkaç saat aralıklarla devam etti. Yaklaşık üç yüz konak ve ev, dükkân vb. yıkıldı. Tüm sakinler şehri terk etti ve Ilıca köyü ile Erzurum arasındaki Cavak (?) ovasında çadırlar kuruldu. Kışlada 600 kişiden yaklaşık 400'ü heyelan altında kaldı. Kurbanların sayısını verecek resmi bir rapor buraya ulaşmadı. En az 500 ölüm olacağı tahmin ediliyor. Hapishane çöktü; dört suçlu kaçtı, diğerlerinin serbest bırakıldığı söyleniyor. Sabah saat on buçukta, on beş saniye sürmeyen ve yönü güneyden kuzeye olan iki deprem Erzurum şehrini neredeyse tamamen yerle bir etti. Camilerin, hanların, çarşıların, evlerin yarısı yıkılmış; ayakta kalanlar yıkılmak üzere. Zarar görenler ağırlıklı olarak Türk mahalleleridir; Ermeni mahallesi daha az zarar görmüştür. Fransız konsolosluğu artık yaşanabilir değildir; eski İngiliz konsolosluğu harabe halindedir.

Bir Misyonerin Anlattıkları

1859 Depremi'nin yaşandığı dönemde Erzurum'da bulunan Amerikalı Misyoner George Dunmore, deprem sonrasında şehirde yaşananları 20 Haziran 1859 tarihli bir mektupta kaleme almış ve bu mektup "The Missionary Herald'da yayımlanmıştır. Dunmore'un gözlemleri şöyledir (Dunmore, 1859: 278-279):

Deprem Erzurum'un neredeyse yarısını harabeye çevirmiştir. Ben deprem esnasında Erzurum'da değildim ve uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra 18 Haziran'da Erzurum'a döndüm. Bu nedenle o korkunç sahneye; temellerin yıkılmasına, pek çok konutun devrilmesine, düşen çatıların ve duvarların altında erkek, kadın ve çocukların ezilmesine şahit olmadım. Ben geldiğimde yıkıntıların arasında ölüleri için ağrı yakanlar, ağlayanlar vardı. Şehirden öyle bir toz ve duman yükselmmişti ki, çevredeki köyler, şehrin yerin derinliklerine gömüldüğünü düşünmüşlerdi.

Edindiğim bilgilere göre ilk sarsıntı 1 Haziran sabahı saat 8'de gerçekleşti. Asıl yıkıcı deprem 2 Haziran sabahı saat 10'da gerçekleşti. Şehirdeki 2.000 ev tamamen yıkıldı. 1.500'den fazla ev neredeyse tahrip olmuştu. 1.200 ev de hasar almıştı. Türk yetkililere göre şehirdeki sadece 1.300 ev zarar görmemişti. Fakat bana göre şehirdeki en fazla 100 ev deprem öncesinde olduğu kadar sağlam kalmıştır; diğerleri de veya çok depremden etkilenmiştir.

Deprem sadece Erzurum şehrinde değil, ovadaki köylerde ve hatta 20 mil doğudaki Hasankale'de de etkili olmuştur. Resmi rakamlara göre 18 Haziran tarihi itibarıyla yıkıntılar arasından 380 cansız beden çıkarılmıştır. 200 yaralı olup 60 kişi de kayıptır.

Sekiz saniye süren ve yıkıma neden olan depremden sonra, aynı gün üç sarsıntı daha olmuştu. Fakat bunlar yıkıcı olmadı. Takip eden sekiz gün boyunca az veya çok şiddetli sarsıntılar yaşandı. Ardından 20 Haziran'a kadar sarsıntı gerçekleşmedi. İşte bu sessizlik sırasında binaların yapımına ve tamirine hızlıca başlandı.

Depremin seyri Palandöken Dağı yönünde, kuzeydoğu-güneybatı istikametindeydi. Yıkımlar daha çok dağın eteğine yakın olan şehrin üst kısmında gerçekleşti. Bu kısımda daha çok Müslüman mahalleleri bulunuyordu. Sağlam olan veya yeni inşa edilen binalar depremden daha az etkilenmedi; diğerleri yerle bir oldu.

Geçen pazar şehri gezmeye çıktım. Dış mahalleler ve sokaklar çadırlarla doluydu. Çadırların bir kısmı sağlam bezlerle yapılmışken, bir kısmı bez parçalarıyla ve halılarla kapatılmıştı. Bazılarının durumu ise daha kötüydü. Deprem gece olsaydı can kaybı daha fazla olabilirdi. Bir de kışın olsaydı deprem sonrası daha da zorluk çekilecekti. Hal böyleyken, yağmur mevsimi neredeyse geçmiş olmasına rağmen, hala ısınmaya ihtiyaç duyulan Erzurum ikliminin sertliği, aşırı yoksulluk, açlık ve büyük mahrumiyetlere maruz kalan çok sayıda insan var. İki yılı aşkın süredir bu bölgenin belası olan Arif Paşa'nın getirdiği ekmeklik kıtlık ve erzak fiyatlarının aşırı yüksek olması, artık barınacak bir çatısı bile olmayan yoksulların sıkıntısını daha da artırıyor.

Rus Konsolosu Jaba'nın Yaşadıkları

Abich 14 Nisan 1860'ta eşine yazdığı mektupta, Erzurum'da tanıştığı Rusya'nın Erzurum Konsolosu Aleksandr Jaba'nın deprem sırasında neler yaşadığını şöyle aktarmaktadır (Abich, 1896: 34–35):

Sayın Konsolos Jaba, 18 yıldır tanındığı ülkede çok fazla saygınlığa sahiptir. İyi bir Kürtçe uzmanı olarak görülmekte, sözlük ve dilbilgisi çalışmalarıyla da bir yazar olarak bu dili desteklemektedir. Eşinin ve ailesinin deprem felaketinden kurtulması ise mucizevi bir şey. Sabah 10.00 sularında deprem tüm şiddetiyle vurduğunda Jaba, Karasu kıyılarında erkenden ava çıkmıştır. Uğursuz bir bulut gibi dört bir yana yayılan muazzam bir tozun yükseldiği şehre doğru bakmaktadır. Yer sarsıntıları devam etmekte, aynı zamanda tam şokların ekseninde yer alan Karasu'daki suyun kaynadığını görmektedir. Karısı ve çocuklarıyla ilgili düşüncelerle at sırtında eve gider. Uzaktan evindeki hasarı fark eder. Duvarın biri çöktüğünde kadın, tüm çocuklarla birlikte merdivenlerin yukarısındaki bir odadadır; hemen küçük büyük tüm çocukları bir araya topluyor ve diğer odadan geçerek merdivenlere gitmek istiyor ama burada da duvarların bir kısmı yıkılıyor. Ardından koridora çıkıyor. Toz, çarpma, her taraftan çatlama. O ve çocuklar zar zor merdivenleri çıkıyor. Odanın tavanı hemen arkasından çöküyor. Onu birkaç saniye sonra sokakta neredeyse baygın halde buluyorlar.

Konsolos ve ailesi depremi bu şekilde atlattıktan sonra, konsolosluk binalarının hemen yanındaki otele yerleşmiştir. Bu otel, aslında İngiliz Konsolosu James Brant tarafından 1830'ların sonlarında yaptırılmış olan ve bir seyyahın "İstanbul'dan Tahran'daki İngiliz Sarayı'na kadar gördüğüm en iyi konut" dediği ve "saray" olarak adlandırdığı konaktır (Perkins, 1843: 476). Brant, 1856'da Erzurum'dan ayrıldıktan sonra bu muhteşem bina otel haline getirilmiştir. Bu hususta Abich, Erzurum'a geldikten hemen sonra 7 Ekim 1859'da eşi Adele Abich'e yazdığı mektupta önemli bilgiler vermektedir (Abich, 1896: 20):

Önceki gün Kars'tan ayrılışımızdan beri bize eşlik eden harika bir havayla Erzurum'a geldik ve Rus konsolosu Jaba'nın depremde yıkılan evi tamir edilene kadar geçici olarak kullandığı aynı evde yer bulduk. Bu ev, şimdi Erzurum'dan ayrılan eski İngiliz Konsolosu'na aitti. Şimdi otel olarak hizmet veriyor, Yunan bir kadın tarafından işletiliyor ve en iyi şehirlerden beklenilecek her şeye sahip. Erzurum'da böyle bir bina görmek şaşırtıcı bir şey. Bu nedenle, daha az elverişli koşullar altında daha uzun kaldığımız odalardan sonra bakımımız için hiçbir şey eksik değildi ve buradan oldukça memnun kalmıştık. Her konuk gibi burada para vererek kalıyoruz ve benim de tam olarak istediğim bu; çünkü kendileri de yeterince sıkışık yaşayan konsoloslarla (konsolosların konutlarında) kalmaktan hoşlanmıyorum.

Deprem Seyri ve Etki Alanı

Meydana gelen depremlerin seyri ve etki alanlarıyla alakalı olarak dönemin önemli tanıkları kendi gözlemlerini aktarmışlardır. Bunlardan biri olan Dalyell'e göre deprem esasında yaşanan sarsıntılar yatay olarak seyretmiştir. Ancak şiddetli şoklar sırasında, bazı kişiler tarafından hafif bir dikey hareketin algılandığını, şokun yönünün neredeyse güneybatıdan kuzeydoğuya doğru gerçekleştiğini belirtmiştir. Öte yandan Dalyell'in tespitlerine göre Erzurum Ovası'nı ikiye bölen Karasu'nun kuzey kısmında ve Erzurum'un kuzey bölgelerinde deprem pek etkili olmamıştır. Deprem asıl etkileri şehir merkezinde ve özellikle güney kesimde görülmüştür. Dalyell'in halktan dinlediğine göre yaklaşık 100 yıl önce de böyle büyük bir deprem meydana gelmiştir. Söz konusu bu deprem Erzurum'a çok zarar vermese de Erzurum'un doğusunda yer alan Pasin Ovası'ndaki köylerde büyük hasara yol açmıştır (Dalyell, 1861-1862: 62–64).

Abich'e göre ise sabah 10'daki yıkıcı sismik hareketler çok net bir şekilde aynı anda dikey, aşağıdan yukarıya ve çok güçlü yatay salınımlardan oluşan şiddetli şoklarla başlamıştır. Hemen ardından güçlü geri tepmeler meydana gelmiştir. Yarım saat boyunca aralıklarla tekrarlanan ilk patlamalara, yer altından, derinden ve uzaktan gelen kesik kesik gürültü ve küremeler eşlik etmiştir. 1859 Depremi Palandöken ve Yarıldağ (Eğerlıdağ) istikametinden, yani güneyden başlayıp kuzeye doğru yönelmiştir (Abich, 1882: 417; Abich, 1862: 15; Report, 1911: 62).

Meydana gelen depremi çeşitli yönleriyle ele alan Abich, yaptığı incelemelerden belli başlı sonuçlar çıkararak kayıt altına almıştır. Abich'in yaptığı incelemenin sonuçları şöyledir: Merkez üssü Palandöken ve Yarıldağ kraterlerinin iç kısmından kaynaklanan şok dalgaları ve hatları, Erzurum Ovası'nın kuzeyindeki dağ sırasının gerisinde algılanabilir herhangi bir yoğunlukta yayılmamıştır. Palandöken etkileriyle Karasu ve Hasankale vadileri arasında fiziksel bir sınır oluşturan Palandöken'in doğuya ve kuzeye yönelen kollarında vuruşlar çok kuvvetli olmuştur. Bu arada, Ezirmik Ovası'nda ve Deveboynu Geçidi'nin doğusunda çok belirgin olan sarsıntı dalgaları, Hasankale kasabasına zarar ulaşmıştır. Öte yandan Erzurum'un kuzeyindeki Karasu ovasında deprem şokları nispeten şiddetli olmuştur. Sarsıntı batıya doğru gittikçe azalmıştır. Aynı meridyen içerisinde, şehirden 60 km. uzaklıkta ise depremin etkisi artık hissedilmemiştir. Erzurum'un doğusu, kuzeyi ve batısındaki Hasankale, Arzutu ve Ilıca kaplıcalarında deprem öncesi ve sonrasında herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Abich'e bildirilen ve kendisinin de olay yerinde doğrulayıcı araştırmalar yaptığı tek tuhaf olgu, Palandöken'den kuzeye doğru ilerleyen hattın nehri geçtiği noktada, Karasu'da kaynama şeklinde görülen hareketlilik olmuştur. Bu fenomene büyük olasılıkla, Ilıca, Arzutu ve Hasankale kaplıcalarında görülen, karbondioksit açısından zengin gazlı bir karışımın uzun süreli dışarı akışı neden olmuştur (Abich, 1882: 418; Abich, 1862: 17).

Abich, Erzurum'daki depremlerle ilgili olarak eşi Adele'e yazdığı 14 Nisan 1860 tarihli mektupta, depremin etki alanı hakkında şu detayları vermiştir (Abich, 1896: 33–34):

Erzurum için uğursuz bir dağ, Palandöken'in iç kesimlerindeki vadilerin iletişim kurduğu krater şeklindeki enginliklerden ... sarsıntılar meydana geldi. Bu nedenle sarsıntı küresi genel olarak çok sınırlı kaldı, sarsılan eliptik bölgenin yönü Palandöken yakınlarında güneyden kuzeye doğru kaydı. Ovanın kuzey sınırını neredeyse hiç aşmadı. Erzurum'un 14 verst batısındaki ünlü kaplıcaların bulunduğu Ilıca'da deprem sadece hafif hissedildi ve kaplıcaları hiç etkilemedi.

Abich'in araştırmaları, 2 Haziran Depremi'nin Erzurum'dan gelen yanal şok çizgilerinin, Hasankale yakınlarında olduğundan daha doğuya doğru bir uzantı bulduğuna dair herhangi bir kanıt ortaya çıkarmamıştır. Bahsedilen yerin üç saat batısındaki Korucuk köyünde, 2 Haziran'daki sarsıntılar sadece şiddetli olmakla kalmayıp, sonraki günlerde de zayıf hareketler hissedilebilmiştir. Buna uygun olarak, Pasin'in doğu sınırındaki Aliçakrak/Aliçeyrek Köyü'nde, 24 Eylül'de, Abich'in orada bulunmasından yaklaşık 1,5 ay önce, güçlü bir sarsıntı olduğunu fakat yıkıma neden olmadığını öğrenmiştir. Bu deprem Horasan'da da hissedilmiştir. Yerli halkın anlattığına göre birçok volkanik patlamanın meydana geldiği Aras Vadisi'nin bu bölümü sık sık sismik sarsıntılara maruz kalmaktaydı (Abich, 1882: 419).

Şehrin Yeniden İmarı

Yukarıda anlatıldığı üzere Erzurum şehri, 1859 Depremi'nden ağır hasarlı bir şekilde çıktı. Aslına bakılırsa şehir, bu depremden hemen önce gerçekleşen Kırım Savaşı'nda da önemli oranda tahribat yaşamıştı. Fakat bu tahribat insan eliyle gerçekleştirilmişti. Bu savaş sırasında, 1855 yılında Erzurum'da bulunan İtalyan komutan Alessandro de Bianchi, bu hususta şunları söyler (Bianchi, 1863: 68):

Ruslarla yapılan son savaşta Erzurum, askeri hareket alanına yakın olduğu için, Harput'un yerine Anadolu Ordusu'nun karargahı oldu. Bu nedenle çok sayıda birlik ve subay burada toplandı. Bu durum şiddetli soğuklarda yakıt ihtiyacını artırdı. Yakıt bulmak oldukça zordu. Az miktarda kömür uzak bölgelerden gelmekteydi. Bu yüzden oldukça pahalıydı ve okkası dört kuruşa satılıyordu. Yetkililer ve halk bu sıkıntıdan kurtulmak için evlerin kerestelerini yakıt olarak kullanmak durumunda kaldı. Bazı insanlar, eski evlerini yıkarak kerestelerini yakacak olarak sattı ve iyi para kazandı. Bu suretle kerestenin okkası iki kuruşa, yani ekmeğin fiyatının biraz altına satıldı. Ayrıca askeri yetkililer, bazı eski evleri satın alarak askerlere yıktırdı ve çıkan keresteleri yakıt olarak kullandı. Bu şekilde eski bir evin sahibi, sadece kerestenin satışından 20, hatta 25.000 kuruş aldı ve mükemmel durumdaki bir evin fiyatına eski evinin sadece kerestesini satmış oldu. Arazisi ve yıkılan evin diğer aksamı kendine kaldı. Bu durum şehirde ciddi bir yıkıma neden oldu. Böyle giderse 20 yıl içinde Erzurum'da ev kalmayacak.

Kırım Savaşı'ndaki bu yıkımdan hemen sonra meydana gelen 1859 Depremi, şehirdeki tahribatın boyutlarını iyice artırdı. Depremden sonra bu yıkımın izlerini silmek için bazı çalışmalar yapıldı. Nitekim depremden dört ay sonra şehre gelmiş olan Abich, bu süre zarfında depremin yol açtığı hasarın büyük bir bölümünün onarılmış olduğunu; fakat depremden birkaç hafta sonra (14 Ağustos) çarşıda çıkan bir yangının çok daha belirgin izler bırakarak yüzlerce dükkanın yanmasına ve birçok maddi hasara neden olduğunu belirtmiştir (Abich, 1896: 34).

Depremden hemen ardından şehirde yapılan evler, eskiye nazaran modern denilebilecek tarzda inşa edildi. Depremden önce var olan evlerin önemli bir kısmı yerden yapma ve penceresiz iken, bu yıkıcı depremden sonra inşa edilen Erzurum evleri, daha çok iki katlı, etrafa nazır ve pencere olarak inşa edilmeye başlanmıştı (BOA, İ.DH, 443/29310, 3 Safer 1276). Fakat gerek deprem gerekse yangının meydana getirdiği tahribatın boyutu o kadar büyüktü ki, depremden sonra yapılan inşa çalışmaları bu tahribatın izlerini tamamen silmeye yetmedi. Tespitimize göre bu hususta 1869'dan sonra yeni adımlar atıldı. Belirtilen tarihte IV. Ordu Karargahı'nın Erzincan'dan Erzurum'a taşınması ve bir müddet sonra Erzurum Valisi olan Samih Paşa'nın başarılı çalışmaları, depremin bu döneme yansıyan izlerinin silinmesinde etkili oldu. Bu husustaki görgü tanığımız olan İngiltere Konsolosu John George Taylor, karargahın taşınmasıyla ilgili olarak 1871 yılına ait Ticaret Raporu'nda şunları belirtmiştir (Taylor, 1872: 1347):

Şehrin görünümünde ciddi bir gelişme vardır. Herkes bir inşaat öfkesine kapılmış gibi görünüyor; her mahallede yeni evler inşa ediliyor ve eski pis yıkıntıların bulunduğu yerlerde uzun sıralar halinde uzanan geniş, zarif, iyi dolu dükkanlar yapılıyor. Parası olan zenginler, kazançlarını gayrimenkule yatırmaya başladı. Zenginlerin kazançlarını gayrimenkule yatırma endişesi nedeniyle kasabanın yakınındaki tarımsal amaçlara uygun arazi mülkiyetinin değeri yüzde 50 arttı. Yerli üretime olan talepteki gerçek artıştan bağımsız olarak, böyle bir canlanmanın temel nedenleri, Hükümet tarafından yollar ve tahkimatlar için şehirde yapılan büyük harcamalar ve Dördüncü Ordu Karargahı'nın Erzurum'a taşınmasıdır. Karargahta yer alan iyi maaşlı 6.000 ila 7.000 kişilik garnizon, şehrin ticaretine ciddi katkıda bulundu. Diğer taraftan tahıl ihracatını kolaylaştırmak için Erzurum-Trabzon güzergahının yapılmaya başlanması, önceki dönemlerde yolsuzluk nedeniyle ihraç edilemeyen tahılın kolay ve ucuz bir şekilde nakli ihtimalini doğurdu. Bu durum, şimdiye kadar paralarını gizleyen zenginleri, şehirde kalıcı binalar yapmaya teşvik etti. Bu durum şehirdeki işçi istihdamını artırdı."

1868 Depremi

Bu depremlerle ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Osmanlı Arşivi'nde yer alan 20 Nisan 1868 tarihli bir belgede, Erzurum'da meydana gelen depremde memleketin harap olan mahallerinin imar ve inşası için Erzurum'a özel bir memur gönderildiği, şehrin bu sayede imar olunduğu ve depremden zarar gören Ulucamii'nin tamirinin yapıldığı belirtilmiştir (BOA, MB.İ, 21/171, 29 Aralık, 1284). Dönemin deprem kayıtlarına göre Erzurum'da 18 Şubat, 25 Şubat, 31 Mart ve 11 Nisan'da depremler meydana gelmiştir. Erzurum'daki Rus Konsolosu M. Yvanof'un belirttiğine göre bu son sarsıntı Aşağı Pasin Ovası'ndaki köylerde yıkıma yol açmıştır. Bu depremlerin, Kafkasya'daki depremlerle bağlantılı olduğu tespit edilerek, kayıtlara da bu şekilde geçmiştir (Statistik, 1886: 266–267; Perrey, 1870: 76–77).

1875 Depremi

1875 yılında Erzurum İngiliz konsolosluğunu yapan Ermeni asıllı Zohrab tarafından yazılan ve "Ararat'tan Esintiler" adlı bir gazetede yayınlanan aşağıdaki yazı, Zohrab'ın Erzurum depremleri hakkındaki birtakım yorum ve genellemelerini vermekte; aynı zamanda 1875 Depremi hakkında bazı ayrıntılar içermektedir (Parmelee, 1888: 20–22):

Erzurum'un yaklaşık otuz mil batısından başlayıp doğuya, İran'a uzanan yaklaşık otuz ila kırk mil genişliğinde bir bant oluşturan bölge, depremlere çok duyarlıdır ve bölgede eski zamanlardan beri şiddetli volkanik hareketlerin var olduğuna dair kanıtlar vardır. Erzurum'un yaklaşık dokuz mil kuzeybatısındaki Ilıca'da, güçlü bir şekilde demir empenye edilmiş birkaç kaplıca vardır. Erzurum ve çevresinde yaşayanlar yaz aylarında buraya gider. Erzurum'un on sekiz mil doğusundaki Hasankale'de sıcak kükürt kaynakları vardır. Diyadin yakınlarında, yaklaşık yüz on mil daha doğuda, sadece karbonatlı kireç yüklü kaynayan su kaynakları değil, aynı zamanda birçok yerde zemin yarılmış ve volkanik hareketle yükselmiştir ve anında yaşamı yok etmeye yetecek miktarda asit gazı çıkarır. Yazar, kısa bir gezinti sırasında bu şekilde öldürülen birçok kuş buldu.

Bu nedenle Erzurum sakinleri, her an faaliyete geçebilecek ve evlerini nahoş bir hızla yerle bir edebilecek bir mayınla yaşamaya alışmak zorunda.

Erzurum'daki depremler genellikle Aralık ayı ortasından Ocak sonuna ve Mayıs ortasından Haziran sonuna kadar meydana gelmiştir.

Erzurum'da oturduğumdan beri meydana gelen en şiddetli deprem 20 Ekim 1875 sabahıydı. O gün evlerimizin masif taş duvarları birdenbire sallanmaya başladı; bölmelerin ve tavanların ahşapları, fırtınadaki bir geminin çerçevesi gibi gıcırdadı, çatladı ve çatırdadı; toprak damlardan gelen yıkıntılar başımıza düşmeye başladı, ayaklarımızın altındaki zemin dans etti ve sıçradı ve herkes düşen kerestelerin ve yıkılan duvarların altına anında gömülme ihtimaliyle karşı karşıya kaldı. Her şeye rağmen ilk dürtü sokağa çıkmaktı. Bazıları oldukça şaşkın, odadan odaya koştular; diğerleri birkaç kez kilitledikleri kapılarını açmaya çalıştı. Anneler, insanüstü bir güçle bebeklerini ve çocuklarını yakaladılar ve güvenli bir yere doğru koşarken birbirlerine çarparak ve tökezleyerek uzun merdivenlerden aşağı uçtular.

Büyük bir korku yaşamamıza rağmen, şehirde kimsenin öldüğüne dair bir şey duymadık.

1878 Depremi

93 Harbi'ndeki Rus işgali sırasında Erzurum'a gelmiş olan Prenses Galitzine (Barbara Doukhovskoy), günlüğünün 26 Mart 1878 tarihli sayfasına, Erzurum'da yaşadığı depremle ilgili olarak şunları yazmıştır (Doukhovskoy, 1917:105):

Daha sonra bana bir deprem olduğu bilgisi verildi. Erzurum depremlerinde ikinci şok genellikle birincisinden daha güçlü olduğu için bize sokağa çıkmamız tavsiye edildi. Birkaç yıl önce Erzurum'da öyle büyük bir deprem olmuştu ki, bölge sakinleri bir ay boyunca açık havada kamp yapmak zorunda kalmışlardı. Bugünkü depremden sonra kaledeki duvarlardan biri kısmen yıkılmış, çok sayıda ev çatlamıştı. Hiçbir şey hissetmemiş olmam çok garip, en ufak bir şok bile... Gece boyunca iki büyük şok ve bazı hafif şoklar birbirini izledi ve bu sefer onları hissettim. Bu benim ilk deprem deneyimim ve umarım sonuncusu.

Depremler ve Erzurum Evleri

Erzurum evlerinin yapılaş tarzı ile depremler arasında doğrudan bir ilişki vardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Erzurum'da sıklıkla deprem olduğu için, pek çok insan "nasıl olsa yeni bir deprem olur" düşüncesiyle düzenli ve estetik bina yapımına önem vermiyordu (Şerif, 2011: 59, 107). Bunda maddi imkansızlıkların da büyük payı vardı. Şehirdeki evlerin pek çoğunda uygun yapı malzemesi kullanılmıyordu. Evler yapılırken sağlam ve estetik olmasından ziyade, soğuğa karşı korunaklı olmasına dikkat ediliyordu. Bu durum, 1859 Depremi'nden sonra büyük oranda değişmeye başlamıştı. Dönemin valisi Arif Paşa'nın belirttiğine göre adeta "yerden bitme" olan evler, penceresiz ve sanki yerin altında inşa edilmişlerdi. Evlerin önemli bir kısmının iki veya üç cephesi adeta toprağa gömülüydü. Bu yıkıcı depremden sonra yapılan Erzurum evleri ise zeminin üstünde, daha çok iki katlı ve manzaralı inşa edilmeye başlanmıştı. Yeni yapılan evlerin cephelerinde pencere kullanımı artmıştı (Tozlu, 1996: 122-123). Böylece, depremde yıkılan derme çatma evlerin yerine daha düzenli, sağlam ve gösterişli binalar inşa edilerek adeta bir kentsel dönüşüm gerçekleştirilmiş oldu.

Sonraki dönemde Erzurum'a gelmiş olan bazı yabancı gözlemciler, Erzurum evlerinin inşa tarzı ve depreme karşı alınan bazı yapısal önlemler hakkında aydınlatıcı bilgiler vermişlerdir. Bunlardan biri yukarıda bahsettiğimiz Prenses Galitzine olup, depremlerin sık olduğu Erzurum'da kazaları önlemek için hemen hemen tüm binaların duvarlarına büyük kirişler konulduğunu belirtmiştir (Doukhovskoy, 1917:105).

Galitzine'in belirttiği duvarlardaki kiriş (hatıl) uygulaması hakkında, aynı dönemde Erzurum'da bulunan Amerikalı Misyoner Parmelee, daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Parmelee ayrıca, Erzurum evlerinin inşa tarzı ve depremle ilişkisi hakkında farklı bilgiler de vermiştir (Doukhovskoy, 1917:105):

Evler genellikle taştan inşa edilmişlerdir, ancak bazıları güneşte kurutulmuş tuğladan yapılmıştır. Yakıt o kadar kıt ve kireç o kadar pahalıdır ki harç yerine çamur kullanılmıştır. Duvarlar, birbirine bağlanmış ve yaklaşık dört fit (yaklaşık 120 cm.) arayla yatay olarak yerleştirilmiş ahşap şeritlerle (hatıl) depreme karşı güçlendirilmiştir. Bunlar duvarların köşelerinde birbirine ve ayrıca iç yüzlerinde karşılık gelen şeritlere (iç hatıllara) bağlanır. Tepede ağır keresteler, duvardan duvara, yaklaşık üç fit (yaklaşık 90 cm.) arayla uzatılır. Bunların üzerine tahta döşenir; ardından kalın bir kaba bataklık otu (kamış) veya talaş kütlesi atılır ve hepsinin üzerine on sekiz inç veya iki fit (yaklaşık 50 cm.) kadar toprak dökülür. Bu toprak genellikle elenir ve (lov taşıyla) bastırılarak sıkıştırılır.

Sonuç

19. yüzyılda meydana gelen Erzurum depremleri hakkında, önceki yüzyıllara oranla, çok sayıda yerli ve yabancı görgü tanığı vardır. Belirtilen yüzyılda, ulaşım imkanlarının artması, batılı devletlerin bölgeye karşı olan yakın ilgileri ve bunun sonucu olarak da konsolos, diplomat, misyoner ve bilim insanı kimlikleriyle pek çok batılının bölgeye gelmesi, 19. yüzyıl depremleri hakkında, öncekilere nazaran, oldukça fazla bilgi ve anlatımın hatırat, mektup, rapor ve gazete haberi gibi kaynaklara yansımaya yol açmıştır. Diğer taraftan özellikle yabancı görgü tanıklarının söz konusu yüzyılda meydana gelen depremlerle ilgili anlatımları, resmi belgelerde olmayan canlılık ve etkileyiciliğe sahiptir.

Görgü tanıkları, incelediğimiz dönemde Erzurum'da meydana gelen depremlerin genel seyri, depremlerin oluş şekilleri, deprem öncesi ve sonrası yaşanan hadiseler, artçı depremler ve depremlerin verdiği zararlar hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmışlardır. Bazı görgü tanıklarının anlattıklarından çıkardığımız en ilginç sonuçlardan birisi, Erzurum'daki yer sarsıntılarında ilkinin değil ikincisinin daha etkili ve yıkıcı olduğudur.

Bazı gözlemciler ise, Erzurum evlerinin inşa tarzı ile depremler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bilgiler aktarmışlardır. Bunların anlattıklarına göre, depremlerin sık sık yaşandığı Erzurum'da, evlerin depreme karşı dayanıklılığını artırmak için bazı önlemler alınmıştır. Bunlardan birisi, şehirde sayıları gittikçe azalan geleneksel Erzurum evlerinin dış duvarlarında gördüğümüz "hatıl" uygulamasıdır.

19. yüzyılda karşımıza çıkan bir diğer gelişme ise, özellikle yüzyılın ikinci yarısında yaşanan depremler hakkında "bilimsel bilgi" veren görgü tanıklarının varlığıdır. 1859 Depremi bu bakımdan oldukça önemlidir. Bu büyük deprem hakkında çok sayıda yabancı gözlemci önemli detaylar aktarmıştır. Bunlardan biri olan Alman Yerbilimci ve Rus Bilimler Akademisi Üyesi Hermann Abich, depremin merkez üssü, diğer bölgelerle bağlantısı, şehrin merkezi ile varoşlarındaki yıkımın neden farklılaştığı gibi konularda son derece önemli ve ilginç tespitlerle bulunmuştur. Abich ayrıca depremin merkez üssü ve etki alanını gösteren son derece kıymetli bir harita hazırlamıştır.

Kaynaklar

- Abich, G. V. (1862). Zemletreseniya v Şemahe i Erzurume, v Mae 1859 Goda, *Zapiski Kavkazskago Otdela İmperatorskago Ruskago Geografiçeskago Obşçestva*, Knijka V, İzdannaya Pod Redaksiyu Deystv. Çlenov Otdela, A.T. Filodelfina i L. P. Zagyrckago, Tiflis.
- Abich, H. (1882). *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern, II*. Theil, Wien.
- Abich, H. (1896). *Aus Kaukasischen Landern, Herausgegeben Von Dessen Witwe, Zweiter Band, Briefe Aus Den Jahren 1859–1874 An Siene Frau*, Wien.
- Azimî Tarihi. (1988). *Metin Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim*.
- Beeton's Dictionary of Universal Information. (1859).
- Bianchi, A. (1863). *Viaggi in Armenia, Kurdistan e Lazistan*, Milano.
- Ceride-i Havadis. (1275). 26 ZA, No: 942.
- Curzon R. (1854). *Armenia, A Year at Erzeroum*.
- Dalyell, R.A. O. (1861–1862). *Memorandum-Earthquake of Erzerûm June 1859, Esq., F.R.G.S., H.B.M.*, s. 234.
- Der Orient. (1882). Leipzig.
- Der Sammler. (1859). No: 73, 12 Juli.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). A.MKT.UM. 356/71, 10.12.1275.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). C.AS, 592/24955, 15 Ca. 1219.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). C.AS,1147/50970, 15 Z.1198.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). EV.d, 12115, 4.4.1260.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ.DH, 255/15720, 11.10.1268.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). MB.İ, 21/171, 29.12.1284.
- Doukhovskoy, B. (1917). *The Diary of A Russian Lady*, London.
- Dunmore, M. (1859). Erzroom, Letter from Mr. Dunmore, June 20, 1859, The Earthquake, *The Missionary Herald*, Vol. LV, No: 9, September.
- Ebu'l-Faraç Tarihi. (1987). I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara.
- Fünfunddreissigster und Sechsendreissigster Jahresbericht über die Witterungs-Verhältnisse in Württemberg, Jahrgang 1859 und 1860. (1863). Stuttgart.
- http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/191 (25.08.2010).
- Karr, A. (1859). *Less Guepes, Revue Philosophique et Literaire des Evenements Contemporains*, 27, Nice.
- Katalog von Erdbeben im Oriente, 1859 bis 1873. (1875). Studien über Erdbeben, Leipzig.
- Koch, K. (1882). *Der Kaukasus, Landschafts-und Lebens-Bilder, Aus dem Nachlasse, Berlin*.
- Kreil, K. (1844). *Magnetische und Meteorologische Beobachtungen zu Prag*, Prag.
- Küçükkuşurlu, M. (2017). *Geçmişten Günümüze Erzurum Kalesi*, Erzurum.
- Memoires de L'Academie des Sciences, Arts et Belles-Lettres*. (1854). Tome: II, Dijon.
- Ojalvo, V. (1903). Condition and Trade in Erzerum, *Monthly Consular Reports*, Vol. LXXIII, September–December 1903, Washington.
- Pamuk, B. (2006). *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul.
- Parmelee, M.P. (1888). *Home and Work by the Rivers of Eden*, New York.
- Perkins, J. (1843). *A Residence of Eight Years in Persia, Andover*.
- Perrey, M. A. (1864). Note Sur Les Tremblements de Terre en 1861, Avec Suppléments Pour Les Années Antérieures, *Mémoires Couronnés et Autres Mémoires*, Collection in-8, Tome XVI, Juin, Bruxelles.
- Perrey, M. A. (1870). Note Sur Les Tremblements de Terre en 1868, Tome XII. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Volume:6, No:2. *Puget Sound Herald*, Steilacoom Washington Territory. (1859). Vol:2, Friday, August 26, No: 25.
- Reports on the State of Science, Seismological Investigations. (1911). Report of the Eighteenth Meeting of the British Association for the Advancement of Science, London.
- Science* (1883). May 25, Vol. I, No. 16.
- Statistik der Erdbeben von 1865–1885. (1866). Wien, 266–267.
- Supplement to the Nelson Craminer*. (1859). October 19.
- Sümer, F. (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara.
- Şerif Bey. (2011). *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Trabzon.
- Tag-Blatt der Stadt Bamberg. (1852). 16 August.
- Taylor, J.G. (1872). Report by Consul Taylor on the Trade of Koordistan during the Year 1871, *Accounts and Papers, Commercial Reports*, Vol. LVIII, Session 6 February-10 August 1872, London, 1347.
- The Friend A Religious and Literary Journal. (1860). Vol: XXXIII, No:25, *Seventh-Day, Second Month* 25, 1860.
- The Hobart Town Daily Mercury. (1859). *Monday* 12 September.
- Tozlu, S. (1996). Erzurum Depremleri (1850–1900), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, I, Erzurum, Yaz, s. 119–126.

- Tozlu, S. (2001). Erzurum Tarihinde Depremler, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 22-23 Mayıs 2000, İstanbul, s. 93-117.
- Wolf, J. (1845). *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, Volume I, London.
- Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*. (1859). Berlin.
- Resim 1. Herrmann Abich, Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern, II. Theil, Wien, 1882, Karte, Taf. I.
- Resim 2. Herrmann Abich, Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern, II. Theil, Wien, 1882,73.

Structured Abstract

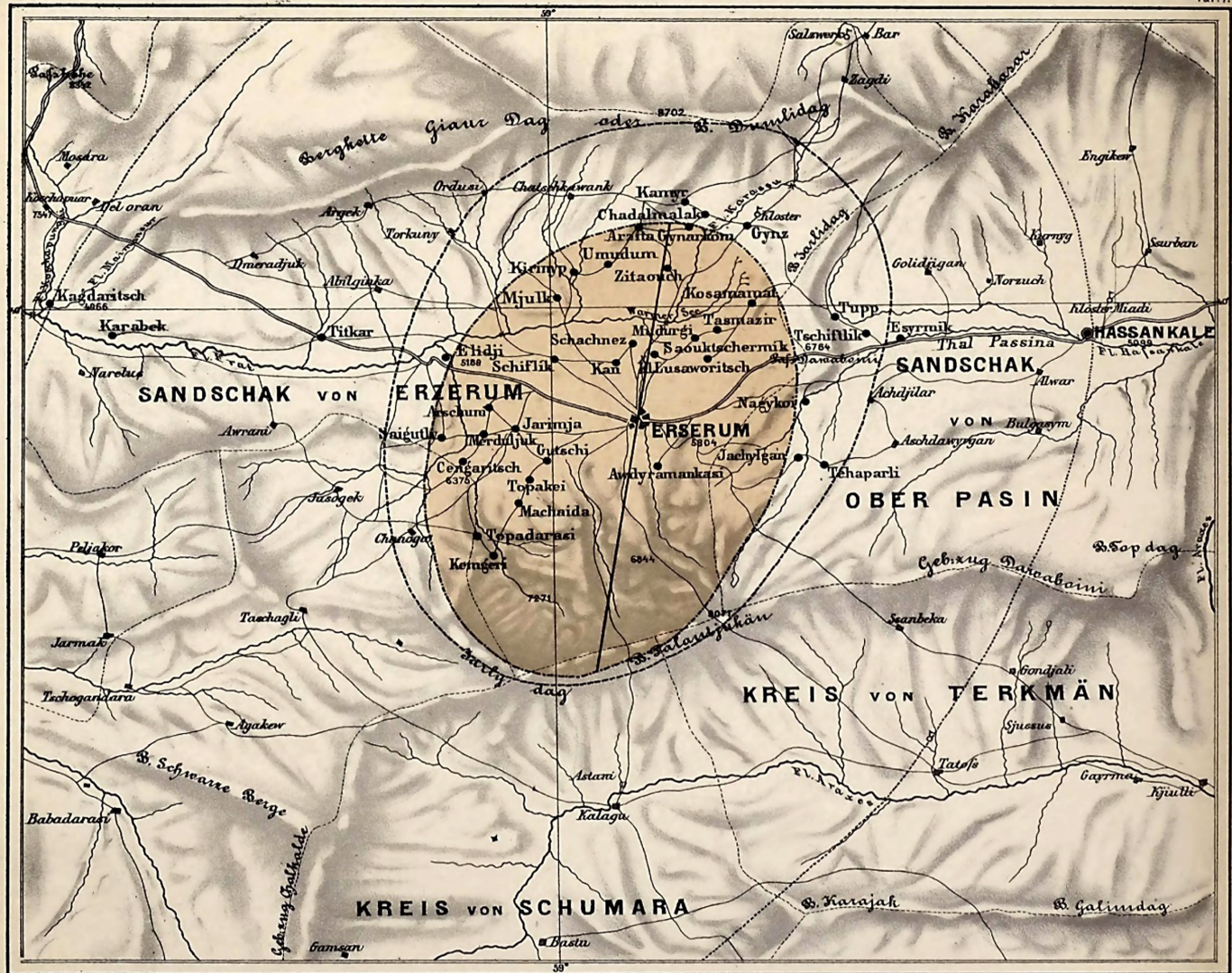
Erzurum was built in a region where many earthquakes have occurred throughout history. While some of these earthquakes were centered in Erzurum, others occurred in the immediate vicinity of Erzurum. According to historical records, the first earthquake that was effective in Erzurum and caused damage occurred in 840. Afterward, it is known that earthquakes occurred during the Saltuklu period and caused loss of life and property in the city. The first major earthquake after 1518, when the city came under Ottoman rule, was dated 1583. This earthquake was effective in Erzincan and Erzurum regions. Subsequently, in the 17th and 18th centuries, at least ten major earthquakes that we have been able to identify were effective in Erzurum. Among these, the 1642 earthquake is one of the most effective earthquakes. Most of the earthquakes in these centuries were not centered in Erzurum. In the 19th century, which is the subject of this article, seven earthquakes were effective in Erzurum. These earthquakes occurred in 1804, 1843, 1852, 1859, 1868, 1875, and 1878. Detailed information about the 1804 earthquake is not available. The 1843 earthquake was described in detail by the British Robert Curzon, who was in Erzurum during the earthquake. In his narrative, Curzon vividly described the damage and fear caused by the earthquake in the city. Some western travelers who came to Erzurum after the earthquake also described the effects of the earthquake on the city, albeit briefly. The most important point mentioned by both Curzon and the travelers who came to the city after the earthquake is that the Çifte Minareli Madrasa, one of the most important historical monuments of Erzurum, was damaged by the earthquake. In the 1852 earthquake, some mosques in the city and some parts of the castle were damaged. The earthquake that we have the most information about in the period we examined is the 1859 earthquake. This earthquake, which was centered in Palandöken, was felt severely throughout the city, but it caused damage especially in the high part of the city where İçkale is located. The British Consul Dalyell and Hermann Abich, a German geoscientist and member of the Russian Academy of Sciences, provided extremely important information about the occurrence and effects of this earthquake. Abich in particular, as a scientist, arrived in Erzurum immediately after the earthquake with the technical equipment of the time. Abich prepared a very important report on the epicenter, area of impact and damage caused by the earthquake. He also shared an important map showing the epicenter and area of impact of the 1859 earthquake in a book he prepared in 1882. One of Abich's most important works was his attempt to establish the connection of the Erzurum earthquake with the Caucasus in particular, and with the Mediterranean Sea in general, along the belt between latitudes 37–40 degrees from the Caspian Sea to the Atlantic, and with volcanic-seismic movements. Many foreign observers who travelled to Erzurum immediately after this great earthquake have recorded almost all the details of this earthquake. After this earthquake, three more earthquakes occurred until the end of the century. Among them were the American missionary Dunmore and several foreign journalists. Important details about these earthquakes were also given by different foreign observers. The information provided by local and foreign observers about all these earthquakes in travelogues, newspapers, reports, and official documents is extremely important information not only about the earthquakes of the 19th century but also about the earthquakes in Erzurum in general and contains some generalizations. For example, the recurrence intervals, the occurrence and course of earthquakes, aftershocks, the attitudes of the people toward earthquakes, the precautions they took, and many other issues were recorded by observers. In particular, the effect of aftershocks is one of the issues emphasized by the observers. Indeed, aftershocks lasted quite long in Erzurum and made it very difficult for the people to return to normal life. Some observers stated that the earthquakes occurred with horizontal and vertical movements, that the second shock was more effective than the first shock in some earthquakes, and that muffled and frightening sounds came from underground. Another issue reported by the observers is that after the earthquakes, the people of Erzurum set up tents on the Erzurum Plain and stayed in these tents for a long time. On the other hand, the relationship between the buildings constructed in Erzurum and earthquakes was described in detail by some observers. The documents we have accessed give us important results on how the people of Erzurum, who frequently encountered the reality of earthquakes, approached the construction of houses, which practices were developed to make the houses earthquake resistant, and which building elements increased or decreased the effect of the earthquake.

Karte zur Erläuterung des Erdbebens von Erzerum 21. Mai 1859.

Maaßstab von zehn Werst auf 1 engl. Zoll.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 30 40 Werst

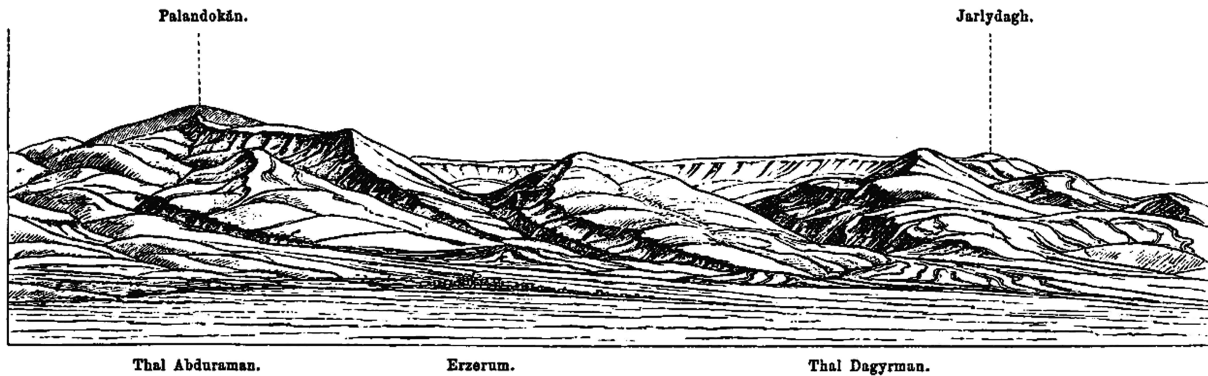
Taf. I.

Lith. Anst.v. F. Köke in Wien.

Resim 1.

Herrmann Abich, Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern, II. Theil, Wien, 1882, Karte, Taf. I.

Resim 2.

Herrmann Abich, Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern, II. Theil, Wien, 1882, 73.

19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sistemindeki Düzenlemelerin Kurumsal İktisat Perspektifinden Değerlendirilmesi: Yeni Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir Uygulama

An Evaluation of Regulations in the 19th Century Ottoman Legal System from the Perspective of Institutional Economics: An Application on New Court Records

Halime ALKAN
Kemal PEKÇOŞKUN

Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisat
Ana Bilim Dalı, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Bursa, Türkiye

Department of Economics, Bursa
Uludağ University, Faculty of
Economics and Administrative
Sciences, Bursa, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 10.04.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 28.07.2023
Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Halime ALKAN
E-mail: halimealkan@uludag.edu.tr

Atif: Alkan, H., & Pekçoşkun, K. (2024).
19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sistemindeki
Düzenlemelerin Kurumsal İktisat
Perspektifinden Değerlendirilmesi: Yeni
Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir
Uygulama. *Turcology Research*, 79,
111-123.

Cite this article as: Alkan, H., &
Pekçoşkun, K. (2024). An Evaluation of
Regulations in the 19th-Century
Ottoman Legal System from the
Perspective of Institutional Economics:
An Application on New Court Records.
Turcology Research, 79, 111-123.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

ÖZ

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı hukuku, İslam hukuku ve Batı hukukundan oluşan bir yapıya bürünmüştür. Bu dönemde kimi alanlarda Batılı kanunlar iktibas edilmiş, kimi alanlarda ise İslam hukukunun kodifikasyonuna gidilmiştir. Buna ek olarak adli teşkilatlanmada da başlangıçta Batılı kanunlar ve İslam hukuku kaynaklı kanunların uygulanacağı mahkemeler birbirinden ayrılmıştır. Bu kapsamda on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren önce yabancıların taraf olduğu davaların görülmesi için teşkil edilen ve Batılı kanunlarla Batı'nın ticari örf ve âdetlerine göre hüküm veren ticaret meclislerinin yetki alanı, tüm ticaret davalarının görülmesi için genişletilmiştir. Böylece ticaret mahkemeleri, Osmanlı'daki tüm kimlikler (Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancılar) için ticari sahada yetkili merci hâline getirilmiştir. Ardından şer'iyye mahkemelerinin yetki alanı daraltılarak nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemelerde ise Ticaret Kanunu'nda düzenlenmeyen birtakım konulara ilişkin anlaşmazlıkların görülmesine karar verilmiştir. Ancak yapılan düzenlemelere rağmen adli teşkilatlanmadaki eksiklikler ve yargılamada dinî cihetten taraflılık olması ihtimali, tarafların mahkeme tercihinde belirleyici olmuştur. Buna göre çalışmada temel olarak on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı hukuk sisteminde yapılan düzenlemeler sonucunda Müslümanların ve gayrimüslimlerin davaları kazanmalarında etkili olan faktörler, Ceride-i Mehâkim'den elde edilen veriler kullanılarak Ki-kare bağımsızlık testi yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sonuçlar, tarafların dinî kimlikleri, cinsiyetleri, mahkeme türü, işlem türü, davanın görüldüğü yer ve hüküm verilirken kanuna atıf yapma değişkenleri ile dini kimliğe göre kazanma değişkeni arasında anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ticaret Mahkemesi, Ki-kare Testi, Nizamiye Mahkemesi

ABSTRACT

In the nineteenth century, Ottoman law took on a structure consisting of Islamic law and European law. In this period, European law was cited in some areas, whereas Islamic law was codified in other areas. In addition, in the organization of the judiciary, the courts in which European and Islamic laws were to be applied were initially separated. In this context, since the beginning of the nineteenth century, the jurisdiction of the commercial councils, which were established to adjudicate cases involving foreigners according to European laws and customs, was expanded to hear all commercial cases. This made the commercial courts the competent authority in the commercial field for all identities (Muslims, non-Muslims, and foreigners) in the Ottoman Empire. Subsequently, the jurisdiction of the Sharia courts (qadi courts) was restricted, and the Nizamiye courts were established. It was decided to hear disputes on some issues not regulated by the Commercial Code in these courts. However, despite the arrangements made, the deficiencies in the judicial organization and the possibility of bias towards the religions of the parties in the trial were decisive in the court preference of the litigants. Accordingly, this study aims to explain the factors that affect the victory of Muslims and non-Muslims in cases as a result of the arrangements

made in the Ottoman legal system in the nineteenth century with the help of the chi-square independence test by using the data obtained from Ceride-i Mehâkim. The results show that there are significant relationships between the religious identities of the litigants, their gender, the type of court, the type of transactions, the location of the courts, referring to the law in adjudicating, and the variables of winning according to religious identity.

Keywords: Commercial Court, Chi-square Test, Nizamiye Court

Giriş

Osmanlı tarihinde bir reform yüzyılı olan ondokuzuncu yüzyıl, Tanzimat'ın "reorganizasyon" anlamına uygun şekilde fermanın ilanından itibaren temel olarak hukuk alanında köklü değişikliklerin hayata geçirildiği bir dönem olmuştur. Söz konusu hukuk reformlarının en çarpıcı özelliği, İslami hukuk kaidelerinin yürürlüğü devam ederken aynı zamanda Avrupalı kanunların da benimsenmiş olmasıdır.

Hukuk, temelde kuralları vasıtasıyla insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir kurumdur. Bu çerçevede önemli hâle gelen hukukun iktisadi ilişkileri biçimlendiren sahası, iktisat biliminde özellikle kurumsal iktisat tarafından ele alınmaktadır. Zira kurumsal iktisat, iktisadi düzenin toplumdaki ticari faaliyetlerin yürütülmesine temel teşkil eden hukuk düzeni tarafından belirlendiğini savunmaktadır. Ayrıca üretken faaliyetlere yönlendiren bir hukuki çerçevenin öneminden bahsetmektedir. Toplumların iktisadi açıdan farklılaşmalarını da bu çerçevede açıklamaktadır. Bu noktada özellikle Ticaret Hukuku'ndaki gelişmelerin, daha kapsamlı bir hukuki sistemin kurulmasını sağladığı ve bu sayede daha etkin ticari sözleşmelerin ortaya çıkması, mülkiyet haklarının güvenceye kavuşması imkânlarının arttığı vurgulanmaktadır. Ayrıca Medeni Hukuk'un gelişimi de öngörülebilir bir mevzuat sunma potansiyeliyle sözleşmelerin uygulanabilirliğini ve mülkiyet haklarının korunabilirliğini artırarak girişimciliği ve üretken yatırımları desteklemektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk yargı reformu faaliyetlerinin daha "dünyevi" bir alan olarak görülen ticaret sahasında başladığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren yabancılarla olan ticari anlaşmazlıkların çözülmesi için özel komisyonlar oluşturulmuştur. Bu komisyonlar ilerleyen dönemde resmî olarak kurulan ticaret mahkemelerinin kökenini teşkil etmiştir. Yine on dokuzuncu yüzyılın ortasında ilk olarak Batı'dan Ticaret Kanunnâmesi iktibas edilmiştir. Ardından 1860'lardan itibaren daha genel bir adli teşkilatlanma olarak nizamiye mahkeme sisteminin kurulmasına başlanmıştır (Rubin, 2007: 279) Bu mahkemelerde kullanılmak üzere ise 1860'ların sonlarından itibaren borç-alacak ilişkilerini düzenleyen Mecelle'nin hazırlıklarına girişilmiştir. Bu süreçte benzer alanlara hitap etmek üzere yapılan düzenlemelerin arkasındaki farklı görüşlerin belirleyici olduğu da vurgulanmalıdır. Nitekim Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle, başlı başına farklı altyapılara sahiptir. Yine sisteme yeni dâhil olan mahkemeler de eskiden beri ihtilafların çözümünde görev alan şer'iyye mahkemelerinden çeşitli açılardan oldukça faklidir. Bu çalışmada ilk olarak hukukun ticari ilişkilerdeki önemine vurgu yapan kurumsal iktisadın teorik çerçevesi hakkında kısaca bilgi verilecektir. Ardından on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen kanunlaştırma hareketleri ve buna bağlı olarak yeniden teşkilatlandırılan adli mekanizmalar içinde çeşitli borç-alacak işlemlerini ve ticari ilişkileri düzenlemek üzere tanzim edilmiş kanunlardan ve kuruluşlardan bahsedilecektir. Son olarak ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kayıtlarının yer aldığı ulaşılabilir tek kaynak olan ve Adliye Nezareti tarafından yayımlanan Ceride-i Mehâkim'den yararlanılarak yeni kanunlar ve yeni mahkemeler sonrasında ticari işlemlerde ortaya çıkan ihtilaflarda izlenen hukuki süreç, çeşitli açılardan ele alınacaktır. Bu çerçevede öncelikle Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtlarından edinilen bilgilerle mahkemeye intikal eden anlaşmazlığa konu olan ticari işlemler, istatistiki analize uygun olarak tasnif edilecektir. Daha sonra ticari anlaşmazlıklarda kimlerin, hangi mahkemeleri tercih ettikleri ve hükmün hangi taraf lehine verildiği açısından herhangi bir dinî kimliğin kazanması ile ilişkili olan faktörler araştırılacaktır. Bunu yaparken de iktisadi tarihe niceliksel yöntemleri dâhil etme çabası içinde seçili değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını sorgulayan Ki-kare analizi kullanılacak ve elde edilen sonuçlar yorumlanacaktır. Bu anlamda çalışmanın literatüre katkısı, Ceride-i Mehâkim'den elde edilen mahkeme kayıtlarının ham hâlden istatistiki analize uygun şekilde tasnifi ve istatistiki yöntemler kullanılarak değerlendirilmesi ve yorumlanmasıdır. Mahkeme kayıtları, hukukun teorik olarak nasıl görüldüğünden ziyade hukuki uygulamanın bağlama özgü işleyişini göstermesi açısından dikkate değerdir. Kurumsal iktisadın yöntem yaklaşımı da ampirik bulgunun sınırlarının istatistiki yöntemler sonucu ulaşılan nicel sonuçlar yanında belgelere dayalı vaka çalışmalarını ve mahkeme kayıtlarını kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiği yönündedir. Buna ek olarak çalışma, sahip olduğu alternatif yöntemsel bakış açısı sayesinde iktisadi tarihe "iktisadi faaliyette bulunan insan grupları açısından" (Tabakoğlu, 2005: 35) ve "sosyal ve iktisadi değişmelerin kitlelere yansayan ve sıradan insanların zihniyetine etkileri" (Genç, 2014: 326) çerçevesinde yaklaşmaktadır. Çalışmada ayrıca daha önce bu konuda yapılan çalışmalardan farklı olarak önemli hukuki değişikliklerin hayata geçirildiği on dokuzuncu yüzyıldaki durum değerlendirilmiş ve bu kapsamda on dokuzuncu yüzyılda yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kayıtları okunmuştur. Bu anlamda Ceride-i Mehâkim, çalışmanın hem zaman hem de mekân sınırlarını belirleyici rol oynamıştır.

Teorik Arka Plan

"İnsanlığın en eski müesseselerinden biri" olan hukukun (Ekinci, 2011: 17) bir kurum olarak önemi, geçmiş dönemlerde hukuk tarihi eğitiminin "Müesseseler Tarihi" ismiyle oldukça geniş bir başlık altında bir araya getirilmesi fikrinde kendini göstermektedir. 1870'lerden itibaren Schmoller ve taraftarları (Yeni Tarihçi Okul), insanların yalnızca kazanç güdüsüyle hareket etmediğini, örf ve âdetler, gelenekler, hukuk ve din ile toplum, sosyal zümre ve devlet gibi unsurlarca da yönlendirildiklerini belirtmektedir. 1878'de "économie politique" (ekonomi politik) hukuk fakültelerinde okutulmaya başlanmış ve böylece hukuk, kendine has özellikleri dolayısıyla iktisadi tarihle yakınlaşmıştır. 1892'de "iktisat tarihi" kürsüsünün kurulmasının ardından ise -böylece iktisadi tarih, akademik anlamda bağımsızlığını kazanmıştır- H. Pirenne, F. Braudel gibi tarihçiler ve Fransız Annales Okulu sayesinde iktisadın tarih disiplini içindeki ağırlığı giderek artmıştır. Bu çerçevede araştırma alanları zenginleşen ve genişleyen tarihçiler, uzun dönemli sosyal ve iktisadi gelişmelerin kolayca değişmeyen

maddi temelleri üzerine inşa edilen toplumsal kurumlar, düşünce akımları ve kültür öğeleri gibi farklı araştırma konularına yönelmiştir. Ayrıca tarihçiler arasında sosyal bilimin yöntemlerini ve tahlil araçlarını kullanma eğilimi oluşmuştur. İşte hukuk ve iktisat arasındaki ilişki de bu çerçevede önem kazanmış ve özellikle yeni kurumsal iktisat tarafından kurumsal analizin önemli bir bileşeni hâline getirilerek “Hukuk ve İktisat” başlığıyla kurumsal iktisadın bir alt disiplini pozisyonunu kazanmıştır.

Pek çok iktisatçının Alman Tarihçi Okul'dan etkilenecek şekilde şekillendiğini kabul ettiği¹ Kurumsal İktisat, Amerikan merkezli olmakla beraber Avrupa düşünce gelenekleriyle bütünleşerek çeşitlenmiş heterojen bir iktisat okuludur. Ancak kurumsal iktisatçılar, kurumların iktisadi analizin merkezine yerleşmesi görüşünde ortak paydada buluşmaktadır. Ayrıca kurumsal iktisat, toplumun iktisadi yönlerinin bağımsız olarak değil; siyasi, tarihî, kültürel, dinî ve ideolojik yönleriyle topluca değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. 1975'te Williamson tarafından ortaya koyulan ve daha önceki kurumsalcılıktan (Amerikan kurumsalcılığı) uzaklaşmak için bilinçli olarak seçildiği düşünülen “Yeni Kurumsal İktisat” başlığı altında yapılan çalışmalarla beraber kurumsal iktisat, önce firma teorilerini odağına alan –özellikle Coase-daha sonra ise hukuk, mülkiyet hakları, tarih ve siyasete doğru ilgi alanlarını genişleten ve zenginleştiren bir görünüm kazanmıştır. Coase aynı zamanda Yeni Kurumsal İktisat ile “Hukuk ve İktisat”ın kesiştiği noktada durmaktadır. Coase'un 1960 tarihli “The Problem of Social Cost” (Sosyal Maliyet Problemi) isimli makalesi,² hukuk üzerine iktisadi düşüncenin evriminde önemli rol oynamıştır.³ Başka bir deyişle iktisadi ilişkileri düzenleme iddiasında olmadığını savunan hukuk alanlarına, iktisadi analizi sistematik bir biçimde uygulamaya yönelik ilk adımların atılmasını sağlamıştır.⁴ Bu makale ayrıca mülkiyet haklarının ve yükümlülüklerin devrinin iktisadi açıdan analizi için bir çerçeve oluşturmuştur. Mülkiyet hakları kavramının önem kazanması, Hukuk ve İktisat'ın ayrı bir alt alan olarak ön plana çıkması noktasında da büyük paya sahiptir. Hukuk ve iktisat arasındaki ilişkinin tarihini genellikle mülkiyet hakları⁵ üzerinden analiz eden Posner,⁶ “Hukuk ve İktisat” yerine tercih ettiği “Hukukun İktisadi Analizi” kullanımıyla⁷ yaptığı analizlerin, kanunların ve kurumların iktisadi mantığını ve etkilerini, hukuki değişimin iktisadi nedenlerini belirlemeye yönelik olduğunu ifade etmektedir. 1973 tarihli “Hukukun İktisadi Analizi” adlı kitabında da iktisadi analizlerde kullanılan kavramların (maksimizasyon, denge, etkinlik gibi) hukuka uygulanmasının yararlı olacağını savunmaktadır. Ona göre iktisadi düşünce ve kavramlar, hukuka yön verecek niteliktedir ve bu nedenle hukukun şekillenmesinde kullanılmalıdır. Ayrıca kanun ve kurumlarıyla hukuk sisteminin kendisi iktisadi etkinliği, yani kaynakların verimli şekilde tahsis edilmesini teşvik etmeyi amaçlamalıdır.⁸ Bu çerçevede ilk olarak Ticaret Hukuku, Rekabet Hukuku ve haksız filler gibi piyasayı doğrudan düzenleyen kanunlar, iktisadi açıdan çözümlenirken daha sonra analizin alanı giderek genişletilmiş ve Sözleşme Hukuku, Ceza Hukuku, Aile Hukuku, Medeni Hukuk, Usul Hukuku, fikri mülkiyet hakları da kapsama dâhil edilmiştir (Posner, 1987: 7; 1993: 82).

Kurumsal iktisadın kurucusu sayılan Veblen'in (1918: 131) “düşünce alışkanlıkları ve ilkeler” şeklinde yaptığı kurum tanımından itibaren birtakım kuralların kurum olarak kabul edilmesi yaygınlaşmıştır. Kurumlar, toplumun üyeleri tarafından paylaşılarak toplumsal açıdan içselleştirilmiş ve kökleşmiş kurallardan oluşan kalıcı sistemlerdir. Bireyler, içinde yaşadıkları toplumdan etkilenecek şekilde çeşitli alışkanlıklar ve eğilimler oluşturmaktadır. Bireylerin bugünkü eylemlerini belirleyen de geçmişte şekillenen düşünce ve alışkanlıklardır. Yeni kurumsal iktisadın kurucu isimlerinden Douglass C. North ise kurumları kısaca “bir toplumda oynanan oyunun kuralları” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre kurumlar, bireylerin kendileri tarafından koyulmuş formel kurumlar olabileceği gibi geçmişten devralınan gelenek, teamül ve normlara dayanan enformel kurumlar da olabilmektedir. Her iki türü için de geçerli olmak üzere kurumlar, toplumsal etkileşimleri yapılandırarak belirsizliği azaltmada rol oynamakta ve yüksek yaptırım gücü sağlamaktadır. Böylece bireyler, ihtiyaç duydukları bilişsel, normatif ve bilgilendirici rehberliği kurumsal kurallarda bulmaktadır. Bu kurallar, belirli sınırlar tayin ederek, ortak bir biliş sağlayarak, normatif olarak uygun eylemleri belirleyerek beklenen davranışların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Başka bir açıdan formel kurumların temel, enformel kurumlarıdır. Bu ifade, en yaygın kurumlardan biri olarak hukukun yanında iktisadi ve siyasi pek çok kurumun enformel sözleşmelerin ve normların resmîleştirilmesiyle oluşturulduğunu işaret etmektedir.⁹ Bu çerçevede çalışmada ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hukuki alanda yapılan kurumsal değişikliklere Yeni Kurumsal İktisat'ın teorik çerçevesine uygun olarak okulun öncü isimlerinden North'un geliştirdiği kavramsal araçlar kullanılarak yer verilmektedir. Öte yandan böylece hukuk ve iktisadın her ikisinin de insanlar arasındaki ilişkileri incelediği ve ortak amaçları olduğu görüşünden hareketle hukukçuların ve iktisatçıların ortak çalışma alanları çerçevesinde değerlendirilen mahkeme kayıtlarının incelenmesi suretiyle Hukuk ve İktisat alanına bir katkı sunmak amaçlanmaktadır.

- 1 Alman Tarihçi Okul, iktisadi teorinin belirli tarihsel ve kültürel koşullara duyarlı hâle getirilmesi kaygısıyla oluşmuştur. Ancak zaman içinde teorinin sistematik olarak derlenmiş kanıtlar sayesinde oluşturulacağı görüşüyle veri toplamak ve istatistikî verilerden sosyal teorilere ulaşmak önemli hâle gelmiştir.
- 2 Coase incelediği mahkeme kararları vasıtasıyla iktisadi birimlerin ilişkisi kurduğu diğer iktisadi birimlerle yaşadıkları anlaşmazlıklar üzerinden hukuk kurallarının mülkiyet hakları ve işlem maliyetleri üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.
- 3 Hatta Posner, bu makalesi ile Ronald Coase'u “Yeni Hukuk ve İktisat”ın kurucusu saymaktadır. Yeni Kurumsal İktisat ile Hukuk ve İktisat arasındaki örtüşme ve farklılıklara da değinen Posner, Eski ve Yeni Hukuk ve İktisat ayrımı yapmakta ve Yeni Hukuk ve İktisat girişimini 1960'larla başlatmaktadır. Coase'un sözü geçen makalesi, Yeni Hukuk ve İktisat'ın uzun vadeli gelişimi için önemli görülmektedir. Yeni Kurumsal İktisat ile Hukuk ve İktisat arasındaki benzer ve farklılıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Posner.
- 4 Coase, Hukuk ve İktisat ile hukukun iktisadi analizi arasında ayırmadan hareketle kendisini Hukuk ve İktisat tarafında konumlandırmıştır. Buna göre hukukun iktisadi analizi, hukuku iktisadi açıdan analiz ederken Hukuk ve İktisat, iktisadi düzen içinde hukukun rolü üzerinde durmaktadır.
- 5 Bu çerçevede maddî ve maddî olmayan mülkiyet tanımları ile hukuk ve iktisat arasında ilişki kuran John R. Commons'ın katkıları da önem taşımaktadır Commons.
- 6 Posner'a göre iktisadın hukukla ilişkisi en azından Hobbes'un on yedinci yüzyıldaki mülkiyet tartışmasından beri bilinmektedir. David Hume ve Adam Smith de hukukun iktisadi işlevlerini tartışmıştır. Bu anlamda ayrıca Jeremy Bentham, Max Weber, Gary Becker'in katkıları da zikre değerlidir. 1950'ler ve 1960'larda yapılan söz konusu katkıları da önemli olmakla beraber hareketin akademik anlamda görünürlük kazanması, 1970'lerin başından itibaren olmuştur. Soyut varsayımlara dayalı analizlerin eleştirisi üzerine toplumsal normların ve hukuk kurallarının kendi başına ve birlikte insan davranışlarını düzenleme ve sınırlamadaki rolünü inceleyen hukukçuların sayısı giderek artmıştır. Bu anlamda hukuk kuralları, insanların karar verme süreçlerinde belirleyici olan değişkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir.
- 7 Posner, “Hukukun İktisadi Analizi” tabirini kullanmayı tercih etmesinin nedeni için bk. Posner (1987).
- 8 İktisat bilimi temel olarak bireyler arasındaki mübadele işlemlerini incelemektedir. Mübadele işlemini gerçekleştirmek için yapılan sözleşmelerle taraflar arasında mülkiyet hakkı transferi gerçekleştirilmektedir. Mülkiyet hakları, hukuki olarak kimin mal sahibi olduğunun belirlenmesi ve tarafların piyasada kiminle işlem yapacağını tespiti açısından önem taşımaktadır. Sözleşmelerde esas amaç, iktisadi etkinliğin sağlanması ve böylece işlem maliyetlerinin düşürülmesidir. Ayrıca hâkimler de verdikleri kararlarda zımni olarak bu güdüyle (kaynakların etkin tahsis) hareket etmektedir. Bu nedenle sözleşme hukuku kaidelerinin değerlendirilmesinde de uygun ölçüt, iktisadi etkinliktir.
- 9 Norm (sosyal norm), Posner (1997) tarafından mahkeme veya yasama organı gibi resmî bir kaynak tarafından ilan edilmeyen veya yasal yaptırım tehdidiyle uygulanmayan, ancak yine de düzenli olarak uyulan kurallar şeklinde tanımlanmaktadır. Genel olarak tüm toplumlarda normlar hem hukukun kaynağı, hem de genellikle bir çeşit ikamesi konumundadır. Ancak dışlama etkileri nedeniyle küçük ve ilkel toplumlarda daha etkili olma ihtimali yüksektir (Posner, 1980; 1997: 365–366).

Tarihsel Arka Plan

Hukuk, insan ilişkilerini düzenleyen bir sistem olarak insanların yaşam tarzı ve ihtiyaçlarının sürekli değişmesine paralel, kendisi de tedricen değişim hâlinde olan ve bu nedenle tarihsel perspektifte değerlendirilmesi gereken bir kurumdur. Bu noktada, Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısında ortaya çıkan dönüşüm, bir diğer anlamıyla kanunlaştırma hareketleri, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde sadece hukuki yapının değil, aynı zamanda toplumsal anlamda kurumların hangi yöne evrilmeye başladığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. İdeolojik olarak da bir değişimi ifade eden bu durum, Osmanlı Devleti'nde bu dönemde hayata geçirilen ıslahatların en kalıcısı olmuştur. Bu kapsamda çalışmanın bir sonraki bölümünde -ondokuzuncuyüzyılda Osmanlı hukukunun altyapısındaki değişim süreci, kanunlar ve yeni mahkemelerin teşkili açısından kurumsal iktisat terimleriyle bağlantıları kurularak incelenmiştir.

Kurumsal Düzenlemeler Çerçevesinde Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle

Yeni kurumsal iktisadın kurucu isimlerinden olan North'un analizinde kullandığı kavramlardan biri, "kurumsal düzenleme"dir. Kurum teriminin en yakın karşılığı olarak kullanılan kurumsal düzenlemeler, birtakım amaçlar için iktisadi aktörlerin birbirleriyle işbirliği ya da rekabet etmelerini tayin edecek yöntemler olarak tanımlanabilir. Bu amaçlara örnek olarak mübadelenin maliyetini düşürmek, belirli bir zamanda veya herhangi bir mekânda mübadeleye imkân tanımak, verimliliği artırmak verilebilir. Ancak tarihte söz konusu amaçlarla gerçekleştirilen kurumsal düzenlemelerin her zaman istenen neticelere ulaşmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Osmanlı tarihinde ondokuzuncu yüzyıl, Tanzimat'ın ilanından itibaren "Kanunlaştırma Devri" olarak anılmaktadır. Bu dönemde her alanda yoğun kanunlaştırma faaliyetlerine girişilmiştir. Toplumun her kesimi için geçerli olmak üzere yürürlüğe koyulan bu kanunlarla "hukuki eşitlik" in tüm Osmanlı tebaası için geçerli kılınması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede ticari alanı düzenleyen iki önemli kanun, Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye olmuştur.

Ticaret Kanunnâmesi, Kanunnâme-i Ticâret-i Berriyye adıyla 1850 yılında ilan edilmiştir. Ticaret Kanunnâmesi hazırlanırken Hollanda, Sardunya ve Prusya gibi ülkelerin kanunlarından da kısmen yararlanılmakla beraber esas olarak Fransız Ticaret Kanunu tercüme edilmiştir. İlerleyen dönemlerde Ticaret Kanunnâmesi'ne eklemeler yapılmıştır. 1861 tarihli "Ticaret Mahkemelerinin Kurulmasına Dair Zeyl" (Düstur, 1. Tertip, C. I: 445-465), 1861 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Kanunnâmesi (Düstur, 1. Tertip, C. I: 780-813) ve 1863 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi bunlardandır¹⁰ (Düstur, 1. Tertip, C. I: 466-536).

Ticaret Kanunnâmesi'nde "muamele-i ticaret" ile "akd-i şirket" (kolektif, komandit, anonim ve kooperatif (ortaklık) şirketleri) ve poliçe usulleri düzenlenmektedir. Diğer bölümde ise iflas konusu ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ticaret Kanunnâmesi'nde para olmadan yapılan ve bir anlamda bugünkü borsa işlemlerine benzetilen "hevaî işlemler" ya da "alivere" (Kenanoğlu, 2005: 77) ile rehin, kefalet ve vekâlet konuları yer almamaktadır. Bu nedenle söz konusu alanları düzenleyen hükümleri barındıran bir medeni kanun hazırlanması gerekli görülmüştür. 1855'te bu konuda ilk adımlar atılmış ve Ahmed Cevdet Paşa'nın girişimiyle Metn-i Metin ismiyle fikhin muamelat kısmının kanunlaştırılması teşebbüsü başlamıştır. Başarıya ulaşamayan bu girişimin ardından bir medeni kanun hazırlama düşüncesi gündemde kalmayı sürdürmüştür. Bu süreçte Tanzimat ricali arasında Fransız medeni kanununun tercümesi ya da İslami bir medeni kanun hazırlanması konularında görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Sürecin sonunda ikinci taraf galip gelmiş ve 1868'de başkanı Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere kurulan Mecelle Cemiyeti tarafından yerli (millî) bir medeni kanun hazırlama çalışmaları başlamıştır. Dolayısıyla Mecelle'nin bu dönemde yaşanan köklü iktisadi ve ticari değişikliklere İslam hukuku ölçülerinde verilen bir yanıt olduğunu söylemek mümkündür. Mecelle kapsamında 1869-1876 tarihleri arasında büyü; icarat; kefalet; havale ve rehin; emanet; hibe; gasp ve itlaf; hacr, ikrah ve şuf'a; şirket; vekalet; sulh ve ibra; ikrar; dava; beyyinat ve tahlif ve kaza kitapları yürürlüğe girmiştir.¹¹

Mecelle'nin ticari işlemleri kolaylaştırmak ve zamanın şartlarına uymak amacıyla faiz konusunda ve bazı sözleşme şartlarında esnek bir tutum sergilediği düşünülmektedir. Ayrıca yine benzeri amaçla fıkıh hükümlerinin pragmatik bir amaçla seçildiği ve gerektiğinde geleceğin referans gösterildiği, hatta böylece piyasa işlemlerinin meşrulaştırılmaya çalışıldığı da söylenebilir. Bu durum İslam hukukunun "istihsan" ilkesine (Müslüman toplumun genel menfaatinin sağlanması ilkesi) dayandırılmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılda da ulema ve düşünürler tarafından en geniş şekilde tatbik edilmeye çalışılan bu ilke sayesinde İslam hukuku, dinamik bir yapıda kalmış ve gelişimini sürdürmüştür.

Birbirinden farklı düşünce alt yapısına sahip olan Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin yetkilerinin kimi işlemlerde ortak alanlara tekabül ettiği görülmektedir. Bu açıdan Ticaret Kanunnâmesi'nin Mecelle ile tamamlandığı yorumları da yapılmaktadır. Bu konuda 30 Ağustos 1881 tarihinde çıkarılan tahriratta Ticaret Kanunnâmesi'nin ticari işlemleri hızlandırmak amacıyla özel olarak hazırlanmış bir kanun olduğu ve adı işlemlerde kullanılmasının usul ve kaidelere aykırılık oluşturduğu belirtilmektedir. Mecelle, mukaddimesinde de yer aldığı üzere Ticaret Kanunnâmesi'nde yer almayan maddeler için kullanılması gereken bir kanun metnidir (Ceride-i Mehâkim, 1881: 889). Bu konuda Osmanlı dönemi hukukçuları arasında da Mecelle'nin genel, Ticaret Kanunnâmesi'nin özel kanun mahiyetinde olduğu konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Uygulamadaki durum dikkate alındığında ise Ticaret Kanunnâmesi'ne göre ticaret şirketi kapsamında sayılmayan akitlerle ilgili anlaşmazlıkların Mecelle'ye tabi tutulduğu görülmektedir. Bunun yanında tarafların dinî kimliğinden bağımsız olarak satım, rehin, hibe, kefalet, havale gibi sözleşmelerin sıhhat şartları ve bozulması, ticari bir sözleşmenin icra edilmemesi nedeniyle

10 Ticaret Kanunnâmesi, 1926'da yürürlükten kaldırılmıştır. 1879 yılına kadar tüm ticaret mahkemelerinde uygulanan haricindeki, imparatorluğun sona ermesine kadar tüm ticaret mahkemelerinde geçerliliğini korumuştur (Kenanoğlu, 2005: 62).

11 Toplamda 1851 maddeden oluşan Mecelle'de büyü, icare, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasp ve itlaf, hacr, ikrah ve şuf'a, şirket, vekâlet, sulh ve ibra, ikrar kitapları Borçlar, Eşya ve Ticaret Hukuku kapsamında (200'ü şirket hükümleri olmak üzere 900 madde); dava, beyyinat ve tahlif, kaza kitapları Usul Hukuku kapsamındadır (400 madde). 100 madde ise genel kaidelerdir (Akgündüz, 1986: 361-363); Akgündüz & Öztürk, 2000: 424; Akgündüz, 2013: 31). 1879'da ise ticaret ve nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere Mecelle Cemiyeti'nin daha önce hazırladığı bir tasarıyı esas alan, ancak içerik konusunda Fransız Usul Kanunu'ndan yararlanan yeni bir Usul Kanunu çıkarılmıştır (Cin & Akgündüz, 1995: 420-422). Mecelle, 1924 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (Üçok & Mumcu, 1991: 277).

ortaya çıkan zararın belirlenmesi ve tazmini, şirketlerin feshi gibi konularda da Mecelle hükümleri uygulanmaktadır (Kenanoğlu, 2005: 134-137).

Mecelle'nin hazırlanması konusunda fikir ayrılığı yaşayan taraflar, kurumsal iktisat açısından "kurumsal aktörler" olarak değerlendirilebilir. North tarafından "eylem grubu" (birincil ve ikincil) olarak da anılan kurumsal aktörler tabiri, kurumsal düzenleme sürecini yöneten ve birey/bireylerden oluşabilen bir karar verme birimini ifade etmektedir. Bu anlamda kurumsal aktörler, çıkar grupları demektir. Dönemin kurumsal aktörlerinden biri olan Ali ve Fuat Paşalar, şer'i hükümlere aykırılık teşkil etmeyecek şekilde Fransız Medeni Kanunu'nun tercümesini savunmaktadır. Dönemin bir diğer kurumsal aktörü olan Ahmed Cevdet Paşa ve taraftarları ise İslami inanca uygun bir medeni kanunu savunmaktadır. Bu açıdan hukuki kurumlarda yapılacak ıslahatın Batı kanunlarının tercümesi şeklinde olması gerektiğini (Gürzumar & Gürzumar, 1962: 3) savunan görüşün bir ürünü olan Ticaret Kanunnâmesi ile İslam hukukunun her alanda yeterli olduğunu savunan tarafın hazırladığı Mecelle, şekil haricindeki altyapıları açısından birbirlerine aksi istikamettir. Söz konusu zıtlık, dönemin ticari ilişkilerinin gelişiminde belirleyici olan bu iki kanunun hazırlayıcılarını ve savunucularını, kurumsal aktör olarak nitelemeyi mümkün kılmaktadır.

Kurumsal iktisat bağlamında İslam hukuku kaynaklı Mecelle'nin Osmanlı hukukunda yer alması, "yol bağımlılığı" ya da "patika bağımlılığı"na (*path dependence*) işaret olarak yorumlanabilir. Patika bağımlılığı, kısaca gelecekte elde edilecek sonuçların geçmişteki gelişim çizgilerine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Tarihi, kültürel, toplumsal, kurumsal, örgütsel mirasın bir parçasını oluşturan geçmiş kurumsal unsurlar, yeni durumlarda alternatif kurumlar arasındaki tercihi etkilemektedir. Toplumların geçirdiği tarihsel sürecin önemini vurgulayan bu kavram, ekonomilerin uzun vadeli evriminde belirleyici olan kurumsal değişim sürecinin, geçmişte türetilmiş kısıtlamalara bağlı olduğunu, ancak söz konusu kısıtların öngörülebilir ya da öngörülemez sonuçlar doğuran sayısız seçimle belirlendiğini ifade etmektedir. Buna göre geçmişin bugün ve gelecek üzerinde güçlü bir etkisi bulunmaktadır ve aynı zamanda birikimli geçmiş deneyim, her zaman toplumların yeni sorunları çözmesine imkân tanımayacaktır. Yeni kurumsal iktisada göre siyasi yapı ve bu yapının belirleyicileri olan aktörlerin inanç sistemleri, ülkenin iktisadi gidişatını tersine çevirmeyi zorlaştıran faktörlerdir. Bu durum Osmanlı açısından ele alındığında padişahın ve bürokratik aktörlerin devletin gerileme sürecindeki farkındalıklarına rağmen "yol"un yönünü değiştirmede neden başarılı olamadıklarına bir açıklama getirmektedir. Zira yeni inançlar oluşturmak, yeni bir ahlaki zemin hazırlamak ve bunları yaygınlaştırmak, alternatif yollarla koordinasyon sağlamak belirsizlik içermekte ve zaman almaktadır. Bu nedenle de maliyetlidir. Dolayısıyla bireyler, normatif olarak bir şeyin doğruluğuna ve uygunluğuna yönelik inançlarını değiştirme noktasında direnç gösterecektir. Geçmiş kurumsal unsurlar da sözü edilen "tutma arzusu"nu destekleyecektir.

Yeni Adli Kuruluşlar Olarak Ticaret ve Nizamiye Mahkemeleri

Kuruluşlar, yeni kurumsal iktisada göre ortak hedeflere sahip bireylerce (North D. C., 1994: 361) iradi veya zorunlu olarak yapılan sözleşmelerin bir araya getirilmesi neticesinde oluşan somut işleyişe sahip yapılardır. Kuruluşlar, ekonomideki değişimin aktörleri olmasının yanı sıra kurumsal değişimin de birincil kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Buna göre bir ekonomideki tüm ilişkilerin sözleşmeler yoluyla kurulması nedeniyle yeni kurumsal iktisadın en önemli inceleme alanı olan sözleşmeler; işlem maliyetleri, mülkiyet hakları, asimetrik enformasyon, fırsatçılık gibi sebeplere bağlı olarak "eksik" oluşturulmaktadır. Söz konusu sözleşmeler konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözüm merci ise hukuk sisteminin önemli bir parçası olan mahkemelerdir. Adli teşkilatın da en geniş bölümünü oluşturan mahkemeler, bir taraftan yürürlüğe giren kanunları uygulayarak onların halk tarafından benimsenmesini sağlamaktadır, diğer taraftan herhangi bir konuda içtihatla bulunarak kanunlaştırma faaliyetlerinde önemli roller üstlenmektedir.

Ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da yargılama görevini yerine getiren kurumlara yenileri eklenmiştir. Bunlardan ilki, söz konusu dönemin başından itibaren Avrupa ile artan ilişkilere paralel olarak yabancı tüccarlar ve Osmanlı tüccarları arasındaki davalara bakmak üzere yine bunlardan müteşekkil özel meclistir. 1840'ta "ticaret meclisleri" adıyla resmîleştirilen bu meclisler, 1847'de karma ticaret mahkemeleri hâline getirilmiştir. Karma ticaret mahkemeleri, Avrupai ticari uygulamalara göre anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmuştur. Karma mahkemelerin başkanlığını kadılar yapmakla beraber üyelerin yedisi yerli ve yedisi yabancılardan oluşmaktadır. 1861'de Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyil ile beraber ticaret meclisleri, resmi olarak ticaret mahkemesi hâline gelmiştir. Ayrıca yine bu tarihte ticaret merkezlerinde yeni ticaret mahkemelerinin kurulması kararı verilmiştir (BOA: A.M., 24/38, 1861). Ticaret mahkemeleri, bütün ticaret davalarını görmeye yetkili kılınmıştır. Ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ise ticaret davaları, adi hukuk davalarının görüldüğü meclislerde Ticaret Kanunnâmesi hükümlerine göre çözülecektir. Ticaret mahkemeleri ayrıca yabancılarla Osmanlı tebaasının taraf olduğu hukuk davalarına da bakacaktır. 1864'te yapılan düzenlemeyle ticaret mahkemeleri, İstanbul ve taşrada ilk derece mahkemeleri ile İstanbul'daki Divan-ı İstinaf -İstinaf-ı Deâvi Ticâret Divanı- olmak üzere ülke genelinde iki dereceye ayrılmıştır. Ticaret mahkemelerinin üye sayıları önce bir başkan dörder sürekli ve geçici üyeden (BOA: ML.d...885) daha sonra 1873'de iki sürekli, bir geçici ve üç de geçici yabancı üye olacak şekilde azaltılmıştır (BOA: A.MKT.MHM, 471/35).

Osmanlı Devleti'nde daha erken tarihlerde kurulan ticaret mahkemelerine ek olarak 1860'ların ortalarından itibaren genel adıyla nizamîye mahkeme sistemi oluşturulmaya başlanmıştır. Nizamîye mahkemeleri, 1864 yılında ilk defa Tuna Vilayeti için çıkarılan ve daha sonra ülke geneline yaygınlaştırılan Vilayet Nizamnamesi ile kurulmuştur. Hukuk ve ceza mahkemeleri olarak iki dereceye ayrılmıştır. Hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin davalarına bakmak üzere teşkil edilen nizamîye mahkemelerinin (Üçok & Mumcu, 1976: 332-333) başkanlığını kadılar yapmakta ve mahkemeler üç Müslüman, üç de gayrimüslim üyeden oluşmaktadır (Düstur, 1. Tertip, Cilt IV: 236-241). 1872'de "Mehâkim-i Nizamîye Hakkında Nizamnâme" ile yurt genelinde teşkilatlandırılan nizamîye mahkemeleri (Üçok & Mumcu, 1976: 337); aile, miras, veraset konuları gibi dinî hukuk tarafından düzenlenen konular ile ticaret mahkemelerinin yargı alanları haricindeki hukuk ve ceza davalarına bakmakla görevlidir. Nizamîye mahkemelerinin yetki alanları, zaman içinde giderek genişletilmiştir. 1877'de şer'iyye ve nizamîye mahkemelerinin görev alanlarının netleştirilmesi için bir düzenleme ilan edilmiştir. Buna göre miras, vasiyet, evlenme, boşanma, nafaka, kısas, diyet, köle azadı, gaiplik gibi konulardaki uyuşmazlıklar şer'iyye mahkemelerinde; ticaret, zarar-zıyan

alacağı, iltizam, ceza gibi konulardaki anlaşmazlıklar ise nizamiye mahkemelerinde görülmelidir. 1887'de bu defa güzeşte ve konkordato davaları da nizamiye mahkemelerinin alanına dâhil edilmiştir. 1888'deki tezkire ile ise şer'i mahkemelerin yetki alanları daha da sınırlandırılarak ticari anlaşmazlıkların çözüm merciinin nizamiye mahkemeleri olduğu bir kez daha vurgulanmıştır. Ayrıca yabancılar ile Osmanlı tebaası arasındaki ticaret davalarının da tercüman eşliğinde nizamiye mahkemelerinde görüleceği duyurulmuştur.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı adli yapısına genel olarak bakıldığında bu dönem öncesinde genel yetkili şer'iyeye mahkemelerinin görev alanının ilk defa resmen ticaret mahkemelerinin kurulmasıyla daraldığı görülmektedir. Daha sonra hukuk davalarına bakmakla yetkili olarak nizamiye mahkemelerinin teşkiline rağmen asli-genel mahkemeler oldukları iddiasıyla şer'iyeye mahkemeleri, kendi yetkileri haricindeki hukuk davalarına bakmayı sürdürmüştür. Bu durum, Osmanlı mahkeme sistemini, ikili ve aynı zamanda davacı ve davalılar açısından birden fazla seçenek sunan bir yapıya büründürmüştür. Ayrıca yeni kurulan mahkemelerde karar aşamasında birtakım yanlılığın oluştuğuna dair gözlemler de mevcuttur. Buna göre ticaret mahkemelerinde Avrupalı kanunların geçerli olması (örneğin Avrupa tüccarının kullandığı tahvil, senet, tüccar defterleri gibi yazılı belgelerin şahit göstermeye gerek olmadan delil sayılması), Avrupa tüccarının mahkeme seçiminde serbest bırakılması, üyelerin arasında yabancı tüccarların da bulunması (Ekinci, 2004: 227–228) ve ticaret mahkemesi kararları için başlarda üst mahkeme yollarının mevcut olmaması, alınan kararların genellikle Müslümanlar aleyhine çıkması şeklinde bir asimetri doğurmuştur. Nizamiye mahkemeleri için ise gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmesine rağmen Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerlerde üyelerin çoğunun Müslüman olması ve mahkeme başkanının da kadı olması, kararların Müslümanlar lehine alındığı şeklinde yorumlanmıştır. Benzer şekilde gayrimüslim nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde de Müslümanların da gayrimüslimlerle eşit oranda temsil edilmeleri, şikâyet konusu olmuştur. Kuran & Lustig (2012: 663) gayrimüslimlere karşı oluşan yanlılığın farklı dinden kişiler arasındaki iktisadi ve ticari etkileşimi zayıflattığını belirtmektedir. Bu bağlamda mahkeme türlerinin ve yapılarının farklı şekillerde oluşturulması sonucunda ortaya çıkan Müslümanlara ve gayrimüslimlere yönelik yanlılıkların kaynaklarının tespiti önem arz etmektedir.

Veri Seti ve Analiz

Çalışmada temel kaynak olarak kullanılan ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nden ulaşılan Ceride-i Mehâkim, tarihsel çalışmalarda kullanılan birincil kaynaklar kategorisindedir. Bu açıdan bizzat yaşanan dönemden günümüze ulaşmış bir kaynak olarak olayları, ilişkileri, anlaşmazlıkları doğrudan ve aracı olarak aktarmaktadır. Ayrıca Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtları,¹² dönemin hukuki kaideleri ve ilişkilerinin en ciddi kanıtı konumundadır. Burada yer alan kayıtlar, ondokuzuncu yüzyılda kurulan yeni mahkemelere (ticaret ve nizamiye) aittir. Söz konusu kayıtlar, Osmanlı'daki gayrimüslimlerin giderek daha önemli iktisadi aktörler hâline geldikleri ve durumun Müslümanlar lehine eşitlenmeye çalışıldığı bir dönemde herhangi bir grup lehine yanlılığın var olup olmadığına ilişkin fikir vermesi açısından önem taşımaktadır.

Buna göre ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yeni kurulan mahkemelerde görülen davaların sonuçlarında davacı ve davalı tarafların dinî kimliklerinin ne derece etkili olduğunun Ki-kare analizi yöntemiyle araştırıldığı bu çalışmada, Ceride-i Mehâkim'den elde edilen veriler kullanılmıştır. Ancak söz konusu yöntemler uygulanmadan önce Abadan'ın da (2015: 64) ifade ettiği gibi incelenen materyalin hacmi göz önüne alınarak bilgi yoğunluğunda boğulma riskine karşı mahkeme kayıtları vasıtasıyla ulaşılan bilgilerin, uyumsuzlukların tarafları, konuları, hangi mahkemede ve ne kadar sürede görüldükleri, mahkemelerde davalardan alınan harçlar ve muhakeme sonucunda hükmün kimin lehine verildiği yer alacak şekilde tasnif edilerek tablolastırıldığı belirtilmelidir. Böylece hem nicel hem de nitel yönleri olan çalışmada tablolarda yer alan bilgiler, veriler hâline gelmiş ve istatistiksel analizde değişkenler olarak kullanılabilir kılınmıştır. Analizlerde kullanılan veri setinin içerdiği toplam dava sayısı, 745'tir. Bu davaların yıllara göre sayıları ve yüzdelik dağılımları, Tablo 1'de gösterilmektedir.

Ceride-i Mehâkim'den elde edilen mahkeme kayıtları kullanılarak davalarda yer alan davacı ve davalıların öncelikle dinî kimlikleri, sonrasında da cinsiyet dağılımları gözetilerek veriler derlenmiştir. Bu bağlamda toplam davalar içindeki davacı ve davalıların dinî kimliklerine göre dava sayıları ve yüzdelik dağılımlarının yer aldığı Tablo 2 incelendiğinde davalarda gayrimüslim davacı ve davalıların Müslüman davacı ve davalılara görece daha fazla yer aldıkları saptanmıştır.

Tablo 3'te ise Tablo 2'dekinden farklı olarak davalarda taraf olan yabancı kimlikler (Osmanlı tebaası olmayan; İngiliz, Fransız, İtalyan gibi) ve çeşitli kurumlar (Hazine gibi devlet kurumları ile şirket yapıları) da davacı ve davalı konumlarıyla yer almış ve bu defa tüm kimliklerin davalardaki rolleri, karşılıklı olarak sunulmuştur. Buna göre yabancı ve kurum kimliklerinin davalardaki paylarının oldukça düşük düzeyde olması sebebiyle yapılan analizlerde yalnızca Müslüman ve gayrimüslim kimliklerine odaklanılmıştır. Buna ek olarak bazı dava kayıtlarında kimlik bilgilerinin tespit edilememiş olması, tabloda toplam dava sayısınının 703 gözükmesine neden olmuştur.

Tablo 3'e göre davacı ve davalı taraflar olarak aynı dinî kimliğe sahip kesimlerin birbirleriyle daha fazla anlaşmazlık yaşadıkları, aynı zamanda da daha fazla ilişki kurdukları görülmektedir (%20,34 ve %39,97). Bu oranlar ayrıca gayrimüslimlerin Müslümanlara göre ticari hayatta daha aktif olduklarına da işaret etmektedir. Aynı dinî kimliğe sahip kimselerin birbirleriyle daha fazla iktisadi ve ticari ilişki içinde olması durumu, literatürde cemaatçi eğilimle ilişkilendirilmektedir. Cemaatçilik ya da kolektivizm, bireylerin daha büyük gruplar içinde gömülü hâlde oldukları hissinden hareketle uyumluluğu teşvik edici ve muhalifliği caydırıcı etkilerde bulunmakta ve grup çıkarlarının daha fazla içselleştirilmesi sayesinde kolektif eylemi kolaylaştırmaktadır. Tersine kişisel özgürlüğü ve başarıyı önceleyen bireycilik ise kendi çıkarları peşinde koşma güdüsüyle kolektif eylemi güçleştirir bir etkide bulunmaktadır. Cemaatçi toplumlarda tanındık ve güvenilir kişilerle sürdürülen işlemler, anlaşmaların hazırlanması, müzakeresi, uygulanması ve bunun denetlenmesi olarak ifade edilen işlem maliyetlerini düşürmektedir. Bu tarz toplumlarda sahtekârlığın hemen duyulması ihtimali, karşılıklı güven için gereken zemini oluşturmaktadır. Örneğin dolandırılmaktan korkan tüccarların özel ilişkiler kurarak bu riski azaltmaya çalışmaları, bu tarz bir davranıştır. Akerlof (1980:

12 Belgede sadece mahkeme kayıtları değil, çeşitli alanlarda yapılan düzenlemelere dair mazbata, tüzük ve nizamname metinleri de yer almaktadır. Ceride-i Mehâkim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz (1993), Kenanoğlu (2005), Alkan (2022).

Tablo 1.
Yıllara Göre Dava Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı*

Dava Yılı	Dava Sayısı	%
1870-1872	49	6,58
1873	114	15,30
1874	145	19,46
1875-1878	63	8,46
1879	45	6,04
1880	49	6,58
1881	38	5,10
1889-1899	51	6,85
1900-1901	75	10,07
Toplam	745	100

* Çalışmanın zaman sınırı, Ceride-i Mehâkim'in çıkarılış tarihine göre ikişer yıllık periyotlar olarak belirlenmiştir (1873-1875, 1879-1811 ve 1901-1902). Ancak tablo, mahkeme kayıtlarının kendi tarihleri baz alınarak hazırlanmıştır.

749) ise kişilerin piyasada nasıl davranması gerektiğine ilişkin davranış kodları olduğu, bu kodlara yani sosyal geleneklere uygun hareket edilmediğinde (itaatsizlik) toplumda itibar kaybı yaşandığı yönünde değerlendirmede bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde iki dinî kimlik için de cemaatçi bir yapının varlığına işaret olarak yorumlanabilir.

Bir diğer açıdan Tablo 3, davacının Müslüman, davalının gayrimüslim olduğu veya davacının gayrimüslim, davalının Müslüman olduğu şekilde farklı dinî kimliklerin birbirleriyle ilişkileri açısından değerlendirilebilir. Buna göre sırasıyla ulaşılan %9,96 ve %11,81 rakamları, gerek Müslümanların gerekse de gayrimüslimlerin davacı olarak mahkemeye taşıdıkları anlaşmazlıkların oranının birbirine yakın olduğunu göstermektedir. Bu durum, davacı konumunda olan Osmanlı tebaasının dinî kimliğinden bağımsız olarak anlaşmazlıkları Osmanlı hukuk sistemine taşıyabildiğinin bir göstergesidir.

Tablo 4'te davacı ve davalı tarafların cinsiyet dağılımı dikkate alınmıştır. Buna göre davacı ve davalı konumlarından bağımsız olarak erkeklerin ağırlığı kadınlara nazaran oldukça yüksektir.

Tablo 5'e göre ise incelenen toplam davalar içinde davacı ve davalı konumunda olmalarından bağımsız olarak kazanan dinî kimliklerin sayı ve oranlarına yer verilmiştir. Burada yer alan Müslüman kazanan verisi, hem Müslümanların Müslümanlara karşı kazandığı dava sayısını, hem de Müslümanların diğer kimliklere (gayrimüslim, yabancı ve kurum) karşı kazandığı dava sayılarını göstermektedir. Benzer durum gayrimüslim kazanan verisi için de geçerlidir.

Tablo 5'te ulaşılan sonuçlar ayrıca göstermektedir ki gayrimüslimlerin Müslümanlara görece kazanma oranları daha yüksektir. Bu durum, Tablo 3'te verilen gayrimüslimin gayrimüslimle karşı karşıya geldiği dava sayısının (281), müslimin müslimle karşı karşıya geldiği dava sayısından (143) daha yüksek olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak gayrimüslimlerin kazanmalarına yönelik literatürde yer alan gayrimüslim aleyhindeki yanlılığın aksine bir öncül gösterge olarak değerlendirilebilir.

Yeni mahkemelerin kurulmasıyla beraber gayrimüslim ve müslim kimliklerinin ticari anlaşmazlıklarının çözümünde kendi çıkarlarını maksimize etme güdüsüyle hareket ederek hukuki boşluklardan yararlanmak suretiyle mahkeme tercihinde buldukları daha önce

Tablo 2.
Dinî Kimliğe Göre Davacı/Davalı Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı

Müslüman Davacı	Müslüman Davalı	Gayrimüslim Davacı	Gayrimüslim Davalı	N = Toplam Dava Sayısı
239/32,08%	254/34,09%	411/55,16%	393/52,75%	745

Tablo 3.
Davacı/Davalının Kimliklerine Göre Dava Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı

		Davalı				Σ
		Müslüman	Gayrimüslim	Yabancı	Kurum	
Davacı	Müslüman	143/20,34%	70/9,96%	7/0,10%	15/2,13%	235
	Gayrimüslim	83/11,81%	281/39,97%	13/1,85%	19/2,70%	396
	Yabancı	13/1,85%	14/1,99%	1/0,14%	3/0,43%	31
	Kurum	11/1,56%	18/2,56%	4/0,57%	8/1,14%	41
Σ		250	383	25	45	703

Tablo 4.
Cinsiyete Göre Davacı/Davalı Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı

Davacı Kadın	Davalı Kadın	Davacı Erkek	Davalı Erkek	N = Toplam Dava Sayısı
56 / 7,52%	74/9,93%	647/86,85%	624/83,76%	745

Tablo 5.
Dinî Kimliğe Göre Kazanan Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı

Müslüman Kazanan	Gayrimüslim Kazanan	N = Toplam Dava Sayısı
247/33,15%	406/54,50%	745

belirtilmişti. Bu bağlamda toplam dava sayısının ne kadarının, hangi mahkemede görüldüğüne ilişkin özet bilgiler aşağıda yer alan Tablo 6'da gösterilmiştir.

Yukarıdaki tabloya göre temyize gelen davaların %64,70'i daha önce nizamiye mahkemelerinde görülmüşken, %31,6'sı ticaret mahkemelerinde karara bağlanmıştır. Nizamiye mahkemelerinin tarihsel olarak ticaret mahkemelerine göre daha sonra kurulmuş olmasına rağmen daha fazla davanın burada görülmüş olması, nizamiye mahkeme sisteminin toplumca benimsendiğinin bir işareti olarak yorumlanabilir. Aynı zamanda Tablo 3 ve Tablo 5'teki sonuçlar da dikkate alındığında gayrimüslimlerin hukuki anlaşmazlıkların çözümünde mahkemelerde diğer kimliklere görece daha fazla yer alması, Tablo 6'daki nizamiye mahkemelerinin oransal ağırlığı ile beraber düşünüldüğünde gayrimüslimlerin yeni mahkemeleri kullanma konusunda çekince duymadıklarının bir göstergesi niteliğindedir. Bu çıkarımın temel dayanağı ise yine o dönemde hukuki düzenlemeler sonucunda ortaya çıkan mahkeme tercihi konusundaki mevcut esnekliktir.

Aşağıdaki tabloda incelenen toplam davalar içinde Dersaadet'in (İstanbul) ağırlığı görece daha yüksek olmakla birlikte (%44,30) bu durum hem bir metropol hem de kozmopolit bir kent olması dolayısıyla ticari ilişkilerin yoğun olarak gerçekleştiği bir şehrin çalışmaya dâhil edilmesi açısından önem taşımaktadır. Öte yandan temyiz mahkemesi kayıtları sayesinde yalnızca İstanbul değil, imparatorluğun geniş coğrafyasının bu anlamda öne çıkan diğer kentleri hakkında da bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur.

Tablo 7'ye göre ayrıca temyize gelen davaların %44,30'u Dersaadet'te iken, %13,96 ile Dersaadet'ten sonra en yüksek oran Edirne, Selanik vd. şeklinde kısaltılan Rumeli bölgesine aittir.¹³ Üçüncü en yüksek orana sahip Ankara, Konya, Kayseri bölgesi (%6,44) haricindekiler ise daha yaklaşık oranlardadır.

Aşağıdaki tabloda Ceride-i Mehâkim'deki mahkeme kayıtlarının konularına göre tasnifi yer almaktadır. Ceride-i Mehâkim'deki kayıtlar, temyize gelmeler sebebiyle esasen usul yönünden incelenen davalarlardır. Ayrıca söz konusu davalar, bir önceki mahkemede aleyhine karar verilen tarafın hükme itiraz etmek için müracaat ettiği anlaşmazlıkları konu edinmektedir. Bu nedenle tablodaki tasnif, taraflar arasındaki esas anlaşmazlık baz alınarak yapılmıştır.

Tablo 8'e göre toplam davalar içinde alacak davalarının oranı, %42,42 ile ilk sırada yer almaktadır. "Arazi, iltizam ve müşterek mülkiyet" şeklinde toplanmış ve aslen ticari içerikli işlemlerden ayrı bir kategori olan davalar ise %15,30 ile ikinci sıradadır. %12,35'lik oranla üçüncü sırada yer alan emlak davalarının ardından yaklaşık aynı oranlarla çalışma açısından temel kategorilerden diğer ikisi olan "ticari işlem" ve "şirket muhasebesi" davalarının geldiği görülmektedir.

Tablo 9'da temyize gelen davaların %72,35'lik oranla yaklaşık 1 yıllık süre içerisinde neticelendirildiği görülmektedir. Buna göre temyiz sürecinde nizamen belirlenen usullere büyük ölçüde uyulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

Yöntem ve Bulgular

Bu çalışmada ayrıca yukarıdaki istatistiksel bilgilerin de yardımıyla Ki-kare bağımsızlık testi kullanılarak seçili değişkenler arasındaki ilişkinin birbirinden bağımsız olup olmadığı test edilmektedir. İki veya daha fazla kategorik değişken arasında ilişkinin olup olmadığının test edilmesinde kullanılan Ki-kare analizi için hipotezlerin kurgusu şu şekildedir:

H_0 : Değişkenler birbirinden bağımsızdır (ilişki yoktur).

H_1 : Değişkenler birbirinden bağımsız değildir (ilişki vardır).

Tablo 10'da üç farklı Ki-kare analiz sonucu, Ki-kare istatistikleri ve p değerleriyle birlikte verilmektedir. İlk kategorik değişken, davaların sonuçlarına göre (kazanma-kaybeden) oluşturulmuştur. Kazanma değişkeninde mahkemelerde kişilerin kendi dinî kimlikleri dışındaki kimliklerle karşı karşıya geldikleri dava sayıları kullanılmıştır. Daha açık bir ifadeyle Müslüman olup davayı kazanma sayısında, Müslümanların Müslümanlarla olan davaları dışarıda bırakılmıştır. Aynı paralelde cinsiyet kimliklerinde de yalnızca kadın ve erkeklerin karşı karşıya geldikleri dava sayıları analize dâhil edilmiştir. Bu şekilde oluşturulan davanın kazanılıp kaybedilmesi değişkeniyle dinî kimlik, dinî kimlikle beraber davacı/davalı olma ve cinsiyet kategorik değişkenleri arasındaki ilişkinin varlığı test edilmiştir. P değerlerine göre dinî kimlikle beraber davacı/davalı olma ve cinsiyet kategorik değişkenleri ile davayı kazanma arasında %5 anlamlılık düzeyinde ilişki tespit edilmiştir. Ancak yalnızca dinî kimlik ve kazanma arasında anlamlı istatistiksel ilişkiye ulaşılamamış, H_0 hipotezi reddedilememiştir.

¹³ Bu bölgede yer alan ve çalışmada adı geçen diğer yerler; Balçık, Debre, Delvine, Ergiri, Kandiye, Manastır, Niş, Permedi, Rusçuk, Şumnu, Tulca, Tuna, Varna ve Yanya'dır.

¹⁴ 745 dava içinde 87 adet davanın temyizdeki muhakeme süresi ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamadığından tabloya dâhil edilmemiştir.

Tablo 6.*Mahkeme Türüne Göre Dava Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı*

Nizamiye Mahkemesi	Ticaret Mahkemesi	Diğer Mahkeme Türü	N= Toplam Dava Sayısı
482/64,70%	236/31,68%	27/3,62%	745

Tablo 7.*Davanın Görüldüğü Yere Göre Dava Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı*

Dava yeri	Dersaadet	Edirne, Selanik vd.	Aydın, Manisa, İzmir	Ankara, Konya, Kayseri	Bursa, Kütahya, İzmit	Kastamonu, Trabzon	Midilli, Girit vd.	Elazığ, Diyarbakır, Erzurum	Musul, Kudüs vd.	Halep, Adana, Maraş
Dava sayısı	330	104	25	48	17	22	28	14	27	21
%	44,30	13,96	3,36	6,44	2,28	2,95	3,76	1,88	3,62	2,82

Tablo 8.*İşlem Türüne Göre Dava Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı*

İşlem Türü	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza, Zarar-Ziyan	Arazi, İltizam, Müşterek Mülkiyet	Emlak	Kefalet, Miras, Usul
Dava Sayısı	316	72	73	34	114	92	44
%	42,42	9,66	9,80	4,56	15,30	12,35	5,90

Tablo 9.*Muhakeme Süresine Göre Dava Sayısı ve Yüzdeler Dağılımı*

	0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Sayı	539	81	38
%	72,35	10,87	5,10

Tablo 10.*Davacı/Davalının Dinî Kimliğine ve Cinsiyetine Göre Ki-kare Analiz Sonuçları*

	Kazanan	Kaybeden	Ki-kare istatistiği	p değeri
Müslüman	99	96	0,169	,680
Gayrimüslim	113	101		
Davacı Müslüman	188	49	10,918	,012**
Davacı Gayrimüslim	344	65		
Davalı Müslüman	201	53		
Davalı Gayrimüslim	342	49		
Kadın	33	27	4,799	,028**
Erkek	32	10		

***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1.

Tablo 11'de aralarındaki bağımsızlık ilişkisi incelenen değişkenler, dinî kimliklere göre kazanma ile mahkeme ve işlem/dava türüdür. Elde edilen sonuçlar, mahkeme türü ve kazananın dinî kimliği değişkenleri arasında %10 anlamlılık düzeyinde ilişkinin olduğunu gösterirken, işlem türü ve kazananın dinî kimliği değişkenleri arasında ise %1 anlamlılık düzeyinde ilişkinin olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 12'de dinî kimliklere göre kazanma ile davanın temyize geldiği yer arasındaki ilişki incelenmiş ve Ki-kare test sonuçlarından elde edilen p değerine göre H_0 hipotezi reddedilerek %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Tablo 13'te dinî kimliklere göre kazanma ile temyize gelen davaların sonuçlanma süresi arasındaki ilişkiye bakılmış ve burada ise alternatif hipotez reddedilmiştir. Bu durum iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Davalarda hüküm açıklanırken herhangi bir kanuna referans verilirken verilmemesine göre oluşturulan "kanuna atıf var/yok" değişkeni ile dinî kimliğe göre kazanma arasındaki ilişkinin incelendiği Tablo 14'e göre ise %10 anlamlılık düzeyinde ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Tablo 11.
Mahkeme ve İşlem Türüne Göre Ki-kare Analiz Sonuçları

	Nizamiye Mahkemesi	Ticaret Mahkemesi	Alacak; Ücret, Ceza, Zarar-Zıyan	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Arazi, İltizam, Müşterek Mülkiyet	Emlak	Kefalet, Miras, Usul
Müslüman Kazanan	172	67	98	21	28	58	29	13
Gayrimüslim Kazanan	253	138	207	43	38	34	58	26
Ki-kare istatistiği	3,562				31,441			
p değeri	,059*				,000***			

***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1.

Tablo 12.
Davanın Görüldüğü Yere Göre Ki-kare Analiz Sonuçları

Dava yeri	Dersaadet	Edirne, Selanik vd.	Aydın, Manisa, İzmir	Ankara, Konya, Kayseri	Bursa, Kütahya, İzmit	Kastamonu, Trabzon	Midilli, Girit vd.	Elazığ, Diyarbakır, Erzurum	Musul, Kudüs vd.	Halep, Adana, Maraş
Müslüman Kazanan	108	42	3	10	8	13	8	4	13	9
Gayrimüslim Kazanan	188	46	18	34	7	7	17	10	6	10
Ki-kare istatistiği					29,532					
p değeri					,000***					

***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1.

Tablo 13.
Dava Süresine Göre Ki-kare Analiz Sonuçları

	0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Müslüman Kazanan	182	26	15
Gayrimüslim Kazanan	290	48	16
Ki-kare istatistiği		1,626	
p değeri		,443	

***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1.

Tablo 14.
Hükümde Atıf Yapılan Kanuna Göre Ki-kare Analiz Sonuçları

	Kanuna Atıf Var	Kanuna Atıf Yok
Müslüman Kazanan	151	96
Gayrimüslim Kazanan	219	187
Ki-kare istatistiği		3,2354
p değeri		,072*

***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1.

Sonuç

Kurumsal iktisat, kurumların iktisadi hayattaki rolünü merkeze alan bir iktisat okuludur. Bir ilişki düzenleme kurumu olan hukuk da bu açıdan önem taşımaktadır. Bu çerçevede Ticaret Hukuku'nun anlaşmazlıkların giderilmesindeki rolü ve bunun iktisadi büyüme ile etkileşimi vurgulanmaktadır. Buna ek olarak Medeni Hukuk'un etkin sözleşmelerin oluşturulması ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması sayesinde girişimciliğin ve böylece üretken yatırımların desteklenmesindeki payı değerlendirilmektedir. Tarihsel gelişim sürecinde Veblen ve orijinal kurumsal iktisat tarafından enformel kurumlara ağırlık verilirken, yeni kurumsal iktisat istatistiki analize daha uygun görülen formal kurumlara yoğunlaşmayı tercih etmiştir. Bu anlamda özellikle North'un çalışmalarıyla beraber kurumsal analiz, iktisat tarihi alanında da önem kazanmıştır. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı hukuk sisteminde meydana gelen değişimlerden hareketle mahkeme kayıtları üzerinden istatistiki analiz yöntemiyle belirli sonuçlara ulaşmayı amaçlayan bu çalışma, temel olarak iktisadi tarih ile yeni kurumsal iktisadın etkileşimini, yine yeni kurumsal iktisadın araçlarıyla ele almayı hedeflemektedir.

Ondokuzuncu yüzyıl, Osmanlı tarihi açısından kapsamlı bir reform dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen reformlar içinde en önemlisi, hukuki alanda hayata geçirilen yeni kanunlar ve adli teşkilatlanma sürecidir. Buna bağlı olarak çalışmada Batı hukukunun da Osmanlı hukukuna dâhil edilmesiyle değişen ve bir anlamda genişleyen Osmanlı hukukunun bu yeni hâlinin iktisadi ve toplumsal açıdan yansımaları, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı hukuk sistemindeki dönüşümün en önemli simgelerinden olan yeni ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kayıtları kullanılarak çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Söz konusu kayıtlar, ondokuzuncu yüzyıl öncesi Osmanlısında tutulan kadı sicilleri gibi zengin bir içeriğe sahiptir. Dönemin basın organı olan Ceride-i Mehâkim'deki temyiz kayıtları vasıtasıyla elde edilen bilgiler, sistematik şekilde tasniflenmiş ve istatistikî analize uygun bir veri seti hâline dönüştürülmüştür.

Çalışmada incelenen davalar, esas olarak ticari içeriğe sahiptir. Bu anlamda yapılan işlem/dava türü sınıflaması, taraflar arasında kurulan ilişki temel alınarak yapılmıştır. Çalışmada ayrıca söz konusu davaların tarafları, dinî kimliklerine (Müslümanlar, gayrimüslimler yanında yabancı ve kurum kimlikleri ve cinsiyet) ek olarak davacı/davalı ve davayı kazanmalarına göre tasnif edilmiştir. Yine temyize gelen davaların hangi mahkemelerden Dersaadet'e ulaştığı, hem mahkeme türü hem de geniş Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinin ticari işlemlerdeki düzeyi konusunda fikir vermiştir. İlaveten davaların sonuçlanma süresi ve hüküm verilirken kanuni referansların gösterilmesi de başka bir sınıflama konusunu teşkil etmiştir. Nizamnamelerle ilan edilen mahkemelerin bakmakla yükümlü oldukları ihtilaf konuları ve mahkemelere müracaat eden kişilerin kimliklerinin farklılaşması nedeniyle bu kişilerin dinî kimliklerine göre alınan kararlarda lehte veya aleyhte ortaya çıkma ihtimali olan yanlılık ile bunun taraflar için mahkeme tercihinde bulunma eğilimi yaratması, bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede istatistikî analiz yöntemi olarak Ki-kare bağımsızlık testi, seçili değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını test etmek adına seçilmiştir. Yapılan testler sonucunda dinî kimlik ile beraber davacı/davalı olma ve cinsiyet değişkenleri ile davayı kazanma değişkenleri arasında %5 anlamlılık düzeyinde bir ilişki bulunmuştur. Dinî kimliklere göre kazanma ile davanın görüldüğü mahkeme türü arasında zayıf bir ilişki bulunurken işlem türü ve kazananın dinî kimliği arasında ise güçlü bir ilişki tespit edilmiştir. Davanın temyize geldiği yer ile dinî kimliklere göre kazanma durumu arasındaki ilişki incelendiğinde yine güçlü bir ilişkinin varlığı ortaya koyulmuştur. Davanın sonuçlanma süresi ile dinî kimliğe göre kazanma arasında anlamlı bir ilişki gösterilememişken hükmün kanuni bir referansla verilmesi ile dinî kimliğe göre kazanma arasında %10 anlamlılık düzeyinde ilişki bulunmuştur.

Sonuç olarak ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı hukuk sisteminde yapılan düzenlemeler neticesinde nizamiye ve ticaret mahkemelerinde görülen davalarda tarafların dinî kimlikleri bağlamında bir yanlılığın ortaya çıkıp çıkmadığından hareketle seçili değişkenler arasındaki ilişkinin gücünü ölçen Ki-kare testleri, konunun daha ayrıntılı analizlerle ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim test sonuçlarından elde edilen değişkenler arasındaki anlamlı ilişkiler sayesinde analizin ekonometrik yöntemlerle tahmin edilmesi ve böylelikle dinî kimliklere göre kazanma durumunu etkileyen diğer gözlenebilir değişkenlerin de modelde kontrol değişkeni olarak yer almasıyla söz konusu yanlılığın daha kapsamlı bir şekilde test edilebilmesi mümkün görünmektedir. Daha açık bir ifadeyle bu çalışma sonucunda ortaya çıkan anlamlı değişkenler kümesi (dinî kimlikle beraber davacı/davalı olma, cinsiyet, mahkeme türü, işlem türü, davanın görüldüğü yer, hüküm için kanuna atıfta bulunma), ekonometrik analizin yapılabilmesi için gerekli alt yapıyı sağlamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – H.A., K.P.; Tasarım – H.A., K.P.; Denetleme – H.A., K.P.; Kaynaklar – H.A.; Malzemeler – H.A.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi – H.A., K.P.; Analiz ve/veya Yorum – H.A.; Literatür Taraması – H.A., K.P.; Yazıyı Yazan – H.A., K.P.; Eleştirel İnceleme – H.A., K.P.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışmada finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – H.A., K.P.; Design – H.A., K.P.; Supervision – H.A., K.P.; Resources – H.A.; Materials – H.A.; Data Collection and/or Processing – H.A., K.P.; Analysis and/or Interpretation – H.A.; Literature Search – H.A., K.P.; Writing Manuscript – H.A., K.P.; Critical Review – H.A., K.P.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declare that this study received no financial support.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA: A.M., 24/38, 1861.

BOA: A.MKT.MHM, 471/35, 1873.

Düster

Ticaret Mahkemelerinin Kurulmasına Dair Zeyl, Düster, 1. Tertip, C. I, s. 445-465.

Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Kanunnâmesi, Düster, 1. Tertip, C. I, s. 780-813.

Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, Düster, 1. Tertip, C. I, s. 466-536.

Mahkeme-i Nizmaiye'nin Teşkilat Kanunu, Düster, 1. Tertip, Cilt IV, s. 236-241.

Ceride-i Mehâkim, 1873-1875, Sayı 1-159; 1879-1881, Sayı 1-123; 1901-1902, Sayı 1125-1154.

Modern Kaynaklar

- Abadan, Y. (2015). Tanzimat Fermanı'nın Tahlihi. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 57–88). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akerlof, G. (1980). A Theory of Social Custom, of which Unemployment may be One Consequence. *The Quarterly Journal of Economics*, 94(4), 749–775.
- Akgündüz, A. (1986). *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akgündüz, A., & Öztürk, S. (2000). *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, A. (2013). *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Mecelle Ta'dilleri ve Gerekçeleri İle Birlikte*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, A., & Öztürk, S. (2000). *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akşin, S. (1997). Siyasal Tarih (1789–1908). S. Akşin içinde, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 77–188). Cem Yayınevi.
- Aktan, C. C., & Vural, T. (2005). Eski Kurumsal İktisat. C. C. Aktan içinde, *Kurumsal İktisat Kuralları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme* (s. 7–20). SPK Yayını.
- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836–1856)*. Eren Yayıncılık.
- Akyıldız, A. (2001). *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Alkan, H. (2022). Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Ceride-i Mehâkim. M. N. Aydın içinde, *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar* (s. 205–244). Paradigma Akademik.
- Andic, F., & Andic, S. (2006). The Decline of The Ottoman Empire A Neo-Institutional Economics Analysis. N. Abacı (Dü.) içinde, *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey Papers June 18-21, 1998 Bursa-Turkey* (s. 287–312). Lulu Press.
- Apaydın, B. (2009). *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, M. A. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İz Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (2018). *Türk Hukuk Tarihi* (Cilt 15. baskı). Beta Basım Yayım.
- Barkan, Ö. L. (1940). İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I., Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI(1), 156–181.
- Barkan, Ö. L. (2000a). Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1* (s. 607–619). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2000b). "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 2* (s. 1402–1427). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Cin, H., & Akgündüz, A. (1995). Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Kamu Hukuku. *Osmanlı Araştırmaları Vakfı*.
- Coase, R. H. (1960). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 3, 1–44.
- Coase, R. H. (1996). Law and Economics and A. W. Brian Simpson. *The Journal of Legal Studies*, 25(1), 103–119.
- Commons, J. R. (1925). Law and Economics. *The Yale Law Journal*, 34(4), 371–382.
- Commons, J. R. (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21, 648–657.
- Coşgel, M., & Ergene, B. (2014). 'Law and Economics' Literature and Ottoman Legal Studies. *Islamic Law and Society*, 21, 114–144.
- Çetin, T. (2012). Yeni Kurumsal İktisat. *Sosyoloji Konferansları* 45, 43–73.
- Davis, L. E., & North, D. C. (1971). *Institutional Change and American Economic Growth*. Cambridge University Press.
- Demirbaş, D. (2006). Yeni Kurumsal Ekonomi Üzerine Bir İnceleme. C. C. Aktan içinde, *Kurumsal İktisat* (s. 43–58). SPK Yayınları.
- Demirci, A. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Ekinci, E. B. (2004). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. Arı Sanat Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2011). *Hukukun Serüveni*. Arı Sanat Yayınları.
- Findley, C. V. (2011). *Kalemîyeden Mülkiyyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (G. Ç. Güven, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (2014). Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi. M. Armğan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (s. 319–326). Timaş Yayınları.
- Greif, A. (2006). *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*. Cambridge University Press.
- Gorodnichenko, Y., & Roland, G. (2012). Understanding the Individualism-Collectivism Cleavage and Its Effects: Lessons from Cultural Psychology. M. Aoki, T. Kuran, & R. Gérard içinde, *Institutions and Comparative Economic Development* (s. 213–236). Palgrave Macmillan.
- Greif, A. (2014). Do institutions evolve? *Journal of Bioeconomics*, 16(1), 53–60.
- Greif, A., & Mokyr, J. (2017). Cognitive rules, institutions, and economic growth: Douglass North and beyond. *Journal of Institutional Economics*, 13(1), 25–52.
- Gümüş, M. (2013). Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları. *Tarih Okulu*, XIV, 163–200.
- Güran, T. (2014). 19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri. T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 191–203). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürzumar, F., & Gürzumar, T. (1962). *Kaanunnâme-i Ticâret ve Zeyilleri*. Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Haber, S., North, D. C., & Weingast, B. R. (2008). *Political Institutions and Financial Development*. Stanford University Press.
- Hodgson, G. M. (2009). Institutional Economics into the Twentieth-Century. *Studia et Note di Economia*, XIV(1), 3–26.
- İnalçık, H. (2010). Türk Tarihinde Türe (Törü) ve Yasa Geleneği. Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer içinde, *Doğu Batı Makaleler I* (s. 68–90). Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2015). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 196–195). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi İkinci Kitap Devletin Yenilenme, Birlik ve Bütünlüğü İçin Verilen Mücadeleler*. Yeditepe Yayınevi.
- Karahasanoğlu, C. O. (2011). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 93–121.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856) V. Cilt*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kaymakçı, S. S. (2013, Temmuz). *The Sultan's Entrepreneurs, The Entrepreneurs' Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı and Institutional Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire (1835–1862)* [Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Modern Türk Tarihi Atatürk Enstitüsü].
- Kenanoğlu, M. M. (2005). *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*. Lotus Yayınevi.
- Knight, J. (1998). *Institutions and Social Conflict*. Cambridge University Press.
- Kuran, T. (2002a). *İslam Ekonomisi ve İslamî Alt-Ekonomi*. T. Kuran içinde, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri* (s. 73–100). İletişim Yayınları.
- Kuran, T. (2002b). İslamcılık ve Ekonomi: Hür Bir Toplum İçin Politika Önerileri. T. Kuran içinde, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri* (s. 101–146). İletişim Yayınları.

- Kuran, T. (2012). *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü* (N. Elhüseyni, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Kuran, T., & Lustig, S. (2012). Judicial Biases in Ottoman Istanbul: Islamic Justice and Its Compatibility with Modern Economic Life. *The Journal of Law & Economics*, 55(3), 631–666.
- North, D. C. (1989). A Transaction Cost Approach to the Historical Development of Polities and Economies. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 145(4), 661–668.
- North, D. C. (1971). Institutional Change and Economic Growth. *The Journal of Economic History*, 31(1), 118–125.
- North, D. C. (1993). Institutions and Credible Commitment. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 149(1), 11–23.
- North, D. C. (1994). Economic Performance Through Time. *The American Economic Review*, 84(3), 359–368.
- Ortaylı, İ. (2016). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Timaş Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*. İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2013). Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü. A. Berktaş içinde, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (s. 1–18). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Posner, R. A. (1975). *The Economic Approach to Law*. *Chicago Working Paper Series*, 53(757), 757–782.
- Posner, R. A. (1980). A Theory of Primitive Society, with Special Reference to Law. *The Journal of Law & Economics*, 23(1), 1–53.
- Posner, R. A. (1987). The Law and Economics Movement. *The American Economic Review*, 77(2), 1–13.
- Posner, R. A. (1993). The New Institutional Economics Meets Law and Economics. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 149(1), 73–87.
- Posner, R. A. (1997). Social Norms and the Law: An Economic Approach. *The American Economic Review*, 87(2), 365–369.
- Posner, R. A. (1999). An Economic Approach to the Law of Evidence. *John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper*, 66, 1–85.
- Posner, R. A. (2005). Intellectual Property: The Law and Economics Approach. *Journal of Economic Perspectives*, 19(2), 57–73.
- Posner, R. A. (2009). Law and Economics in Common-Law, Civil-Law, and Developing Nations. *Revista de Estudos Constitucionais*, 1(2), 37–45.
- Posner, R. A., & Landes, W. (1992). The Inffluence of Economics on Law: A Quantitative Study. *Chicago Law & Economics Working Paper* (9), 1–54.
- Posner, R. A., & Rosenfield, A. (1977). Impossibility and Related Doctrines in Contract Law: An Economic Analysis. *The Journal of Legal Studies*, 6(1), 83–118.
- Rubin, A. (2007). Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change. *Continuity and Change*, 22(2), 279–303.
- Savaş, V. F. (2004). Hukuk ve İktisat. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1–13.
- Şenalp, M. G. (2007). *Dünden Bugüne Kurumsal İktisat*. E. Özveren içinde, *Kurumsal İktisat* (s. 45–92). İmge Kitabevi Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Türk İktisat Tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Tanör, B. (1992). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. Der Yayınları.
- Tayyar, A. E. (2020). Hukuk ve İktisat Yaklaşımında Bir İktisatçı: Ronald H. Coase. *Yönetim ve Ekonomi*, 27(2), 199–217.
- Tezcanlı, M. (2007, Ağustos). *Re-thinking Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye: Legal Transformation in the Nineteenth-Century Ottoman Empire* [Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsü].
- Toprak, Z. (2007). From Plurality to Unity: Codification and Jurisprudence in the Late Ottoman Empire Constructing The Modern State. A. Frangoudaki, & Ç. Keyder içinde, *Ways to Modernity in Greece and Turkey Encounters With Europe, 1850–1950* (s. 26–93). I. B. Tauris.
- Tsuru, S. (1993). *International Economics Revisited*. Cambridge University Press.
- Umur, Z. (1987). *Türk Hukuk Tarihi Dersleri Cilt 1*. Beta Basım Yayım.
- Üçok, C., & Mumcu, A. (1976). *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*. Sevinç Matbaası.
- Üçok, C., & Mumcu, A. (1991). *Türk Hukuk Tarihi*. Savaş Yayınları.
- Veblen, T. (1898a). Why is economics not an evolutionary science. *The Quarterly Journal of Economics*, 12(4), 373–397.
- Veblen, T. B. (1898b). The Instinct of Workmanship and the Iirksomeness of Labor. *The American Journal of Sociology*, 187–201.
- Veblen, T. (1904). *The Theory of Business Enterprise*. The Perfect Library.
- Veblen, T. (1918). *The Instinct of Workmanship And The State Of The Industrial Arts*. Macmillan.
- Velidedeoğlu, H. V. (1940). *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*. Maarif Matbaası.
- Yavuz, H. (1993). Ceride-i Mehâkim. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 408–409.
- Yılmaz, F. (2018). Kurumsal İktisat: İktisat ile Sosyolojinin Sınırlarında Bir Tarih. A. A. Eren, & E. Kırmızıaltın içinde, *İktisat Sosyolojisi Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma* (s. 223–249). Heretik.
- Yılmaz, Y. (2018). *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi*. Bir Yayıncılık.

Structured Abstract

The nineteenth century, a century of reform in Ottoman history, has been a period in which fundamental changes in the field of law have been implemented since the proclamation of the edict of the Tanzimat in accordance with the meaning of "reorganization." The law is essentially an institution that regulates relations between people through its rules. The field of law that shapes economic relations, which has become important in this context, is especially dealt with in institutional economics. Institutional economics argues that the economic order is determined by the legal order, which is the basis for the conduct of commercial activities in society, and it mentions the significance of a legal framework that directs productive activities. It also explains the differentiation of societies in terms of their economic development within this framework. The primary judicial reform activities in the Ottoman Empire started in the field of commerce, which is known as a more "mundane" area. In this context, special commercial councils were established to resolve disputes with foreigners since the beginning of the nineteenth century, and these councils formed the origin of the legal commercial courts in the following period. In the middle of the 19th century, the Commercial Code was declared, which was first cited from European law. Subsequently, starting in the 1860s, the establishment of the Nizamiye court system as a more general court organization began, and the preparations for the Mecelle, which regulated borrowing and lending relationships, started in the late 1860s. The legal arrangements that aim to address the resolution of disputes within the same context result from different views on the application of the Commercial Code and Mecelle, which originate from European law and Islamic law, respectively. Moreover, the courts that are newly included in the system are quite different from the Sharia courts in various aspects.

In this study, first of all, brief information will be given about the theoretical framework of institutional economics, which emphasizes the importance of law in commercial relations. Afterward, the laws that aim to regulate various borrowing and lending relationships and commercial relations within the legislative activities and the judicial reorganization will be mentioned. Finally, by using commercial and Nizamiye court records from Ceride-i Mehâkim, after new amendments and the establishment of new courts, the legal process of disputes arising in commercial transactions will be discussed from various perspectives. In this context, first of all, the data based on commercial disputes reaching the courts will be classified in detail. Thus, in commercial disputes between parties with different identities, the factors associated with the religious identity of the winner in terms of who prefers which courts and which litigant is adjudged will be investigated. For this purpose, chi-square analysis, which examines the existence of the relationship between selected variables, will be employed so as to embody quantitative methods in the field of economic history. Thereby, this study aims to meet the need for the application of new research methods in the social sciences and tries to reach the goal of obtaining substantial inferences in this field by including tools of quantitative methods in the history of economics. Moreover, the research method of institutional economics supports the idea that empirical findings are not solely based on quantitative results but rather should encapsulate case studies regarding documents and court records.

Differing from previous studies, the study also evaluates the period of the nineteenth century, when noteworthy legal reforms were implemented, and in this context, the records of the newly established commercial and Nizamiye courts in the nineteenth century are scrutinized. As Ceride-i Mehâkim was published in the last quarter of the nineteenth century, it is determinative in both the time and space boundaries of the study.

According to the chi-square tests, there is a significant relationship between the variables of being a plaintiff/defendant based on religious identity and gender and the dependent variable of winning the case at a 5% significance level. The second line of results shows that there is a weak relationship between winning according to religious identities and the type of court. Whereas a strong relationship between the type of transaction and the religious identity of the winner is obtained. Considering the relationship between the location of the case and the religious identity of the winner, there is a strong relationship at a 1% significance level. While no significant relationship is found between the duration of the lawsuit and the religious identity of the winner, there is a significant relationship between referring to the law in adjudicating and the religious identity of the winner at a 10% significance level. Thanks to the significant results obtained from chi-square tests, a more comprehensive way to test plaintiff/defendant bias in the context of religious identities could be employed by using econometric methods. In this respect, including other observable variables that have an impact on the religious identity of the winner in the regression model, extensive inferences regarding the theory of plaintiff/defendant bias could be made. More clearly, the set of significant relationships obtained as a result of the analysis (being plaintiff/defendant based on religious identity, gender, court type, type of transaction, place of litigation, and referring to the law in adjudicating) provides the essential ground for multivariate econometric analysis.

Demokrat Parti Dönemi Ağrı'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlarına Kantitatif Bir Yaklaşım (1950–1960)

A Quantitative Approach to Public Expenditures and Investments in Ağrı During the Democrat Party Period (1950–1960)

Harun AYDIN¹
S. Esin DAYI²

¹Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Ana
Bilim Dalı, Ağrı, Türkiye

¹Ağrı İbrahim Çeçen University,
Faculty of Science and Letters,
Department of History, Ağrı, Turkey

²Atatürk Üniversitesi, Atatürk
İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana
Bilim Dalı, Erzurum, Türkiye

²Atatürk University, Graduate
School of Atatürk Principles and
Revolution History, Department of
Atatürk Principles and Revolution
History, Erzurum, Turkey

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'nin İran sınırında yer alan Ağrı ili gibi az gelişmiş bölgelerde devlet tarafından gerçekleştirilen kamu harcamaları ve yatırımlarının, bölgesel kalkınma ve ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Ağrı'ya gerçekleştirilen kamu harcamalarını ve yatırımları incelemek amacıyla Demokrat Parti iktidarı dönemini seçilmiştir. Bu dönem, bölgesel kalkınma politikalarının ve bölgenin ekonomik gelişimine yönelik önemli kararların alındığı bir zaman dilimini temsil etmektedir. Demokrat Parti döneminde Türkiye'de çeşitli politika değişiklikleri ve reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde çok sayıda yol, köprü, baraj, okul gibi altyapı projeleri hayata geçirilmiştir. Bu kapsamda Ağrı'ya asayiş, bayındırlık, eğitim, kültür, sağlık, tarım ve hayvancılık alanlarında harcamalar ve yatırımlar yapıldığı kantitatif olarak ortaya konulmaya çalışıldığı, kaynakların kalkınma sürecinde hangi alanlarda yoğunlaştığı üzerinde de durulmuştur. Bazı yıllarda ise kurum amirlerinin istekleri doğrultusunda bakanlıklardan yatırım taleplerinde bulunulmuştur. Çoğu zaman ise şehrin milletvekilleri ve kurumları tarafından harcama ve yatırım talepleri yapıldığı arşiv kayıtlarına ve şehrin yerel gazetelerine yansımıştır. Modern devletlerin vergi toplama ve kamu yatırımları yapma yetenekleri, toplumun refahını artırmak ve kamu hizmetlerini sağlamak için kritik bir role sahiptir. Bu yatırımlar sayesinde, devletle halk arasındaki bağı güçlendirilir ve bir toplumun genel gelişimine katkıda bulunabilir. Çalışmamızda, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), yerel ve ulusal medya kaynaklarından sağlanan verilere dayanılmıştır. Bu kaynaklar, çeşitli disiplinlerde bilgi toplama ve analiz yapma amacıyla kullanılan önemli bilgi kaynakları olarak kabul edildiği için bu kaynaklara yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Asayiş, Bayındırlık, Demokrat Parti, Kamu Harcamaları ve Yatırımları, Sağlık

ABSTRACT

This study examines how public expenditures and investments made by the state affect regional development and economic growth in underdeveloped regions such as Ağrı province, located on the Iranian border of Turkey. Within the scope of the study, the period of the Democratic Party government was chosen to analyze public expenditures and investments in Ağrı. This period represents a time when regional development policies and important decisions were taken for the economic development of the region. Various policy changes and reforms were realized in Turkey during the Democrat Party period. Many infrastructure projects, such as roads, bridges, dams, and schools, were realized during this period. During the Democrat Party rule, it is tried to reveal quantitatively that expenditures and investments were made in Ağrı in the fields of public order, public works, education, culture, health, agriculture, and animal husbandry, and it is also emphasized in which areas the resources were concentrated in the development process. In some years, investment requests were made from the ministries in line with the requests of the heads of the institutions. Most of the time, expenditure and investment requests were made by the city's deputies and institutions, as reflected in archival records and local newspapers. The ability of modern states to collect taxes and make public investments plays a critical role in improving the welfare of society and providing public services. Through these investments, the bond between the state and the people is strengthened, which can contribute to the overall development of a society. Our study is based on data from the Presidential Republican Archives, the Turkish Statistical Institute

Geliş Tarihi/Received: 06.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 30.10.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Harun AYDIN
E-mail: haaydin@agri.edu.tr

Atif: Aydın, H. and Esin Dayı, S. (2024).
Demokrat Parti Dönemi Ağrı'ya Yapılan
Kamu Harcamaları ve Yatırımlarına
Kantitatif Bir Yaklaşım (1950–1960).
Turcology Research, 79, 124–135.

Cite this article as: Aydın, H., & Esin
Dayı, S. (2024). A Quantitative Approach
to Public Expenditures and
Investments in Ağrı During the
Democrat Party Period (1950–1960).
Turcology Research, 79, 124–135.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

(TÜİK), and local and national media sources. We focused on these sources as they are considered to be important sources of information used for information gathering and analysis in various disciplines.

Keywords: Ağrı, Public Security, Public Works, Democrat Party, Public Expenditures and Investments, Health

Giriş

Harcama terimi, bireylerin veya kurumların elde ettikleri gelirleri, belirli amaçlar doğrultusunda tüketim için kullanma sürecini tanımlar. Gelir, kişilerin veya kurumların çeşitli kaynaklardan elde ettiği finansal kaynakları ifade ederken, harcama ise bu kaynakların ne şekilde ve hangi amaçlar doğrultusunda harcadığını gösterir. Bu terimler, devletin gelir ve giderlerini açıklarken de önemli bir role sahiptir (Edizdoğan, 2021: 45). Kamu harcaması, genellikle devletin varlığını sürdürebilmesi ve üstlendiği görevleri yerine getirebilmesi için yaptığı tüm giderleri ifade eder. Bu harcamalar, devletin temel fonksiyonlarını yerine getirmesi ve toplumun refahını artırmak amacıyla gerçekleştirdiği harcamaları içerir. Dar anlamda ise devlet (Genel ve Katma Bütçeli İdareler) ve mahalli idarelerin (Belediye, İl Özel İdaresi ve Köyler) eliyle yapılan harcamalardır. Bu harcamaların içinde bayındırlık, eğitim, savunma, sağlık giderleri ile sosyal yardımlardır (Kopar, 2009: 2). Geniş anlamda ise devlet bütçesi ile yapılan harcamalara ek olarak kamu kurum ve kuruluşlarının (İdari) yaptığı harcamalar ile vergilerden muaf tutulmuş veya devletin almaktan vazgeçtiği vergi gelirlerinin toplamından oluşan harcama kalemidir. Harcama yapan kuruluşlar; Mahalli İdareler, Bağış, Yardımlar ve Sosyal Güvenlik Kurumlarıdır (Edizdoğan, 2021: 72).

Kamu harcamalarının temel fonksiyonu, toplumsal refahı sağlamaktır. Özellikle günümüzde eğitim, sağlık, ulaşım ve tarım gibi kritik alanlara ayrılan bütçe payı giderek artmaktadır. Bu harcamalar ile ülkenin gelişmişliği arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Devlet, en fazla toplumsal fayda sağlamak amacıyla hizmetler üretmektedir. Ülkenin gelişmişlik düzeyi veya az gelişmişlik düzeyi, kişi başına düşen milli gelir ve sosyal hizmet harcamalarının bütçe içindeki payı gibi faktörlere dayalı olarak değerlendirilir (Ulutürk, 1997: 131-132).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kamu harcamaları ve yatırımları, hem devletin kendi kaynaklarıyla hem de o dönemde aktif olan vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönemdeki kamu harcamaları ve vakıfların rolü, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, sosyal ve idari yapısını anlamak açısından önemlidir (Yediyıldız, 2012: 479-486; Bayartan, 2008: 162). Bu hizmetler Cumhuriyet döneminde devlet eliyle yapılmıştır.

Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 14 Mayıs 1950 seçimleri, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarının sona erdiği bir dönemin başlangıcıdır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).30.1.0.0.51.309.7). Demokrat Parti'nin iktidarının ilk döneminde, 1950'lerin ortalarından itibaren Türkiye'de uygulanan iktisat politikaları belirli hedeflere odaklanmıştır. Bu politikalar, özellikle ekonomik kalkınma, serbest piyasa ekonomisi, özel sektörün teşvik edilmesi ve altyapı geliştirmeye yönelik olmuştur (Topçu, 2017: 131).

1954-1960 dönemi Türkiye'nin ekonomik yapısının değiştiği, dış ticaret politikalarının gözden geçirildiği ve iç piyasa odaklı sanayileşme politikalarının benimsendiği bir dönemdir. Bu dönemdeki ekonomik durgunluk ve dış ticaret dengesizlikleri, ekonomik politika değişikliklerine yol açmıştır. Bu dönemde yapılan kamu harcama ve yatırımları ekonomik politika doğrultusunda gerçekleştirilmiştir (Boratav, 2019: 119).

Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu dönemlerde, Ağrı ili için çeşitli alanlarda kamu harcamaları ve yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu harcamalar ve yatırımlar, bölgenin kalkınma sürecine nasıl katkı sağladığını değerlendirmek amacıyla, kantitatif bir analiz yapılmıştır. Harcama ve yatırımların alanları:

Asayiş ve Güvenlik: Ağrı ili için asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla polis teşkilatının güçlendirilmesi, kamu güvenliği projeleri ve güvenlik altyapısı gibi harcamalar yapılmış. Bayındırlık ve Altyapı: Yollar, köprüler, su temini, kanalizasyon gibi bayındırlık projeleri, bölgenin altyapısını güçlendirmek için gerçekleştirilmiştir. Eğitim ve Kültür: Eğitim sektörüne yapılan harcamalar, okulların inşası ve eğitim programlarının desteklenmesi gibi alanlarda yoğunlaşmış, kültürel etkinliklerin ve tesislerin desteklenmesi, bölgenin kültürel kimliğini koruma amacıyla yapılmıştır. Sağlık: Sağlık hizmetlerine yönelik harcamalar, hastanelerin inşası ve sağlık personelinin istihdamı gibi alanlarda yoğunlaşmıştır. Tarım ve Hayvancılık: Tarım ve hayvancılık sektörlerine yönelik destekler, sulama projeleri, tarım ekipmanlarının sağlanması gibi alanlarda çalışmalar yapılarak şehrin eksiklikleri giderilmeye çalışılmıştır.

Ağrı'ya Yapılan Bayındırlık Harcamaları ve Yatırımlar (1950-1960)

Demokrat Parti'nin tüzüğü'nün 67. Maddesinin g bendinde bayındırlıkla ilgili şu ifadeler yer almaktadır; *"İdare kurulları kendi çevrelerindeki bütün siyasî çalışmalarla yakından ilgilenerek çevrenin toplumsal, ekonomik, sağlık, bayındırlık ve diğer konular hakkında belediyeler ve il genel meclislerindeki partilileri aydınlatmak, bunların çalışma yönlerini göstermek, seçimlerde yapılması gereken işleri çevrenin özelliklerine göre düzenlemek ve yürütmek"* (Demokrat Parti Tüzüğü, tarih yok: 33). 67. Maddeden anlaşılacağı üzere; Yerel yönetimlere önem verildiği, halkın ihtiyaçlarının gözetildiği, iktidara gelmenin yollarından birinin yerelden geçtiği hususunda çıkarımda bulunmak mümkündür.

CHP iktidarı altında, Türkiye'nin doğu illerinin kalkınması için çeşitli harcama ve kalkınma planları hayata geçirilmiştir. Bu kapsamda, 1948 yılında *"Doğu Kalkınma Programı"* oluşturulmuş ve bu programın finansmanı için 10 milyon lira bütçe ayrılmasına karar verilmiştir. Program, doğu illerindeki ekonomik kalkınmayı teşvik etmek, altyapıyı iyileştirmek, tarım projelerini desteklemek, eğitim ve sağlık hizmetlerini geliştirmek gibi amaçlar taşımıştır (Cumhuriyet, 13.11.1948: 1-3). Doğu Kalkınma Programı, 10 Mayıs 1949 gün ve 3/9223

Tablo 1.
Ağrı Ceza Mahkemelerinde Görüşülen Dava ve Hüküm Sayıları

Yıllar	Mahkûmiyet	Beraat	Tecil vd.	Toplam
1950	316	224	767	1307
1951	508	239	205	952
1952	615	267	252	1134
1953	695	405	471	1571
1954	486	436	399	1321
1955	714	616	516	1846
1956	707	723	467	1897
1957	497	621	412	1530
1958	514	387	430	1331
1959	517	563	457	1537

sayı ile Bakanlar Kurulu tarafından Nisan 1950 tarihinde kabul edilmiştir (Özdemir, 2006: 170). Hükümet programı ve bütçe, Meclis'te 1949 yılında görüşüldükten sonra, Ağrı-Tutak-Patnos-Van yolunun yapımına başlamak için 400.000 lira tahsis edilmiş ve yaklaşık 40 kilometrelik bir bölümü tamamlanmıştır. Şehirde bulunan köprülerin ve şoselerin inşası ve onarımı için de 100 bin lira bütçe ayrılmıştır. Ayrıca, İçişleri Bakanlığı tarafından şehrin elektrik altyapısı için 653.942 lira ve içme suyu projesi için de 380.833 lira ödenek tahsis edilmiştir (Ulus, 27.09.1949: 5).

Bu program çerçevesinde, 9 yıllık dönemin üçüncü aşaması için planlanan yol ağı içerisine dâhil edilmemiş olan ve toplamda 2.500 kilometrelik bir yol ağı tasarlanmıştır. Bu tasarlanan yol ağı içerisinde, Muradiye-Doğu Beyazıt-Iğdır Yolu, Ağrı-Kağızman Yolu ve Ağrı-Tutak-Patnos-Erciş-Van Yolu gibi yollar programın kapsamına alınmıştır. İlk aşamada, Ağrı-Erciş Yolu için 300.000 lira ödenek tahsis edilmiştir (Bayındırlık Dergisi, 1949: 33; Tunç, 2019: 57).

11 Şubat 1950 tarihinde 5539 sayılı Kanun ile Karayolları Genel Müdürlüğü kurulmuştur (Resmi Gazete, 16.02. 1950: 17775). 1950 yılında, Türkiye'deki devlet yolları dışında kalan il ve köy yollarının bakım ve onarım ihtiyacını karşılamak için yaklaşık 700 milyon lira gerektiği belirlenmiştir. Bu ihtiyaçların karşılanması amacıyla, 1950 yılı genel bütçesinden toplamda 7 milyon lira ayrılmıştır. Bu bütçeden, Ağrı ilinin il ve köy yollarının onarımı için 45.000 lira tahsis edilmiştir. Ayrıca, halkın su temini işleri için 13.000 lira ayrılmış ve toplamda 58.000 lira ödenek tahsis edilmiştir. (BCA. Yer: f.30-18-1-2, y.122.33.16.).

Ağrı Valiliği tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Başbakanlığa yazılan raporda; Doğubayazıt'ın içme suyu ve elektrik işinin, Doğu Kalkınma Programı veya İller Bankası tarafından yapılması talep edilmiştir. İçişleri Bakanlığı tarafından bu konu görüşülmüş ve içme suyu için 230.861 liralık keşif bedelinin not edildiği bu programa dâhil edilemeyeceği ve ikinci bir programa dâhil edileceği ifade edilmiştir. Elektrik tesisatının ise fondan yaptırılması için herhangi bir talepte bulunulmadığı; fondan talep edilirse, Bayındırlık Bakanlığı tarafından fon kaynakları müsaade edilirse yapılması ifade edilmiştir. Şehirde büyük bir sıkıntı haline gelen memur evinin eksik olması sebebiyle yeni ev yapılması talep edilmiş Bayındırlık Bakanlığı tarafında bu talep ödenek bulunması koşuluyla uygun olacağı ifade edilmiştir. Ağrı ile Erzurum arasında bulunan kışın özellikle Horasan ve Erzurum ile irtibatın sağlandığı güzergâhın biran evvel yapılması istenmiş. Bu yolun yaz kış temizlendiği, fakat Karaköse- Kağızman yolunun ilçeyi bağlayan ikinci derece yol olduğu için devlet yolları arasına alınmasına imkân olmadığı belirtilmiştir (BCA. Yer: f.30-10-0-0, y. 66-438-4:8-9.).

Ağrı Valiliği tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Başbakanlığa iletilen rapora göre, ilin şehirlerarası telefon hizmetinden yararlanabilmesi için telekomünikasyon altyapısının Erzurum'dan Gürbulak Gümrük Kapısı'na kadar uzatılması talep edilmiştir. Bu talep sonucunda Ulaştırma Bakanlığı, programda yer almayan Erzurum-Karaköse-Doğubayazıt hattının programa dâhil edildiğini belirtmiştir. Bu girişimle, iletişim altyapısının Ağrı ilinde geliştirilmesi ve şehirlerarası telefon hizmetinin ilin sakinleri için erişilebilir hale getirilmesi amaçlanmıştır (BCA. Yer: F.30-10-0-0, y.66-438-4:10.).

Şehirlerde meydana gelen doğal afetlerde devlet her daim hızlı hareket ederek sorunu çözmüştür. Ağrı ili merkez ilçesine bağlı Aşağı Sürbehan Köyü'nde meydana gelen sel felaketi nedeniyle bu yöre halkının münasip bir alana yerleştirilmesi 5098 Sayılı Kanunun İkinci Maddesi'ne göre, İcra Vekilleri Heyeti'nce 21 Ekim 1953 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA. Yer: 30-18-1-2, y.133-83-17.). Akabinde ev ve ahırları yıkılan Sürbehan köyünde bulunan 50 kişiye ev ve ahır yaptırılmaları için parasız kerestelik ağaç verilmiştir (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.133-83-15.).

Tablo 2.
1950-1960 Yılları Arası Ağrı'da İlköğretim Sayısı (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973: 19)

Yıl	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1949-1950	88	133	5.288
1954-1955	117	183	7.925
1959-1960	135	32	10.277

Tablo 3.
1950–1960 Yılları Arası Ağrı'da Ortaöğretim Sayısı (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973: 40)

Yıl	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1949–1950	2	13	166
1954–1955	3	20	245
1959–1960	5	50	611

Tablo 4.
1950–1969 Yılları Arasında Ağrı'da Ayakta ve Yatarak Tedavi Görenler (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1951: 155–157; T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yok: 116)

Yıllar	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Yatakta Tedavi görenler	Ayakta Tedavi Görenler	Toplam
1950	1	50	486	1.478	1.964
1951	1	50	509	2.008	2.517
1952	2	60	673	3.316	3.989
1953	2	60	765	3.534	4.299
1954	2	65	759	3.152	3.911
1955	2	65	1.134	6.232	7.366
1956	3	75	1.002	6.140	7.142
1957	3	75	971	7.626	8.597
1958	4	85	1.007	6.384	7.391
1959	4	85	1.093	10.38	11.231

Bayındırlık Bakanlığı bütçesinden Ağrı ilinin köy yollarının ve içme suyu projelerinin finanse edilmesi amacıyla 500 bin lira ödenek ayrılmasına karar verilmiştir. Ödenekle birlikte bir greyder ve bir buldozer gibi iş makineleri satın alınması planlanmıştır (Yayla Gazetesi, 10.09.1953: 1). Bu girişim, ilin altyapısının iyileştirilmesi ve köy yollarının bakımının yapılması için atılmış bir adımdır. Ayrıca 1955 yılında Erzurum ile Ağrı arasında bir telefon irtibat hattı kurulmuştur (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 119).

İller Bankası kazancından, 1949 yılından 1955 yılına kadar olan süre zarfında Ağrı'ya bayındırlık ve konaklama alanında şu harcamaları yapmıştır: 1949 yılında 5,540 lira ile Cumaçay Misafirhanesi ve 5.540 lira ile Taşlıçay Misafirhaneleri yapılmıştır. 1953'te Murat Bucağı Misafirhanesi 17.634 liraya yapılmıştır. 1955'te 20,117 lira ile Diyadin-Omuzbaşı Misafirhanesi yapılmıştır (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 207). İller

Tablo 5.
1950–1960 Yılları Arası Toplam Ekili Alan ve Ürün (Ceylan, 2021: 432)

Yıllar	1950		1960	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Tahıllar	580.510	81.390	1.632.250	196.070
Buğday	400.000	50.000	1.125.000	130.000
Arpa	180.000	20.000	500.000	65.000
Çavdar	0	0	5.570	779
Mısır	2.100	1.000	1.110	193
Mahlût	3.000	300	880	98
Baklagiller	650	233	1.400	112
Nohut	150	33	0	0
Mercimek	500	200	1.000	80
Burçak	0	0	400	32
Sanayi Bitkileri	11.500	6.050	16.680	22.670
Patates	4.000	4.900	9.000	13.500
Şekerpancarı	0	0	7.050	8.968
Keten	4.500	150 kg yağ	0	0
Soğan	3.000	1.000	0	0
Kavun-Karpuz	5.000	5.000	10.000	4.065
Meyve	0	0	10.050	4.100
Toplam	590.750	93.673	1.670.380	227.017

Tablo 6.

1950–1960 Yılları Arası Hayvan Sayısı (T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1956: 20; Ceylan, 2021: 443)

Yıllar	1950	1960
Hayvan Türleri	Sayısı	Sayısı
At	6.578	15.671
Eşek	1255	3.454
Deve	90	13
Manda	11.229	15.990
Siğir	154.264	270.970
Koyun	583.398	604.424
Kıl Keçisi	101.271	98.431
Tiftik Keçisi	1.081	222
Tavuk	-	206.000
Arı Kovanı	-	3.775

Bankası tarafından 1950 yılından 31 Ağustos 1959 tarihine kadar çeşitli şehirlerde hidroelektrik ve şebeke hatları inşa edilmiştir. Bu çerçevede Ağrı iline yönelik hidroelektrik tesisi ve su tesisleri projeleri hayata geçirilmiştir. İşte bu projelerin bazı detayları: Ağrı'ya hidroelektrik tesisi için senelik bir senede 1.050.000 Kwh gücünde proje ve tutarı olarak 436.332 lira ödenek tahsis edilmiştir. Bu projeler, kaptaj (su toplama), isale (sutaşıma), depo (su depolama) ve şebeke hatları (su dağıtım) gibi su tesislerini kapsamıştır. Ayrıca, Doğubayazıt, Patnos, Diyadin ve Eleşkirt gibi Ağrı ilçelerine yönelik su tesisleri projeleri de gerçekleştirilmiştir. Doğubayazıt'ta kapasitesi 171.000 Kwh olan proje için 228.128 lira bütçe tahsis edilmiştir. Patnos'ta kapasitesi 108.000 Kwh olan proje için 84.604 lira bütçe ayrılmıştır. Diyadin'de kapasitesi 25.200 Kwh olan proje için 94.786 lira bütçe tahsis edilmiştir. Eleşkirt'te ise kapasitesi 32.000 Kwh olan proje için 450.000 lira bütçe ayrılmıştır (BCA.Yer:30-1-0-0, y.110-691-6-9: 17).

Ağrı ve köylerinde 1957'de su sorunlarının çözümü için Ağrı Valiliği bütçesine 150 bin lira tahsis edilmiştir (BCA.30.1.0.0.74.471.17). Eylül 1957 tarihinde Ağrı ve ilçelerinde su ihtiyacı olan yerleşim birimlerine 52 çeşmenin açılışı, Devlet Vekili Celal Yardımcı ve Ağrı Valisi'nin katılımı ile gerçekleşmiştir. Çeşmelerin merkezi olarak Bocukmansur yerleşim birimi kabul edilmiştir (Demokrat Ağrı Gazetesi, 25.09.1957: 1).

Tutak İlçesi'nde 1958 yılında yapımına başlanması planlanan Kaptaj, İsale, Depo ve şebeke hattının 88 ton kapasiteli, 600 lira maliyetli ve Aralık 1960 tarihinde bitirilmesi planlanmıştır (BCA.Yer: 30-1-0-0, y.110-691-6:23).

Eleşkirt ilçesinin 1958'de elektrik sorunlarının çözümü için elektrik motoru satın alınmıştır. Açılışa, Ağrı Valisi Hakkı Baykal ve halkın katılımı sağlamıştır (Yayla Gazetesi, 13.12.1958: 1). 17 Eylül 1958'de Ağrı Valisi Hakkı Baykal, Ağrı'da bulunan gazetecilere şehrin ihtiyaçları hakkında açıklama yapmıştır. Ağrı ilinde bir yıl içinde 89 çeşmenin yapımına başlandığı 49'nun yapımın bittiği ve 10 köye de tulumba ile su verildiği bilgisini vermiştir (Şark Ekspres, 19.09.1958: 1).

Bayındırlık Bakanlığı tarafından Ağrı ili ve köylerinin yollarına sarf edilmek üzere 100.000 lira ödenek tahsis edilmiştir (Şark Ekspres, 09.03.1960: 1). Bayındırlık ve Milli Eğitim Vekilliği tarafından 1960 yılı Ağrı İli İmar Programı tespit edilmiştir. Bu kapsamda 3 milyon lira ödenek ayrılmıştır. 98 köye içme suyu ve 320 metre uzunluğunda köy yolu inşasına karar verilmiştir (Şark Ekspres, 04.04.1960: 1).

Demokrat Parti iktidarında Bayındırlık Bakanlığı tarafından Ağrı'ya yapılan kamu harcamaları ve yatırımları, 1951–1955 döneminde 1.245.430,92 lira olup; kişi başına 8,01 lira harcama yapılmış; 1956–1960 yılları arasında Ağrı'ya yapılan kamu harcamaları toplamda 2.557.234,52 lira olarak ifade edilmiştir. Bu harcamaların kişi başına düşen miktarı ise 14,10 lira olarak belirtilmiştir (Aşgın, 2000: 143–146).

Ağrı'ya Yapılan Asayiş Harcamaları ve Yatırımlar (1950-1960)

Demokrat Parti hükümeti, ülkenin genel güvenliğini sağlamak ve asayiş korumak amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Ancak, bu dönemde bazı eleştiriler de yöneltilmiş, özellikle siyasi muhaliflere karşı sert önlemler ve sansür uygulamaları eleştirilmiştir. Bu nedenle, Demokrat Parti dönemi asayiş politikaları hem olumlu hem de eleştirel bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Fakat Demokrat Parti'nin tüzüğü incelendiği zaman asayiş ile ilgili olarak herhangi bir maddeye rastlanılmamıştır. Ayrıca partinin iktidara geldiği 1950 yılından iktidarının son günlerine kadar asayişle ilgili olarak çeşitli çalışmalar yaptığı dönemin kaynaklarına yansımıştır. 1934 yılında 2510 sayılı İskân Kanunu (Resmî Gazete, 21.06.1934: 4003–4009) kapsamında yasaklanan bazı bölgeler Demokrat Parti iktidarı döneminde yeniden yerleşime açılmıştır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın imzası ile Ağrı Yasak Bölgesinin, Kars'taki Ilıca, Ağrı'da bulunan Takaltı, Serdarbulak, Karnıyarık, Şehigerdan ve Yukarı Niço köylerinin doğu kısmında kalan ve Küçük Ağrı Dağı'nın içinde bulunduğu alan hariç diğer yasaklı alanlara halkın serbestçe girmesine, iskân ve ikametini Bakanlar Kurulunun 5098 sayılı kanununun 1'nci maddesine göre 1 Temmuz 1950 tarihinde müsaade edilmiştir (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.123-53-20).

Ağrı Valiliği tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Başbakanlığa yazılan raporda; Ağrı İl Emniyeti için 7 polis daha görevlendirilmesi ve Emniyet Amirliği için ise bir Jeep verilmesi talep edilmiştir. İçişleri Bakanlığı tarafından verilen cevapta; ekonomik durum sebebiyle Jeep tahsisi uygun görülmemiş kadro yetersizliği olduğu için de ek polis kadrosu verilmemiştir (BCA. Yer: 30-10-0-0, y.66-438-4: 8-19).¹

1 19. yüzyılın ikinci yarısında Ağrı havalisinde yaşanan asayiş problemleri dolayısıyla bölgeye zabıta ve polislerin ilk defa sevk edilmesi kararı alınmış, yaşanan mali problemler dolayısıyla da asker ve askeri mühimmat sevki hususunda zorluklar çekilmiştir. Aradan yaklaşık olarak yüz yıl geçmesine rağmen pek bir ilerlemenin kaydedilmediği de dikkat çeken hususlardandır. (Pulat, 2022, s. 209–211)

1952 yılında Ağrı yasaklı bölgesine, Tamiş Şirketi elektrik montaj işinde çalıştırılacak, Alman uyruklu Kurt Hann adlı kişinin, altı ay süreyle ikinci yasak bölgede çalışmalar yapması için Milli Savunma Bakanlığı'nın uygun görmesi İçişleri Bakanlığının 2 Temmuz 1952 tarihli 621-314-51/13642 sayılı yazısı üzerine 1110 Sayılı Kanunun 1'nci Maddesi'ne göre 4 Temmuz 1952 tarihinde Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.129-53-12.).

1955 yılında Birinci Süvari Tümeni personelleri için, Ağrı'da eksik olan gayrimenkullerin temini noktasında gerekli oranda istimlak yapılmasına karar verilmiştir (BCA. Yer: 30-1-0-0, y.68-42-84.). Bu kapsamda istimlak için bütçe ayrılmıştır (BCA. Yer: 30-18-1-2, y.141-96-19.). 1956 yılı Kasım ve Aralık asayiş raporlarına göre Ağrı ilinde bir çatışma meydana gelmiş ve 25 kişi suçlu bulunup tutuklanmıştır. Bu dönemde Türkiye suç haritası çizilmiş Ağrı'da yoğun olarak hayvan hırsızlığı yapıldığı belirtilmiştir (BCA.Yer: 30-1-0-0, y.68-428-4.).

Ağrı'da bulunan Askeri birimleri denetleyip ve sınır güvenliği hakkında bir dizi incelemelerde bulunmak amacıyla 1957 yılında Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Tunaboş, Kara Kuvvetler Komutanı ve 15 kişilik heyet Ağrı'ya gelmiştir (Demokrat Ağrı, 29.07.1957: 1). Böyle bir ziyaretin sınırda gerçekleşmiş olmasının muhtemel sebebi 1958 Irak ihtilali öncesi Irak'ta meydana gelen karışıklıkların sınıra cereyan etmesi tehlikesinin görülme olasılığı gösterilebilir.

Demokrat Parti iktidarı döneminde Ağrı'da yaşanan en büyük asayiş sorunu "Tutak Olayı"dır. Tutak Belediye Başkanı Recep Duru, Haziran 1959 tarihinde Tutak'ta meydana gelen olaylar nedeniyle ilçeden bir grup vatandaş ile Ağrı Valisi Hakkı Baykal'ı ziyaret etmiş ve ilçede huzurun ve asayişin kalmadığını belirtmiştir (Karaköse Gazetesi, 16.06.1959: 1). Ulusal basında da bu durum yer almış Tutak'ta iki aşiretin kavga ettiği olayın tam olarak nedeninin bilinmediği, bu olaylar nedeniyle emniyet ve jandarmanın almış olduğu tedbirler sonucunda 250 kişilik bir köyün boşaltıldığı, bu kişilerinde Patnos İlçesine yerleştirildikleri ifade edilmiştir. Yerel basında da bu olay yer almıştır. Bu olaylar, neticesinde Tutak Kaymakamı görevden alınmış ve Eleşkirt Kaymakamı Selahattin Alpdoğan vekâleten atanmıştır (Karaköse Gazetesi, 22.06.1959: 1).

1950-1959 yılları arasında mahkemelerde görülen davalardaki mahkûmiyet, berat ve tecil sayılarındaki değişimler, bu dönemin hukuki ve yargısal dinamiklerine dair ilgi çekici bir perspektif sunmaktadır. Bu dönemde mahkemelerin aldığı kararlar, yıllara göre farklılık göstermiştir. Bazı yıllarda mahkûmiyetlerin arttığı, bazı yıllarda ise azaldığı görülmüştür. Ancak, genel olarak ele alındığında, bu kararların sayısal olarak benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır. (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü,1959: 190).

Demokrat Parti iktidarında, emniyet ve asayiş alanında Ağrı'ya yapılan kamu harcamaları ve yatırımları, 1951-1955 döneminde 2.828.548.83 lira olup; kişi başına 2,61 lira harcama yapılmış, 1956-1960 döneminde ise, 5.920.714.66 lira olup; kişi başına 32,65 lira harcama gerçekleşmiştir (Aşgın, 2000: 132-133).

Ağrı'ya Yapılan Eğitim ve Kültür Harcamaları ve Yatırımlar (1950-1960)

Demokrat Parti dönemi, Türkiye'nin eğitim sistemi üzerinde çeşitli etkiler bırakmış bir dönem olup ilk yıllardan itibaren okullaşma oranında artış meydana gelmiştir. Bu artış öğretmen ve öğrenci sayısına da yansımıştır. Okul sayısı, 1946-1947 yılında 15.131, 1950 yılında ise 17.428'e ulaşmıştır. On yıllık süre zarfında 21,323'e kadar yükselmiştir. Demokrat Parti'nin iktidarının ilk yıllarında 35.870 olan öğretmen sayısı 1960 yılında 51.388'e, 1950'de 1.616.626 olan öğrenci sayısı da 2.564.195'e ulaşmıştır (Topçu, 2017: 136).

Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarının son döneminde -1947 yılında- Ağrı'da Okul İnşa Birliği kurulmuştur (Ulus, 04.09.1947: 4). 1947 yılında ise Alparslan İlkokulu açılmıştır (Alpaslan, 1982: 250). 1949 yılında 114 bin lira ödenek ayrılıp Doğubayazıt'ta beş derslikli bir ilkokul açılmıştır. Bu tarihte Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Doğubayazıt Ortaokulu'nun tamirâtı için 4.000 lira ödenek ayrılmıştır. Ağrı Merkezi bağlı Gerger, Doğubayazıt Tahilki, Eleşkirt Toprakkale, Diyadin Karapazar, Patnos Sarısu köylerinde beş okul yapılmasına karar verilmiştir (Ulus, 27.09.1949: 5).

Ağrı Valiliği tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Başbakanlığa yazılan raporda; şehirde İl Milli Eğitim kadrosuna 30 öğretmen alınması ve 30 okul yaptırılması; Akşam Kız Sanat Okulu'nun ise Kız Sanat Orta Okulu'na çevrilmesi talep edilmiştir. Fakat 1951 yılı bütçesi dâhilinde Ağrı İl ve köylerine 24-30 köy okulu yapılması uygun görülümüş; Akşam Kız Sanat Okulunun çevrilmesi ise uygun bulunmamıştır (BCA. Yer: 30-10-0-0, y.66-438-4:9.).

5830 sayılı Kanun ile hazineye intikal eden Ağrı Halkevi binasının, çeşitli kültürel hizmetlerde kullanılmak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığına tahsis edilmesi Bakanlar Kurulu tarafından 10 Temmuz 1953 tarihinde kabul edilmiştir (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.132-55-8.).

1953 yılında Ağrı esnaflarından Yunus Koç tarafından Başbakan Adnan Menderes'e çekilen telgrafta; Ağrı ilinde 1950 yılında faaliyete geçen Ağrı Erkek Sanat Okulu'nun 1953 yılında ilk mezunlarını vermesiyle bu okulun enstitü haline getirilmesini talep edilmiştir. Milli Eğitim Vekili Rifki Salim Burçak tarafından Ağrı Erkek Sanat Okulu 1953-1954 öğretim yılından itibaren, Enstitü olarak faaliyetine devam edeceği bildirilmiştir (BCA. Yer: 30-1-0-0, y. 90-566-1: 2-4.). 1953 yılında da Ağrı Cumhuriyet İlkokulu açılmıştır (Alpaslan, 1982: 250).

Ağrı iline bağlı ilçelerde mevcut ortaokullar; Doğubayazıt Ortaokulu 1948 yılında kurulmuştur. Eleşkirt Ortaokulu 1954-1955 ders yılında açılmıştır. Taşlıçay Ortaokulu 1958-1959 öğretim yılında kiralanan bir eğitimde açılmış 1958-1959 ders yılında ise yeni binasına taşınmıştır. Tutak Ortaokulu 1959-1960 ders yılında 29 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Patnos Ortaokulu 1955-1956 ders yılında Hükümet konağının bir odasında eğitim başlamış 1956-1957 yılında Okul Yaptırma Derneği ve Bakanlığın desteği ile açılmıştır kendi binasında eğitime devam etmiştir. 1958 yılında Ağrı Kız Meslek Lisesi bünyesinde ortaokul açılmıştır (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 153-154). 1948 yılından 1960 yılına kadar Ağrı'da 7 ortaokul açılmıştır. Demokrat Parti iktidarı öncesinde Ağrı'da sadece bir ortaokul bulunmaktaydı.

Ağrı İli'nde 1933-1934 yılında kurulan Ağrı Ortaokulu, 1954-1955 eğitim öğretim yılında Naci Gökçe Lisesi'ne dönüştürülmüştür. İlk başta 9 öğretmen ve 53 öğrenci ile eğitim vermeye başlamıştır. Daha sonraki yıllarda öğretmen sayısı artmış ve öğrenci sayısı da yıldan

yıla artış göstermiştir. 1959–1960 yılında 12 öğretmen görev yapmış ve 147 öğrenci eğitim almıştır. Bu lise, ilk mezunlarını 1957 yılında vermiştir. (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973: 57; Demokrat Ağrı, 01.07.1957: 1). Demokrat Parti iktidarı döneminde Ağrı'da eğitim alanında yapılan önemli adımlardan biri de Ağrı Endüstri Meslek Lisesi'nin 1950 yılında ve Ağrı Kız Meslek Lisesi'nin 1958 yılında açılmasıdır. Bu okulların açılması, bölgede mesleki eğitim fırsatlarının artırılmasına ve öğrencilere daha fazla eğitim seçeneği sunulmasına katkı sağlamıştır (Alpaslan, 1982: 255). Demokrat Parti iktidarı döneminde Ağrı'da iki tanesi teknik bir tanesi ise genel lise olmak üzere toplam üç lise açılmıştır. Bu açılan liseler, Ağrı'daki eğitim sektörünün çeşitlendirilmesine ve öğrencilere daha fazla eğitim seçeneği sunulmasına katkıda bulunmuş olabilirler.

Milli Eğitime bağlı okulların dışında Ağrı'da sanat enstitüleri de çeşitli kurslar açarak halkın gelişimine katkı sağlamıştır. Bu kapsamda Ağrı Sanat Enstitüsü 1949-1950 yılında Demir İşleri, Tesviyecilik ve Ağaç İşleri olmak üzere üç dalda eğitim vermiştir. 1953 yılında 6, 1954'te 4, 1955'te 9, 1956'da 12, 1957'de 29, 1958'de 35, 1959'da 47 ve 1960 yılında ise 45 mezun vermiştir (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 148-150).

1954-1955 ders yılında, Ağrı'da 5 adet Halk Dershanesi açılmış, 5 öğretmen ders vermiş 165 öğrenci mezun olmuş, 1959–1960 ders yılında 7 dershane açılmış, 7 öğretmen ders vermiş ve 53 kişi mezun olmuştur (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973: 91).

Milli Eğitim Bakanlığının bütçesinden 1955'de gönderilen para ile Ağrı'da 10 okul açılmasına karar verilmiştir (Yayla Gazetesi, 06.17.1955: 1). 1955 yılında yapımına başlanan Eleşkirt ilçesinde bulunan ortaokul inşaatı için Haziran 1957 tarihinde valilik tarafından 15 bin lira ödenek ayrılmıştır. 1957 yılında Ağrı iline bağlı Taşlıçay ilçesinde 9 Haziran 1957 tarihinde Ağrı Valisi ve halkın katılımı ile ortaokul inşaatının temeli atılmıştır. İlk etapta 15 bin lira ödenek tahsis edilmiştir (Demokrat Ağrı, 13.06.1957: 1). Ekim 1958 tarihinde Maarif Vekili Celal Yardımcı'nın girişimleri ile Taşlıçay Ortaokulunun bitirilmesi için 40,000 lira ödenek tahsis edilmiştir (Demokrat Ağrı, 06.10.1958: 1).

Demokrat Ağrı Gazetesi'nin, 3 Temmuz 1957 tarihinde Devlet Vekili Ağrı Milletvekili Celal Yardımcı tarafından Ağrı'da 1957 yılının Eylül ayında yapımına başlanılacak olan şehrin lisesi için inşaat bedeli olarak 600 bin lira belirlenmiş; ihtiyaçlar ve dönemin koşulları nedeniyle keşif bedeli 1,5 milyon liraya yükseltilmiştir (Demokrat Ağrı, 03.07.1957: 1).

Doğubayazıt Erkek Sanat Enstitüsü 1958'de açılmış ve ilk öğrencilerini almaya başlamıştır (Yayla Gazetesi, 01.11.1958: 1). 22 Haziran 1958 tarihinde Ağrı Akşam Sanat Okulu yıl sonu münasebeti nedeniyle bir sergi düzenlemiştir. Üç gün devam eden sergiye, Ağrı Valisi, Tümen Komutanı, Milli Eğitim Müdürü ve halkın büyük katılımı gerçekleşmiştir (Karaköse Gazetesi, 23.06.1958: 1). Sanat okullarının çalışmaları ile halkın kültürel düzeyi artırılmaya çalışılmıştır.

Ağrı Valisi Hakkı Baykal, 17 Eylül 1958 tarihinde Ağrı şehrindeki yerel gazetecilere, şehrin ihtiyaçları ve eğitimle ilgili durum hakkında bilgi sunmuştur. Baykal'ın sunumunda paylaştığı bilgilere göre: Ağrı ilinde ve köylerde toplamda 200 okul bulunmaktadır. Ancak, birçok okulun ciddi bir şekilde hasar gördüğü ve kullanılamaz hale geldiği ifade edilmektedir. Ağrı Merkez'de yer alan Ağrı Selçuk İlkokulu ise 100 bin lira harcanarak inşa edilmiş, ancak mevcut durumu itibarıyla öğrencilere eğitim vermek için tehlikeli bir durumda bulunmaktadır. (Şark Ekspres, 19.09.1959: 1). Ağrı ilinin eğitim altyapısının ve okulların durumunun Vali Hakkı Baykal tarafından paylaşılan kaygılarını ve bilgilendirmelerini yansıtmaktadır. Ayrıca okulun eğitime açılmamasının sebebi muhtemelen okuldaki inşaat çalışmasının tam olarak bitirilmemiş olması muhtemeldir.

r Ağrı'da 1950-1960 yılları arasında ilköğretim sayısında belirgin bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde, öğrenci sayısında da yaklaşık olarak iki kat artış yaşanmıştır. Ancak, ilköğretim alanında yaşanan bu büyümenin öğretmen sayısına yansımaları farklı bir seyir izlemiştir. Demokrat Parti'nin ikinci iktidarı döneminde öğretmen sayısında artış yaşanmışken, son dönemde bu sayı 32'ye düşmüştür.

Demokrat Parti'nin iktidara geldiği dönemde Ağrı ilinde 2 ortaöğretim kurumu bulunurken, 1960 yılına gelindiğinde bu sayı 5'e çıkmıştır. Ayrıca, aynı dönemde öğrenci ve öğretmen sayısında da dikkate değer bir artış gözlenmiştir. Özellikle öğrenci sayısının yaklaşık üç kat artması, ilköğretim ve ortaöğretim alanındaki büyümeyi yansıtmaktadır.

Bayındırlık ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1960 yılı Ağrı ili imar programı tespit edilmiştir. Bu kapsamda 3 milyon lira ödenek ayrılmıştır. 28 köyde ilkokul yapılmasına karar verilmiştir (Şark Ekspres, 04.04.1960: 1).

Demokrat Parti iktidarı döneminde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Ağrı iline yönelik eğitim ve kültür alanındaki kamu harcamaları ve yatırımları iki ayrı dönemde farklı miktarlarda gerçekleşmiştir: 1951-1955 yılları arasında Ağrı'ya eğitim ve kültür alanında yapılan kamu harcamaları ve yatırımları toplamda 4.499.552,38 lira olarak belirtilmektedir. Bu miktar, kişi başına 28,94 lira harcamaya denk gelmektedir. 1956–1960 döneminde ise Ağrı iline yapılan kamu harcamaları ve yatırımları önemli ölçüde artmış ve 13.791.739,38 lira olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde kişi başına düşen harcama miktarı ise 76,05 lira olarak hesaplanmıştır. (Aşgın, 2000: 162-164).

Ağrı'ya Yapılan Sağlık Harcamaları ve Yatırımlar (1950–1960)

Demokrat Parti'nin tüzüğünde;

"fusumuzun ve istihsal kudretimizin çoğalması davasında büyük bir amil olan umumi sağlık işlerimiz, artan bir hızla ve planla yürütülmek ihtiyacındadır. Bunun için, bütçeden yeter tahsisat ayrılmasını, sıtma başta olmak üzere millî bünyeyi kemiren bütün hastalıklarla esaslı surette mücadele imkân ve vasıtalarının sağlanmasını ve bu maksatla, ilgili bakanlıklar ile de işbirliği yapılmasını, partimiz, memleketin en büyük ihtiyaçlarından sayar" denilmektedir (Demokrat Parti Tüzük ve Programı, 1949: 72-73; Topçu, 2017: 136).

Doğu Kalkınması kapsamında 1949'da Doğubayazıt'ta bir Sağlık Ocağı açılmasına karar verilmiş, 74.000 liralık ödenek ayrılmıştır (Ulus Gazetesi, 27.09.1949: 5). 1950 öncesi Ağrı ve ilçelerinde sadece bir Memleket Hastanesi mevcut idi. Karaköse Memleket Hastanesi beş

yataklı olarak 1930 yılında açılmıştır. Doktor ve hemşire sayısı yetersiz olduğu, eczane bulunmadığı, Ağrı Memleket Hastanesinde sadece bir doktorun çalıştığı dönemin Ağrı Milletvekili Ahmet Alpaslan tarafından rapor edilmiştir (BCA. Yer: 30-10-0-0, y.5-27-4).²

Ağrı Valiliği tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Başbakanlığa yazılan raporda şehirde bulunan Memleket Hastanesi'nin (Erzurum Gazetesi, 27.10.1930: 4), umumî muvazeneyle alınması talep edilmiştir. Sağlık Bakanlığı tarafından bu talebin kabul edilmesinin uygun olmadığı belirtilerek, 1951 yılında hastaneye ek ödenek verileceği ifade edilmiştir (BCA. Yer: 30-10-0-0, y.66-438-4: 9.). 1951 yılında Ağrı'da 18 doktor, 5 eczacı, 1 ebe ve 7 sağlık memuru görev yapmaktaydı (T. C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1951: 150).

7 Eylül 1953 tarihinde Müteahhit Tahsin Tuna tarafından Patnos Sağlık Merkezi, Doktor Evi ve Garaj inşaatının ihalesi alınmıştır. Ancak betonarme ve demir temininin aksaması nedeniyle, sözleşme süresinin uzatılmasına karar verilmiştir. Bu uzatma kararı, Bayındırlık Bakanlığı adına Ağrı Valisi ile Müteahhit Tahsin Tuna arasında imzalanan sözleşme ile resmileştirilmiştir (BCA.Yer: 30-11-1-0, y.257-20-9.).

Ağrı iline bağlı Eleşkirt ilçesinde Sağlık Merkezi, Doktor Evi ve Garaj inşaatı için Bayındırlık Bakanlığı ve Müteahhit Muharrem Karadağlı arasında 18 Eylül 1953 tarihinde sözleşme imzalanmış ve 15 Ekim 1954 tarihinde bitirilmek şartıyla 177.841,36 liraya ihale edilmiştir. Fakat 16'ncı Maddeye bir fıkra eklenmesi Devlet Şurası Umumi Heyetinin 22 Eylül 1955; tarih ve 55-218/235 sayılı karar ile uygun görülmüştür. Bu yapıların yapılması için gerekli olan demir ve beton eksikliği nedeniyle sürenin 19 Eylül 1957 tarihine kadar uzatılması uygun görülmüştür (BCA.Yer: 30-11-1-0, y.256-11-11; BCA.Yer: 30-11-1-0, y.268-2-20.).

Ağrı Devlet Hastanesi ile Denizli Devlet Hastanesi birinci kısım inşaatları için 1956 yılında 375.000 lirayı geçmemek şartıyla 1957 yılı bütçesi dâhilinde girişim yapılması İcra Vekilleri Heyetince 14 Eylül 1956 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.144-78-4.).

Demokrat Ağrı Gazetesi'nin 3 Temmuz 1957 tarihinde Devlet Vekili olan Ağrı Milletvekili Celal Yardımcı tarafından, 1957 yılında Ağrı'da yapımına başlanan Ağrı Devlet Hastanesi için keşif bedeli olarak 1.5 milyon lira belirlendiği ve inşaatın yapımına başlandığı ifade edilmiştir (Demokrat Ağrı Gazetesi, 03.07.1957: 1). Demokrat Parti iktidarında sağlık sektörüne büyük önem verilmiştir. Ağrı'da bu durumdan faydalanmıştır.

5502 sayılı Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu hükümlerinin 1 Ekim 1959 tarihinden itibaren Erzurum, Kars, Ağrı ve Erzincan illerinde uygulanması kanununun 46'ncı maddesine göre Bakanlar Kurulu 31 Ağustos 1959 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.153-48-5.).

Demokrat Parti iktidarı döneminde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından Ağrı iline yönelik sağlık alanındaki kamu harcamaları ve yatırımları iki ayrı dönemde farklı miktarlarda gerçekleşmiştir: 1951–1955 döneminde Ağrı iline sağlık alanında yapılan kamu harcamaları ve yatırımları toplamda 926,173,88 lira olarak belirtilmektedir. Bu miktar, kişi başına 5,96 lira harcamaya denk gelmektedir. 1956–1960 döneminde ise Ağrı iline yapılan kamu harcamaları ve yatırımları önemli ölçüde artmış ve 2.681.677,18 lira olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde kişi başına düşen harcama miktarı ise 14,79 lira olarak hesaplanmıştır. (Aşgın, 2000: 172–174). Demokrat Parti iktidarı döneminde Ağrı iline yönelik sağlık alanında yapılan kamu harcamalarının ve kişi başına düşen harcamaların arttığı görülmektedir. Bu tür yatırımların amacı genellikle sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, hastanelerin modernleştirilmesi, sağlık personeli istihdamı ve sağlık altyapısının geliştirilmesidir. Bu sayede bölge halkına daha iyi sağlık hizmetleri sunulması amaçlanmış olabilir.

Demokrat Parti'nin 1950 yılında iktidara geldiği dönemde Ağrı ilinde sadece bir hastane bulunuyordu. Ancak iktidarlarının son yıllarında, Ağrı ilçelerinde yeni hastaneler inşa edilmesi sonucunda bu sayı dört hastaneye çıkmıştır. Ayrıca, hastanelerdeki yatak kapasitesi de artmış, 1950 yılında 50 olan yatak sayısı 85'e yükselmiştir. Bu gelişmelerle birlikte, tedavi gören hasta sayısı da belirgin bir şekilde artmıştır. 1950 yılında 1.964 kişi olan hasta sayısı, 1959 yılında yaklaşık altı kat artarak 11.231 kişiye ulaşmıştır. Bu sağlık alanındaki iyileştirmeler, o dönemdeki sağlık hizmetlerinin ve altyapısının geliştiğini göstermektedir.

Ağrı'ya Yapılan Tarım ve Hayvancılık Harcamaları ve Yatırımlar (1950-1960)

Ağrı'da tarım ve hayvancılık önemli bir geçim kaynağıdır. Fakat şehrin bulunduğu konum ve iklimin olumsuz koşulları nedeniyle geniş çaplı tarım faaliyetleri yapılamamaktadır. Şehrin topraklarının %65'i dağlık³ %28'i tarım arazisi ve %46'sı mera ve çayırardan oluşmaktadır. Şehrin yüzölçümü 11.376 km²'dir (Kaya, 2013: 299; Ceylan, 2021: 424). Şehrin başlıca tarım alanları; Ağrı- Eleşkirt, Doğubayazıt, Patnos ve Tutak ovalarıdır (Yazgan, 2012: 7). 1950'lerin başında yapılan ziraat sayım neticesine göre Ağrı'da hayvan yetiştiren 603 aile, toprakla uğraşan aile 2,078, hem tarım hem de hayvancılık ile uğraşan ise 14.226 kişi olup toplam 16.907 çiftçi bulunmaktadır (T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1956: 130).

Demokrat Parti iktidarının ilk yılında şehirde üretilen tarımsal ürünler; 1950 yılında 1.703 hektarlık arazide 2.351 ton buğday üretimi gerçekleşmiş; arpa üretimi ise 583 hektarda 851 ton olmuştur. Ağrı ilinde üretimi gerçekleşen ürünler; arpa, buğday, çavdar, şekerpancarı, yonca ve yulaf gösterilebilir. Hayvan türü olarak da sığır, koyun, tiftik keçileri, at, katır, eşek, manda, hindi ve kaz gösterilebilir (T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1956: 20–22).

Ağrı Valiliği tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Başbakanlığa yazılan raporda; şehirde bir Tohum Islah İstasyonu ile bir Hara Tesisi kurulması, Zirai Donatım Kurumunun bir şubesinin açılması ve Eleşkirt'te bulunan ovanın sulanabilmesi için Şeryan Suyuna bir baraj talep edilmiştir. Tarım Bakanlığı tarafından inceleme yapılmış ve Ağrı'da şimdilik bir ıslah istasyonu kurulmasına gerek olmadığı belirtilerek, hara için ise Van'ın Erciş mevkiinde "Doğu Altındere Harası" bulunduğu için bu talebe olumsuz cevap verilmiştir. Zirai Donatım Kurumunun

2 Aslında Osmanlı döneminde salgın hastalıkların önlenmesi için Doğubayazıt'a bağlı Kızıldize köyünde bir karantinahane inşa edilmiştir. Burada bulunan doktorlar genel olarak halk sağlığı ile de ilgilenmişlerdir. Ancak mali problemler dolayısıyla istenilen düzeyde bir verim alınamamış ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını devam ettirebilmiştir. Bkz. Hakan Kaya, Hayrettin Pulat, "Osmanlı-İran Sınırında Bir Karantinahane: Kızıldize", *Geçmişten Günümüze Salgın ve Yansımaları Multidisipliner Bir Yaklaşım*, Ed. Murat Yıldırım, Fatma Kılınc, Akif Öztürk, Akademisyen Yayınevi, Ankara, 2022, s.37–55.

3 Dağlık arazinin belli bir kısmı ise mera ve çayırardan oluşmaktadır.

kurulması noktasında mali bakımdan imkânsız olduğu Doğubayazıt ve Diyardin ilçelerinin Osmanpaşa Suyu ile sulanması incelenmiş ve buna imkân olmadığına karar verilmiş, Eleşkirt Ovası'nın sulanma durumu ise ileri bir tarihe bırakıldığı ifade edilmiştir (BCA.Yer: 30-10-0-0, y.66-438-4: 8-10). Türkiye'deki kalkınma ve altyapı projelerinin dağılımının coğrafi ve siyasi faktörlere bağlı olarak değişebildiğini görülebilmektedir. Ağrı'nın, modern sulama tesisleri ve tarım alanları için istediği desteği alamamasının muhtemel sebepleri olarak, Coğrafi Konumu, siyasi faktörler, kaynak gösterilebilir.

Ağrı'da bulunan hazineye ait olan 106,5 dekarlık hazine arazisinin bölge sığırlarının ıslahı maksadıyla bir boğa bakım ve aşım durağı kurulması için Tarım Bakanlığına tahsis edilmesi; 904 Sayılı Kanunun 5'nci Maddesine göre Bakanlar Kurulu 9 Eylül 1953 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA.Yer: 30-18-1-2, y. 133-74-11.). Ağrı ve ilçelerinin geniş mera ve otlaklara sahip olması, büyükbaş hayvancılığın bu bölgede potansiyel olarak geliştirilebileceği anlamına gelmektedir. Bu potansiyeli gören Demokrat Parti iktidarı, 1950-1954 yılları arasında Ağrı ilinin hayvancılık sektörünü geliştirmek amacıyla bazı yerel girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin amacı, bölgedeki hayvancılık potansiyelini daha iyi değerlendirmek, çiftçilere destek sağlamak ve yerel ekonomiyi canlandırmaktır.

Demokrat Parti iktidarı döneminde daha modern ve planlı bir şekilde bataklıkların kurutulması, sulama faaliyetlerinin yapılması, suların değerlerinin tahsisi, taşkın sular ve sellere karşı koruyucu tedbirler vb. durumlar için Devlet Su İşleri İdaresi 18 Aralık 1953'de kurulmuş ve 1954 yılında ise teşkilatlanmıştır (Resmi Gazete, 25.12.1953: 7825-7831). 1950-1954 yılları arasındaki dönem, Türkiye'de önemli siyasi ve idari değişikliklere sahne olmuştur. Bu dönemde Demokrat Parti iktidara gelmiş ve yeni devlet kurumları kurularak teşkilatlı bir şekilde çalışmalara başlanmıştır.

Ağrı ilinde tarım ve hayvancılık sektörünün modern yöntemlerle geliştirilmesi amacıyla Demokrat Parti döneminde iki sulama projesi başlatılmıştır: ilki, Ağrı-Eleşkirt Ovası Sulama İş: Projenin keşif bedeli 443 bin lira olarak belirlenmiştir. Bitirilmesi planlanan tarih 1955 yılının sonudur. Proje tamamlandığında 60.000 dönüm arazinin sulanması hedeflenmiştir. İkinci olarak Doğubayazıt-Gürbulak Sulama Hattı: Bu sulama hattının ilk kısmı 344 bin lira keşif bedeli ile tamamlanmıştır ve 40.000 dönüm arazinin sulanmasını sağlamıştır. İkinci kısım inşaatı ise 1953 yılında başlamıştır. İkinci kısım için keşif bedeli/ihale 638 bin lira olarak belirlenmiş ve 30 Kasım 1955 tarihine kadar tamamlanması planlanmıştır. Bu proje tamamlandığında 25.000 dönüm arazinin sulanması öngörülmüştür (BCA.Yer: 30-1-0-0.y. 74-47-.8.). Bu projeler, tarım ve hayvancılık sektörünün geliştirilmesi ve sulama altyapısının modernize edilmesi amacıyla gerçekleştirilmiş önemli altyapı çalışmalarını oluşturmaktadır.

Bazı dönemlerde çiftçiler mahsul ekimi ve temini noktasında çeşitli zorluklar yaşamışlardır. Bu çerçevede 1956'da Ağrı'da bulunan çiftçiler tarafından ihtiyaç duyulan 200 ton yemliğin Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğü'nce tahsil edilmesi Ziraat Vekilliği tarafından kabul edilmiştir (BCA.Yer: 30-1-0-0, y.80-509-14.).

Doğubayazıt bölgesindeki hayvanlar ile Iğdır Devlet Üretme Çiftliği hayvanlarının otlatılması için Ağrı ve Dil Yasak Bölgelerine girmelerinin izin verilmesi İcra Vekilleri Heyetince 21 Nisan 1956 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA.Yer: 30-18-1-2, y.142-36-2.). Cumhuriyet dönemi hükümetleri tarafından yaşanan çeşitli asayiş olayları nedeniyle yasak bölgeler oluşturulmuştur. Demokrat Parti dönemiyle bu yasak bölgeler halkın kullanımına açılmıştır.

Ağrı Orman Fidanlık Müdürlüğü 1956 yılında kurulmuştur. Fidanlık bölgesi için Ağrı Merkez, Eleşkirt, Taşlıçay, Tutak, Patnos, Hamur, Doğubayazıt ve Diyardin ilçeleri seçilmiştir. 1956 yılında şeflik olarak kurulmuş 1967'de müdürlük haline getirilmiştir. Bu kurumun amacı; şehrin ağaçsız alanlarını yeşillendirmek ve yakacak ihtiyacını kısmen sağlamaktır (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 198).

Erzurum Şeker Fabrikası (30 Eylül 1956) açıldıktan sonra Ağrı Ziraat Bölge Şefliği 1955 senesinde kurulmuştur. Ağrı, Eleşkirt, Hamur, Tutak, Taşlıçay, Diyardin ve Doğubayazıt ilçelerini içine alan geniş bir alanda şeker ekimi desteklenmiştir. Bölge Şefliği tarafından 1956 yılında 6.169 dönüm arazide 3.988 ton, 1957'de 10.177 dönüm arazide 3.726 ton, 1958'de 9.458 dönüm arazide 4.559 ton, 1959'da 7.046 üretim dönüm arazide 6.025 ton üretim sağlanmıştır (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 195).

Ağrı ilinde tarımın modern koşullarda yapılması için 1958 yılında Ağrı Ziraat Müdürlüğü, Teknik Ziraat Teşkilatı haline getirilmiştir. Bu kapsamda ilçelerde bulunan Ziraat muallimlikleri de ziraat teknisyenleri statüsüne çevrilmiştir. Yeni oluşturulan teşkilat sayesinde zirai sahada daha aktif ve etkin bir çalışma hayata geçirilmesi planlanmıştır (Karaköse Gazetesi, 23.08.1958: 1).

Ağrı'da çiftçilerin üretmiş olduğu mahsulleri ya yerli halka ya da devlet kurumlarına satma yolu izledikleri görülmüştür. Bu minvalde Toprak Mahsulleri Ofisi 1957 yılında 715 ton buğday, 1658 ton arpa ve 2 ton çavdar satın almıştır. 1958'de Toprak Mahsulleri Ofisi Ağrı'da tarımı desteklemek için 1600 ton buğday, 2230 ton arpa ve 10 ton çavdar alımı gerçekleştirmiş olup halka ödediği para 1.208.537 lira olmuştur (Karaköse Gazetesi, 19.09.1958: 1).

Demokrat Parti döneminde tarım sektörünün teşvik edilmesi ve desteklenmesi, yukarıdaki tabloda da açıkça görülmektedir. 1950 yılından 1960 yılına kadar olan 10 yıllık süre zarfında tarımsal üretimde dikkate değer bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde ekilen alan ile üretim miktarı yaklaşık olarak üç kat artmıştır. Ağrı Merkez ve ilçelerinde, genellikle buğday ve arpa ekimi yaygın bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Merkeze bağlı bazı köylerde patates, şekerpancarı, soğan ve meyve ekimi gibi çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmiştir. Bu teşvikler ve tarım alanındaki büyüme, dönemin ekonomik gelişimine önemli katkılarda bulunmuş ve tarımsal üretimi artırmıştır.

Ağrı'da 1952 yılında tarım için kullanılan araçlar ve miktarları şu şekildedir: Karasaban: 31.054, adet, pulluk: 1.773 adet, traktör: 72 adet, ekremöz⁴ 425 adet, selektör: 1 adet 1957-1961 yılları arasında ise bu tarım araçlarının miktarlarında değişiklikler yaşanmıştır: Pulluk miktarı azalmış ve 634 adede düşmüştür. Traktör sayısı ise 1961 yılına doğru dört kat artarak 72'den 288'e yükselmiştir. Ekremöz miktarı nispeten değişmemiş ve 1961 yılında 450 adete çıkmıştır. Selektör miktarı artmış ve 1961'de 5 adete yükselmiştir. Biçerdöver, 1961

4 Ekremöz, sütün içindeki yağlı yapıyı kaymağa dönüştüren aygıt.

yılında 23 adet olmuştur (Ceylan, 2021: 441). Bu veriler, tarım sektöründeki mekanizasyonun Ağrı ilinde zaman içinde arttığını ve tarım araçlarının kullanımının yaygınlaştığını göstermektedir.

Ağrı ilinde tarla sürümünde halen ilkel yöntemler kullanıldığı için at, sığır ve manda gibi hayvanların sayısında artış meydana gelmiştir. 10 yıllık süre zarfında deve, kıl keçisi ve tiftik keçisi sayısında da azalmalar meydana gelmiştir.

Ağrı ve ilçelerinde hayvancılık dağılımına göz attığımızda, koyun üretimi ve ticaretinin özellikle Doğubayazıt, Diyadin ve Eleşkirt ilçelerinde yoğunlaştığını görüyoruz. Bu ilçelerde koyun yetiştiriciliği, hayvancılık sektörünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Keçi yetiştiriciliği ise Doğubayazıt, Tutak ve Diyadin ilçelerinde daha fazla yapılmaktadır. Bu bölgelerde keçi yetiştiriciliği, hayvancılık faaliyetlerinin önemli bir bileşenidir. Büyükbaş hayvanlar, özellikle Ağrı Merkez, Eleşkirt ve Doğubayazıt ilçelerinde daha fazla bulunmaktadır. Bu ilçelerde sığır yetiştiriciliği daha yaygınken, Tutak ve Patnos gibi ilçelerde ise büyükbaş hayvan sayısı daha azdır. (Özmen, 1969: 34).

1947 yılından 1960 yılına kadar süren dönemde, İller Bankası kârından Ağrı iline önemli tarım harcamaları yapılmıştır. Bu harcamalar, tarım sektörünün gelişimine katkıda bulunmuş ve köylerin tarımsal üretim kapasitelerini artırmıştır. Özellikle 23.000 lira karşılığında Yoncalı köyüne traktör alımı, 1948'de 9.609 lira ile Doğubayazıt Aşağı Telçeker köyüne traktör alımı, 1950'de 23.000 lira karşılığında Merkez Yurtpınar köyüne ve Patnos-Kaynıca köyüne traktör alımı gibi yatırımlar, tarımın modernize edilmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca, tarım aletleri satın alımı, değirmen yapımı, mera ıslahı ve fidanlık tesisleri gibi projelerle tarım sektörü desteklenmiş ve kırsal bölgelerin ekonomik gelişimine katkı sağlanmıştır. Bu yatırımlar, Ağrı ilinin tarımsal potansiyelini artırmış ve bölgenin tarım alanındaki ilerlemesine önemli bir temel oluşturmuştur (T.C. Ağrı Valiliği, 1969: 207).

Demokrat Parti iktidarı döneminde Tarım Bakanlığı tarafından Ağrı iline yönelik tarım ve hayvancılık alanındaki kamu harcamaları ve yatırımları iki ayrı dönemde farklı miktarlarda gerçekleştirilmiştir. 1951–1955 Dönemi: Bu dönemde Ağrı iline yapılan kamu harcamaları ve yatırımları toplamda 520.450,34 lira olarak belirtilmektedir. Bu miktar, kişi başına 3,35 lira harcamaya denk gelmektedir. 1956–1960 Döneminde ise Ağrı'ya yapılan kamu harcamaları ve yatırımları artmış ve 948.713,09 lira olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde kişi başına düşen harcama miktarı 5,23 lira olarak hesaplanmıştır (Aşgın, 2000: 184–185). Verilere göre, Demokrat Parti iktidarı döneminde Ağrı iline yönelik tarım ve hayvancılık alanında yapılan kamu harcamalarının arttığı ve kişi başına düşen harcamaların da arttığı görülmektedir. Bu tür yatırımların amaçları genellikle tarım ve hayvancılık sektörünün geliştirilmesi, çiftçilere destek sağlanması ve tarım verimliliğinin artırılmasıdır.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin vakıflar aracılığıyla yürüttüğü imar işlemleri, modern devlet anlayışı çerçevesinde kamu kurumları tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Cumhuriyet hükümeti, daha etkili ve merkezi bir yönetim anlayışını benimsemiş ve devletin rolünü bu tür işlemleri düzenlemekte ve denetlemekte genişletmiştir. Ayrıca, Cumhuriyet döneminde kurulan çeşitli bankalar, ekonomik kalkınma ve refahın artırılması hedefleri doğrultusunda önemli bir rol oynamıştır. Bu bankalar, sermaye birikimi oluşturmak, yatırımları finanse etmek ve ekonominin büyümesini desteklemek amacıyla kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika'nın Türkiye ve Avrupa'ya mali yardımları, Türkiye'nin ekonomik kalkınma ve yeniden yapılanma sürecine önemli bir destek sağlamıştır. Bu yardımlar, ülkenin altyapısının güçlendirilmesi, sanayinin geliştirilmesi ve ekonominin canlandırılması gibi alanlarda kullanılmıştır. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte kamu harcamalarında ve yatırımlarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde yapılan yatırımlar, ülkenin ekonomik büyümesini hızlandırmış, altyapıyı güçlendirmiş ve refah seviyesini artırmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye'nin modern bir ekonomiye ve devlete doğru ilerlemesine katkıda bulunmuştur.

Ağrı ilinde 1950–1960 yılları arasındaki süre zarfında bayındırlık alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde şehrin ana yolları ve ulusal yollar için önemli harcamalar yapılmıştır. Ayrıca, İller Bankası tarafından sağlanan destekle şehrin su sorununun çözümüne çalışılmıştır. Bu, su temini şehrin altyapısının geliştirilmesi ve su kaynaklarının daha etkili bir şekilde kullanılması anlamına gelmiştir. Elektrik sorunu da bu dönemde ele alınmış ve hidroelektrik santrali kurularak şehrin elektrik ihtiyacının büyük ölçüde karşılanması sağlanmıştır. Bu, enerji altyapısının modernize edilmesi ve enerji kesintilerinin azaltılması açısından önemli bir adımdır. Ayrıca, Demokrat Parti iktidarı döneminde Ağrı'da asayiş problemlerinin büyük ölçüde önlenmiştir. Ancak iktidarın son döneminde Tutak ilçesinde yaşanan olaylar nedeniyle Tutak Kaymakamı görevden alınmış ve olaylara karışan bir aşiret Patnos'a göç ettirilmiştir. Bu olaylar, yönetim ve güvenlikle ilgili hassas bir dönemin yansımaları olarak görünmektedir.

Şehirlerin gelişmişlik düzeyi, aynı zamanda bu şehirlerde verilen eğitim düzeyleriyle doğrudan ilgilidir. Bu çerçevede Demokrat Parti döneminde sosyo- kültürel ve eğitim alanında Ağrı'da tespit edilebildiği kadarıyla önceki dönemlere göre kamu harcaması ve yatırımları artmıştır. Ancak niceliksel olarak meydana gelen bu artışın niteliğe ne derece yansıdığına dair herhangi bir veri bu dönemde tespit edilememiştir. Daha sonraları ise bu kurumlardan mezun olanların değişik kamu görevlerinde istihdam oldukları göz önüne alındığında uzun vadede eğitim ve kültür alanında yapılan yatırımların semere verdiği söylenebilir. Özellikle Demokrat Parti iktidarı öncesinde Ağrı'da lise eğitimi almak isteyen öğrenciler şehirde lise bulunmadığı için yakın memleketlere eğitim almak amacıyla gitmekteydi. Demokrat Parti iktidarında bir genel lise iki teknik lise açılmıştır. 1950 yılına kadar Ağrı'da ortaokul sayısı iki iken bu dönemde sayı yediye çıkmıştır.

Ağrı'da Demokrat Parti iktidarı öncesinde sağlık sektörünün istenilen düzeyde olmadığı ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarının son yıllarında sadece bir hastane faaliyetleyen 1950–1960 döneminde yapılan kamu harcamaları ve yatırımları sonucunda hastane sayısının dört katına çıktığı anlaşılıyor. Ayrıca, bu dönemde şehrin sağlık personeli ihtiyacının bir nebze olsun giderildiği ve 10 yıllık süre zarfında Ağrı'da hem kişi başına hem de sağlık bütçesine ayrılan ödeneklerde artış olduğu görülmüştür.

Ağrı bulunduğu konum ve yer şekilleri sebebiyle tarım ve hayvancılığın önemli geçim kaynaklarından biri olması ve İller Bankası'nın desteğiyle tarımın geliştirilmesi önemli bir gelişmedir. Meraların ıslah edilmesi ve sulama kanallarının yapılması, tarımın verimliliğini

artırmak için temel altyapı adımlarıdır. Zirai araçlarda artışın olması da tarımın mekanize edilmesi ve iş gücü verimliliğinin artması açısından olumlu bir etki meydana getirmiştir.

Demokrat Parti döneminde gerçekleştirilen kamu harcamaları ve yatırımlar, Ağrı şehrini tam anlamıyla dört başı mamur bir hale getirmemiş olabilir, ancak gelecekteki kamu harcamalarına ve altyapı projelerine zemin hazırlamak açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu dönemde atılan adımlar, şehrin kalkınma potansiyelini artırmış ve daha sonraki yıllarda yapılacak olan altyapı projeleri için bir temel oluşturmuştur. Ağrı'nın gelişimi ve modernleşmesi için bu tür yatırımların devam etmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Demokrat Parti dönemindeki kamu harcamaları ve yatırımları, şehir için önemli olduğu aşikârdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – H.A., S.D.; Tasarım – H.A., S.D.; Denetim – H.A., S.D.; Kaynaklar – H.A., S.D.; Malzemeler – H.A., S.D.; Veri Toplama ve/veya İşleme – H.A., S.D.; Analiz ve/veya Yorum – H.A., S.D.; Literatür Taraması – H.A., S.D.; Yazma – H.A., S.D.; Eleştirel İnceleme – H.A., S.D.; Diğer – H.A., S.D.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kişiden finansal destek alınmamıştır.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – H.A., S.D.; Design – H.A., S.D.; Supervision – H.A., S.D.; Resources – H.A., S.D.; Materials – H.A., S.D.; Data Collection and/or Processing – H.A., S.D.; Analysis and/or Interpretation – H.A., S.D.; Literature Search – H.A., S.D.; Writing Manuscript – H.A., S.D.; Critical Review – H.A., S.D.; Other – H.A., S.D.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declare that this study received no financial support.

Kaynaklar

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi (1948)
Demokrat Ağrı (1957-58)
Erzurum Gazetesi (1930)
Karaköse Gazetesi (1958-59)
Resmî Gazete (1934,1950,1953,1958,1960)
Şark Ekspres Gazetesi (1960)
Ulus Gazetesi (1947,1949,1960)
Yayla Gazetesi (1953, 1955,1958)

Resmî Yayınlar

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). *Millî Eğitimde 50 Yıl 1923-1973*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
T. C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1951). *İstatistik Yıllığı 1951*. Ankara.
T.C. Ağrı Valiliği. (1969). *Ağrı İl Yıllığı 1967*. Ankara.
T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1951). *İstatistik Yıllığı 1951*. Ankara.
T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (Yok). *1959 İstatistik Yıllığı*. Ankara.
T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (tarih yok). *1959 İstatistik Yıllığı*.
T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1956). *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*. Ankara.

Telif ve Tetkik Eserler

Alpaslan, İ. (1982). *Atatürk Yılında Ağrı*. Ankara: Yok.
Aşgın: (2000). *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
Bayartan, M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 157-175.
1949, Aralık). *Bayındırlık Dergisi*, 33.
Boratav, K. (2019). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Kitabevi.
Ceylan, O. (2021). 1950-1980 Arası Dönemde Ağrı'nın Kırsal Kesiminde Gündelik Hayat, Tarım Ve Hayvancılık. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXVII, 419-458.
Demokrat Parti Tüzüğü. (tarih yok). Haziran 8, 2023 tarihinde <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/766/199602109.pdf?sequence=3&isAllowed=y> adresinden alındı
Demokrat Parti Tüzük ve Programı. (1949). Doğu Matbaası.
Edizdoğan, N. Ç. (2021). *Kamu Maliyesi*. Bursa: Ekin Yayınları.
Kaya, F. (2013). Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(8), 297-328.
Kopar, M. (2009). *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
Özdemir, N. (2006). *Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).

- Özmen, Ü. (1969). *Kent Kent Türkiye: Ağrı*. İstanbul: Garanti Matbaası.
- Pulat, H. (2022). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tutak Kazasında Toplumsal Çalkantılar: Aşiretlerin Taht-ı Nizama alınmasına yönelik Girişimler ve Sened-i Umumi. H. Ç. Kaya içinde, *Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur(Şelve)* (s. 209-211). İstanbul.
- Topçu, İ. (2017). Demokrat Parti Dönemi Kars'a Yapılan Kamu Harcamaları. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İİBF Dergisi*, 8(15), 129-149.
- Tunç, V. (2019). *1946-1960 Yılları Arasında Van Gölü Havzası'nda Kamu Yatırımları ve Harcamaları*. 57. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).
- Ulutürk: (1997). *Kamu Harcamalarının Rolü, Gelişimi ve Etkileşimde Bulunduğu Değişkenler Açısından Kuramsal ve Ampirik Bir Değerlendirilmesi: Türkiye Değerlendirmesi, 1963-1993*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Yazgan, Ş. K. (2012). Ağrı İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), 5-10.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. B. Yediyıldız içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 479-486). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Structured Abstract

This study aims to analyze the impact of public expenditures and investments made by the state on regional development and economic growth in the underdeveloped regions of Turkey bordering Iran. Within the scope of the study, public expenditures and investments in the province of Ağrı are analyzed, and the period of the Democratic Party government is selected in this process. In the study, the data obtained from the Presidency Republican Archive, TÜİK, local and national press were mainly used.

In order to evaluate how public expenditures and investments made for the province of Ağrı during the period when the Democratic Party was in power contributed to the development process of the region, a quantitative analysis was conducted to identify the areas of expenditure and investment. In this context Public Order and Security: In order to ensure public order and security in Ağrı province, expenditures were made on strengthening the police organization, public security projects, and security infrastructure. Public Works and Infrastructure: Public works projects such as roads, bridges, water supply, and sewerage were undertaken to strengthen the infrastructure of the region. Education and Culture: Expenditures in the education sector were concentrated in areas such as the construction of schools and support for educational programs, while support for cultural events and facilities was aimed at preserving the region's cultural identity. Health: Expenditure on health services was concentrated in areas such as the construction of hospitals and the employment of health personnel. Agriculture and Livestock: Support for the agriculture and livestock sectors, irrigation projects, and the provision of agricultural equipment were undertaken to address the city's deficiencies.

After the Democratic Party came to power, there was a significant increase in public expenditures and investments. The investments made during this period accelerated the country's economic growth, strengthened infrastructure, and increased the level of welfare. These developments contributed to Turkey's progress towards a modern economy and state.

The public expenditures and investments made during the Democratic Party period may not have completely transformed the city of Ağrı, but they are of great importance in terms of paving the way for future public expenditures and infrastructure projects. The steps taken during this period increased the city's development potential and laid the groundwork for infrastructure projects to be undertaken in the following years. Such investments need to continue for the development and modernization of Ağrı. Therefore, it is obvious that public expenditures and investments during the Democratic Party period were important for the city.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Japonya'daki Devlet Güvenlik Komitesi Ajanları: Bir ve Halef

The Agents of the Committee for State Security in Japan After the Second World War: Bir and Halef

Dilyaram AYUPOVA

İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Department of Turcology Research,
İstanbul University, Research
Institute of Turcology/Social
Sciences Institute, İstanbul, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 06.06.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 29.08.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Dilyaram AYUPOVA
E-mail: dilyaram.ayupova@gmail.com

Atif: Ayupova, D. (2024). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Japonya'daki Devlet Güvenlik Komitesi Ajanları: Bir ve Halef. *Turcology Research*, 79, 136-144.

Cite this article as: Ayupova, D. (2024). The Agents of Committee for State Security in Japan After the Second World War: Bir and Halef. *Turcology Research*, 79, 136-144.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ÖZ

İnsanlık tarihindeki en büyük harplerden biri olan II. Dünya Savaşı'nın ardından dünya tam bir kaos ortamına dönüşerek İttifak Devletleri'nin "süper güçleri" dünya haritasına yeniden şekil verme çabalarına ve liderlik yarışına hız vermiş durumdaydı. Savaşın bitmesiyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin rekabetle sürdürdüğü yayılmacı politika "Soğuk Savaş dönemi"ni başlatmış oldu. Bu da Sovyetlerin, Sovyet karşıtı ülkelerde, özellikle ABD yanlısı bir politika izleyen Japonya'da illegal istihbarat ağının yeniden tesis edilerek faaliyete geçirilmesi meselesini gündeme getirmişti. Bu bağlamda planlanan gizli görevler için yeni hikâyeler, yeni kahramanlar kurgulanarak Soğuk Savaş ile birlikte Sovyetler için istihbaratta yeni bir dönem başlatılmıştır.

Gizli ajanlardan uydurma kimlik ve hikâyeler yaratarak farklı istihbarat stratejileri kullanan Sovyet istihbarat servisi, böylelikle "casuslar" döneminin yeni bir hikâyesini inşa etmiştir. Dönemin şartlarından ötürü Japonya'ya sızabilmek kolay olmadığından detaylı işlenmiş bir plana ihtiyaç duyulmuştur. Bu planı gerçekleştirecek adı geçen istihbarat mensuplarının Doğu Türkistan doğumlu Enver Sadık ve Hatice Sadık adlı Uygur çifti kimliğine bürünerek evlenmesi ve bir süre "memleketlerinde" yaşayarak çevre edinmesi, bu sayede de Hong Kong üzerinden hedef ülkeye sızmaları amaçlanmıştır.

Bu makalenin temel amacı "Soğuk Savaş" döneminde Japonya'da Sovyet istihbarat ağının yeniden canlandırıp SSCB'ye on yıldan fazla süreyle kıymetli bilgiler ulaştıran Sovyet istihbarat ajanları Şamil Hamzin (Halef) ve Bibiiran Alimova'nın (Bir) hayat hikâyesi ve Japonya serüvenini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Bir ve Halef'in hikâyesi, SSCB'nin kapsamlı bir istihbarat stratejisi geliştirerek insan istihbaratı yöntemini etkili bir şekilde kullanmasının en başarılı örneklerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Militarist Japonya, Sovyet Dış İstihbaratı, Uygur, Doğu Türkistan

ABSTRACT

After World War II, often regarded as the most significant conflict in human history, the world plunged into a state of utter chaos. The "superpowers" of the opposing alliances transformed into rivals, vying to reshape global maps and attain world dominance. Consequently, following the war's conclusion, two contenders—namely, the USSR (The Union of Soviet Socialist Republics) and the USA (The United States of America)—adopted expansionist policies and became embroiled in the Cold War. This geopolitical shift catalyzed the reconfiguration of the Soviet illegal foreign intelligence network, particularly in nations with anti-Soviet stances, such as Japan, which aligned with a pro-US agenda. In this context, a new chapter in intelligence operations unfolded, intertwined with the dynamics of the Cold War, involving the creation of fresh narratives and heroic figures for covert missions.

The Soviet intelligence service, known for employing diverse intelligence strategies through the fabrication of counterfeit identities and agent stories, embarked on a new saga within the "spy" epoch. The circumstances of the era posed challenges to infiltrating Japan, necessitating the development of a meticulously crafted plan. The goal revolved around the selected intelligence agents, who were tasked with assuming the roles of Enver Sadık and Hatice Sadık, the Uyghur

couple hailing from East Turkistan. By residing in East Turkestan temporarily, they could better acclimate to their surroundings and subsequently facilitate their infiltration into the target country via Hong Kong.

This study primarily aims to unveil the life stories and intelligence missions of Soviet intelligence operatives Shamil Hamzin (code-named Halef) and Bibiiran Alimova (codenamed Bir). During the Cold War, they played pivotal roles in revitalizing the intelligence apparatus within Japan, thereby furnishing valuable information to the USSR. This exploration thus positions the accounts of Bir and Halef as significant exemplars of the USSR's comprehensive intelligence strategy, effectively harnessing human intelligence methodologies.

Keywords: World War II, The Union of Soviyet Socialist Republics, Militarist Japan, Soviet Foreign Intelligence, Uyghur, East Turkestan

Giriş

Eylül 1939–Temmuz 1945 döneminde “saldırgan blok” olan Nazi Almanyası, militarist Japonya ve faşist İtalya ile “savunma bloku” olan anti-faşist koalisyon ülkeleri arasında insanlık tarihindeki en büyük harplerden biri olan “II. Dünya Savaşı” patlak verdi (Anisimov vd. 2010: 7). Adı geçen savaş, Rus-Japon ilişkileri tarihindeki önemli olaylara imza atmıştı. Savaşın başlamasıyla Sovyet Hükümeti, Japonya'nın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'ne saldırmasının önünü kesmek gayesiyle harekete geçmiş, böylelikle 13 Nisan 1941 tarihinde geçerlilik süresi beş yıl olan Sovyet-Japon Saldırmazlık ve Tarafsızlık Paktı'nın¹ imzalanmasıyla savaş döneminde iki ülke arasında herhangi bir askeri çatışma yaşanmamıştır. Bilahare 4–11 Şubat 1945 tarihlerinde gerçekleşen Yalta Konferansı'nda Sovyetler Birliği, Japonya'nın “kuzey bölgelerini” kontrolü altına alma şartıyla savaşa gireceğini belirtmiştir. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin, Japonya'nın Hiroşima ve Nagazaki kentlerine atom bombalı saldırısının (6–9 Ağustos) ardından SSCB tarafsızlık antlaşmasını bozarak 9 Ağustos 1945 tarihlerinde Japonya'ya savaş ilan edip Manchurya'daki Kwantung Ordusu'nu tasfiye etmiştir (Musaeva ve Aslanova: 229; Guo Yuqi, y.y.). Böylece Japonya, 2 Eylül 1945 tarihinde Potsdam Bildirgesi'nin (26 Temmuz 1945) tüm şartlarını kabul ettiğini bildiren teslim belgesini imzalamıştır (Baydakov, 2014: 519–520).²

Sonuç itibarıyla Japonya'nın toprak değişiklikleri uluslararası hukuka uygun olarak 8 Eylül 1951 tarihinde 49 ülke tarafından imzalanan San-Francisco Barış Antlaşması'nda Japonya tarafından herhangi bir itiraz olmadan resmileştirilmiştir. Adı geçen antlaşmayı hazırlayan SSCB değil, ABD idi. ABD, stratejik bir önemi olan Kuril adalarının³ Yalta konferansı⁴ gereğince SSCB'ye verilmesine itiraz etmese de dönemin Cumhurbaşkanı Harry Truman'ın⁵ kararıyla San-Francisco antlaşmasına göre Kuril adaları mutlak şartla alınolunmuştur (Anisimov vd. 2010: 14–15). Antlaşmada genel itibarıyla ne Sovyetler Birliği'nin ne de Çin'in çıkarlarına yer verildi. Bu nedenle Sovyet heyeti antlaşmayı onaylamayı reddetmiştir. Neticede ABD, Japonya'nın kontrolünü eline alırken, Moskova ve Tokyo “de-jure” savaş halinde kalmıştır. Bu tarihi olay, SSCB bir tarafta, ABD ile İngiltere diğer tarafta olmak üzere eski ittifakçıların yollarını ayırmıştır.⁶ Böylece, Pasifik cephesindeki çatışmaların özellikle Japonya aleyhine neticelenmesi ve ABD ile SSCB arasındaki gerilimin artması üzerine Japon-Sovyet ilişkilerinde bir nevi karşılıklı duvar örülmüştür. Gelinen bu noktada SSCB ve Japonya ilişkilerinin gittikçe kötüleşmesi⁷ yeni adımların atılmasına yol açmıştır.

1954 yılında Sovyet hükümeti Japonya ile diplomatik ilişkiler kurmaya hazır olduğunu belirtmiş, dönemin yeni Japonya başbakanı İtiro Hatoyama da Sovyetler Birliği ve Çin Komünist Partisi ile ilişkilerin düzeltilmesinin ülkenin kilit hedeflerinden biri olduğunu dile

1 Bu antlaşmanın imzalanmasına rağmen SSCB, Japonya'nın talep ettiği Chiang Kai-şek rejimine (Milliyetçi Çin Partisi) ve komünistlere yardımı kesme şartını kabul etmemiştir. Dolayısıyla karşı taraf için Sovyetler Birliği, Japon liderlerinin Çin'deki başarısızlıklarının asıl suçlusu olarak nitelendirilmiştir. Bk. Zimonin, 2018: 15–16. Sovyet-Japon antlaşmasından önce 27 Eylül 1940 tarihinde Berlin'de İtalya'nın iştirakiyle Alman-Japon Pakti imzalanmıştı. Zikredilen antlaşma, tarafların Sovyet-Alman ya da Sovyet-Japon savaşı başlaması durumunda birbirine karşılıklı yardımlaşma şartını içermekteydi. Bk. Baydakov, 2014: 514. Sovyet-Japon antlaşmasına rağmen 1941 yılı yazında Japonya genelkurmayı, SSCB'ye “Kantokuen” (Kwantung Ordusu Özel Manevraları) adlı bir saldırı planı geliştirmişti. SSCB'ye yapılması düşünülen bu saldırı ani olmalıydı. Lakin bu planın uygulanması, Almanya'nın Moskova yakınlarındaki yenilgisi nedeniyle ertelenmiştir. Bk. Anisimov, 2010: 7–8. Böylece Japonya, SSCB'nin saldırı girişimlerine kadar, iki taraflı antlaşmaya sadık kalmaya devam etmiştir.

2 Japonya'nın yenilgiyi kabul etmesinden sonra İmparatorluk sisteminin kaldırılmaması İttifak Devletleri arasında anlaşmazlıkların büyümesine neden olmuştu. SSCB bu sistemin kaldırılıp İmparator Hirohito'nun savaş suçlusu olarak yargılanması gerektiğini ve cumhuriyet sisteminin kurulması pozisyonunu savunmuştu. Neticede sembolik olarak İmparatorluk sisteminin korunmasına karar verilmiştir. Bk. Tregubenko, 2011: 64.

3 Aralık 1941'de Japonya'nın ABD'ye saldırısında üs olarak kullanılan Sahalin ve Kuril adaları, Rusya'nın Uzak Doğu'daki güvenliği için önem arz etmekteydi.

4 11 Şubat 1945 tarihinde SSCB, ABD ve İngiltere devlet başkanlarının iştirakiyle gerçekleşen bu konferansta Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya savaş ilan etmesi durumunda Güney Sahalin adası ile Kuril adalarının Sovyetlere verilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece Stalin, 3 Eylül 1945 tarihinde adı geçen bölgelerin artık SSCB'ye ait olduğuna dair bir konuşma yapmıştır. Bk. Çernyavskiy, y.y.: 2–3; Vileganin ve Neverova, 2016: 36.

5 Nisan 1945'te ABD Cumhurbaşkanı Franklin Roosevelt'in ölümü üzerine cumhurbaşkanlık görevini başkan yardımcısı olan Harry S. Truman üstlenmiş ve 2 Kasım 1948 tarihinde cumhurbaşkanlık seçimlerinde galip çıkarak ABD'nin 33. Cumhurbaşkanı olmuştur. Stalin'e karşı olumsuz tutum sahibi olan Truman'ın Roosevelt ile de aralarının pek sıcak olduğu söylenmez. Bk. Trofimenko, 2018: s.y.

6 ABD tarafından Mart 1951'de geliştirilen anlaşmanın ilk projesinde SSCB'nin ancak bu anlaşmaya yanaşması durumunda Kuril adalarının Sovyetlere geçeceği belirtilmiştir. Lakin Çin Halk Cumhuriyeti egemenliğinin görmezden gelinmesi, anlaşmadan sonra ABD askerlerinin Japonya'dan çıkarılmaması gibi şartlar SSCB'nin işine gelmemiştir. SSCB'nin anlaşmayı kabul etmeyeceğini öngören ABD, baştaki tutumunu değiştirerek Temmuz 1951'de İngiliz-Amerikan projesini San-Francisco konferansında sunmuştur. Neticede şartları kabul edilmeyen SSCB heyeti Polonya ve Çekoslovakya temsilcileriyle birlikte konferanstan ayrılmıştır. Adı geçen konferansa Çin, Hindistan, Burma (Myanmar) ve Yugoslavya devletleri iştirak etmemiştir. Bk. Çernyavskiy, y.y.: 2–3.

7 1946–1950 döneminde SSCB'deki 500.000'e yakın savaş tutsağının Japonya'ya geri dönmesine rağmen çoğu askerlerin serbest bırakılmaması Japon-Sovyet ilişkilerinde gerilim kaynağı haline gelmiştir. Tarafların de-jure savaş halinde olmasından doğan endişe ve ekonomik sebepler, üstelik Birleşmiş Milletlere üye olma arzusu Japonya'nın SSCB'yle ilişkileri düzene sokmak adına adım atmasını gerektirmiştir. Diğer yandan N. S. Hruşev'in başına geldiği yeni Sovyet yönetimi de Japon-Amerikan ilişkilerini zayıflatmak ve ekonomik çıkarlarını karşılamak gayesiyle Japonya ile ilişkilerin düzeltilmesi sürecini hızlandırmıştır. Bk. Korçevskiy, 2010: 45–46.

getirmiştir, böylelikle her iki ülke barış antlaşmasının imzalanması için birkaç kere müzakere masasına oturmuştur. Lakin Japon tarafının kaybettiği toprakları ile askeri tutsakları geri istemesi gibi talepleri Sovyetler tarafından başta olumlu karşılanmamıştır. Neticede Sovyet hükümeti, Japonya'nın herhangi bir barış antlaşması imzalamadan ilişkilerin düzene girilmesine yönelik bazı taleplerini kabul etmiştir. Böylece 19 Ekim 1956 tarihinde SSCB ve Japonya ortak beyannamesine (Panov, 2019: 73, 87.) imza atılmıştır. Bildiri gereğince:

- Savaş durumu sona erecek (madde 1),
- Diplomatik ve konsolosluk ilişkileri yeniden canlandırılacak (madde 2),
- SSCB, Japonya'nın Birleşmiş Milletlere üye olma talebini destekleyecek (madde 4),
- Japon vatandaşı mahkûmlar serbest bırakılacak ve geri gönderilecek (madde 5),
- SSCB, Japonya'ya karşı tüm tazminat taleplerini geri çekecek (madde 6),
- Denizcilik ve diğer ticari ilişkiler alanında görüşmeler yapılacak (madde 7),
- Balıkçılık sözleşmesi imzalanacak (madde 8),
- Barış Antlaşması'nın imzalanmasına yönelik müzakereleri sürdürme konusunda anlaşılmıştır.

Ayrıca antlaşmanın imzalanması durumunda Habomai adalarının ve Sikotan adasının Japonya'ya geri verilmesi kararlaştırılmıştır (madde 9) (Korçevskiy, 2010: 46–50). Lakin Barış Antlaşması'nın imzalanması, 1960 yılında Japon-Amerikan karşılıklı güvenlik sözleşmesinin (Dündar ve Gönen, 2013: 195) oluşturulmasıyla rafa kaldırılmıştır.

Böylece, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin gelişmemesi dolayısıyla, savaş öncesindeki gibi rahat bilgi akışını sağlayamayan Sovyet yönetimi, Japonya'da stratejik bir güce sahip olma mücadelesi vererek Uzak Doğu'daki istihbarat faaliyetlerine ağırlık vermeye başlamıştır.

Genel itibarıyla Japonya işgalinin ilk yıllarından itibaren vuku bulan olaylar ve peşi sıra imzalanan antlaşmalar İttifak Devletleri'nin bölgede uzun vadeli stratejik bir etkiye sahip olma mücadelelerinin kanıtıdır. XX. yüzyılda yaşanan savaşlar, politik kriz ve gerilimler böylece istihbaratın önemini artırmış ve bir nevi “casuslar dönemi” yaşanmıştır.

Japonya'da Sovyet İstihbarat Ağının Tesisi: Hazırlık Dönemi

II. Dünya Savaşı arifesinde “saldırgan blok” ülkeleri tarafından SSCB istihbarat elamanlarının takip edilerek infaz edilmesi istihbarat ağının kesilmesine neden olmuştu. Dolayısıyla tarafsız ülkelerin topraklarından Almanya ve müttefiklerine karşı etkili istihbarat çalışması organize etmek mümkün olmadığından, özel keşif birimlerinin cephe gerisine gönderilmesine karar verilmiştir. Savaş sırasında yurtdışı istihbarat çalışmalarının sürdürülmesi için legal ve illegal her türlü istihbarat teknik ve taktiklerine başvurulmuş, özellikle Roma-Berlin-Tokyo gibi 'eksen ülkelerde' legal istihbarat faaliyetlerinin durdurulması dolayısıyla illegal pozisyonlardan faaliyete geçiş yapılmıştır (Raşevskiy, y.y.: 2–3).⁸ Bu minvalde 18 Temmuz 1941 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin “Alman cephe gerisinde mücadele başlatmak” kararı kabul edilmiştir. Bu bağlamda dış istihbaratın görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

- Savaş sırasında Almanya ve müttefiklerinin askeri-politik planlarını açığa çıkarmak için çalışmalar yapmak,
- Keşif ve sabotaj operasyonları için özel birimler oluşturmak,
- ABD ve İngiltere'nin savaşı yürütme ve savaş sonrası düzenle ilgili gerçek plan ve niyetlerini ortaya çıkarmak,
- Almanya ve müttefikleri tarafına geçişlerini önlemek için tarafsız ülkelerde istihbarat ağlarını kurmak,
- SSCB'nin askeri ve ekonomik gücünü pekiştirmek için bilimsel ve teknik keşiflerde bulunmak (“Deyatel'nost' Vneşney Razvedki: Glavniye Zadaçı”).

1940 ortalarında Sovyet dış istihbarat aygıtının merkezi teşkilatında 695 kişi çalışmıştır. 1941'e geldiğinde Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa, ABD ve Çin'de Sovyet istihbarat ağlarının yeniden tesisi sağlanmıştır (Najestkin, 2014: 19). 1944 yılı başlarında “saldırgan blok” ülkelerinde 10'u Alman olmak üzere toplam 97 illegal istihbarat ajanı varken, 27 ülkede toplam 190 istihbaratçı yeraltı faaliyeti yürütmüştür (Raşevskiy, 2010: 3).

SSCB'nin Doğu'da kurduğu istihbarat ağında görevli ajanların, Japonya'ya geçiş yapmadan önce ilk deneyimlerini Çin⁹ toprakları üzerinden gerçekleştirdiği bilinmektedir. Savaş döneminde Japonya'da Sovyet istihbarat ağını kuran Rihard Zorge (Richard Sorge)¹⁰ ve

8 Savaşın başlamasıyla Sovyetlerin özellikle Almanya'daki legal ve illegal istihbarat ağı zayıfladı. Belli koşullar nedeniyle Sovyet istihbaratçılarının çoğu Yahudi kökenliydi. Hitlerin iktidara gelmesiyle başlatılan antisemitizm kampanyasıyla Yahudilerin ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları Almanya'daki Sovyet istihbarat servisinin çökmesine neden olmuştur. Bk. Podrepny, 2016: 116.

9 SSCB-Çin ilişkileri 1942–1945 döneminde gittikçe kötüleşerek gerilim yaşamıştı. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla SSCB'nin Çin'e yönelik izlediği siyaset bölgede kendi yönetimini sağlamlaştırmak ve Japonya'nın SSCB'ye karşı savaş hazırlıklarını kontrol etmeye çalışmak olmuştur. Ayrıca Japonya ile savaşa girilmesi durumunda Sovyet Ordusu askeri operasyonlarının Çin toprakları, özellikle Manchurya üzerinden yürütülmesi öngörülmüştür. Bk. Polikarpov ve Polikarpova, 2017: 124. Anti-Hitler ve anti-Japon koalisyonu üyesi olan Çin'in rolü burada istihbarat çalışmalarını yürütmek açısından da önemliydi. Savaş döneminde bölgede ağırlık merkezi Çin'in o dönemki geçici başkenti Çunkin (Chongqing)'de olmak üzere 12 legal istihbarat teşkilatı görev yapmıştı. Bk. Polikarpov, 2015: 69. Yaklaşık 20 istihbarat merkezi Çin'in Harbin, Pekin, Şanghay, Çunkin, Tianjin, Nankin (Nanjing) ve Hankou bölgeleriyle Doğu Türkistan'ın il merkezleri ve diğer şehirlerinde yoğunlaştırılmıştı. Çin'deki istihbarat faaliyetleri genel olarak “yasal” yollardan gerçekleştirilmiştir. Lakin Japonya ile savaşa girme ihtimaliyle Merkez, Harbin ve Şanghay'da yeraltı istihbarat teşkilatlarını kurarak, diğer şehirlere illegal istihbarat elemanlarını göndermiştir. Bk. “Deyatel'nost' Vneşney Razvedki: Razvedivatel'naya Rabota v Kitaye”.

10 Rihard Zorge (1895–1944, takma adı: Ramzay), Azerbaycan'da doğmuş Alman kökenli Sovyet dış istihbaratçısı. Onun başında bulunduğu istihbarat grubu 1933–1941 yıllarında Japonya'da göreve başlamadan önce 1930–1932 döneminde Çin'in Şanghay şehrinde yeraltı faaliyetleri yürütmüştür. Çin'de göreve Alman bir gazeteci sıfatıyla başlamış ve 1933 yılında görev gereği Nazi Partisi'ne katılmıştır. Japonya görevindeyken üç ay öncesinden Almanya'nın SSCB'ye savaş açacağı bilgisini baskın tarihiyle beraber ulaştıran Ramzay, 1941 yılında tutuklanmış ve 7 Kasım 1944'te idam edilmiştir. Bk. Mamayeva, 2013: 140, 141, 165; “Soviet Master Spy is Hanged by the Japanese”, 2009. Japon gazetesinde yayınlanan bir yazıda, Rihard Zorge'nin dönemin Başbakanı Fumimaro Kono'e'nin danışmanı ve Çin uzmanı olan Hotsumi Ozaki gibi Japon işbirlikçilerinin yardımıyla bu istihbarat ağını kurabildiği ve son derece önemli bilgiler sızdırdığı belirtilmiştir. Bk. “Documents Detail Gov't Effort to Play Down 1940s Spy Scandal”, 2018.

diğerlerinin Japon ajanları tarafından deşifre edilmesi, Yuriy Rastvorov'un¹¹ ihaneti sonrası istihbaratçıların güvenilirliğinin zedelenmesi istihbarat ağlarının kesilmesi ve sürekli kontrolde tutulmasına neden olmuştur. Dolayısıyla kesilen bağlantıyı "illegal" bir istihbarat ağını kurmak suretiyle canlandırma kararı alan Sovyet hükümeti, Sovyet-Japon ilişkilerinin gerilim yaşadığı savaş sonrası dönemde, Japonya ve olası müttefiklerinin güçlü ve zayıf yönleri, amaç ve niyetleri, gerçek tutumu ve bir sonraki adımını öğrenmek adına Uzak Doğu görevine yeni ajanlar hazırlamaya girişmiştir. Böylece Japonya'daki Sovyet istihbarat stratejisinin bir parçası olacak bu gizli göreve özel olarak Şamil Hamzin ile Bibiiran Alimova (Ek 1) adlı özel hazırlıktan geçmiş Türk kökenli KGB (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti / Devlet Güvenlik Komitesi) istihbaratçıları seçilmiştir.

Alimova Bibiiran Karimovna (Rusça adı İrina, kod adı "Bir"), 16 Haziran 1920 tarihinde Türkmenistan'ın Merv (günümüzde Mari) şehrinde dünyaya gelmiştir. Büyükbabası Rus asıllıdır. İnşaat işiyle Türkmenistan'a yerleşerek yerli bir kadınla evlenmiştir. Babası Karim Alimov Tataristan doğumludur. İç savaş döneminde Orta Asya cephelerinde Sovyet iktidarının Türkmenistan'da kurulması için savaşarak daha sonra Mari şehrine yerleşmiştir (Pavlov, 2003: 91).¹² Burada bir aile kurarak üç çocuk sahibi olan Karim Bey saatçi ve kuyumcu olarak çalışmış, daha sonra da ailesiyle Aşgabat'a taşınmıştır. Okul yıllarında oyunculuk hayali kuran Bibiiran, ailesinin maddi durumu nedeniyle meslek sahibi olmak için veteriner okuluna girmiştir. Bilahare güzelliğiyle dikkat çeken genç kız, "Türkmen film" stüdyosunun davetiyle savaş öncesi çekilen "Umbar" filminin (1936) başrol oyuncusu olarak ün kazanmıştır. Oyunculuk eğitimi alması için gönderildiği Leningrad (St. Petersburg)'taki Grigoriy Kozintsev'in atölyesinden 1940 yılında mezun olarak Taşkent'teki "Özbek film" stüdyosuna yönlendirilmiş ve "Tahir ile Zühre" filmi için başrol oyuncusu teklifi almıştır. Lakin savaş başladıktan sonraki kariyer hayatı sinemada değil askeri hizmette devam etmiştir. 1941'de cepheye gönderilmesi için kendi isteğiyle askeri şubeye başvurmuş ve talebi kabul edilmiş, lakin cepheye değil askeri sansür birimine gönderilmiştir. O sırada dört dil bilen Bibiiran, cephede hem tercüman olarak hem de askeri yazışmaların sansürü üzerine çalışarak savaş boyunca orduyla birlikte Ukrayna, Polonya, Avusturya'ya kadar ilerlemiştir. Terhis edildikten sonra ise Aşgabat'a dönmüştür (Antonov, 2014).

1947'de savaşta gösterdiği cesareti, oyunculuk ve dil yetenekleri dikkate alınarak kendisine SSCB dış istihbarat servisi başkan yardımcısı Albay A. Agamalov tarafından¹³ görev teklif edilmiştir. Böylelikle Moskova'ya gizlice çağırılan Bibiiran, fazla düşünmeden bu teklifi kabul ederek tamamen yeni bir hayata başlamıştır (Pavlov, 2003: 93). Bibiiran'ın yurtdışına istihbaratçı olarak gideceğinden ailesinin bile haberi olmamıştır. O, görevi kabul ettikten sonra Aşgabat'a son kez gitme izni alıp ailesine güya uzun bir süreliğine Zakarpatya (Transcarpathia/Ukrayna)'ya gideceğini ve ileride sadece kurye ile yılda 2-3 kere haberleşebileceğini söyleyip vedalaşmıştır ("13 Let Pod Tsvetami Sakuri"). Böylece görevi kabul ettiği andan itibaren Bibiiran için kapsamlı bir hazırlık planı çizilmiştir. "Bir" istihbaratçı adını alan Bibiiran'ın ilk görevi istihbarat disiplinlerini okumak ve pratik becerilerini geliştirmekle birlikte, dil yetenekleri dikkate alınarak Almancaya ek olarak Türkçe öğrenmek olmuştur (Pavlov, 2003: 93). Hazırlık süresi birkaç sene süren Bir, dil eğitimine günde 10-12 saat ayırmak, ayrıca role alışması için sözde doğup büyüdüğü ülkesinde insanların nasıl yiyip içtiği, giyim ve konuşma tarzı, farklı sosyal katmanlarda ne tür ilişkilerin olduğu gibi halk yaşamının tüm detaylarını öğrenmiştir (Antonov, 2014).

Bir'in başlangıçta Avusturya'da yasal belgeler düzenlendikten sonra Avrupa'da illegal faaliyet yürütmesi amaçlanmıştı. Alman dilini öğrenmesi ve istihbarat stajını yaparak deneyim kazanması amacıyla Almanya'ya gönderilmiştir. Bilahare profesyonel eğitim düzeyi sona erdiğinde dil yetenekleri ve kişisel deneyiminin daha rasyonel bir şekilde kullanılmasına karar verilerek Japonya görevi için atanmıştır. Böylelikle gizlice Merkez'e (Moskova merkezi istihbarat aygıtı) çağırılan Bir'e Japonya'ya sızma planı detaylıca anlatılmıştır. Bir, istihbaratın uydurduğu bir hikâyeye göre, uzun bir süre önce Rusya'dan ayrılmış, varlıklı bir Uygur ailesinin kızı Hatice Hanım rolünde hareket edecekti. Sözde Doğu Türkistan'ın Urumçi şehrinde¹⁴ doğmuş ve hemşerisi, aile dostu olan Enver Sadık ile nişanlanmıştı. Doğduğu yerde bir süre kaldıktan sonra Çin'in liman kenti olan Tianjin'de yaşayan ve daha önce hiç karşılaşmadığı sadece eşkâli tarif edildiği nişanlısıyla buluşacaktı. Orada evliliğini resmileştirerek ardından Hong Kong üzerinden Japonya'ya taşınacaktı. Evliliğin, bu görevin güvenli bir şekilde ilerlemesi açısından önemli rol oynaması dolayısıyla Bibiiran bu planı kabul etmiştir (Pavlov, 2003: 93). Böylece görev arkadaşı olacak "nişanlısı" hem Moğolistan'da girişimcilikle uğraşır hem de Tianjin'de diasporadaki konumunu sağlama almaya çalışırken, Bir de görev gereği Uygur kızı rolüne girme hazırlıklarına başlamıştır (Antonov, 2014). İleri seviyede Uygurca, Türkçe, Farsça, Japonca, Almanca ve İngilizce konuşan Bibiiran, görevdeyken anadili Türkmen ve Rus dillerinin yanı sıra Azerbaycan ve Özbek dillerini bildiğini gizlemek ve İngilizceyi Uygur aksanında konuşmak zorundaydı (Golovaçev, 2005). Bu sebeple uydurulan hayat hikâyesi ve belgelerinin güvenilirliğini kontrol etmek, ayrıca onu yeni rolüne alıştırmak amacıyla görev gereği birkaç aylığına Türkiye'ye gönderilmiştir (Şakirov, 2018). Türkiye'de kaldığı süre zarfında güvenlik birimlerinin hiçbir şüphesini çekmemiş ve 1953 yılında Türkiye ve Almanya üzerinden "akrabalarının" yanına Urumçi'ye doğru yola çıkmış, oradan da Pekin üzerinden trenle "nişanlısının" yanına buluşma noktası olan Tianjin'e geçmiştir. Lakin planlandığı gibi tren istasyonunda nişanlısını bulamadığı için bir otele yerleşmiş, buluşmaları ise bir sonraki güne ertelenmiştir. Otelde kaldığı gün olağanüstü bir olaya tanık olan Bir, ilk defa Çin yaşam tarzına şahit olmuştur. Oda kapıları hep açık olan otelde Çinli personelin gecenin bir yarısı bir kelam etmeden odasına izinsiz girip sobayı yakıp odayı kontrol edip çıkması onu biraz endişelendirse de soğukkanlılığını kaybetmemiştir. Ertesi gün sabah ikinci plana göre kendisinin fotoğrafı daha önce gösterilmiş olan nişanlısıyla parkta buluşmuşlardı. Böylece Çin'deki ilk tanışmalarında birbirinden hoşlanmış olan çiftin hem özel hayatlarında hem de istihbarattaki ortak hayatı başlamıştı (Pavlov, 2003: 93).

11 İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Tokyo'ya gönderilen istihbarat subayı Yuriy Rastvorov, SSCB'ye döneceği günden bir gün önce (24 Ocak 1954) Japonya'daki CIA mensuplarına sığınarak hayatının bundan sonraki devresini Martin F. Simons adıyla ABD'de geçirmiştir. Bk. Barnes, 2004.

12 Tatar Ansiklopedisi'nde Bibiiran'ın 1918 yılında doğduğu bilgisi bulunmaktadır. Bk. "Alimova İrina Karimova".

13 Antonov (2014), Bibiiran'ın bizzat dış istihbarat servisi başkanı Aleksandr Korotkov tarafından kabul edilerek bu teklifin sunulduğunu belirtmektedir.

14 Bazı kaynaklarda ailelerin Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinde yaşadığı ve kadim dostluklarını çocuklarının nişanı ile daha da sağlamlaştırdığı ifade edilmiştir. Bk. Şalagin, 2010.

Hamzin Şamil Abdullazyanoviç (kod adı "Halef"), 29 Aralık 1915 tarihinde Rusya'nın Arhangel'sk şehrinde bir Tatar ailesinde doğmuştur. 1923'te ailesiyle Kazan'a yerleşerek burada ortaokulu bitirmiştir. Mezun olduktan sonra V. I. Ulyanov (Lenin) Leningrad Elektroteknik Enstitüsü'nün Sanayi (Alet Yapımı) Fakültesi'ne girmiş (Antonov, 2014), II. Dünya Savaşı başlamadan önce buradan elektrik mühendisi diplomasını almıştır. 1940 yılında Moskova'dayken Güzel Ageyeva adlı bir kadın ile evlenmiş ve Nail adlı bir oğlu olmuş, lakin evliliği uzun sürmeyerek 1942'de boşanmışlardır (Şakirov, 2018). Şamil, Moskova'da askeri bir fabrikada çalışırken Parti'ye kabul edilmiş, 1946 yılında ise NKGB (KGB'nin o zamanki adı: Narodniy Komissariat Gosudarstvennoy Bezopasnosti / Devlet Güvenliği Halk Komiserliği)'ye dış istihbarat birimlerinin birinde çalışma teklifi alarak, bu birimin özel istihbarat okulundan mezun olmuştur. Tatar ve Rus dilleri hariç ileri seviyede Türkçe, Arapça, İngilizce, Rumence ve Uygurca bilen Şamil, kendini profesyonelce Arap asıllı biri olarak gösterebilirdi. Dolayısıyla eğitimi sona erdikten sonra illegal istihbarat çalışması için Orta Doğu'ya gönderilmiştir. Sovyetler, İsrail tarafından nükleer silahların geliştirilmesi hakkında ilk bilgiyi Şamil Hamzin'den öğrenmiştir. Şamil, daha sonra Merkez'in Japonya'da kurmaya planladığı illegal istihbarat servisinin başına geçmesi için özel olarak seçilmiştir. Bu sebeple, 1952 yılında Enver Sadık adlı sahte Uygur kimliğiyle Çin'in Tianjin eyaletine gönderilmiştir. O hızlı bir şekilde buradaki küçük bir yerel Müslüman cemaatine karışarak topluluğun liderlerinden ve hatta molanların sağ kolu olmuştur. Nişanlısının yanına gelmesiyle Merkez'in plan ve talimatlarına göre dört ay geçtikten sonra "Uygur çifti" adetlere uyarak nikâh yapmıştır. Böylece Hatice Sadık ile Enver Sadık evliliklerini resmileştirmiştir (Ek 2). Lakin bu evlilik sadece görevle" sınırlanmamış aksine ortak neden ve ortak kaderle birleştirilen iki kişinin 37 senelik bir evliliğine dönüşmüştür. Görevlerine sonuna kadar sadık olan bu istihbaratçılar öyle ki Japonya'daki evlilikleri boyunca bile yalnız kaldıklarında sadece Uygurca konuşmuşlardı (Antonov, 2014).

Sovyet İstihbarat Ağının Tesisi: Japonya'ya Geçiş Dönemi

Görevlerinin ilk aşaması Çin'de buluşup evlenmek olan Bir ve Halef'in bir sonraki adımı Japonya'ya sızmanın yolunu aramak olmuştur. Lakin fiilen ABD'nin işgali altında olan Japonya'da özellikle yabancıların oturma izni alması son derece zor bir durumdu. Misafirperverliğini göstererek Çin'deki evinde sürekli Müslüman göçmenleri ağırlayan yeni evlenmiş çift, buradaki toplum içinde büyük bir ün kazanmıştır. 1954 yılında burada aile mağazası işleten istihbaratçılar, düzenli müşterilerinden olan ve Tokyo'da küçük bir toprağı bulunan Japon bir iş kadınının Çin'e yerleşmeye karar verdiğini öğrenip, bunu görevinin ikinci kısmı için bir fırsat bilerek, müşterisine Japonya'daki arazisini satın almak için kârlı bir teklifte bulunmuşlardır.

Arazinin satın alınması istihbaratçıların Japonya'ya sızma çabalarını belli bir ölçüde kolaylaştırmıştır, fakat Japonya'da Çin'den gelen göçmenleri kabul etmeme yasağı yürürlükte olması dolayısıyla çiftin, Japon kamu eylemcileri ve dini kuruluşlardan aldığı referans mektupları da bu yürürlüğe takılmasını engellemeye yetmemiştir. Böylece Merkez'in izniyle araziye satın aldıktan sonra o dönem İngiltere kolonisi olan Hong Kong'a oradan da Japonya'ya geçmek için Amerikan Kızıl Haç Komitesi ve Japon Konsolosluğu'na başvurmuşlardır (Pavlov, 2003: 93–94). Bazı kaynaklarda çiftin Tianjin'den, önce Şanghay'a geçerek oradaki göçmenlerle yakinen tanışıp çevre edindiği ve tanıdıklarına gizlemeden Çin hükümetinin din karşıtı siyaset yürüttüğü ve varlıklı insanlara düşmanca baktığı, dolayısıyla Japonya'ya taşınmak niyetinde olduklarını söyledikleri belirtilmiştir ("13 Let Pod Tsvetami Sakuri").¹⁵

Çift, Hong Kong'a ulaşınca burada iki katlı bir ev kiralarak içinde tuhafiyeye dükkânı açmıştır. Görevleri için kullanabilecekleri bir çevre edinmek amacıyla yerli Amerikan Kulübü'nü düzenli olarak ziyaret etmiş, Amerikalıların referansları ve arazi mülkiyetine sahip olmaları dolayısıyla bir yıllık bir süre için Japonya'ya vize çıkartmıştır. Hong Kong'dan ayrılmadan önce Japonya'daki görevleri hakkında talimat almak üzere Merkez'den özel olarak gelen *case officer* (kontrol subayı) ile buluşarak 1954 yılının sonbaharında gıda tüccarları kılığında Japon liman kenti Kobe'ye¹⁶ yerleşmişlerdir. Buradan, sahip oldukları araziye satarak iki katlı küçük bir ev almış, ilk katında kendileri oturarak küçük bir mağaza işletmeciliğine başlamış, ikinci katını da ileride işlerine fazlasıyla yaramış olan iki Amerika vatandaşına kiraya vermişlerdir (Pavlov, 2003: 94). Başlangıçta Merkez'in maddi destek sağlayamaması nedeniyle Bir'in giysilere nakış işleme yeteneği sayesinde başlattığı işi kâr getirmeye başlamış ve çift sadece bu şekilde geçinebilmiştir (Golovaçev, 2005). Bilahare Halef, işi dolayısıyla Kyoto'ya ardından verilen talimatlara göre Tokyo'ya yerleşerek kıyafet satışıyla uğraşan ihracat-ithalat şirketinin (Enver, Muhit & Ko) birine ortak olmuştur ("13 Let Pod Tsvetami Sakuri"; Pavlov, 2003: 94). Ardından Bir'in de Tokyo'ya gelmesiyle burada iki katlı bir ev satın alarak, ilk katında dükkân işletmişlerdir. Şirket ve mağaza yeraltı faaliyetlerinin güvenilir bir şekilde yürütülmesi için bir nevi kalkan olmuştur (Kaşapov, 2014).

Böylece istihbaratçılar, Merkez'den gelen şifreli bir telgrafa uyarak sistematik bir şekilde;

1. Japonya ve ABD ilişkilerinin hangi seviyede ve ne yönde geliştiği,
2. Japonya'nın SSCB'ye yönelik siyaseti,
3. Ekonominin militarize edilmesi ve ordunun yeniden kurulmasındaki eğilimler (yapısı, finansmanı, donanımı, ABD ile ortak tatbikatlar için olası planlar ve askeri operasyonlar) hakkında açık ve kapalı kaynaklardan bilgi toplamaya girişmişlerdir (Antonov, 2014).

İstihbaratçılar, Merkez'le telsiz ve gizli yerler aracılığıyla güncel talimatlar alarak bağlantı kurabilmiştir. Bir, gönderilen materyallerin şifrelenmesi ve Merkez'den gelen telsiz mesajlarının şifresinin çözülmesinden sorumluydu. Ayrıca işe yarayacak yerel eleman adaylarını angaje etmekle uğraşır, "bilgi kaynağı" olan elemanlarla iletişim kurar, aldığı bilgileri değerlendirerek Merkez'e mektuplar hazırlardı (Pavlov, 2003: 94).

15 Çin hükümeti ile sorunları olan Uygurlar ile Huiler (Dungan/Tungan), Japonya için Çin-Japon Savaşı döneminden (1894–1895) itibaren olası müttefikler olarak görülmüştür. Bk. Dündar, 2015: 52. Üstelik Çin'de komünistlerin hâkimiyete gelmesi, Doğu Türkistan Cumhuriyeti (1944–1949)'nin ortadan kaldırılması ve 1950'de Pekin-Moskova arasında "Dostluk, İttifak ve Karşılıklı Yardım Antlaşmasının" imzalanması üzerine 1950–1960'larda Doğu Türkistan'dan SSCB başta olmak üzere farklı ülkelere göç dalgaları başlamıştır (Ayupova, 2019: 96–97). Dolayısıyla böyle bir karışık ortamda istihbaratçılara bir nevi Çin'den kaçıp Japonya'ya sığınmak isteyen Uygur tüccarlarının kimliğini vermek, "Japonya'ya Çinli girişi yasağını" esnetebileceğini düşünen Moskova'nın kullanabileceği bir koz olmuştur.

16 Prof. Dr. A. Merthan Dündar (İstanbul, 7 Mart 2022, kişisel görüşme), Bir ve Halef'in Japonya'ya gelişi ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır: "Bahsi geçen Sovyet ajanları o dönem Kobe'de yaşayan iki Türk-Tatar'ın kefil/sponsor olmasıyla Japonya'ya gelebilmiştir. Onların aileleri halen hayatta olup Türkiye ve ABD'de yaşamaktadırlar".

Bir ve Halef, gizli ve kıymetli malumatlara ulaşmak için sosyete bir hayatın içine atılmıştır. İstihbaratçılar, yakın ilişkiler kurduğu yabancıların referansları sayesinde sadece Amerika vatandaşlarının, özellikle askerlerin ve ABD taraftarı ülkelerin temsilcilerinin üye olduğu Amerikan Kulübü'ne sızabilmişlerdir. Birkaç dil bilen bu çifte bazen kulüpte tercümanlık yapma teklifleri dahi gelmiştir. Bu sayede ilk kaynaktan bilgi toplayan ve çevre edinen Bir, diplomat ve subay eşlerinin üye olduğu "Pallada" Amerikan Kadınlar Kulübü'ne üye olabilmiş (ek 3) ve burada da kullanılabilir ilişkiler kurarak Güney Kore'deki ABD birliklerinin hareketliliği hakkında bilgi toplamıştır. Ayrıca Sadık ailesi, sürekli Batı ülkelerinin büyükelçiliklerindeki resmi ziyaretlere de katılım sağlamıştır (ek 4). Özellikle Türkiye Cumhuriyeti Tokyo Büyükelçisi¹⁷ ile ailece dostluk ilişkileri kurmuş, yeni atanan Türkiye'nin askeri ataşesini bir ay boyunca evlerinde misafir etmiştir. O dönem Ankara'nın Japonya'ya gemi ve silah tedariki yapması dolayısıyla Türklerle ilişki kurmak fazlasıyla işlerine yaramıştır ("Barışni v Razvedke").

Bir ve Halef, Japonya'dayken Türk-Tatar diasporası¹⁸ arasında da sıkı bağlar kurabilmiştir. Halef'in Tatar diasporasının lideri, Japonya İslam Merkezi'nin başkanı Temimdar Muhit¹⁹ ile dostluk ilişkileri kurduğu ve büyük olasılıkla ortak olduğu "Enver, Muhit & Ko" şirketinde Tatar liderinin isminin geçtiği ifade edilmektedir. Ayrıca Hatice Sadık, 1920'lerde Tokyo'da İdil-Ural Türklerinin lideri olan Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangaliyev'in eşini sürekli ziyaret etmiştir. Kurbangaliyev, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Çarlık Rusya'nın monarşi sisteminin ve Ural-Altay Devleti'nin (Japonya'dan Hazar denizine kadar) kurulmasının destekçisi olduğu için tutuklanarak Moskova'da 10 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Aynı zamanda, Mançurya'daki savaştan sonra (1945), Sovyet istihbaratı G. İshaki tarafından kurulan "Milli Bayrak" gazetesinin başyazarı İbrahim Devlet Kildi ile gazeteci eşi Rukiye Devlet Kildi'yi tutuklamıştır. Uzak Doğu'daki Türk-Tatar göçmen örgütlerini İdil-Ural konfederasyonunda birleştirmeye çalışan ve anti-Sovyet pozisyonunda hareket eden bir komitenin faal üyesi olmaları hasebiyle 10 yıllık bir süre için kampa sürgün edilen bu Tatar çiftinin o sırada Çin'de dedesinin elinde çocukları Nadir²⁰ kalmıştı. Bu çocuğu, istihbaratçılara koyulan şart üzere çocuk sahibi olmalarına izin verilmeyen Sadık ailesinin, evlat edinmeye karar vererek Moskova'ya talepte bulunduğu, lakin buna Merkez'in müsaadesi olmadığı ifade edilmektedir (Şakirov, 2018).²¹

Sadık ailesi Japonya görevinde Moskova'ya yüzlerce şifreli mesaj yollamıştır. Bir, bir telsizci olarak görevini başarılı bir şekilde yürüterek 1955 yılında Merkez'e; "Gizli tutulmak suretiyle Yokohama'da [Yokosuka]²² özel olarak donatılmış yeni tip denizaltı sualtına indirilmiştir bilgisini öğrendik. Denizaltının ana birimlerinin çizimleri ektedir. Bir." içerikli bir mesaj yollamıştır. İstihbaratçılar bu bilgiyi yakın ilişki kurduğu Türk asıllı Amerikalı bir askerden edinebilmişlerdir. O zaman Sadıkların "ticaret şirketi" Japonya'ya tatil yapmaya gelen Türk askerlerinin ikinci evine dönüşmüştü. O dönem Kore'deki savaş sırasında, Kore yarımadasında BM bayrağı altında Türk birliği kurulmuştu. 1953'te Kore'de ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra bu Türk askerleri BM barışı koruma birliğine girmiştir. "Uygur" asıllı olup Türkçe bilen misafirperver Sadık ailesi (ek 5) haliyle bu Türk askerlerinin ilgisini çekmiştir (Antonov, 2014).

Sadıkların mağazası ABD askeri üssünün yakınında olması dolayısıyla sürekli Amerikan askerleri tarafından ziyaret edilmiştir. Eşlerin davranışlarının herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek derecede kusursuz olması sayesinde Amerikan istihbarat ajanları Japon elemanları/kaynakları ile buluşmalarında Sadıklar'ın evini görüşme yeri olarak kullanmıştır (Kaşapov, 2014). Böylelikle Bir ile Halef, evin ikinci katında oturan kiracılarının CIA'da görevli Amerikan istihbaratçıları olduğunu öğrenmişlerdir. Sadıklar ailesine fazla güvenen Amerikan ajanlarının evde olmayacağı anı bekleyen Halef, kasayı açarak o dönem Hava Öz Savunma Kuvvetleri Generali olan Minoru Genda'nın getirdiği belgelerin kopyasını çekmiştir. Bu "Samuray Kılıcı" kodu altında yapılacak operasyon raporu idi ("Legendı Gosbezopasnosti"). Böylece istihbaratçıların en önemli başarılarından biri ABD askeri üsleri ile Japon Öz Savunma kuvvetlerinin konumlarının ve hava limanlarının fotoğraflarının elde edilmesiydi ("Spies in Skirts"). Yeni malumatları elde etmeden bir gün öncesinden Sadıkların araba kazası geçirmesi ve ertesi gün evin gözetime alınması dolayısıyla, bilgileri hem *dead drop* (ölü damla) hem de kurye aracılığıyla Merkez'e ulaştırmak tehlikeli hale gelmiştir. Bu durumda Halef, kazadan sonra hissettiği rahatsızlığını bahane ederek dostane bir şekilde Türkiye büyükelçisini arayıp Hatice Hanım için araba göndermesini istemiştir. O gün Bir, üye olduğu "Pallada" Amerikan Kadınlar Kulübü'nde güya Japon İmparatoricesi'nin²³ de iştirak edeceği düşünülen "İkebana Sergisi"ni düzenleyecekti. Plana göre, çantasındaki gizli filmin saklı olduğu kamerayı büyükelçilik arabasıyla Japon gözetiminin dikkatini çekmeden kulübe varmadan önce bir şekilde kuryeye ulaştıracaktı.

17 Türkiye-Japonya arasındaki diplomatik bağlantılar 1924 yılında kurularak Japonya nezdindeki ilk Türkiye temsilcisi 1925 yılında, ilk büyükelçi ise 1929 yılında göreve başlamıştır. 1952-1966 döneminde Türkiye Cumhuriyeti Tokyo Büyükelçileri: İzzet Aksalur (1952-1955), Semih Baran (1955-1957), Süreyya Anderiman (1957-1959), Nejad Kemal Kavur (1960-1962), Melih Esenbel (1963-1966). Bk. "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz". Tüm bu bilgilerden hareketle Bir ile Halef'in Japonya'nın askeri donanımıyla ilgili bulunduğu gizli bilgileri Merkez'e 1954 yılında ulaştırdığını ve bu görevde Japon istihbaratının gözetiminden kurtulmak için Türkiye Büyükelçiliği'ni kullandığı hususunu dikkate alırsak Sadıkların o dönem ailece dostluk ilişkileri kurduğu kişinin Büyükelçi İzzet Aksalur olduğunu iddia etmek mümkündür.

18 Bu konuda geniş bilgi için bk. Devlet, 2005; Dündar, 2011: 100-105; Dündar, 2004: 75-89.

19 Prof. Dr. A. Merthan Dündar (İstanbul, 7 Mart 2022, kişisel görüşme) da Halef'in ortak şirket kurduğu kişinin 5-6 yıl kadar önce vefat etmiş olan rahmetli Tokyolu Türk-Tatarlardan Temimdar Muhit Bey olma ihtimaline ağırlık vermektedir.

20 Nadir (Doğum: 15 Temmuz, 1944), Çin'den Türkiye'ye kaçan bir Tatar ailesi tarafından evlat edinilerek Türkiye'ye yerleşmiştir. 1971 yılında İstanbul Üniversitesi'nin Tarih Bölümü'nden mezun olan Nadir ardından Münih'e gidip 10 yıl boyunca Radyo Liberty'de çalışmış ve daha sonra Türkiye'ye dönmüştür. Nadir Devlet, tanınmış bir bilim adamıdır. Ailesinin trajik hayatı ünlü yönetmen Marina Razbejkina tarafından çekilen "İstoriya Moey Semi" (Ailemin Tarihi) adlı altı bölümlük bir belgesel diziyeye konu olmuştur. Nadir Devlet hakkında geniş bilgi için bk. "Devlet Kildi Ailesi".

21 Beril Devlet'in *Bir Ömre Altı Hayat Sığırdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü* (2014: 28) adlı eserinde Nadir'in 1949 yılında artık yeni ailesiyle Türkiye'ye yerleştiğini belirttiğini dikkate alırsak Çin'de ancak 1953'de göreve başlayan üstelik Tianjin'de yaşayan Sadık ailesinin onu evlatlık edinmek istemesinin gerçekten uzak olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunu Prof. Dr. Nadir Devlet ile 25 Mayıs 2020 tarihinde yapılan e-posta yazışmaları sonucu da elde edilen "Hamzin"ler beni evlatlık almak istemişler" deniliyor. Gerçek olmamalı. Onlar 1952'de Tenzin'deler [Tianjin]. Ben 1949 Mart'ında artık yeni ailem ile Türkiye'de idim." açıklaması destekler niteliktedir.

22 Adı "Kuroshio" olan bu denizaltı 24.10.1955 tarihinde Yokohama'da değil Yokosuka'da sualtına indirilmiştir. Bk. "A Gato Under the Rising Sun", 2018). Kullanılan ve teyit edilen başka kaynaklarda da denizaltının suya indirildiği şehir yanlış verilmiştir. Böylesi bir hatanın yapılmasının muhtemel iki sebebi vardır. Bu bilgi ya yazar tarafından yanlış aktarılmış ya da Bir'in Merkez'e iletildiği bilgi hata içeriyordu. Üstelik Ryosuke ONO'nun (kişisel görüşme, 18.03.2022) Kuroshio denizaltısının Yokosuka'da suya indirildiği haberinin o günün akşamı, yani 24 Ekim 1955 tarihinde yayınlanan "Asahi Shimbun Gazetesi"ne dayanarak aktardığı bilgilerden yola çıkarak Bir'in şifreli mesajda "gizli bilgi" olarak belirttiği bilgilerin aslında gizli olmadığı kanaatine varılmıştır.

23 Bu bilgilerin sözlü tarih kaynağı olma ihtimalinin yüksek olduğunu göz önünde bulundurarak Japon İmparatoricesi'nin adı geçen sergiye katılım sağlayıp sağlamadığını, kayıtlara geçirdiyse Japon kaynaklarından teyit etmekte fayda vardır. Lakin Japon araştırmacı Ryosuke ONO'nun desteğiyle yapılan araştırmalar sonucu Japon gazeteleri-nin veri tabanında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

Böylelikle Bir, yolda çiçek alma bahanesiyle arabayı çiçekçide durdurarak kurye ile bağlantı kurması için satıcıyı kullanmıştır. Görev, bu şekilde başarıyla tamamlanmış, üstelik Hatice Sadık düzenlediği sergi için İmparatoriçe tarafından diploma ile ödüllendirilmiştir (“Legendı Gosbezopasnosti”).

Böylece 1954 yılında Japonya'nın yeniden askeri donanımını güçlendirmeye başladığını öğrenerek ABD ile ikili ilişkilerin gelişim aşamalarıyla ilgili malumatlar toplaması, istihbaratçıların en başarılı görevlerinden biri olmuştur. Onun sayesinde Merkez, ABD üsleri ve Japon savunma güçlerinin konumu ve askeri havaalanlarının havadan çekilen fotoğraflarına ulaşmıştır. İstihbarat 1966 yılında Merkez'e yine önemli bilgi ulaştırmıştır:

“Güvenilir bir kaynak, Güney Kore, Güney Vietnam, Tayvan, Japonya, Tayland, Filipinler, Yeni Zelanda, Avustralya ve Malezya dâhil yeni bir kapalı siyasi grup oluşturma planlarını bildirmekte. Müzakereler Seul veya Bangkok'ta yapılabilir. Bu Güney-Doğu Asya'da ciddi bir istikrarsızlık getirecek olaydır. Bir.”

Bilindiği gibi sonraki olaylar bu bilgiyi doğrulamıştır. 14–16 Haziran 1966 tarihlerinde Seul'da adı geçen devletlerin dışişleri bakanlarının iştirak ettiği bir konferans düzenlenerek Asya-Pasifik Konseyi (ASPAC) oluşturulmuştur (Pavlov, 2003: 96–97). Böylece Bir ve Halef birçok operasyonu başarıyla bitirmiştir (Kaşapov, 2014).²⁴

Japonya görevi boyunca Bir ile Halef'in sadece bir kere yurtdışına tatile gitmelerine izin verilmiştir. Onlar sıradan bir turist gibi Avrupa'yı dolaşıp ardından ne bir iz ne de bir gölge bırakarak Moskova'ya gitmiştir. Geri dönüşte de aynı dolambaçlı yollardan geçmiştir (“13 Let Pod Tsvetami Sakuri”). Bir ile Halef, 1966'da Merkez'den gelen bir emirle tek bavulla sözde tatile çıkarak deşifre olmadan tüm görevlerini başarıyla tamamlayarak Japonya'dan ayrılmıştır (ek 6). Sovyetlere Türkiye, Fransa, İspanya, İtalya, İsviçre üzerinden dönmüştür. Çok zaman geçmeden “Mainichi Daily News”²⁵ adlı Japon gazetesi, Sadık ailesinin Sovyet istihbarat subayları olduğunu deşifre eden bir makale yayımlayınca herkes onların gerçek kimliklerini öğrenmiştir. Böylelikle Bir ile Halef, Çin'de yaklaşık bir yıl, sonrasında Hong Kong'da bir yıl ve 13 yıl da Japonya'da olmak üzere mutlu bir çift olarak yaşamış ve emekli (ek 7) olduktan sonra bile aile olarak kalmaya devam etmiştir. Yabancı evlilikler ülkesinde yasal kabul edilmediğinden Moskova'ya dönünce evliliklerini yine resmîleştirmişlerdir (Kaşapov, 2014). Tokyo'dan ayrıldıktan sonra Avrupa'yı dolaşan çift, Moskova'ya ancak üç ay sonra 1967'de varmıştır (Şalagin, 2010).

Şamil Hamzin, kısa süre sonra yeni görevler için tek başına artık başka bir isimle Hong Kong, Londra ve Salt Lake City'ye gönderilmiş ve nükleer silaha sahip olmayan ülkelerde son model silahların ve nükleer teknolojinin gelişimi hakkında bilgi toplamak için “Bowling” operasyonunun hazırlanmasına katılmış, Moskova'ya ancak 70'li yıllarda dönebilmıştır (Golovaçev, 2005; “13 Let Pod Tsvetami Sakuri”). O, 20 yıldan fazla zaman farklı ülkelerde illegal istihbaratçı olarak görev yapmıştır. 1980 yılında albay rütbesi ile emekli olduktan sonra bir süre kamu işleriyle uğraşmıştır. Şamil Hamzin, 14 Eylül 1991 tarihinde kalp krizi geçirerek vefat etmiştir. Bibiiran ise 1967'de emekli olarak KGB görevini binbaşı rütbesiyle tamamlamıştır. O, kocasının vefatından sonraki 20 yılını sosyal hizmetlere adanmış; Merkez'de genç istihbaratçılarla deneyimlerini paylaşarak gazeteci ve yazarlarla buluşmalar yapmıştır. 30 Aralık 2011'de vefat etmiş ve Moskova'da Şamil Hamzin'in yanına defnedilmiştir (ek 8) (Şvarev, 2011: 211).²⁶

Bibiiran Alimova ile Şamil Hamzin'in gizli tutulan gerçek isimleri ve tehlikeli hayat hikâyeleri, istihbaratçıların eve dönmesinden sonra her ikisi de hayattayken, ilk defa 1990 yılında “Trud” gazetesinde açıklanmıştır. Bu yayından sonra emekli Binbaşı İ. K. Alimova'ya “Kızıl Yıldız” Nişanı (daha sonra Vatan Savaşı II dereceli Nişanı, “Askeri Başarıları İçin” madalya), emekli Albay Ş. A. Hamzin'e ise “Kızıl Bayrak” Nişanı verilmiştir (Golovin, 2000). Daha sonra 2000 yılında televizyon kanalında Bibiiran Alimova'nın hayat hikâyesini konu edinen “İstihbaratçının Karısı” (Jena Rezidenta) ve 2005 yılında “Özel Oyuncu” (Aktrisa Osobogo Naznaçeniya) filmleri gösterilmiştir (Şakirov, 2018). 2009 yılında Bibiiran'ın kaderi “Gizli aşk. Körkayaların Bahçesinde” (Zasekreçennaya Lyubov'. V Sadu Podvodnih Kamney) adlı bir belgesele konu olmuştur (“Zasekreçennaya Lyubov”). 2018 yılında ise “Devlet Güvenliği Hikâyeleri. Bir ve Halef. Samuray Kılıcı” adlı yeni bir belgesel çekilmiştir (“Legendı Gosbezopasnosti”). Adı geçen kaynak istihbaratçıların profesyonellelikle sürdürdüğü görevinin Japonya'da da ilgisiz kalmadığını ve Kyodo Tsushin haber ajansının Moskova bürosu şefi Yoshihiko Matsushima'nın Japon basınında Sovyet istihbaratçıları hakkında bir yazı yayımladığını belirtmektedir (“13 Let Pod Tsvetami Sakuri”). İstihbaratçıların Japonya'daki zor ama başarılı bir çalışması bu gazete makaleleri sayesinde takdir edilerek isimleri gün yüzüne çıkartılsa da arşiv kaynaklarında olması düşünülen birçok bilginin daha gizlenmekte olduğu muhtemeldir. Böylece misyonu tamamlanan istihbaratçıların görevini 1966 yılında Japon kılığına girmiş yeni hikâye kahramanı İchiro Kuroba²⁷ devam ettirmiştir. Böylelikle casusların bir dönemi kapanıp yenisi başlamıştır...

Bilindiği üzere, Bir ve Halef gibi birçok KGB görevlisi, komünizmin dünyadaki tüm halklar için refah sağlayabileceğine inanır ve SSCB'yi “parlak bir geleceğe” yol açan bir ülke görerek onu dünya emperyalizminin tecavüzlerinden korumayı amaç edinirlerdi. Dolayısıyla işçi sınıfının dayanışma fikirleri Sovyet istihbaratıyla işbirliği yapmayı kabul eden ülkedeki diğer halkların bilincini de etkilemiştir (Speranskiy, 2020: 46). Uğruna mücadele ettiği ülkesine, işine olan sadakatini emekli Bibiiran Alimova eski patronu ile yaptığı bir konuşmasında şu şekilde dile getirmiştir:

“Tüm hayatım boyunca dublaj ve suflörler olmadan çok zor bir rol oynadım. Bir hata yapmak imkânsızdı, çünkü bir hata yüzünden zarar görmemesi gereken büyük bir ülke vardı. Halef ile birlikte kendimizi işimize, istihbarata adadık. Tabii ki zorluk ve gerginlikler yaşandı. Fakat başka mesleklerin de kendine özgü zorlukları fazlasıyla vardır. Şunu eminlikle söylüyorum ki, hayata yeniden başlamak zorunda olsaydım yine aynı istihbaratçı yolunu seçerdim” (Şvarev, 2011, s.211–212).

24 Ayrıca adı geçen kaynak Rus istihbaratçılarıyla ilgili toplam 22 ciltten (7000 sayfadan fazla) oluşan istihbarat dosyasının bulunduğunu belirtmiştir. Bu bilgilere açık erişim sağlanamadığı için onların gerçekliği de tartışmaya açıktır.

25 Gazetenin erişime açık veri tabanı (<https://mainichi.jp/english/>) taranmıştır, ancak Rus istihbaratçılarıyla ilgili herhangi bir yazıya rastlanılmamıştır.

26 Mezar taşında bilinmeyen sebeplerden ötürü Alimova Şakira Kerimovna diye Bibiiran (Irina)'ın bilinmeyen üçüncü bir ismi yazılmıştır.

27 Gerçek İchiro Kuroba, 1965 yılında belli olmayan bir sebeplerle kaybolmuş Japon vatandaşıdır. Bk. Motveyeva, 2008.

Bu hikâye, çok farklı istihbarat stratejilerine başvuran ve bilgi akışı bakımından yavaş olmasına rağmen insan istihbaratını etkili bir şekilde kullanan SSCB'nin istihbarat taktiğinin en başarılı örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Sovyet istihbaratı faaliyetlerinin başarılı olmasında insan istihbaratı yönteminin en üst seviyede kullanılmasının yanı sıra ideolojik faktörün de etkisi vardı.

Yukarıda belirtildiği gibi Sovyet ideolojisinin ülkedeki gayri Rus halkların zihniyetini etkilemesi istihbaratın işine fazlasıyla yaramıştır. Dolayısıyla savaş ve savaş sonrası dönemde Çin ve Japonya gibi Uzak Doğu ülkelerine istihbarat ağlarını canlandırmak için özellikle Asyalı ve Türk kökenli yabancı elemanların gönderilmesi, istihbaratçıların her açıdan (özveri, hedef ülkeye kolay sızabilme olanağı, dilsel alan, köken vb.) göreve uygun olmalarından kaynaklanmaktadır. Bibiiran Alimova ile Şamil Hamzin'in Japonya görevi için özel olarak seçilmesi de ülkeye Çin üzerinden geçiş yapmak zorunda oldukları için Türk dillerini öğrenmeye eğilimli olan ve Uygur kılığına kolayca girebilecek en mükemmel aday olmaları yüzündendir. Japonya'ya sızıp rahatça yeraltı faaliyetleri yürütebilmek için "Uygur kimliğinin" kullanılması ise dönemin şartlarından (15.dipnot) ötürü Sovyet hükümetinin işine gelmiş ve neticede başarılı bir istihbarat planının anahtarı olmuştur.

Keza, güçlü Sovyet istihbarat stratejisinin ve çiftin profesyonel eğitim görmesinin yanı sıra görevin gerektirdiği özelliklere sahip olmaları, özellikle "gerçek bir aile olabilme" hususu istihbaratçıların yurtdışı görevini başarılı bir şekilde tamamlamalarında etkili olmuştur. Bu sayede Sovyetler, ABD ve Japonya ilişkilerinin hangi minvalde geliştiği, Japonya'nın Sovyetlere yönelik izlediği siyaseti gibi ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda çok önemli gizli bilgiler elde edebilmiştir. Böylelikle Doğu insanının hayat tarzını tüm detaylarıyla kendine sin-dirip her ülkede toplumun saygısını kazanıp uyumlu ve güvenilir bir aile imajı sergileyen çiftin o zamanlar Moskova'ya ne kadar değerli bilgiler aktardığını kimse hayal bile edememiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışmada finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared no competing interests.

Funding: The author declared that this study received no financial support.

Kaynaklar

- 13 Let Pod Tsvetami Sakuri. (2013) <https://www.echosevera.ru/culture/2013/03/20/937.html> (E.T. 30.04.2021).
- A Gato Under the Rising Sun. (2018) <https://wwiiafterwwii.wordpress.com/2018/08/05/a-gato-under-the-rising-sun> (E.T. 15.03.2022).
- Alimova İ. K. *Tatarica: Tatarskaya Ansiklopediya*, <https://tatarica.org/ru/razdely/istoriya/novejshee-vremya/personalii/alimova-irina-karimovna> (E.T. 10.03.2022)
- Barışni v Razvedke. Bibiiran Alimova (Pseudonim "Bir"). *Jurnal "Deviçiy Spetsnaz*, <http://xn----8sbehfcpeak0cwaz6ei.xn--p1ai/news/item/121-baryshni-v-razvedke-bibiiran-alimova-pseudonim-bir> (E.T. 30.04.2021).
- Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Tokyo Büyükelçiliği Resmi İnternet Sayfası*, <http://tokyo.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (E.T. 3.05.2021).
- Devlet Kildi Ailesi. <https://devletkildi.net> (E.T. 20.03.2021).
- "Deyatel'nost' Vneşney Razvedki v Godi Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945): Glavniye Zadaçi i Napravleniya Deyatel'nosti Razvedki". (2021) *Rusya Federasyonu Dış İstihbarat Servisinin Resmi İnternet Sayfası*, <http://svr.gov.ru/history/stages/stage05.htm#14> (E.T. 22.04.2021).
- "Deyatel'nost' Vneşney Razvedki v Godi Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945): Razvedivatel'naya Rabota v Kitaye". *Rusya Federasyonu Dış İstihbarat Servisinin Resmi Sitesi*, <http://svr.gov.ru/history/stages/stage05.htm#14> (E.T. 22.04.2021).
- Documents Detail Gov't Effort to Play Down 1940s Spy Scandal. (2018) *The Mainichi*, <https://mainichi.jp/english/articles/20180818/p2a/00m/Ona/012000c> (E.T. 15.03.2022).
- Legendı G. Bir i Halef. Meç Samuraya, <https://ok.ru/video/853910227492> (E.T. 2.05.2021).
- Soviet Master Spy is Hanged by the Japanese". (2009) *History* <https://www.history.com/this-day-in-history/soviet-master-spy-is-hanged-by-the-japanese> (E.T. 15.03.2022).
- Spies in Skirts: Female Intelligence Officers Whose Exploits are Still Classified. *Pictolic* <https://pictolic.com/en/article/spies-in-skirts-female-intelligence-officers-whose-exploits-are-still-classified> (E.T. 3.05.2021).
- Zasekreçennaya L. V *Sadu Podvodnih Kamney*. https://www.tvc.ru/channel/brand/id/2037/show/episodes/episode_id/34666 (E.T. 2.05.2021).
- Anisimov, A.L., V.N. Timoşenko, A.G. Pyatkov. (2010) "O Diskussionnih Voprosah Razgroma Militaristskoy Yaponiyi v Hode Okonçaniya Vtoroy Mirovoy Voynı", *Pobeda Nad Militaristskoy Yaponiyey: Uroki Proşlogo i Vzglyad v Buduşeye*, Habarovsk: DVAGS, ss. 6–20.
- Antonov, Vladimir. (2014) "Bir i Halef: V Strane Tsvetuşih Hrizantem", *Nezavisimoye Voennoye Obozreniye*, http://nvo.ng.ru/sporces/2014-02-28/12_bir_halef.html (E.T. 30.04.2021).
- Ayupova, D. (2019) "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları", *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barnes, B. (2004) "Two Countries, Two Lives", *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2004/02/07/two-countries-two-lives/d09b54c9-cae6-4d8e-949b-438cd076d0b4> (E.T. 15.03.2022).
- Baydakov, A.İ. (2014) "Devyatıy Val Voynı. Pobeda Nad Yaponiye", *İstoriya Rossiyskoy Vneşney Razvedki: Oçerki v 6 t., 1941-1945 Godı*, Moskova: Mejdunarodniye Otnoşeniya, ss. 513–520.
- Çernyavskiy, S.V. San-Frantsisskiy Mirny Dogovor (1951): Rossiyskiy Vzglyad, 1–4, <https://rgavmf.ru/books/istoriya-flota/chernyavskiy-sv-san-frantsisskiy-mirnyy-dogovor-1951-g> (E.T. 20.04.2021).
- Devlet, G. B. (2014) *Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü*, İstanbul: Çatı Kitap Yayınları.
- Devlet, N. (2005) *Yırak Könçüştığı Tatar-Başkortlarga Ni Buldı*, Kazan: Kazan Deület Universiteti.

- Dündar, A. M., Gönen, H., (2013) "ABD'nin Japonya'ya Yönelik Silahlı Müdahaleleri", *ABD'nin Askeri Müdahaleleri 1801'den Günümüze*, Haz. Haydar Çakmak, İstanbul: Kaynak Yayınları, ss. 182–197.
- Dündar, A. M. (2011) "Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshaki ve Japonya'daki Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, Cilt 31, No 287, ss. 100–105.
- Dündar, A. M. (2004) "Japonya Türk-Tatar Diasporası", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, No 1, ss. 75–89.
- Dündar, A. M. (2015) "Siyaset, İstihbarat ve Bilim: Japonya'daki Türkojoloji Çalışmaları Üzerine Bazı Düşünceler", *XI. Milli Türkojoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, Cilt 2, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss. 47–54.
- Dündar, A. M. İstanbul, 7 Mart 2022, *kişisel görüşme*.
- Golovaçev, Vitaliy. (2005) "13 Let Pod Çujim İmenem", *Obşestvenno-Politiçeskaya Gazeta "Trud"* 072, http://www.trud.ru/article/23-04-2005/86812_1_3_let_pod_chuzhim_imenem.html (E.T. 1.05.2021).
- Golovin, V. (2000) "15 Let Pod Çujim İmenem", *Obşestvenno-Politiçeskaya Gazeta "Trud"*, No 228, http://www.trud.ru/article/06-12-2000/16243_15_let_pod_chuzhim_imenem.html (E.T. 30.04.2021).
- Guo Y. (2013) "Rossiysko-Yaponskiye Otnoşeniya s Toçki Zreniya Geopolitiki", ss. 1–21, <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/jcrees/2013Osaka/76GuoYuqi.pdf> (E.T. 12.04.2021).
- Kaşapov, R. (2014) "Eksklyuziv. Kak v Yaponiyi Pod Prikritiyem Rabotali Suprugı Razvedçiki iz RT", *Ejenedel'nik "Argumentı i Faktı"*, No 25, s.y., <https://kazan.aif.ru/culture/1187770> (E.T. 2.05.2021).
- Korçevskiy, A.V. (2010) Sovetsko-Yaponskiye Otnoşeniya Posle Vtoroy Mirovoy Voynı, *Pobeda Nad Militaristskoy Yaponiyey: Uroki Proşlogo i Vzglyad v Buduşee*, Habarovsk: DVAGS, ss. 43–51.
- Mamayeva, N.L. (2013) Razvedivatel'naya Deyatel'nost' Riharda Zorge i Ego Gruppi v Kitaye (1929–1932) i Yeyo Rezul'tati, *Doklady İDV RAN* 2012, ss. 139–167.
- Motveyeva, P. (2008) Şpion Aziatskogo Proishojdeniya, *Gazeta.ru*, s.y., https://www.gazeta.ru/politics/2008/08/13_a_2809842.shtml (E.T. 13.04. 2021).
- Musaeva, S.İ ve Aslanov, N. (2022) Problema Kuril'skih Ostrovov v Rossiysko-Yaponskih Otnoşeniya: k İstoriyi Problemi, *Sovremennaya Nauçnaya Mis'l*, ss. 227–234.
- Najestkin, O.İ. (2014) Predisloviye, *İstoriya Rossiyskoy Vneşney Razvedki: Oçerki v 6 t., 1933–1941 Godı*, Moskova: Mejdunarodniye Otnoşeniya, ss. 5–19.
- Ono, R. 18 Mart 2022, *kişisel görüşme*.
- Panov, A.N. (2019) "Sovetsko-Yaponskaya Sovmestnaya Deklaratsiya 1956 Goda: Slojny Put' k Podpisaniyu, Nelegkaya Sud'ba Posle Ratifikatsii", *Yaponskiye İssledovaniya/Japanese Studies In Russia*, No 2, ss. 63–94.
- Pavlov, V. *Jenskoe Litso Razvedki (Dos'e)*, Olma-Press Obrazovaniye, Moskova 2003.
- Podrepniy, E. İ. (2016) Vneşnyaya Razvedka SSSR Nakanune Velikoy Oteçestvennoy Voynı: Opit Sovremennoy İstoriografii, *Aktual'niye Problemi Gumanitarnih i Sotsial'no-Ekonomiçeskih Nauk*, No 10, ss. 112–119.
- Polikarpov, İ. A. (2015) Sin'tsyan v Sovetsko-Kitayskih Otnoşeniya Nakanune i v Perviy Period Velikoy Oteçestvennoy Voynı, *İstoriçeskaya Pamyat' Molodeji o Velikoy Oteçestvennoy Voynı, Materialı Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsiyi s Mejdunarodnim Uçastiyem, 23–24 Aprelya 2015*, N.A. Matveeva vd. (ed), Altayskiy Gosudarstvenniy Pedagogiçeskiy Universitet, Barnaul, ss. 68–72.
- Polikarpov, İ. A. ve O.N. Polikarpova. (2017) Sin'tsyan v Sovetsko-Kitayskih Otnoşeniya v Posledniy Period I Posle Okonçaniya Velikoy Oteçestvennoy Voynı, *Sovremenniy Tendentsiyi Razvitiya Nauki i Tehnologiy*, 2–3, ss. 123–126.
- Raşevskiy, A.A. (2010) Rol' Vneşney Razvedki v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı, *Vestnik Voljskogo Universiteta im. V.N. Tatışeva*, ss. 1–6, <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-vneshney-razvedki-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny> (E.T. 21.04.2021).
- Şakirov, R. (2018) Vmesto Koznennogo Zorge, *Jurnal "Samarskiye Tatarı"*, No 4(21),
- Şalagin, A. (2010) Nevesta iz Kaşgara, s.y., <https://specnazspn.livejournal.com/44745.html> (E.T. 1.05.2021).
- Speranskiy, A.V. (2020) Vneşnyaya Razvedka Rossii Kak Faktor Gosudarstvennoy Bezopasnosti: Zarojdeniye, Razvitiye, Znaçeniye, *Velikiy Podvig Naroda Po Zaşite Oteçestva: Vehi İstorii. Sbornik Nauçnih Statey*, Ekaterinburg, ss. 42–48.
- Şvarev, N.A. (2011) *Razvedçiki-Nelegalı SSSR i Rossiyı*, Moskova: Veçe Yayınları.
- Tregubenko, A.B. (2011) Sovetsko-Amerikanskoe Protivostoyanie v Yaponii (1945–1947), *Vestnik MGOU, Seriya "İstoriya i Politiçeskie Nauki"*, No 4, ss. 61–66.
- Trofimenko, A. (2018) Vrag Stalina, Koşmar Yaponii: Kak Trumen İzmenil Mir, *Gazeta.ru*, s.y., https://www.gazeta.ru/politics/2018/11/01_a_12043339.shtml (E.T. 13.04.2021).
- Vilegjanin, A.N. E.V. Neverova. (2016) Rossiysko-Yaponskiye Dogovorenosti o Morskih Rayonah, Primikayuşih k Yujno-Kurilskim Ostrovam, *Moskovskiy Jurnal Mejdunarodnogo Prava*, No 2, ss. 35–62.
- Simonin, V.P. (2018) Yaponiya: Mesto i Rol' v Podgotovke i Razvyazivaniyi Vtoroy Mirovoy Voynı i Politika SSSR v Kanun Voynı (İstoriiko-Geopolitiçeskiy Analiz), *Nauka. Obşestvo Oborona*, No 2(15), ss. 1–19, <https://www.noo-journal.ru/nauka-obshestvo-oborona/2018-2-15/article-0148/> (E.T. 12.04.2021).

Structured Abstract

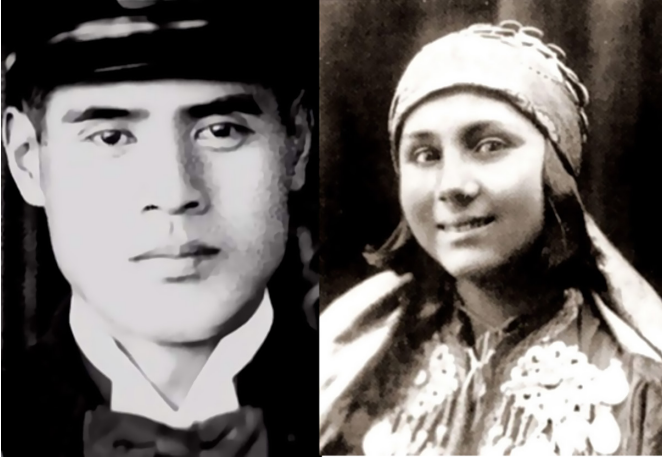
A division emerged in Japanese-Soviet relations, particularly following Japan's defeat on the Pacific front of World War II and the escalating tensions between the USA (The United States of America) and the USSR (The Union of Soviet Socialist Republics). Given the absence of diplomatic ties, the Soviet government shifted its focus to intelligence operations in the Far East. Consequently, in the 1950s, the Soviet administration sought to rebuild an illicit intelligence network to establish strategic influence in Japan. New agents were selected and trained for a mission to uncover Japan's true stance, strengths, weaknesses, goals, and intentions, as well as those of its potential allies. Among these agents were Shamil Hamzin (codenamed Halef) and Bibiiran Alimova (codenamed Bir), chosen specifically for this covert mission, which was integral to the Soviet intelligence strategy in Japan.

Employing diverse intelligence tactics involving fabricated identities and fictional agent narratives, the Soviet intelligence service crafted a new chapter in the "spy" era. In light of the challenging circumstances, penetrating Japan demanded a meticulously devised plan. The strategy involved the intelligence agents assuming the roles of an Uyghur couple, Enver Sadik and Hatice Sadik, natives of East Turkistan. After acclimating to their "homeland" in East Turkestan, the couple would move on to infiltrate the target country through Hong Kong. Extensive training in countries like Germany and Turkey was undertaken, focusing on bolstering language skills, gaining intelligence internship experience, and verifying identity documents. After a training period of approximately 5–6 years, the agents, now prepared, transitioned from China to Japan in 1954, effectively making their fabricated life story a reality.

Having established a business and a shop as a well-crafted "front," the Sadiks delved into trade ventures, leveraging this guise to navigate their day-to-day existence while simultaneously executing covert operations in accordance with directives from Moscow. Their regular attendance at gatherings hosted by foreign embassies, notably those of the American Club, facilitated the cultivation of relationships that proved instrumental to their mission. This modus operandi enabled them to gain access to pivotal confidential information spanning economics, military affairs, and politics. This encompassed insights into the dynamics of US-Japan relations and Japan's positioning vis-à-vis the Soviet Union. In 1966, Bir and Halef, resolute in their roles, concluded their successful 15-year assignment and returned to their homeland, adhering to Moscow's instructions. What had initially begun as a "pretend marriage" for the sake of their mission eventually evolved into a genuine marital partnership spanning 37 years. In summation, the fusion of a potent Soviet intelligence strategy, rigorous agent preparation, and the veneer of an authentic family unit significantly contributed to the triumphant fulfillment of their mission.

This narrative stands as a noteworthy demonstration of the USSR's effective intelligence tactics, leveraging diverse strategies and human intelligence despite slower information dissemination. Beyond advanced human intelligence methods, the ideological factor played a pivotal role in the success of Soviet intelligence activities. As mentioned earlier, the influence of Soviet ideology on the mindset of non-Russian populations within the country greatly benefited intelligence efforts. Hence, deploying foreign operatives, particularly those of Asian and Turkic descent, to Far East countries like China and Japan during and postwar periods aimed to reinvigorate intelligence networks, leveraging their suitability in various aspects such as commitment, easy infiltration, linguistic affinity, and origin. The specific selection of Bibiiran Alimova and Shamil Hamzin for the Japan mission was based on their inclination to learn Turkish languages and ability to convincingly portray Uyghurs, crucial for crossing into Japan via China. The use of the "Uyghur identity" as a means to seamlessly infiltrate Japan and conduct covert activities comfortably emerged as a prominent aspect of the Soviet government's strategy, reflecting the exigencies of the time and ultimately underpinning the success of their intelligence plan.

The specific selection of Bibiiran Alimova and Shamil Hamzin for the Japan mission was predicated on their affinity for learning Turkic languages and their ability to convincingly portray Uyghurs, a pivotal attribute for navigating the route from China into Japan. The utilization of the "Uyghur identity" as a means of seamlessly penetrating Japan and conducting covert activities with ease emerged as a salient feature of the Soviet government's strategic approach, reflecting the exigencies of the era and ultimately underpinning the triumph of their intelligence blueprint. Similarly, the robust Soviet intelligence strategy, coupled with the couple's extensive professional education and the requisite qualifications for the task, particularly the fact that they could authentically portray a real family, played an instrumental role in the successful completion of the intelligence officers' overseas mission. As a result, the Soviets were able to acquire highly confidential information across crucial domains, encompassing economics, military affairs, and political intricacies. This included a comprehensive understanding of the evolving relationship between the USA and Japan, as well as Japan's policy stance towards the Soviets. Notably, the depth of the couple's assimilation into the Eastern lifestyle, alongside their meticulous attention to detail, facilitated their integration within each host country's society. Their ability to seamlessly adopt local customs enabled them to gather invaluable information beyond their imagination.

Ek 1.
Şamil Hamzin ve Bibiiran Alimova'nın Gençliği. Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 4.
Resmi Ziyafet. Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 2.
Enver ve Hatice Sadık (Düğün, 1954, Çin). Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 5.
Sadık Ailesi (1962). Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 3.
"Pallada" Kadınlar Kulübü. Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 6.
Japonya Görevinin Son Yılları. Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 7.
Emekli İstihbaratçılar: Şamil Hamzin ve Bibiiran Alimova. Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Ek 8.
Danilovskiy Müslüman Mezarlığı, Moskova. Şakirov, "Vmesto Koznennogo Zorge" (E.T.: 01.05.21).

Derin Ekoloji Bağlamında Âşık Veysel

Âşık Veysel in the Context of Deep Ecology

Özge ÖZGÜN¹

Mehmet Fikret ARARGÜÇ²

¹Adıyaman Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi/İngiliz Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Adıyaman,
Türkiye

¹Adıyaman University, Faculty of
Arts and Science, Department of
English Language and Literature,
Adıyaman, Turkey

²Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Erzurum, Türkiye

²Atatürk University, Faculty of
Letters, Department of English
Language and Literature, Erzurum,
Turkey

ÖZ

1900'lü yılların sonlarına doğru ortaya çıkan ekoeleştiri ile birlikte gelişen çalışmalar eşliğinde doğanın insandan bağımsız olmadığı ve insan ile doğa arasında ayrılmaz bir bağ olduğu açığa çıkmıştır. Bu çalışmalar sayesinde ortaya çıkan bakış açıları insan ve doğa arasındaki bağı mercek altına almalarıyla ekoeleştirin gelişmesini sağlamaktadırlar. Bunların en önemlilerinden biri olan derin ekoloji de canlı merkezli ekolojik bilinç oluşturma yönündeki bakış açısı ve önermeleriyle ekoeleştiriye katkı sağlamıştır. Türk edebiyatının önemli halk ozanlarından Âşık Veysel de şiirlerinde doğayla ilişkisi bağlamında ekolojik bir duruş sergilemektedir. Gözleri görmeyen ozanın şiirlerinde doğayı sıradan betimlemelerin ötesine taşıyarak yansıtmayı, doğaya kutsiyet atfetmesi ve insanın doğa ile ilişkisini çıkar ilişkisi ve sorumluluk bilincinden öteye taşımasıyla okuyucunun doğayı gönül gözünden ele almasını sağlamaktadır. Ozanın bu bakış açısını oluşturmasında tüm canlıları kucaklayan ve onlara yaratıcıdan ötürü kutsiyet atfeden tasavvuf ve Alevilik öğretilerinden etkilendiği açıktır. Veysel derin ekoloji hareketi ortaya çıkmadan önce bu görüşe kaynak oluşturabilecek eserler ortaya koymuştur. Bu bağlamda, derin ekoloji ve Âşık Veysel'in şiirlerindeki ekolojik duruşu arasında benzerlikler olduğu saptanmıştır. Bu sebeple yorumsamacı/hermeneutik yöntem kullanılarak yapılan bu çalışmayla Âşık Veysel'in belirlenen şiirlerini derin ekoloji bakış açısıyla incelemek hedeflenmiştir. İncelenen eserler esas alındığında, Veysel'in ekolojik kaygıyla şiir yazmadığı açıktır ancak kendisinin doğaya karşı tutumu ve bakış açısının derin ekoloji açısından incelenmeye değer olduğu kanısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âşık Veysel, Derin Ekoloji, İnsan, Doğa

ABSTRACT

Studies conducted within the ecocritical paradigm that emerged towards the end of the 1900s have shown that nature does not exist apart from human beings and that the two are inextricably linked. The insights gained from this research pave the way for the growth of ecocriticism by focusing on the interaction between human and nature. Deep ecology, considered one of the most important ecological approaches, has also contributed to ecocriticism with its perspective and proposals for the establishment of an eco-centered ecological consciousness. Âşık Veysel, one of the great folk minstrels of Turkish literature, also takes an ecological stance in his relationship with nature in his poetry. The blind poet enables the reader to see nature through the eyes of the soul by reflecting nature in his poems, taking it beyond ordinary descriptions, attributing sacredness to nature, and moving human's relationship with nature beyond the relationship of self-interest and responsibility. It is obvious that mysticism and Alevism's teachings, which embrace all living things and attribute to them a sacredness by virtue of the Creator, had an influence on the minstrel. Veysel produced works that could provide the groundwork for the deep ecology movement before it even existed. In this context, similarities between deep ecology and the ecological position in his poems have been identified. For this reason, the aim of this study, which is carried out using hermeneutic method, is to examine Âşık Veysel's specific poems from the perspective of deep ecology. From the works reviewed, it is clear that Veysel did not write poetry with ecological concerns, but his attitudes and viewpoints regarding nature are worth examining in terms of deep ecology.

Keywords: Âşık Veysel, Deep Ecology, Human, Nature

Giriş

Edebiyatta insan ve doğa ilişkilerini inceleyen ekoeleştiriye radikal bakış açısıyla katkı sağlayan derin ekoloji bu ilişkiye daha derin bir anlam kazandırma yoluyla ekolojik bilinç oluşturma amacı gütmektedir. Bu açıdan, insan merkezli bakış açısından sıyrılarak canlı merkezli bakış açısını benimsemektedir. Bunu

Geliş Tarihi/Received: 10.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 01.11.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Özge ÖZGÜN
E-mail: oozgun@adiyaman.edu.tr

Atıf: Özgün, Ö. & Arargüç, M. F. (2024).
Derin Ekoloji Bağlamında Âşık Veysel.
Turcology Research, 79, 145-151.

Cite this article as: Özgün, Ö., &
Arargüç, M. F. (2024). Âşık Veysel in the
Context of Deep Ecology. *Turcology
Research*, 79, 145-151.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

yaparken John Muir'in doğanın birliği olduğunu savunan düşüncesinden, Aldo Leopold'un doğanın insana bağlı olmaksızın kendi değerini olduğu fikrini vurgulayan "toprak etiği"nden ve Rachel Carson'un doğanın dengesinin değişmesinin sorumluluğunun insana ait olduğunu savunmasından etkilenmiştir (Devall, 1982: 66; Ferry, 2000: 99). Türk edebiyatında doğaya ait unsurlar çeşitli dönemlerde farklı yazarlar tarafından ele alınmıştır. Köklü edebiyat geleneği içinde metinlerde kullanılan bu unsurların ekolojik kaygıyla doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak insanın doğaya verdiği zarar doğrultusunda 1940'lı yıllarda insan ve doğa arasındaki ilişkinin edebi yönlerden farklı bakış açılarıyla değerlendirilmeye başladığı ifade edilebilir (Boratav, 1945: 8). Türkiye'de ekoeleştiri çalışmalarına öncülük eden *Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat* (2012) adlı eserdeki makaleler ve *Çevreci Eleştiriye Giriş* (2014) adlı eser konuyu detaylıca farklı açılardan ele almıştır. Bunun yanında, *Ekoeleştiri Folklor ve Edebiyat İncelemeleri* (2019) adlı eserdeki makaleler ile ekoeleştiri çalışmalarına katkı sağlanmıştır. Son yıllarda ekoeleştiri çalışmaları hız kazanmış ve bu alanda çeşitli makaleler ile yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmaya devam etmektedir. Bu çalışmalar arasında derin ekoloji ve edebiyat ilişkisi özelinde yapılan çalışmalar da yer almaktadır. Gülşah Dindar (2012)'in *Derin Ekoloji Hareketi ve Ekoeleştiri: Bir Garip Şair Orhan Veli* adlı çalışması, Halil İbrahim Ünser (2022)'in *Derin Ekoloji Akımının Türk Edebiyatına Etkileri* başlıklı çalışması, Olgun Yalçın (2020)'in *Türk Kültürü Sözlü Şiir Geleneğinde Ekolojik Boyut: Derin Ekoloji Yaklaşımı Bağlamında Eko-Eleştirel Çözümleme* adlı çalışması, Taner Turan (2019)'in *Derin Ekoloji Bağlamında Ahmet Kutsi Tecer'in Şiiri ve Mekan Olarak Yayla* çalışması, Şaban Çobanoğlu (2021)'nin *Sait Faik'in 'Son Kuşlar' Başlıklı Öyküsünü 'Derin Ekoloji' Etiği Açısından Okumak* adlı çalışması, Tuba Kaplan Alptekin (2022)'in *Yaz Masalları'nın Derin Ekoloji Bağlamında Değerlendirilmesi* adlı çalışması derin ekoloji ve edebiyat arasındaki ilişkiyi farklı açılardan inceleyen çalışmalardır.

Bu çalışmada doğayla iç içe yaşayan ve doğa sevgisinin küçük yaşlarda fark edildiği Âşık Veysel'in eserlerinde insan ve doğa ilişkisinin derin ekoloji bağlamında incelenmesi amaçlanmaktadır. Veysel'in doğa temalı eserleri farklı açılardan birçok kez incelenmiştir. Bunların içinde daha çok tasavvuf ve alevi öğretilerinin etkisi bağlamında yapılan incelemeler yer almaktadır. Ekoeleştiri çalışmaları kapsamında ise Mustafa Yiğitoğlu ve M. Abdulbasit Sezer (2019)'in *Âşık Veysel'in Şiirlerine Ekoeleştiri Bağlamında Bir Yaklaşım* adlı çalışmaları kaynak oluşturmaktadır. Ancak derin ekoloji özelinde incelenen eserleri kapsamında yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Diğer birçok şairin eserlerinde de insana ve doğaya dair unsurlar inceleme konusu olabilmektedir. Zaten âşık edebiyatı ve genel olarak halk edebiyatında doğaya ait unsurlar dikkat çekmektedir (Kardaş, 2021: 80). Ancak bu çalışma gözleri görmeyen bir ozanın göremediği doğayı bazen özlem bazen sitem ile eserlerinde nasıl kullandığının gösterilmesi ve bu sayede onun doğaya olan bakış açısını gönül gözünden okuyan okuyucunun tavrının incelenmesi açısından önem taşımaktadır. Diğer bir deyişle, bu çalışma doğayı ve insanla doğa arasındaki ilişkiyi görünenin ötesindeki derin anlamı kavrama yoluna giderek bu doğrultuda canlı merkezli bir ekolojik bilinç kazandırılması açısından önemlidir.

1894'te Sivas'ın Sivrialan Köyü'nde dünyaya gelen Âşık Veysel Şatıroğlu daha çocuk iken çiçek hastalığı ve kaza sebebiyle görme yetisini kaybetmiştir. Ancak o görmediği dünyayı ve insanı şiirlerinde öyle ifade etmiştir ki görünenin ötesindeki dünyanın kapılarını okuyucuya açmıştır. Böylelikle, okuyucu insanı ve çevresini daha derin bir bakış açısıyla ele alma farkındalığına ulaşmaktadır. Âşık Veysel babasının ziyaretine gelen ozanları dinleyerek büyümüş ve babasının desteğiyle saz çalmaya başlamıştır. 1933 yılına kadar köyünden pek dışarı çıkmayan Veysel sonrasında yurdun çeşitli şehir, kasaba ve köylerini gezmiş ve köy enstitülerinde saz öğretmenliği yapmıştır. Bunun yanında, Âşık Veysel'in bir diğer dikkat çeken özelliği ise doğaya duyduğu sevgidir. Annesinin *"Renklerden yalnız kırmızıyı hatırladı. Gözleri gönlüne çevrilmeden önce, yani çiçek hastalığına yakalanmadan önce düşmüştü. Kan görmüştü. Kanın rengini hatırlardı yalnız. Kırmızıyı... Yeşili de elleriyle bulur ve severdi."* (Kutsi, 1992: 59) ifadesi Veysel'in doğa sevgisinin küçük yaşlarda kendini gösterdiğini açıklamaktadır. Ayrıca *"Köyünde ve çevresinde ondan önce bir tek meyve ağacı yokmuş. Sivrialan'da ilk meyve bahçesini o yetiştirmiş"* (Şatıroğlu, 1970: 11). Böylelikle, köylülerin de doğaya olan bakış açılarını değiştirmiş ve farkındalık kazanmalarını sağlamıştır. Öyle ki başlarda onu bu çabasından dolayı kınayan köylüler, *"O kör değilmiş, meğer kör olan bizmişiz diyerek Âşık Veysel'i kutlamışlar"* (s. 12). Âşık Veysel'in insana ve doğaya dair düşüncelerine şiirlerinde de sıklıkla rastlanmaktadır. Şiirlerinde dağları, ırmakları, bağları, yaylaları kendinden soyutlamayarak betimlerken onlara hayranlıkla seslenmiştir. Onun doğayla olan ilişkisi ve âşık olması arasında bir bağ bulunmaktadır. Çünkü *"âşık olan kişi dertlidir. Onu dağ, taş demeden dolaştıran insanın gönlündeki bir sızıdır. Bu sızı bazen insanı taşlarla, ağaçlarla, dağlarla, turnalarla konuşturur"* (Alptekin A. B., 2004: 34). Bu bakımdan, Âşık Veysel gönlündeki sızısını doğayla paylaşmakta ve doğayla samimi ve arkadaşça bir bağ kurmaktadır.

Bu çalışmada 1978 yılında yaşamını yitiren Âşık Veysel'in Anadolu topraklarında, derin ekoloji hareketine tanıklık etmeden çok önce bu hareketin ilkelerini şiirlerinde yansıttığını uygulamalı olarak göstermek amaçlanmaktadır. Böylelikle, derin ekolojinin canlı merkezli ekolojik bilinç oluşturma gayretinin aslında insanların özlerine dönerek doğayla kurdukları ilişkiyi yeniden yapılandırma bağlamında bir hatırlatma görevi üstlendiğini, bu bilincin zaten insanlarda var olduğunu açıklamak hedeflenmektedir. Bu bağlamda, çalışma için belirlenen Âşık Veysel'in *Dalgin Dalgin Seyreyledim Alemi, Aslıma Karışıp Toprak Olunca, Kardeşim, Toprak, Bir Ulu Ağaçtan Bir Yaprak Düşse, Sular, Yine Selin Zamanı, Emeklerim Zay'eyledi Sel Benim* ve *Kızılırmak* şiirlerini derin ekolojinin bakış açısıyla ele almak amaçlanmaktadır, böylelikle insan ve doğa ilişkisine görünenin ötesinde derin bir anlam kazandırma yoluna giderek derin ekoloji çalışmalarına katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Âşık Veysel'in Eserlerinde Derin Ekoloji

İnsana ve doğaya ait unsurlar ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri edebi eserlere eskiden beri konu olmuştur. Bunun, ilk insanlardan beri insanın doğada varlığını korumaya çalışması ve dolayısıyla insan ve doğanın birbiriyle iç içe geçmiş bir ilişki içinde olmasından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak çevre sorunlarının 20. Yüzyıldan itibaren hızla artması ve ekolojik görüşün yaygınlaşmasıyla birlikte edebiyatta kendine yer bulan ekoeleştiri insan ve doğa arasındaki ilişkiyi farklı bakış açılarıyla ele almaya başlamış ve edebi eserlerde yer verilen insan ve doğa ilişkisini betimlemeden öteye götürerek eleştiri düzlemine taşımıştır. Pastoral gelenek, romantik gelenek ve doğa yazımı insan ve doğa arasındaki ilişkiyi inceleme bağlamında ekoeleştiriye zemin hazırlamışlardır (Kroeber, 1994: 19; Mazel, 2001: 3). İlk olarak William Rueckert tarafından tanımlanan ekoeleştiri terimi ise "ekolojinin ve ekolojik kavramların edebiyat

çalışmalarına uygulanmasını" (Glotfelty, 1996) işaret etmektedir. Böylelikle, ekoloji bilimi disiplinler arası bir çalışma haline gelirken ekoeleştiri de insan ve doğa ilişkilerini birleştiren ve yönlendiren bir görev üstlenmektedir (Love, 1996: 237). Bu sayede ekoeleştiri ile birlikte okuyucunun bu ilişkiye olan farkındalığının artırılması ve ekolojik bilincin oluşmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir. Bu bakımdan ele alındığında, ekoeleştirin yalnızca insan ve doğa ilişkilerini incelemekten öte kapsamlı bir düşünce oluşturarak daha geniş bir anlam oluşturma yönünde yol aldığı görülmektedir (Buell, 2005: 21-25; Estok, 2001: 221; Oppermann, 2012: 9).

Köktenci bakış açısıyla ekoeleştiri tarihine yön veren "*Eko-felsefe ya da yeni doğa felsefesi*" (Devall, 1982: 64) olarak da bilinen derin ekoloji terim olarak ilk kez Arne Naess tarafından kullanılmıştır. George Sessions, Bill Devall, Gary Snyder, Warwick Fox, Fritjof Capra ve Rudolph Bahro'nun da katkılarıyla gelişen derin ekoloji doğaya ait, içinde insanın da bulunduğu varlıkları bir bütün olarak değerlendirmektedir. Bunu yaparken ekolojik bilinci sadece insan merkezli olmaktan sıyrarak özgürleştirme yoluna gitmekte ve doğayı insan kültürüne kaynak olarak göstermektedir (Berry, 1996: 22; Devall, 1980: 299-317-322; Katz, 1991: 84). Çevre sorunlarının sebebini incelerken bakış açısını insan merkezli bakış açısından canlı merkezli bakış açısına çevirmekte ve çözümleri bu bakış açısıyla aramaktadır. Naess (1973) çevre sorunlarıyla insan merkezli bakış açısıyla ilgilenerek önermeler sunan çalışmaları ve çevre hareketlerini "sığ ekoloji" (s. 95) olarak tanımlamaktadır. Bunlar insanın faydası için doğayı kullanarak insanın doğayla çıkarıcı bir ilişki içinde olmasını örtük olarak desteklemektedir. Dolayısıyla "insanı merkezde tutmakta fakat insanın yeryüzünde daha naif ve saygılı bir biçimde dolaşmasını istemektedirler" (Delany, 1993: 27). Derin ekoloji ise çevre sorunlarının sadece doğayla ilgili olmadığını aynı zamanda insana dair sosyal ve kültürel sorunlar da olduğunu vurgulayarak meselelere daha köklü bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bu bağlamda, derin ekoloji insan ve doğa ilişkisini incelerken parçalardan öte "*bütüncül bir dünya görüşü*" (Capra, 1987: 27) benimsemektedir. Âşık Veysel'in şiirlerinde sık sık doğadaki birliği ve bütünlüğü vurgulaması derin ekolojinin bu görüşüne örnek olarak verilebilmektedir. O doğaya ait unsurları insandan ayrı tutmayı onlara derin bir anlam yükleyerek bu bütünlükçü bakış açısını *Dalgın Dalgın Seyreyledim Âlemi* şiirinde şöyle ortaya koymaktadır:

"Kimse bilmez dünya nasıl kurulmuş
Her cisme birer zerre verilmiş
Cümle varlık bir kuvvetten var olmuş
Gelen ne giden ne yol ne yolcu ne
Herkes gizlidir bu sır-ı hikmet
Her nesnede vardır bir türlü ibret
Veysel'i söyletir bir büyük kuvvet
Söyleyen ne söyleten ne Tanrı ne?" (Kaya, 2004: 129)

Âşık Veysel bu dizelerde kendi varlığını sorgularken diğer varlıkları da bu sorgulamanın içine katarak ayrı olmaktan ziyade bütün olduğunu vurgulama yoluna gitmiştir. Bu bağlamda, derin ekolojinin parçalardan ziyade bütünü değerli bulan bakış açısı Âşık Veysel'in bütüncül dünya görüşünde örneklenmektedir. Bunun yanında, derin ekolojinin bütün varlıkları değer bağlamında eşit kabul ederek oluşturduğu bu bakış açısı Âşık Veysel'in *Aslıma Karışıp Toprak Olunca* şiirinde de "...Ne zaman toprakla birleşir cismim/Cümle mahluk ile bir olur ismim..." (Kaya, 2004: 211) dizeleriyle görülmektedir. Bu bağlamda, Âşık Veysel'in kendi varlığını bütün insanlar için bir metafor olarak kullanarak insanın diğer bütün varlıklarla eşit olduğunu vurgulaması derin ekolojinin bütüncül dünya görüşüne örnek gösterilebilmektedir. Âşık Veysel aynı şiirinde "...Aslıma karışıp toprak olunca/Çiçek olur mezarımı süslerim..." (s. 211) dizelerinde doğanın bütünlüğüne bu kez doğal döngüye gönderme yaparak vurgu yapmaktadır. Bu dizelerde insan cesedinin toprağa karıştığına doğal döngünün devam ettiğini gösterirken insanı diğer varlıklarla eşit tutmakta, aynı zamanda insanın aslının toprak olduğu görüşüyle doğaya ve doğal düzene övgüde bulunmaktadır. Derin ekoloji de doğadaki her varlığın kendi içinde değerli olduğunu temel alarak ekolojik döngü içinde varlığını koruması ve bu sebeple her varlığın eşit tutularak bütünlüğün ve döngünün korunmasına yönelik bakış açısını ortaya koymaktadır. Derin ekolojinin bakış açısını ve bağlı olduğu sekiz ilkeyi Naess (2005) şöyle açıklamaktadır:

(1) Yeryüzündeki insanların ve insan dışındaki yaşamın iyi halde olması ve gelişmesi, kendi içinde değerlidir- içsel bir değere sahiptir. Bu değerler, insan dışındaki dünyanın insanın gayeleri için faydalı olmasından bağımsızdır. (2) Yaşam formlarının zenginlik ve çeşitlilikleri, bu değerlerin içsel ve ilişkisel olarak ortaya konmasına katkı sağlar. (3) Yaşama dair gereksinimlerini karşılamak dışında, insanların bu zenginlik ve çeşitliliği eksiltmeye hakları yoktur. (4) İnsan yaşam ve kültürünün gelişmesi, insan nüfusunun hatırı sayılır ölçüde azaltılmasıyla sağlanabilir. İnsan dışındaki yaşamın gelişmesi de daha az insan nüfusuna ihtiyaç duyar. (5) Mevcut durumda, insanın insan dışındaki dünyaya ettiği müdahale aşırıdır ve durum süratle kötüye gitmektedir. (6) Bu sebeple politikalar değişmek zorundadır. Bu politikalar, temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları tesir edecektir. Gidişatın neticesi, halihazırdakinden son derece farklı olacaktır. (7) İdeolojik değişim, giderek artan yaşam standardına bağlı olmaktan ziyade, esasen yaşam niteliğini değerli kılmaya (içsel değer taşıyan durumlarda yer alma) yönünde olacaktır. Büyüklük ve yücelik arasındaki fark hususunda derin bir farkındalık oluşacaktır. (8) Yukarıda ifade edilen konuları kabul edenler, gerekli değişiklikleri uygulamaya çabalamakla doğrudan ya da dolaylı olarak yükümlüdürler. Bu ilke, diğer ilkeleri takip etme/geliştirme/uygulama süreci olarak derin sorgulamanın önemini vurgulayan ilkedir (s. 4).

Bu ilkeler ele alındığında derin ekoloji insanı da doğaya ait türlerden herhangi biri olarak kabul ederek hem insan merkezli bakış açısından uzaklaşmakta hem de doğaya bu bakış açısının atfettiklerinden ziyade daha derin bir anlam yükleyerek bütünü değerini düstur edinen bir bakış açısı sunmaktadır. Bu açıdan, Âşık Veysel daha derin ekoloji hareketi ortaya çıkmadan önce bu görüşe kaynak oluşturabilecek eserler ortaya koymuştur. Bu bağlamda, derin ekolojinin çıkış noktası olan canlı merkezli ekolojik bilincin aslında insandan uzak olmadığı, insanın özünde zaten var olduğu, ancak derin ekoloji ile birlikte bunun hatırlatıldığı ve kuramsallaşarak dikkat çekmeye başladığı ifade edilebilir. Âşık Veysel *Kardeşim* şiirinde "...Kimi molla kimi derviş/Allah bize neler vermiş/Kimi arı çiçek dermiş/Sen balsın da ben çeç miyim..." (Kaya, 2004: 217) dizeleriyle bir taraftan insanların eşitliğini vurgularken aslında molla, derviş ve arıyı eşit tutarak genel olarak

varlıkların kendi değerlerine ve eşitliklerine vurgu yapmaktadır. *Bir Ulu Ağaçtan Bir Yaprak Düşse* şiirinde “Bir ulu ağaçtan bir yaprak düşse/O anda acısın duyar iniler/Katlınsa acıya sakince geçse/Esen rüzgarlara uyar iniler” (s. 263) dizeleriyle de ağacın kendi yaprağının düşmesinden kederleneceği örneğiyle bir bakıma varlıkların kendi değerleri olduğunu ve bu değerlerin insanın ona atfettiklerinden bağımsız olduğu anlamı çıkarılabilmektedir. Bu bakış açısı derin ekolojinin temel olarak varlıkların öz değerlerini benimsemesiyle benzerlik göstermektedir.

Derin ekolojistler “doğanın doğru anlaşıldığında potansiyel olarak insan değerlerinin ve karakterinin güçlü bir şekillendiricisi olabileceğini” (Hinchman & Hinchman, 1989: 212) savunarak doğaya kapsayıcı ve biçimlendirici bir anlam yüklemektelerdir. Dolayısıyla derin ekolojistlere göre doğa her şeyin birbirine bağlı ve bağımlı olduğu bir olgudur (Mcpherson, 2007: 231) ve insan da tıpkı diğer varlıklar gibi bu olgunun parçalarından biridir. Bu bağlamda, derin ekoloji doğaya yüklediği anlamlarla bir bakıma ona yücelik ve kutsallık atfetmektedir. Âşık Veysel toprakla olan ilişkisini anlattığı *Toprak* şiirinde toprağın yüceliğine “*Karnın yardım kazmayınan belinen/Yüzün yırttım tırnağınan elinen/Yine beni karşıladı gülünen/Benim sadık yârim kara topraktır...*” (Kaya, 2004: 266) dizeleriyle vurgu yapmaktadır. Böylelikle, toprak metaforuyla aslında insanın doğayla kurduğu ilişkiyle kendi değerini şekillendirebildiği ve doğanın bu ilişkide nasıl da kapsayıcı ve hakikate ulaşmada yol gösterici olduğu gösterilmektedir. Buradaki hakikat Tanrı'nın isteklerine uyararak ona ulaşma yolundaki kutsallık olarak okunabileceği gibi dolaylı olarak ona ulaşmada hoşgörüyle birliği koruma olarak da okunabilmektedir. Bu bağlamda, Âşık Veysel'in doğaya duyduğu sevgiye ve heyecana tanık olunurken doğaya yüklediği yücelik ve kutsallık anlamı açığa çıkmaktadır. Ali Berat Alptekin (2009) Âşık Veysel'in toprakla kurduğu bağı “*Âşık Veysel, bir toprak sevdalısıdır. Toprağın sesi Veysel'in sesidir.*” (s. 41) ifadeleriyle açıklamaktadır.

Âşık Veysel'in doğayla ilişkisi karşılıklı çıkar ilişkisinden ötededir. O yalnızca insanın ihtiyaçlarını karşıladığı sürece doğaya övgüler yağdıran şiirler yazmamıştır. Doğayı olumlu ve olumsuz bütün özellikleriyle birlikte kabul etmektedir. Diğer bir ifadeyle, sadece doğanın yeşilini değil kahverengisini de sadece suyun berekliliğini değil bulanıklığını da doğaya özgü olarak değerlendirmektedir. Örneğin; *Yine Selin Zamanı* şiirinde Sel'e karşı duyduğu korkuyu “*Yine havalandı gönlümün kuşu/Hiç hesaba sığmaz feleğin işi/Dünyada belâli VEYSEL'in başı/Herkes çilesini çeker nihayet*” (Kaya, 2004: 291) dizeleriyle ifade etmektedir. Bu ifadelerle Âşık Veysel bir doğa olayı olarak insanın çıkarına hizmet etmeyen Sel'i derin ekolojinin her varlığın sadece var olmasıyla bile değerli olduğu bakış açısına benzer olarak değerlendirmektedir. Yani Veysel için Sel doğaya özgüdür ve her ne kadar insanı zarara da uğratsa, onu çile olarak betimlese de olduğu gibi kabul etmekte ve ona karşı gelmemektedir. Elbette bu dizelerde Âşık Veysel Sel'i ilahî düzene karşı gelmeme olarak ele almaktadır ancak bunun yanında karşı gelmeyişinin sebebi ne olursa olsun bu düzene saygı duymaya yönelik bir tavır takınmaktadır. *Sular* şiirinde bu tavrını şöyle dile getirmektedir:

*“İnsanoğlu suyu koymaz haline
Setler çeker baraj yapar yoluna
Bunca santraller almış eline
Her bir ihtiyacı sağlayan sular
Her zaman âşığım suyun sesine
Baharda bulanıp çağlamasına
Akar gözyaşlarım gam deryasına
VEYSEL'in derdini yen'leyen sular”* (Kaya, 2004: 244).

Âşık Veysel bu dizelerde insanın Su'yu kontrol altına alarak doğal hayata müdahale etmesini eleştirmektedir. Su'nun varlığına saygı göstererek onu olduğu haliyle kabul etme yoluna gitmektedir. Bu bağlamda, derin ekolojinin yukarıda sözü geçen bağı olduğu ilkeler bu dizeler aracılığıyla okuyucuya ulaşmaktadır. Böylelikle, derin ekolojinin insan merkezli bakış açısının karşısına koyduğu canlı merkezli bakış açısı açığa çıkarak ekolojik bilince katkı sunmaktadır. Derin ekolojinin değer bağlamında eşitliğini benimseyen bu bakış açısı ekoeleştiriye kendi bakış açılarıyla katkı sağlayan toplumsal ekolojistler ve ekofeministler tarafından yetersiz bulunmaktadır. Çevre sorunlarının sebeplerini toplum biçimlerinde arayan ve toplumsal düzenlemeler önermelerinde bulunan toplumsal ekolojistler insan aklının ona verilen bir yetenek ve evrimin bir ürünü olduğu (Bookchin, 2013: 16; Jardins, 2006: 462; Pepper, 1993: 108) savunarak aklı sayesinde insanın doğaya yön verdiği görüşüyle derin ekolojistlerin insanı diğer türlerle eşit tutmalarının eksik bir görüş olacağını vurgulamaktadırlar. Ancak derin ekolojistlerin insanın değer bağlamında canlıların eşitliğini savunan bakış açısı Veysel'in *Dalgın Dalgın Seyreyledim Âlemi* şiirinde “*Her cisme birer zerre verilmiş/Cümle varlık bir kuvvetten var olmuş*” (Kaya, 2004: 129) dizelerinde her bir cismin yaratıcı tarafından kendi içinde değerli olarak var olması hususuyla açığa çıkmaktadır. Benzer şekilde kadın ve doğa arasındaki ilişkiler konusunda çözümlemeler yapan ekofeministler de derin ekolojistlerle doğadaki varlıkların birbirine bağlı oldukları konusunda hemfikir olsalar da (Bennett, 2005: 63) onları sığ görüşlü ve cinsiyetçi olmakla eleştirmektedirler (Sessions, 1991: 91). Veysel'in şiirlerinde açığa çıkan derinlikçi ve eşitlikçi söylemler ekofeministlerin bu bakış açısını zıtlar niteliktedir. Derin ekolojistler her iki görüşü de insan merkezli bakış açısına sahip olmak ve dolayısıyla yetersiz olmakla suçlamaktadırlar. Ancak her bir yaklaşımın kendi bakış açılarını geliştirerek ekoeleştiriye katkı sağladıkları da açıktır. Diğer taraftan, derin ekolojinin bu denli olumsuz eleştiriye maruz kalmasında siyasal bir önermede bulunmaktan kaçınması (Devall, 1980: 316) yatmaktadır. Bu bağlamda, derin ekoloji daha çok bireysel değişim ve gelişim yoluyla toplumun bakış açısının canlı merkezli bakış açısına geçerek çözümler elde edilebileceğini vurgulamaktadır. Bunda da edebiyatın gücü küçümsenmemelidir. Edebiyat aracılığıyla okuyucuya ulaştırılmak istenen mesaj, öğretici ya da bilgi verilmekte ve bu sayede okuyucunun zihninin yanına duygularını da katarak bunları içselleştirmesi sağlanmaktadır. Bu bağlamda, Âşık Veysel'in şiirleri okuyucuya farkındalık kazandırarak canlı merkezli ekolojik bilinç oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Örneğin; *Âşık Veysel Emeklerim Zay'eyledi Sel Benim* şiirinde “*Bu sel bizi ne pek kötü beledi/Dümdüz etti patatesi milledi/Ne çapasın vurdu ne de belledi/Emeklerim zay eyledi sel benim*” (Kaya, 2004: 207) dizeleriyle kendini dolayısıyla insanı doğadan ayrı tutmayarak Sel'e sitem etmektedir. Sel'i canlı bir varlık olarak ele almakta ve sitemini dile getirirken insan merkezli bakış açısından uzak bir tavır takınmaktadır. Şöyle ki Sel'i

sadece insana zarar veren bir doğa olayı olarak ele alıp onu durdurmaya yönelik bir önerme yerine Sel'e bir dostuna sitem eder gibi sitem etmekte ve onun varlığını olduğu haliyle kabul etmektedir. Böylelikle okuyucuya şimdiye kadar bildiğinden farklı bir bakış açısı sunmakta ve onun doğayı ve ona ait unsurları olduğu haliyle kabul eden kendi bakış açısını oluşturmasını sağlamaktadır. Veysel'in sitemi Sel metaforu aracılığıyla aslında doğal düzeni kurduğunu düşündüğü Tanrı'yadır. Dolayısıyla sitemini haykırarak aslında samimiyetini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, sitem ederken aslında onu incitmekte ve doğal düzene karşı gelmemektedir. Oysa insan merkezli bakış açısı doğanın insana karşı zararlı olduğunu gördüğü özellikleri insanın çıkarına yönelik çalışmalarla kontrol altına alma çabasıdır. Derin ekolojistler işte bu kontrolcü çabayı gereksiz ve tehlikeli bulmakta, doğayı bütün özellikleriyle kabul ederek insanın doğada varlığını sürdürmesine yönelik bakış açılarını ortaya koymaktadırlar. Âşık Veysel *Kızılırmak* şiirinde de *Kızılırmak'a* bir dostuna sitem eder gibi "Söyle VEYSEL sözü sana/Yılda kıyan üç beş cana/Selleri eylen bahâne/Kızılırmak seni seni" (s. 162) dizeleriyle seslenmektedir. Ayrıca Veysel'in sitemi yalnızca ırmağa değil aynı zamanda insana edilen bir sitem olarak da okunabilmektedir. Çünkü *Kızılırmak* doğası gereği taşkın taşkın akarken bu kadar insana ve ürüne zarar gelmesinin sebebinde doğaya uygun bir yaşantı sürmeyen, ırmak kenarında yerleşim kuran insanın da payı göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda, derin ekoloji ilkelerinde önerilen politika ve ideoloji değişimleri, insanın çevre sorunlarından sorumlu tutulması ve üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gereklilikleri edebiyat aracılığıyla örtük olarak örneklenmektedir.

Âşık Veysel'in doğayı kendinden ayrı görmeyen bireysel bakış açısının edebiyat yoluyla okuyucuya ulaşması ve böylelikle okuyucuyu doğaya karşı farklı bakış açısıyla farkındalık kazanmaya yöneltmesi hususunda önem arz etmektedir. Bu bağlamda, derin ekolojinin ilke-lerinde belirtildiği üzere toplumların canlı merkezli bakış açısına yönelmesi için bireylerin ekolojik bilince ulaşması gerekliliğine katkı sunmaktadır. Bu yönelimde insanların doğaya karşı oluşturdukları bireysel bakış açıları önem kazanmaktadır. Naess (1973)'in "ekozofiler" (s. 99) adını verdiği derin ekolojinin ilkelerine sadık kalarak bireylerin kendilerine özgü bireysel felsefeler geliştirebilecekleri fikri canlı merkezli bakış açısına geçmeye yönelik bir açılım sağlamaktadır. Böylelikle, insan kültürlerinin çeşitliliği ve zenginliği de korunarak bir bakış açısı geliştirilebilmektedir. Naess kendi ekozofisine "Ekozofi T" (Naess, 1989: 37) adını vermiş ve bu ekozofiyi geliştirirken Budizm'den etkilenmiştir. Naess'in ekozofisinde temel iki ilke bulunmaktadır. Bunlar özgerçekleştirim ve özdeşleşmedir. Özgerçekleştirim her canlının kendi doğasına uygun olarak yaşaması, gelişmesi ve kendi değerinin en üst seviyesine ulaşma çabası olarak özetlenebilir. Yani insan dahil bütün canlılar öncelikle kendi gelişmelerinden sorumludur. Buna ek olarak, insanın öz gerçekleştirimi için özdeşleşme esas kabul edilmektedir. Naess (1990) özdeşleşme sürecini diğer varlıkların çıkarlarını da kendi çıkarları gibi kendiliğinden gözetme olarak ele almaktadır (s. 187). Bu bağlamda, özdeşleşme ile insanın kendini doğaya ait hissetmesi, onunla bütünleşmesi ve doğaya zarar verenlere karşı bir tutum sergilemesi sağlanmış olmaktadır. Christian Diehm (2007) özdeşleşmeyi "*biz doğayla tümüyle özdeşleştiğimizde, ekosferik topluluğa yapılan bir tehdit bizim ekolojik Benliğimize yapılır.*" (s. 7) ifadeleriyle açıklamaktadır. Âşık Veysel'in benzer bakış açısı ise onun İslam dininin manevi ve içsel boyutlarını derinlemesine anlayan ve yaşayan tasavvuf öğretisinden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki eserlerinde doğa ve yaratılış, İslam'a uygun bir şekilde değerlendirilirken, aynı zamanda doğanın içsel bir anlam taşıdığına ve Allah'ın yaratıcı gücünün bir yansıması olduğuna vurgu yapılır (Araz, 2008: 3; Aytaç, 2003: 258; Tikdemir, 2023: 352). Bu tutum "vahdet-i vücût" anlayışıyla ilişkilendirilir. *Vahdet-i vücût "Allah'tan başka varlık olmadığına idrak ve şuuruна sahip olmaktır."* (Uludağ, 2005: 371) ve bu bağlamda ozan doğayı sadece fiziksel bir çevre olarak değil, aynı zamanda manevi bir deneyim olarak görür (Araz, 2008: 7-8). Doğa tasvirleri Allah'ın yaratıcılığını ve kudretini yansıtan birer işaret olarak sunulur. Bu bakış açısı insanların doğayı sadece maddi bir varlık olarak değil, aynı zamanda manevi bir derinlik ve anlam kaynağı olarak görmeleri gerektiği mesajını ileten bir yaklaşımdır. Eserlerindeki bu doğa anlayışı, İslam'ın doğayı anlama, koruma ve Allah'ın eserlerini takdir etme emirleriyle uyumlu bir yaklaşımdır. Bunun yanında, Veysel'in bu bakış açısının oluşmasında ailesinin ve yaşadığı yörenin etkisiyle Alevilik öğretisinden de etkilendiği açıktır. Şöyle ki temelde insân-ı kâmil olma amacını barındıran Alevilikte evrendeki bütün canlılar yaratıcıdan dolayı kutsaldır ve insân-ı kâmil olma yolunda insanların tüm canlıları kucaklayarak onlara karşı sorumlu ve faydalı olma gereklilikleri vurgulanmaktadır (Gül & Karaca, 2016: 44). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Veysel din, ırk, dil bağlamında fanatizmden kaçınmış, eserlerinde birlik, dostluk ve beraberlik temalarına değinmiştir (Apaydın, 2005: 182; Bulut & Gündüz, 2005: 264; Şimşek, 2016: 118). Âşık Veysel'in de doğaya karşı geliştirdiği bireysel bakış açısı Naess'in ekozofi ilkeleriyle benzerlik göstermektedir. Örneğin *Sular* şiirinde Su'nun doğasına uygun olarak var olduğunu şöyle dile getirmektedir:

"Gözyaşları gibi ulu dağlardan
Enginden engine çağlayan sular
Derin derin derelerden dönerek
Arayıp aslını ağlayan sular
Çağlayarak o bahçeden o bağa
Hayat verir kuvvet verir toprağa
İrenk verir çiçeklere yaprağa
Nebatı toprağı bağlayan sular..." (Kaya, 2004: 244)

Âşık Veysel her ne kadar Su ve Sel'e zaman zaman sitem etse de onların doğasına uygun bir biçimde doğal düzen içinde var olmalarını ve bunun gerekliliğini okuyucuya dizelerinde yansıtmaktadır. Yine *Toprak* şiirinde de kendini doğayla özdeşleştirdiği "*Havaya bakarsam hava alırım/Toprağa bakarsam dua alırım/Topraktan ayrılısam nerde kalırım/Benim sadık yârim kara topraktır*" (Kaya, 2004: 267) dizeleriyle açıkça görülmektedir. Âşık Veysel kendini toprakla bir tutmakta hatta ondan ayrı düşmenin mümkün olmadığını ifade ederken toprağı yâri kabul ederek yaşamındaki önemine dikkat çekmektedir.

Kendini doğadan ayrı görmeyen, doğayı her türlü koşuluyla benimseyen ve doğayla derin bir bütünlük içinde var olmayı teşvik eden derin ekoloji yaklaşımı Âşık Veysel'in yüzeysel bir doğa sevgisinden öte daha derin bir anlamı yansıttığı şiirlerinde örneklenmektedir. Bu bağlamda, Âşık Veysel'in şiirlerinde doğa sıradan bir doğa betimlemesinin ötesinde bir kutsallığa bürünerek yücelmektedir.

Edebiyatta çevre ve doğaya yönelik yapılan çalışmalar ekoeleştirisinin kapsamına girmektedir. Sanatçıların eserlerinde doğayı kullanmaları okuyucunun doğaya karşı farklı bakış açılarını okuyarak farkındalık kazanmalarını ve kendi ekolojik bilinçlerini oluşturmalarını sağlamaktadır. Derin ekoloji de canlı merkezli ekolojik bilinç oluşturma yönünde kendi bakış açısını ortaya koyarak ekoeleştiriye katkıda bulunmaktadır. Böylelikle, insan ve doğa arasındaki ilişki insanın çıkarlarından ve ihtiyaçlarından sıyrılarak insan merkezli olmaktan ziyade canlı merkezli bir ilişkiye yönelmektedir.

Eserlerinde doğayı sıklıkla kullanan Âşık Veysel'in şiirlerinin bu çalışmada derin ekolojinin bakış açısıyla ele alınmasıyla insan merkezli ekolojik bilincin sınırlılıkları açığa çıkmakta ve canlı merkezli ekolojik bilincin oluşturulmasına ve zaten insanda var olan bu bilincin hatırlatılarak ortaya çıkmasına katkı sağlanmaktadır. Bunun yanında, gözleri görmeyen ozanın görmediği doğayı eserlerinde ele alış biçimi, onunla kurduğu gönül bağı bu çalışmada sunulan şiir örnekleriyle tasavvuf ve Alevilik öğretilerinin birer yansıması bağlamında derin ekolojinin uygulamalı bir örneği olarak ortaya konmuş bulunmaktadır. Böylelikle, Türk halk edebiyatı açısından önem arz eden ozanın derin ekoloji hareketi ortaya çıkmadan önce de eserlerinde takındığı ekolojik duruşun derin ekoloji bakış açısıyla okunmasıyla ortaya çıkan benzerliklerin değerlendirilmesi çalışmanın özgün yanlarından biridir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – Ö.O., M.A.; Tasarım – Ö.O., M.A.; Denetleme – Ö.O., M.A.; Kaynaklar – Ö.O., M.A.; Malzemeler – Ö.O., M.A.; Veri Toplanması ve/veya İşlenmesi – Ö.O., M.A.; Analiz ve/veya Yorum – Ö.O., M.A.; Literatür – Ö.O., M.A.; Yazıyı Yazan – Ö.O., M.A.; Eleştirel İnceleme – Ö.O., M.A.; Diğer – Ö.O., M.A.

Teşekkür: Katkılarından dolayı Editör ve Hakemlere teşekkür ederiz.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – Ö.O., M.A.; Design – Ö.O., M.A.; Supervision – Ö.O., M.A.; Resources – Ö.O., M.A.; Materials – Ö.O., M.A.; Data Collection and/or Processing – Ö.O., M.A.; Analysis and/or Interpretation – Ö.O., M.A.; Literature Search – Ö.O., M.A.; Writing Manuscript – Ö.O., M.A.; Critical Review – Ö.O., M.A.; Other – Ö.O., M.A.

Acknowledgements: We would like to thank the Editor and reviewers for their contributions.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declared that this study received no financial support.

Kaynaklar

- Alptekin, A. B. (2004). *Aşık Veysel-Türküz Türkü Çığırırız*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alptekin, A. B. (2009). *Aşık Veysel*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Alptekin, T. K. (2022). Yaz Masalları'nın Derin Ekoloji Bağlamında Değerlendirilmesi. *IJOESS: International Journal of Eurasia Social Sciences*, 13(49), 984-1000.
- Apaydın, H. (2005). Aşık Veysel Şatıroğlu'nda Dini Tecrübe. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(2), 179-191.
- Araz, R. (2008). Âşık Veysel'in Şiirinde Dinî ve Tasavvufî Temayüller. *Berceste Aylık*, 68, 28-33.
- Aytaç, P. (2003). Âşık Veysel'in Şiirlerinde Mistik Unsurlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 26, 253-271.
- Bennett, B. (2005). Through Ecofeminist Eyes: Le Guin's 'The Ones Who Walk Away from Omelas'. *The English Journal*, 94(6), 63-68.
- Berry, W. (1996). *The Unsettling of America: Culture and Agriculture*. U.S.A.: Sierra Club Books.
- Bookchin, M. (2013). *Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm*. (E. Eren, Dü., & F. D. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (1945). Halk Şairlerinde İnsan ve Tabiat. P. N. Boratav içinde, *Folklor ve Edebiyat II* (s. 8-16). Ankara: Recep Ulusöğlü Basımevi.
- Buell, L. (2005). *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. UK: Blackwell Publishing.
- Bulut, M. H., & Gündüz, M. (2005). Âşık Veysel'in Türkülerinin Çok Boyutlu İçerik Çözümlemesi. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 44, 257-268.
- Capra, F. (1987). Deep Ecology: A new Paradigm. *Earth Island Journal*, 2(4), 27-30.
- Çelik, A., & Ortakçı, A. (Dü.). (2019). *Ekoeleştiri Folklor ve Edebiyat İncelemeleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Çobanoğlu, Ş. (2021). Sait Faik'in 'Son Kuşlar' Başlıklı Öyküsünü 'Derin Ekoloji' Etiği Açısından Okumak. *ISOEVA-5: International Symposium of Education and Values-5*, (s. 605-618). Bodrum.
- Delany, P. (1993). D.H. Lawrence and Deep Ecology. *CEA Critic*, 55(2), 27-41.
- Devall, B. (1980). The Deep Ecology Movement. *Natural Resources Journal*, 20(2), 299-322.
- Devall, B. (1982). John Muir as Deep Ecologist. *Environmental Review: ER*, 6(1), 63-86.
- Diehm, C. (2007). Identification with Nature: What It Is and Why It Matters. *Ethics and the Environment*, 12(2), 1-22.
- Dindar, G. (2012). Derin Ekoloji Hareketi ve Ekoeleştiri: Bir Garip Şair Orhan. S. Oppermann (Dü.) içinde, *Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat* (s. 59-92). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Estok, S. C. (2001). A Report Card on Ecocriticism. *AUMLA: The Journal of the Australasian Universities Language and Literature Association* 96, 220-238.
- Ferry, L. (2000). *Ekolojik Yeni Düzen*. (T. Ilgaz, Çev.) İstanbul: YKY.
- Glotfelty, C. (1996). Introduction Literary Studies in an Age of Environmental Crisis. H. F. Cheryll Glotfelty (Dü.) içinde, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (s. xv-xxxvii). Athens and London: Univeristy of Georgia Press.

- Gül, O., & Karaca, A. (2016). Alevilik İnancında Çevreci Tüketim Öğretileri ve Alevi Tüketicilerde Çevreci Tüketim Eğilimi: Tunceli Örneği. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 40-62.
- Hinchman, L. P., & Hinchman, S. K. (1989). "Deep Ecology" and the Revival of Natural Right. *The Western Political Quarterly*, 42(3), 201-228.
- Jardins, J. R. (2006). *Çevre Etiği Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Kardaş, C. (2021). Âşık Dâimi'nin Şiirlerine Ekoeleştirel Bir Yaklaşım. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (100), 77-96.
- Katz, E. (1991). Ethics and Philosophy of the Environment: A Brief Review of the Major Literature. *Environmental History Review*, 15(2), 79-86.
- Kaya, D. (2004). *Âşık Veysel*. Sivas: Doğan Gazetecilik ve Mat. San. A.Ş.
- Kroeber, K. (1994). *Ecological Literary Criticism Romantic Imagining and the Biology of Mind*. New York: Columbia University Press.
- Kutsi, T. (1992). *Âşık Veysel'in Dünyası* (Cilt 2). İstanbul: Bako Kültür Yayını.
- Love, G. A. (1996). Revaluating Nature, Toward an Ecological Criticism. H. F. Cheryl Glotfelty (Dü.) içinde, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (s. 225-240). Athens and London: University of Georgia Press.
- Mazel, D. (2001). *A Century of Early Ecocriticism*. (D. Mazel, Dü.) Athens and London: The Univeristy of Georgia Press.
- Mpherson, M. (2007). Ekolojizm. A. Cevizci (Dü.) içinde, *Felsefe Ansiklopedisi* 5 (s. 227-236). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Naess, A. (1973). The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary. *Inquiry An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 16(1-4), 95-100.
- Naess, A. (1989). *Ecology, community and lifestyle: Outline of an Ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Naess, A. (1990). Man Apart and Deep Ecology: A Reply to Reed. *Environmental Ethics*, 12(2), 185-192.
- Naess, A. (2005). The Deep Ecology Movement: Some Philosophical Aspects. OpenAirPhilosophy. https://openairphilosophy.org/wp-content/uploads/2019/02/OAP_Naess_Deep_Ecology_Movement.pdf adresinden alındı
- Oppermann, S. (Dü.). (2012). *Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Özdağ, U. (2014). *Çevreci Eleştiriye Giriş*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Pepper, D. (1993). *ECO-SOCIALISM From deep ecology to social justice*. London: Routledge.
- Şatıroğlu, A. V. (1970). *Dostlar Beni Hatırlasın -Bütün Şiirleri-*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sessions, R. (1991). Deep Ecology versus Ecofeminism: Healthy Differences or Incompatible Philosophies? *Hypatia Ecological Feminism*, 6(1), 90-107.
- Şimşek, E. (2016). Âşık Veysel'in Âşıklık Geleneği İçerisindeki Yeri Üzerine. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 9, 117-126.
- Tikdemir, H. (2023). Âşık Veysel'in Şiirlerinde Dinî Tasavvufî Bir Unsur Olarak Toprak. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 349-362. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1348092>
- Turan, T. (2019). *Derin Ekoloji Bağlamında Ahmet Kutsi Tecer'in Şiiri ve Mekân Olarak Yayla*. M. Cin, & N. Kuruca (Dü.) içinde (s. 188-202). Giresun: Giresun Üniversitesi Yayınları.
- Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Ünser, H. İ. (2022). Derin Ekoloji Akımının Türk Edebiyatına Etkileri. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 7(2), 121-147.
- Yalçın, O. (2020). Türk Kültürü Sözlü Şiir Geleneğinde Ekolojik Boyut: Derin Ekoloji Yaklaşımı Bağlamında Eko-Eleştirel Çözümleme. *Folklor/Edebiyat*, 26(103), 463-482.
- Yiğitoğlu, M., & Sezer, M. A. (2019). Âşık Veysel'in Şiirlerine Ekoeleştiri Bağlamında Bir Yaklaşım. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 568-579.

Structured Abstract

Ecocriticism seeks to communicate and examine the human-nature relationship through literature, whereas deep ecology contributes to this field by promoting an eco-centric rather than an anthropocentric eco-consciousness. This study aims to provide a practical example of a deep ecological perspective in literary works. In this respect, the poems of Âşık Veysel, one of the most significant personalities in Turkish folk literature, are viewed through the lens of deep ecology. Long before the advent of deep ecology, Veysel's poetry, which frequently centered on the relationship between human and nature, sought a more holistic perspective on the world. Therefore, this research also aims to recall, much like lines in his poetry, that the eco-centric ecological consciousness at the heart of deep ecology already resides within each human being and that humans can reform their relationship with nature by turning inward.

The present study employed qualitative research methods, such as hermeneutic phenomenology and field research. Firstly, Âşık Veysel's poetry was examined in detail. A careful look at the sources indicated that while some of his poems clearly express his enthusiasm for nature by admiringly depicting mountains, rivers, and flowers, many go beyond this. In other words, he takes a more in-depth look at nature and raises awareness by prompting readers to reflect on their own relationship with nature. Following this, field studies have been explored in depth within the deep ecology movement. During the research, the most relevant academic studies suggested that deep ecology contributes to ecocriticism by revealing propositions and principles. In this study phase, we carefully selected the poems of Âşık Veysel that lent themselves to deep ecology analysis and interpreted them accordingly.

The results show that Veysel produced works that could have inspired the deep ecology movement long before it existed. By presenting a practical example of deep ecology in his poems, the limitations of anthropocentric ecological consciousness are revealed, and the study contributes to the development of eco-centric ecological consciousness. Thus, Âşık Veysel's ecological position and the perspective of deep ecology have been found to have many parallels. The most important of these is the poet's respect for the natural balance, accepting all living things in nature as they are and not separating humans from nature, as is the case in the deep ecology approach, which takes a holistic view of the world and argues that all living things are equal in value. Moreover, the blind minstrel's sincere communication with nature in his poems reveals that he ascribes deeper meanings to nature by freeing himself from the superficial meanings attributed to it. Nature is reshaped in the determined poems of the poet. Moreover, it appears that Âşık Veysel has an individual ecological stance that identifies with nature, similar to the one held by Arne Naess, who is considered one of the fathers of deep ecology. Veysel undoubtedly benefited from mysticism and Alevism's teachings, much as Naess's inspiration for the deep ecology movement came from Buddhist thought. Mysticism and Alevism embrace all living beings because of the Creator, attribute sacredness to them, and place this responsibility on human beings. To summarize, Âşık Veysel's poetry has an elevated perspective on nature that goes beyond a simple portrayal of it.

It seems complicated to identify the limitations of this study, as qualitative research in the social sciences can have situational constraints in terms of its dynamic nature. Nevertheless, it can be said that Âşık Veysel, as a blind minstrel, is magnanimous enough to present the reader with the nature he cannot see, as well as the relationship between human and nature, from within. There are many valuable studies on how Veysel uses nature in his poems; however, it is still significant to identify the missing points about the way he handles nature and his perspective on nature in his poems. By considering Âşık Veysel's poems about nature within the framework of deep ecology, it is possible to fill in these gaps, and as a result, the reader may acquire an understanding of the more profound meaning of nature as well as a new perspective on it. In this way, the reader also gains a view of nature through the eyes and soul of the blind poet. Aside from that, these studies are also important for understanding the way nature is considered in Turkish folk literature.

The significance of this study lies in its examination of the deep ecological perspective in Turkish folk literature from the vantage point of Âşık Veysel. One of the novel aspects of the research is using the deep ecology lens to examine the parallels that arose by identifying the ecological viewpoint that the poet had in his works prior to the emergence of the deep ecology movement. Furthermore, this study is also remarkable in that it offers potential avenues for more research in the relevant field.

Türk Dizileri Üzerinden Türkiye’de Toplumsal ve Kültürel Yaşama Yönelik Algılar (Bosna Hersek, Ürdün ve Kırgızistan Örnekleri)

Erhan HANCIĞAZ¹
Himmet HÜLÜR²

¹Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Gazetecilik ve Habercilik Bölümü, Erzincan, Türkiye
²Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Ankara, Türkiye

¹Department of Journalism and Reporting, Erzincan Binalı Yıldırım University, Vocational School, Erzincan, Turkey

²Department of Journalism, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Communication, Ankara, Turkey

Bu çalışma Gazi Üniversitesinde sunulan “Türk Dizilerinin Türkiye ve Türk Algısının Oluşumundaki Rolü: Bosna Hersek, Ürdün ve Kırgızistan Örnekleri” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

This study is derived from the doctoral thesis titled “The Role of Turkish TV Series in the Formation of Turkey and Turkish Perception: Examples of Bosnia and Herzegovina, Jordan and Kyrgyzstan” presented at Gazi University.

Geliş Tarihi/Received: 08.06.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 13.07.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 31.01.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Erhan HANCIĞAZ
E-mail: erhanhancigaz@gmail.com

Atıf: Hancığaz, E., Hülür. (2024). Türk Dizileri Üzerinden Türkiye’de Toplumsal ve Kültürel Yaşama Yönelik Algılar (Bosna Hersek, Ürdün ve Kırgızistan Örnekleri), *Turcology Research*, 79, 152-166.

Cite this article as: Hancığaz, E., & Hülür, H. (2024). Images of Social and Cultural Life in Turkey as Represented by Turkish TV Series (Bosnia and Herzegovina, Jordan, and Kyrgyzstan Samples), *Turcology Research*, 79, 152-166.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Images of Social and Cultural Life in Turkey as Represented by Turkish TV Series (Bosnia and Herzegovina, Jordan, and Kyrgyzstan Samples)

ÖZ

Küreselleşmenin hızlı bir şekilde etkisini gösterdiği günümüzde, genelde kitle iletişim araçları, özde ise televizyon dizileri izleyicileri doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etkilemektedir. Değişen ve gelişen bu süreç içinde medya, her yaşta, her cinsten, her meslek grubundan insanı, az ya da çok, doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkilemektedir. Bu bağlamda Türk dizleri bir yumuşak güç olarak daha anlamlı hâle gelmektedir. Bu çalışmanın amacı dünyada yüz elliye yakın ülkede, milyonlarca izleyiciye ulaşan Türk dizilerinin izleyiciler üzerinde oluşturduğu Türkiye’deki toplumsal ve kültürel yaşama yönelik algıları ölçebilmektir. Kesitsel tarama modeli yöntemi kullanılan araştırmada veriler anket tekniği ile elde edilmiştir. Bundan dolayı Ortadoğu’da Ürdün, Balkanlar’da Bosna Hersek, Asya’da Kırgızistan olmak üzere farklı coğrafyalardaki üç ülkede anket çalışması yapılmıştır. Araştırma sonuçları ile katılımcılarda Türk dizleri üzerinden oluşan Türkiye’deki toplumsal ve kültürel yaşama yönelik algılar analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre; Ürdün’de, Bosna Hersek’te ve Kırgızistan’da Türk dizlerinin Türkiye’de toplumsal ve kültürel yaşama dair algıları nasıl etkilediği araştırılmıştır. Bu bağlamda, izleyiciler açısından Türklerin kişilik özelliklerine yönelik algıları, Türkler ve Türkiye ile etkileşimleri, Türkler ve Türkiye ile ilgili bilgilerin alındığı kaynak, Türklerin yakın görüldüğü kültür ve Türkiye’nin Müslüman ülkeler için model olma özelliği başlıkları, kültürlerarası iletişim bağlamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dizileri, Türk Algısı, İzleyici Araştırmaları, Kültürlerarası İletişim, İletişim Sosyolojisi

ABSTRACT

In today’s world, where globalization is rapidly taking effect, mass media in general and television series in particular affect viewers directly or indirectly. In this changing and developing process, the media affects people of all ages, genders and professions in a more or less direct or indirect way. In this context, Turkish TV series become more meaningful as a soft power. The aim of this study is to measure the perceptions of viewers about social and cultural life in Turkey formed by Turkish TV series that reach millions of viewers in nearly one hundred and fifty countries around the world. The cross-sectional survey model method was used in the study and the data were obtained through questionnaire technique. Therefore, a survey was conducted in three countries in different geographies, namely, Jordan in the Middle East, Bosnia and Herzegovina in the Balkans, and Kyrgyzstan in Asia. With the results of the research, the perceptions of the participants about the social and cultural life in Turkey formed through Turkish TV series were analyzed. According to the findings, it was investigated how Turkish TV series in Jordan, Bosnia and Herzegovina, and Kyrgyzstan affect perceptions of social and cultural life in Turkey. In this context, viewers’ perceptions of the personality traits of Turks, their interactions with Turks and Turkey, the source of information about Turks and Turkey, the culture that Turks are seen as close to, and Turkey’s role as a model for Muslim countries were discussed in the context of intercultural communication.

Keywords: Turkish Series, Turkish Perception, Audience Research, Intercultural Communication, Communication Sociology

Giriş

Toplumlar ve tarih iletişimin bir ürünüdür. Belirli bir yerde yaşamak, sadece orada zaman geçirmek demek değildir. Yaşamak, insanın içinde bulunduğu toplumun söylemlerini anlamak, onlara ortak olmak demektir. Kitle iletişim araçları ise bir kültürel yapı içinde, yeni ve farklı kültürel yapıların oluşmasını sağlar (Lundby & Ronning, 2002: 8). İzleyicilerin başka bir kültürle doğrudan ilişki içinde olma yeteneği ile medyadan gelen bilgilere itibar etme ve medyayı referans olarak kabul etme eğilimi, ters orantılıdır (Alver, 2003: 344). Bu sebeplerdir ki, farklı kültürler için kitle iletişim araçları önemli bilgi kaynağıdır. İnsanlar bilgiyi deneyimleyemediklerinde, medya aracılığıyla verilen mesajları doğru kabul edebilir (Zhang, 2015: 4). Medya aracılığıyla hızlanan kültürlerarası iletişim, kimliklerin tanınmasında ve aktarılmasında son derece etkili bir role sahiptir. Teknolojide ve özellikle iletişim teknolojilerinde gerçekleşen hızlı değişim, başka kültürlerle iletişim kurmayı bir mecburiyet hâline getirmektedir. Dolayısıyla medya insanlara farklı kültürler hakkında bilgi ve fikir vererek, farklı toplumların birbirinden haberdar olmasını sağlamaktadır (Kartarı, 2001: 10).

Medyanın mesajını geniş kitlelere ulaştırabilme özelliği toplumları yönlendirme noktasında bir etkiye sahip olabilir. İnsanların medya aracılığıyla verilen bir olaydan etkilenmesi daha kolaydır. Yeni teknolojiler ortaya çıkmış olmasına rağmen, özellikle televizyon yapımlarının etki gücü hâlâ yüksektir. Bununla beraber televizyon dizileri de, insanların günlük rutinlerinin bir parçası hâline gelmiştir (Dimbleby & Burton, 1998: 160). Her gün aralıksız bir şekilde izleyicilerin karşısına çıkarılan televizyon dizileri, onları birçok hususta etkilemektedir. Bu nedenledir ki dizilerde ortaya çıkarılan kurgunun, izleyici açısından gerçeklikle olan ilişkisinin algılanma düzeyi merak konusu olmaktadır.

Amerika'da bir dönem yüksek izlenme oranına sahip olan Dallas dizisinin kültürel kimlik üzerine etkisini araştıran bazı çalışmalar, izleyicilere diziler üzerinden verilen kültürel değerlerin olduğu gibi alınacağını savunmaktadır. Bu düşünce, izleyicilerin tecrübelerini ve fikirlerini hesaba katmadığı gibi, farklı toplumların da Amerika ile ortak bir düşünce yapısına sahip olabileceğini ileri sürmektedir. Bir diğer yaklaşım ise tam tersi bir şekilde izleyicilerin diziyi yalnızca eğlenmek için izlediklerini, bunun kendilerinde herhangi bir kimlik değişikliğine sebebiyet vermeyeceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım ise algı, öğrenme ve tutum değişimi kavramlarını dikkate almamaktadır (Oskay, 2000: 111). Dizilerle vaktini eğlenerek geçiren izleyici aynı zamanda çeşitli mesajlara da maruz kalmaktadır. Bununla beraber, izleyicinin dizilerden aldığı kısa yoldan zengin olmak, lüks bir hayat sürmek gibi mesajlar, bu yapımları izleyici nezdinde daha da cazip hâle getirmektedir (Rohd, 2013: 115). İzleyici için bir yapıyı cazip hâle getiren unsurlardan biri, kendi yaşadıklarını bir şekilde ekranda görebilmesidir yani gerçeklik değerinin olmasıdır. Ancak burada gerçeklikten kasıt, yaşanılanların birebir ekrana yansımaları değil, ekranda görülenlerin, kişide gerçeklik duygusu oluşturmalarıdır (Mutlu, 1995: 45).

Bazen de izleyici kurguyla gerçekliği birbirine karıştırır. İzlediklerine gerçekmiş gibi tepki verebilir. Van deen Haag'a göre (1957: 530) izleyici kurgunun etkisinde kalmak ister, ancak gerçeklikle de bağını koparmak istemez. Dolayısıyla Haag'a göre, izleyici bir televizyon dizisinde izlediği kişinin oyuncu olduğunun, izlediği filmin ise kurgulanmış bir yapımlı olduğunun bilincindedir. Burada sorun olan insanların kurgu olduğunu bildiği bu durumu yaşamaya çalışmasıdır. Gerçekte diziler ve benzeri eğlence programları günlük yaşam içindeki kaçırlardır. Ekrana yansıyan bu malzemeler izleyici için normal koşullarda elde edilme imkânı olmayan, ikame doyumlarıdır. Ancak önemli olan, dizilerin anlatı biçimidir. Bu anlatı tarzının izleyici için hem rahatsız edici hem de rahatlatıcı bir yanı vardır. Hayatları üzerinde etkili olan bu sürece daha yaratıcı ve yorumlayıcı bir şekilde tepki verenler, bastırılmış bireylerdir. Bütün bunlara rağmen izleyiciler, izledikleri arasında ayırım yaparak, durumu kendi şartları içinde değerlendirmektedir (Giddens, 2010: 249).

Dizilerin kültürel dönüşümle alakalı etkileri de tartışma konusu olmaktadır. Konusu Los Angeles lisesinde geçen ve bir gençlik dizisi olan "Clueless" (Fırlama Kızlar) dizisi üzerinde araştırma yapan McNeil ve William Cran, dizinin sadece Amerika'da değil, dünyanın pek çok yerinde kültürel dönüşüme etkisinden bahsetmektedir. Dizide seçkin olarak betimlenen kızların, bilinçli bir şekilde kullandığı argo konuşma tarzı, o dönem California'nın günlük dilinde, yaşamında, modasında, kültüründe etkili olmaya başlamıştır. Bir müddet sonra, New York ve Londra'daki gençler arasında da bu konuşma ve yaşam tarzı etkisini göstermiştir. Hatta California İngilizcesi yalnız ABD'de değil, İngilizce konuşan farklı coğrafyalarda da en çok konuşulan lehçe hâlini almıştır. Yine başka bir araştırma ABD'deki birçok hip-hop sanatçısının, varoşlardaki beyaz hayranları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Günlük konuşma dilinde siyah kitlelerin etkisi altında kalan bu kişilerin, jest ve mimikleriyle de onlara öykündükleri tespit edilmektedir (Bolton, 2010: 135-138).

Medya ve televizyon dizilerinin kimlik ve ortaklık oluşturma noktasında güçlü bir etkisi vardır. Mesela Edgar Reitz'in 1984'te çektiği "Heimat" ve sonrasında çektiği "Die Zweite Heimat" filmine izleyiciler güçlü bir anlam yüklemiştir. Bu diziler o dönem bir televizyon hadisesine dönüşmüştür. Hatta yüksek bir izleyici kitlesine sahip olmasından dolayı, pek çok kişide -günlük yaşamdaki tartışmalara yabancı kalmamak için- bu dizileri izleme gerekliliği oluşmuştur (Morley & Robins, 2011: 131). Dolayısıyla, insanların kültürel kimliklerinin belirlenmesinde, medyanın etkisinin yadsınamaz olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Sonuç itibarıyla medya ve bunun içinde dizi filmler; kolektif, kültürel, bireysel, toplumsal düzlemde kimlik oluşumu veya dönüşümü noktasında mühim bir etken olarak izleyicilerin karşısına çıkmaktadır ve önemli bir potansiyel taşımaktadır. Bu potansiyel ise toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel bağlam ile ilişkili olarak şekillenmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın temel iddiası, televizyon dizilerinin izleyiciler üzerinde ülke ve millet algısı oluşturabileceği düşüncesidir. Dolayısıyla çalışmamızın amacı, Bosna Hersek'te, Ürdün'de ve Kırgızistan'da yaşayan izleyicilerde Türk dizileri üzerinden Türkiye'de toplumsal ve kültürel yaşama yönelik algıların oluşumunu anlamaya çalışmak, izleyici üzerindeki etkisini saptayabilmektir. Bu argümandan hareketle, çalışmada izleyiciler açısından Türklerin kişilik özelliklerine yönelik algıları, Türkler ve Türkiye ile etkileşimleri, Türkler ve Türkiye ile ilgili bilgilerin alındığı kaynak, Türklerin yakın görüldüğü kültür ve Türkiye'nin Müslüman ülkeler için model olma özelliği başlıkları, kültürlerarası iletişim bağlamında tartışılmıştır.

Türk Dizileri

Küreselleşme, kültür, kültürel üretim kavramları, son dönemlerde farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Küreselleşme için genel bir tanım yapılabileceği; sermayenin, insanların, ürün ve hizmetlerin, sembollerin, anlamların hareketi ve dolaşımı olarak tanımlanabilir. 20.

yüzyılın ortalarında gelişen yeni iletişim teknolojileri, hızlı bir şekilde yayılan ve küresel bir etki oluşturan ürün ve kültür akışına neden olmuştur (Kirca, 2004: 175).

1980'li yıllarda iletişim dünyası yeni teknolojiler ile dönüşmeye başlamıştır. Sosyal hayatta bugün basit olarak karşılanan birçok şey, o gün için büyük bir gelişme atağı sayılmaktaydı. 1990'larda ise uydu yayıncılığının gelişmesi ile medya ürünlerinin, küresel hâle gelmesi daha süratli olmuştur (Castells, 2008: 452). 1980'li yıllarda başlayan bu hızlı değişimin ortaya çıkardığı ürünlerden biri de, küresel çapta dolaşıma giren Amerikan dizileridir. Daha sonra Latin Amerika ve Meksika dizileri birçok farklı ülkede izleyici kitlesine sahip olmaya başlamıştır. Chalaby, televizyonun küresel ölçekte gelişmesinde, jeo-kültürel bölgenin önemine dikkat çekmektedir. Dünya genelinde küresel kanalların, aynı coğrafi çevrede yaşamayan ancak kültürel birliktelik gösteren gruplara, yönelik yayınlar yaptığına dikkat çekmektedir (Chalaby, 2005: 5). Mesela televizyon hususunda Latin Amerika, kendine has özelliklere sahip bir ülkedir. Kolonyalizmin başladığı bu ilk bölgede, İspanyolca ve Portekizcenin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Meksika ve Brezilya dizilerinin dünyadaki başarısını, İspanyolcanın etkisine bağlayabiliriz. Amerikan filmlerinin etkisini, İngilizcenin geniş bir coğrafyada konuşuluyor olmasına bağlayabileceğimiz gibi. Latin Amerika dizilerinin farklı bölgelerde popüler olmasının nedenlerinden biri dil ortak paydasıdır, bir diğer neden ise jeokültürel yakınlıktır (Sinclair, 2009: 141). Aynı zamanda benzer öğelerin insanların dikkatini çekmesi, yapımların kalitesi, uluslararası alanda siyasi nüfuzun etkisi, izleyicilerin karakterlerle özdeşleşme düzeyi de ilginin nedenleri arasında gösterilebilir.

2000'li yılların başında kanal sayısının artması, internet ağının genişlemesi, dijital platformların ortaya çıkmasıyla beraber ivme ve popülerlik kazanan Türk dizilerinin, Ortadoğu ve Balkanlar başta olmak üzere, zamanla küresel çapta nüfuz alanı oluşturacak bir şekilde ihracatı başlamıştır. Coğrafi yakınlık, tarihi ortaklık, siyasi ve diplomatik ilişkilerin yanı sıra, bu ortaklıkların olmadığı toplumlarla bile Türk dizileri aracılığıyla, Türkiye ve Türk algısının oluşması dikkat çekmektedir. Günümüzde Türk dizilerinin, 1980'li ve 1990'lı yılların Amerikan ve Latin Amerika dizilerinin daha fazla etkiye sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Dizi filmler aynı zamanda bir yumuşak güç unsuru olarak değerlendirilmektedir. Yumuşak güç, bir ortaklık kurabilmek için, cazip olan tarafın ikna gücüne sahip olmasıdır. Bu güce sahip olan bir ülkenin değer, kültür ve politikada üstün ve etkin olduğu söylenebilir (Gilboa, 2008: 6). Kendine has özelliklere sahip -sanat, müzik, edebiyat gibi- yerel kültür ürünleri, oluşturduğu cazibe ile insanları etki altına almaktadır. Türk dizileri de yayımlandığı ülkelerde izleyiciler üzerinde bir yumuşak güç etkisi oluşturmaktadır (Nye, 2004: 11). Yumuşak güç açısından, küresel ölçekte kültürel olarak bir iddia sahibi olan, iletişim ağı sayesinde medya üzerinde uluslararası çapta bir etki gücü bulunan, ulusal ve uluslararası politikalarında güven telkin eden ülkelerin, daha avantajlı konumda olduğu düşünülmektedir (Nye, 2008: 96).

Yumuşak güç kavramını Türk dizileri üzerinden New York Times'da değerlendiren Michael Kimmelman, Türkiye'nin diziler aracılığıyla Fas'tan Irak'a kadar Arapların hayatlarının her sahasında, Amerika'nın hayal bile edemeyeceği bir şekilde etki oluşturduğundan bahsetmektedir (2022, 16 Haziran). Aynı şekilde The Guardian'da Fatima Bhutto, "Türk televizyonu dünyayı nasıl ele geçiriyor" başlıklı yazısında, Türk dizilerinin dünyadaki etkisini anlatmaktadır. İhracat ve küresel çapta izleyici kitlesi açısından, Türkiye'nin ABD'den sonra geldiğini ifade ederek; Latin Amerika, Kore, Çin ve Rusya'da kalabalık bir izleyici oranına sahip olduğuna değinmiştir. Muhteşem Yüzyıl dizisinin popülerliğinden de bahseden Bhutto, 500 milyon kişi tarafından izlenen dizinin, Türkiye'de Arap turist patlamasına neden olduğunu belirtmektedir (2019, 13 Eylül). Türk dizilerinin büyük bir ihracat ürünü olması, dizilerle beraber kültürün de o ülkeye ulaştırılması anlamına gelmektedir.

Türk Dizileri, pembe dizi olarak nitelendirilen *soap opera* larla ve Amerika'dan farklı olarak Mısır, Brezilya, Hindistan gibi ülkelerin yapımlarıyla kısmen benzerlik göstermektedir (Yanardağoğlu & Karam, 2012: 1). Benzer yanları olmasına rağmen, Türk dizileri kendine has özelliklere sahiptir. Bhutto, Boğaziçi Üniversitesi'nde sözlü tarih dersi veren, Arzu Öztürkmen ile yaptığı mülakata Öztürkmen'in "Anlaşmamız gereken nokta şu, onlara pembe diziler demeyin" diyerek başladığını belirtmektedir. Öztürkmen'in Türk dizilerinin, pembe dizi, telenovela ya da dönem draması olmadığını, bunların özel mekân ve müzikler kullanan, kendine has anlatıma sahip, popüler bir tür olduğunu söylediğini aktarmaktadır (2019, 13 Eylül). İzzet Pinto¹ da Türk dizilerinin, Latin Amerika'nın ürettiği pembe dizilerden ve Amerika'nın ürettiği dramalardan farklı olarak, melodram şeklinde nitelenebileceğini ve yurt dışında çok büyük bir talep gördüğünü belirtmektedir. İlk olarak "Binbir Gece" dizisinin temsilciliğini aldığını ve dünyaya satmaya başladığını söyleyerek, Binbir Gece'nin, birçok ülkede Türk dizisi furyasının başlamasında lokomotif vazifesi gördüğünü ifade etmektedir. Pinto'ya göre, Orta Doğu'da ise bu işi "Gümüş" (Noor) dizisi başlatmıştır (İnan, 2017: 3).

Gümüş'ün, Arapların tanıdığı ismi ile "Noor'un hayat tarzı, modern bir külkedisi masalını andırmaktadır ve Arap dünyasında büyük bir etki yapmıştır. Dizi izleyicide öyle bir ilgi uyandırmıştır ki, yayımlandığı Arap coğrafyasında, boşanmaların sebebi olarak gösterilmiştir, buna bağlı olarak yayıncılarla alakalı olarak idam fetvası talepleri bile olmuştur (Deniz, 2010: 51). 85 milyon izleyiciye ulaşan dizinin takipçilerinin büyük bir kısmı ise, kadınlardan oluşmaktaydı. Suudi özel kanalı MBC'nin ticari ilişkiler, pazarlama ve halkla ilişkiler müdürü Mazen Hayek'e göre, 85 milyon izleyicinin 50 milyonu kadınlardan oluşmaktaydı. Beyrut'ta, ikinci yeni Arap kadın forumunda "İhlamlar Altında" dizisiyle alakalı olarak açıklanan izleyici eğiliminde ise 76 milyon izleyicinin 39 milyonunun kadın olduğu ifade edilmektedir. Türk dizilerinde betimlenen modern yaşam tarzı, Arap dünyasını ve özellikle Arap kadınlarını cezbetmektedir. Dizilerde izleyicilerin ilgisini en çok çeken unsurlar, modern ve lüks hayat ve bu hayat içindeki özgür, modern kadın karakterler olmuştur (Aljammazi ve Asil: 2017, s. 212).

Aynı zamanda Arap erkeklerinin uygun olmayan davranışlar sergilemesinden dolayı, çok sayıda boşanmaya neden olduğu iddia edilen Gümüş dizisi, pek çok gazeteci tarafından "Noor" (Gümüş) çılgınlığı olarak isimlendirilmiştir. Bazı gazeteciler farklı bir bakış açısıyla olayın boyutunu değiştirerek, dizilerin varlığını Türkiye'nin Arap dünyasında Şiilere karşı koyma çabası olarak görüp², "Osmanlı'nın Dönüşü" diye

1 Türk dizilerini ihrac eden firmalardan biri olan, Global Agency'nin kurucusu ve yönetim kurulu başkanı.

2 Benzer yorumlar İran'daki araştırmacılar tarafından da yapılmıştır. İranlı izleyiciler uydu üzerinden Türk kanallarından ya da İran dışından yayın yapan Farsça kanallardan, Türk dizilerini yoğun katılım ile takip etmektedir. Bu noktada İran'da belirli bir kesim, yoğun bir izleyici kitlesine sahip olan Türk dizilerinin İran'da kültürel değerleri bozduğunu, dini ve mezhebi inançları ve ülkede konuşulan resmi dili olumsuz bir şekilde etkilediğini düşünmektedir. Dizilerin İran toplumunu ciddi bir şekilde etkilediği

yorumlamıştır (Anas, 2010: 254). Doğal olarak, Türk dizilerine olan ilginin sebebi, yalnızca kadınların yaşam tarzı değildir. Bununla beraber, Arap toplumu ve Türk toplumunun kültürel benzerliği ve din birlikteliği, iki toplumun da ataerkil bir toplum olması hasebiyle, aile yapısının birbirine benzer olması da dizilerin benimsenmesinin nedenleri olarak düşünülmektedir. (Aljammazi ve Asil, 2017: 213). Bu kültürel benzerliğin, dizi karakterlerinin isimlerine yansıdığını da görmekteyiz. Araplar, dizi karakterlerinin isimlerini rahatlıkla değiştirebilmiştir. “Mehmet”, “Muhannat” olmuş; “Gümüş”, “Nur” olmuş; birçok yerde “Polat Alemdar”, “Murat Alemdar” olarak değişmiştir. Bu bile kültürel benzerliğin bir göstergesidir. Yapılan değişiklik, izleyici açısından garip karşılanmamıştır. Örneğin 1980’lerin popüler Amerikan dizisi olan “Dallas” için böyle bir örnek veremeyiz. “JR” karakterini “Cavit”; “Sue Ellen” karakterini de “Sümeyye olarak” değiştiremeyiz, çünkü izleyicinin, zihninde bu tam olarak bir yere oturmuyacaktır (Yalsızuçanlar, 2019). Nihayetinde, özellikle Arap dünyasının izlediği dizilerden hareketle, Türkiye’yi çağdaş ve modern bir ülke olarak algıladığı ifade edilebilir (Yiğit, 2013: 294).

Türk dizilerinin bu etkisine, bilhassa Arap coğrafyasında yüksek izleyici kitlesine sahip olmasına rağmen, son dönemlerde Dubai merkezli Suudi medya kuruluşu MBC Türk dizilerini yayından kaldırma kararı almıştır (MBC’nin dizi yasağı, 2022). Arap dünyasının dizilere olan ilgisi göz önüne alındığında, şaşırtıcı bir karar olduğu düşünülebilir. Basına yansıyan genel tepkiler, Türk dizilerinin, Türkiye’nin Ortadoğu’daki hedefleri için bir yumuşak güç olduğu görüşü yönündedir. Bazı kesimler ise dizilerdeki yaşam tarzlarının, muhafazakâr kesimi olumsuz yönde etkilediğinden bahsetmektedir. Ancak bunlar çok tutarlı görüşler değildir. Aksine, belki de yaşam tarzı, dizilerin Arap coğrafyasındaki etkilerinin başında gelmektedir. Özellikle Amerikan dizilerine göre daha fazla tercih edilme nedeni olarak Türk dizilerinde sergilenen yaşam tarzında; dinin de modernliğin de, özgürlüğün de kültürün de, belirli oranlarda kullanılıyor olmasıdır denilebilir.

Sonuç itibarıyla Türk dizileri, günümüzde büyük bir coğrafya ve kitleye hitap eden bir üründür. Global Agency’nin drama satın alma müdürü Şenay Filiztekin Turan’ın verdiği bilgiye göre; 2008’den bu yana ihracatı yapılan Türk dizileri, Balkanlar’dan, Orta Doğu’ya, Latin Amerika’dan, Asya’ya, Avrupa’ya kadar çok farklı yerlerde, 150 ülkeye ulaşmaktadır. Özellikle kadın izleyicilere yönelik, dramatik aşk hikâyelerini işleyen 26 bölümden uzun süren her tür dizi, yurt dışına satılabilmektedir. Yaklaşık olarak 2019’daki ihracat rakamı 350 milyon dolara ulaşan Türk dizilerinin ihracat hacminin 2023’ta 1 milyar dolara ulaşması beklenmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırmanın amacı, Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan’da yaşayan ve Türk dizilerini izleyen yabancı katılımcıların, diziler üzerinden Türkiye’deki toplumsal ve kültürel yaşama yönelik algısına dair görüşlerini tespit ederek bu görüşleri ülke, dizi kategorisi ve kültür açısından karşılaştırmalı olarak incelemektir. Çalışmada kesitsel tarama modeli kullanılmıştır, yalnızca nicel veriler toplanıp analiz edilmiştir. Çalışma için gerekli etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmada Kullanılan Ölçekler, Evren ve Örneklem

Bu araştırmada literatür taraması yapıldıktan sonra çalışmaya en uygun olduğu düşünülen ölçekler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1.

Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Ölçek İsmi	Soru Sayısı	Kaynak
Türkler ve Türkiye ile Etkileşim	6	(Önder, 2014, s. 285; Akyürek, 2012, s. 63)
Türkiye ile İlgili Algı Kaynakları	7	(Akyürek, 2012, s. 63; Bilgiç & Akyürek, 2012, s. 64)
Türklerin Kişilik Özellikleri	16	(Verlegh, 2001, s. 90; Akyürek, 2012, s. 62; Bilgiç & Akyürek, 2012, s. 63)
Türkiye’nin Yaşam Algısı	13	(Tuna, 2017, s. 294; Akyürek, 2012, s. 63; Bilgiç ve Akyürek, 2012, s. 64)
Rol Model	1	(Akyürek, 2012, s. 64)
Kültür Yakınlığı	4	(Akyürek, 2012, s. 61; Bilgiç & Akyürek, 2012, s. 62)

Araştırmanın ana kütlesini, Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan’da yaşayan Türk dizisi izleyicileri oluşturmaktadır. Yani, araştırmaya katılabilmenin temel ön koşulu bir Türk dizisi izleyicisi olmaktır. Araştırmanın anketleri Ürdün’ü temsilen Amman’da, Bosna Hersek’i temsilen Saraybosna’da, Kırgızistan’ı temsilen Bişkek’te yapılmıştır. Araştırmaya 18 yaş ve üzeri kişiler katılmıştır. Katılımcılardan tüm ifadeleri en çok izledikleri diziyi baz alarak cevaplandırmaları istenmiştir. Araştırmanın saha uygulaması sonrasında hatalı anketler elendikten sonra Ürdün’den 387, Bosna Hersek’ten 316 ve Kırgızistan’dan 356 anket analize uygun olacak şekilde düzenlenmiştir. Ana kütle bilgisinin tam olarak bilinemediği durumlarda, araştırmanın örnek büyüklüğü $n = (\pi(1-\pi)) / (e \div Z)^2$ formülü ile %5 hata payı ve %95 güven aralığında alt sınır 384 olarak belirlenmiştir (Kurtuluş, 1998). Bu açıdan, örneklem sayısının yeterli olduğu görülmektedir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma kapsamında oluşturulan anket formu Türkçe hazırlanarak sonrasında saha uygulamasının yapılacağı ülkelerin resmi dilleri ve bölgede konuşulan hâkim diller olan Arapça, Boşnakça, Rusça olarak hazırlanmıştır. Anket çevirileri, Türkçeye hâkim ve ana dili Arapça, Boşnakça, Rusça olan kişiler tarafından yapılmıştır. Tercüme yapıldıktan sonra uzman olan farklı kişilerce de kontrolleri yapılmıştır. Araştırmada veri toplama süreci için yüz yüze anket tekniği kullanılarak, kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Ankete son şekli

düşüncesi, genel olarak toplumda var olmakla beraber, Türkiye’nin diziler aracılığıyla bilinçli bir şekilde siyasal maksat güttüğünü, böylelikle kendi tarihi arka planına uygun bir şekilde, bölgesel bir iktidar oluşturmaya çalıştığını düşünenler de bulunmaktadır (Başar, 2020: 9).

verilmeden önce, her ülkede 20 kişiye ön anket yapılmıştır. Katılımcılardan gelen eleştiriler doğrultusunda ifadelerin anlaşılabilirliğine yönelik anket formunda gerekli düzeltmeler yapılmış ve sonrasında anket uygulamasına geçilmiştir. Araştırmada SPSS 24.0 istatistik paket programı kullanılmıştır. Araştırma keşfedici bir araştırma türü olduğu için verilerin analizinde tanımlayıcı, sıklık ve çapraz tablo (crosstabs) analizleri kullanılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'daki katılımcıların demografik özelliklerinin tespit edilebilmesi amacı ile tanımlayıcı istatistiklerden crosstabs analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda katılımcıların cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, aylık gelir, meslek ve yerleşim yeri açısından ülke bazlı demografik özellikleri, frekans ve yüzde değerleri analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular cinsiyet açısından incelendiğinde; Ürdün (%69,9) ve Bosna Hersek'te (%65,1) kadın katılımcıların oranı daha yüksek iken Kırgızistan'da erkek oranının (%51,6) daha yüksek olduğu görülmüştür. Yaş grubu açısından incelendiğinde; her üç ülkede de 18–24 yaş aralığındaki katılımcıların en yüksek yüzdeye sahip grup oldukları tespit edilmiştir. Yüzde açısından en yüksek ikinci grup ise her üç ülkede de 25–31 yaş aralığındaki katılımcılar olmuştur. Eğitim durumu açısından incelendiğinde; Ürdün'de ilk sırada %54 oran ile lisans mezunu olanlar, Bosna Hersek'te %46 ile ön lisans mezunları ve Kırgızistan'da %29 ile lisans mezunları yer almıştır. Lisansüstü eğitim seviyesine sahip katılımcıların en yüksek olduğu grup Kırgızistan (%22) iken, en düşük grup Bosna Hersek (%6) olmuştur. Aylık gelir açısından incelendiğinde; Ürdün (%56) ve Bosna Hersek'teki (%53) katılımcıların yarısından fazlası 1000 \$ ve altı gelir seviyesinde yer aldığı, Bosna Hersek'teki katılımcıların %54'ü 2001–4000 \$ gelir seviyesinde yer aldığı görülmüştür. Meslek açısından incelendiğinde; Ürdün (%51) ve Bosna Hersek'te (%34) en yüksek yüzdeye sahip grup öğrenciler olurken, Kırgızistan'da (%17) kamu çalışanları grubu olmuştur. En yüksek grubu sırasıyla takip eden gruplar Ürdün örnekleminde özel sektör ve kamu çalışanları, Bosna Hersek örnekleminde özel sektör ve diğer kategorisinde yer alan çalışanlar, Kırgızistan örnekleminde ise öğrenci, serbest çalışan ve diğer kategorisinde yer alan çalışanlar oluşturmuştur. Katılımcılar yaşadıkları yerleşim yerleri açısından incelendiğinde; kırsal alanda yaşayıp araştırmaya katılanların en fazla olduğu ülke Bosna Hersek (%40) olurken, şehirde yaşayıp araştırmaya katılanların en fazla olduğu ülke Ürdün (%58), büyükşehirde yaşayıp araştırmaya katılanların en fazla olduğu ülke ise Kırgızistan (%37) olmuştur.

Katılımcıların Milliyet ve Dini Tercihleri

Araştırmaya Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'daki katılımcıların milliyet ve dini inanç tercihlerinin belirlenebilmesi amacıyla tanımlayıcı istatistiklerden crosstabs analizi kullanılmıştır. Analiz neticesinde katılımcıların milliyet ve dini inanç tercihlerine yönelik bulgular, frekans ve yüzde değerleri belirlenmiştir.

Bulgular milliyet açısından incelendiğinde; Ürdün'deki katılımcıların %97,7'sinin Arap, %0,03'ünün Türk ve %2,1'nin diğer seçeneğini işaretledikleri görülmüştür. Bosna Hersek'teki katılımcıların %92,4'ünün Boşnak, %7,6'sının diğer seçeneğini işaretledikleri görülmüştür. Kırgızistan'daki katılımcıların %50'sinin Kırgız, %10,1'sinin Rus, %9,8'inin Kazak, %9,6'sının Özbek, %3,9'unun Tacik, %3,1'inin Türk ve %13,5'inin diğer seçeneğini işaretledikleri görülmüştür.

Katılımcıların dini tercihleri incelendiğinde; Ürdün örnekleminde kendini Müslüman olarak tanımlayanların oranı %99 iken, Bosna Hersek örnekleminde %92,4, Kırgızistan örnekleminde ise %78,4'tür. Dini tercihlerini Hristiyan olarak işaretleyenler Kırgızistan örnekleminde %11 iken, Bosna Hersek'te ise %3,8'dir. Budist olarak kendini tanımlayanlar sadece Kırgızistan örnekleminde yer almış olup, oran olarak %4,8'e denk gelmektedir. Dini tercihlerini Ateist olarak işaretleyenler Kırgızistan örnekleminde %1,7 iken, Bosna Hersek'te ise %1,3'tür.

Katılımcıların Türkiye'de Bulunma (Ziyaret Etme) Sıklıklarının ve Türkleri Kültür Benzerliği Açısından Değerlendirmelerinin İncelenmesi

Araştırmaya Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'dan iştirak eden katılımcıların Türkiye'de bulunma sıklıklarının ve Türkleri kültür benzerliği açısından değerlendirmelerinin tespit edilebilmesi amacı ile tanımlayıcı istatistiklerden crosstabs analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda ifadelerle dair bulgular, frekans ve yüzde değerleri tespit edilmiştir.

Araştırmadaki bulgular katılımcıların Türkiye'de bulunma sıklıkları açısından incelendiğinde; Türkiye'yi hiç ziyaret etmeyen katılımcı sayısının en fazla olduğu ülkenin Ürdün (%67,1), olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla Kırgızistan (%49,86) ve Bosna Hersek (%35,24) takip etmektedir. Türkiye ile etkileşimi -5 ve üzeri ifadesiyle- en fazla olan katılımcı grubunun sırasıyla Bosna Hersek (%16,19), Kırgızistan (%11,27) ve Ürdün (%4,15) olduğu görülmektedir. Katılımcıların Türkleri kültür yakınlığı bakımından değerlendirmeleri ülke bazında incelendiğinde; Türkleri Avrupa kültürüne en yakın gören katılımcı grubunun Bosna Hersek'te (%30,84), en uzak gören katılımcıların ise Kırgızistan'da (%21,13) olduğu tespit edilmiştir. Ürdün'de katılımcılar Türkleri Ortadoğu kültürüne (%29,02), Bosna Hersek'te Avrasya kültürüne (%52,60), Kırgızistan'da ise Asya kültürüne (%45,35) daha yakın görmektedir.

Ülke bazında bir değerlendirme yapıldığında, katılımcıların kültür benzerliği açısından Türkleri ilk olarak kendi buldukları kültüre, daha sonra da Avrupa kültürüne yakın gördükleri tespit edilmektedir. Bosna Hersek ise %52,60 oranında Türkleri hem Asyalı hem de Avrupalı gördüğünü vurgulamıştır. Katılımcıların Türkleri ve Türkiye'yi kendi kültürlerine yakın görme nedeni tarihi, dini ve kültürel bağlar ile izah edilebilir. Avrupa kültürüne yakın görülme nedeni ise dizilerdeki, yaşam tarzı ile alakalı düşünülebilir. Özellikle İstanbul merkezli yapımlarda göz önünde bulunan yaşam alanları, çalışma mekânları, alışveriş merkezleri, Avrupalı bir kimlik göstergesi olarak algılanmaktadır. Çünkü televizyon dizileri, izleyicilerin zihnine hızlı bir şekilde girebilen, insanların düşüncelerine etki eden, onların algılarını üzerinde değişiklik yapabilen, insanlar ve mekânlarla alakalı olarak fikir oluşturma yeteneğine sahip enstrümanlardır (Busby & Klug, 2001: 317).

Katılımcıların En Çok İzlediği Türk Dizileri

Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'daki katılımcıların en çok izledikleri Türk dizilerini tespit edilebilmek amacı ile tanımlayıcı istatistiklerden crosstabs analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda ifadelere dair bulgular, frekans ve yüzde değerleri verilerek suretiyle Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2.

Katılımcıların En Çok İzledikleri Türk Dizileri

Kaynak	Ürdün	Bosna Hersek	Kırgızistan	Toplam
	%	%	%	%
Kurtlar Vadisi	20,93	14,56	8,45	14,83
Binbir Gece	5,17	8,23	15,77	9,63
Karadayı	1,29	0,32	2,82	1,51
Kuzey Güney	3,88	3,80	0,00	2,55
Poyraz Karayel	1,81	0,00	0,00	0,66
Kara Sevda	8,01	0,00	0,00	2,93
Gümüş	10,34	3,48	0,85	5,10
Aşk ve Ceza	0,78	2,53	10,99	4,72
Muhteşem Yüzyıl	3,88	18,04	38,87	19,83
Aşk-ı Memnu	6,72	0,00	0,00	2,46
Gönülçelen	4,65	0,00	0,00	1,70
Ezel	4,13	15,19	8,45	8,88
Yaprak Dökümü	3,10	0,00	1,41	1,61
Ertuğrul	4,39	5,70	2,25	4,06
Asi	2,58	5,38	0,00	2,55
Kara Para Aşk	4,91	0,00	0,00	1,79
Sıla	0,52	3,16	0,00	1,13
Fatmagül'ün Suçu Ne	1,03	2,85	0,00	1,23
Ihlamurlar Altında	5,43	0,00	0,00	1,98
Kıralık Aşk	3,88	0,00	0,00	1,42
Kiraz Mevsimi	1,29	0,00	0,00	0,47
Çilek Kokusu	1,29	0,00	0,00	0,47
Acı Hayat	0,00	2,22	0,00	0,66
Adını Feriha Koydum	0,00	8,54	1,69	3,12
Küçük Kadınlar	0,00	0,63	0,00	0,19
Bir Bulut Olsam	0,00	0,32	0,00	0,09
Yalancı Bahar	0,00	5,06	5,92	3,49
Öyle Bir Geçer Zaman Ki	0,00	0,00	1,97	0,66
İffet	0,00	0,00	0,56	0,19

En çok izlenen diziler ülke bazında bakıldığında; Ürdün'de Kurtlar Vadisi, Gümüş, Kara Sevda, Aşk-ı Memnu; Bosna Hersek'te Muhteşem Yüzyıl, Ezel, Kurtlar Vadisi, Adını Feriha Koydum; Kırgızistan'da ise Muhteşem Yüzyıl, Binbir Gece, Aşk ve Ceza, Kurtlar Vadisi yer almıştır.

Dizilerin Kategorize Edilmesi

En çok izlenen diziler belirlendikten sonra, diziler türlerine göre kategorilendirilmiştir. En çok izlenen diziler, sahada yapılan ön anketler ve ihracatçı firmalardan alınan bilgiler doğrultusunda belirlenmiştir. Yapılan analiz sonucu, katılımcıların dizi tercihi açısından frekansları ve yüzde oranları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.

Katılımcıların En Çok İzledikleri Türk Dizilerinin Kategorilendirmesi

Dizi Kategorisi	Diziler	Frekans	%
Aksiyon	Kurtlar Vadisi, Karadayı, Acı Hayat, Ezel, Kuzey Güney	361	34,1
Melodram	Kara Para Aşk, Sıla, Yaprak Dökümü, Fatmagül'ün Suçu Ne, Binbir Gece, İffet, Küçük Kadınlar, Bir Bulut Olsam, Aşk ve Ceza, Öyle Bir Geçer Zaman Ki	132	12,5
Romantik	Asi, Kara Sevda, Gümüş, Ihlamurlar Altında, Yalancı Bahar, Aşk-ı Memnu, Adını Feriha Koydum	458	43,2
Komedi	Gönülçelen, Kıralık Aşk, Kiraz Mevsimi, Çilek Kokusu	71	6,7
Tarihi	Ertuğrul, Muhteşem Yüzyıl	36	3,4

Not: Dizi kategorilendirmesi yapılırken ihracatçı firmalar Calinos Holding ve Global Agency'nin raporlarından yararlanılmıştır.

Tür sanatsal bir kavramı ifade etmektedir. Filmlerde türleri keskin bir biçimde birbirinden ayırabilecek ölçütler ortaya koymak çok kolay olmamaktadır. Filmler çok farklı ölçütlere göre sınıflandırılabilir (Abisel, 1995: 48). Ancak genel olarak tür: filmlerin belirli bir konuyu ele alış biçimi, uygulama esnasında kullanılan teknik detaylar, öğelerin kullanım şekli gibi ayrıntılarla ortaya çıkan sınıflandırmaya dayanan bir ayırım olarak nitelendirilebilir (Özön, 2000: 648).

Araştırma kapsamında yapılan sınıflandırma ise filmlerin anlatım biçimleri dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda; kahramanlarının tehlike içinde maceralı bir hayat yaşadığı, izleyiciyi de heyecanlandıran, hızlı bir akışa sahip olan filmler "Aksiyon" (Özön, 2000: 614), aşk, ıstırap, ayrılık, zıtlıklar üzerine inşa edilmiş olan, ana çatışmayı bireysel arzu ve toplumsal yasakların oluşturduğu (Akbulut, 2008: 58) ve bu olay örgüsünün özgün müzikler ve kaliteli çekimlerle desteklendiği filmler "melodram", aşkı eylemin merkezine yerleştiren filmler "romantik", izleyiciyi günlük hayatın sıkıntılarından uzaklaştıran, güldürü öğesi ile izleyiciyi eğlendiren filmler "komedi", tarihi bir dönem içinde geçen hadiseleri, olayın geçtiği dönemi ve o döneme ait karakterleri yansıtan filmler ise "tarihi" (Özön, 2000: 682) filmler şeklinde sınıflandırılmıştır.

Araştırmada kullanılan ve araştırma evreninde izlenen diziler aksiyon, melodram, romantik, komedi ve tarihi olmak üzere beş alanda kategorilendirilmiştir. Yapılan tanımlayıcı analiz sonrasında, aksiyon grubunda yer alan dizileri tercih edenlerin oranı %34,1, melodram kategorisinde %12,5, romantik kategorisinde %43,2, komedi kategorisinde %6,7 ve tarih kategorisinde ise %3,4 olmuştur.

Katılımcıların Türkler ve Türkiye ile Etkileşimlerine Yönelik Değerlendirmelerinin İncelenmesi

Araştırmaya Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'dan katılan cevaplayıcıların Türkler ve Türkiye ile etkileşimlerine (tanışma) yönelik değerlendirmelerinin tespit edilebilmesi amacı ile tanımlayıcı istatistiklerden crosstabs analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda ifadelere dair bulgular, frekans ve yüzde değerleri verilmek suretiyle Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4'teki bulgular katılımcıların Türkler ve Türkiye ile tanışmalarına yönelik değerlendirmeleri incelendiğinde; Ürdün örneğinde ön plana çıkan ifadeler %36,7 ile "Bugüne kadar Türk arkadaşım / arkadaşlarım oldu.", %32,3 ile "Türkiye'yi en az bir kere ziyaret ettim." olmuştur. Aynı ifadeler Bosna Hersek ve Kırgızistan örneğinde de ilk sırada yer almıştır. Türk komşum oldu ifadesine yönelik en yüksek katılım %49,9 ile Kırgızistan, en düşük katılım ise %14,3 ile Ürdün olmuştur. "Aynı dersi birlikte aldığım Türk öğrenci oldu.", "Türk öğrenciyle aynı evi/odayı paylaştım." ifadelerinde de en yüksek katılım Kırgızistan örneğinde (%43,9, %38,6) olurken, Bosna Hersek (%28,9, %10,4) ve Ürdün (%28,7, %11,3) örneğinde oranların birbirine yakın olduğu görülmüştür. "Türkiye'yi en az bir kere ziyaret ettim" ifadesine katılım Ürdün'de % 32,3, Bosna Hersek'te %65,4, Kırgızistan'da ise %51 olduğu görülmektedir. Katılımcıların Türkiye ve Türklerle alakalı bilgileri aldıkları kaynaklar da dikkate alındığında, zihinlerinde oluşan Türkiye ile alakalı fikirlerin oluşumunda Türk dizilerinin etkisinin olduğu görülmektedir.

Katılımcıların Türkler ve Türkiye ile ilgili bilgileri aldıkları kaynaklara yönelik değerlendirmelerinin tespit edilebilmesi amacı ile tanımlayıcı istatistiklerden crosstabs analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda ifadelere dair bulgular, frekans ve yüzde değerleri verilmek suretiyle Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4.

Katılımcıların Türkler ve Türkiye ile Etkileşimlerine Yönelik Değerlendirmeleri ve Türkler ve Türkiye ile İlgili Bilgileri Aldıkları Kaynaklar

	Ürdün		Bosna Hersek		Kırgızistan	
	Evet (%)	Hayır (%)	Evet (%)	Hayır (%)	Evet (%)	Hayır (%)
Türkler ve Türkiye ile Etkileşim						
Bugüne kadar Türk arkadaşım/arkadaşlarım oldu.	36,7	63,3	78,4	21,6	50,6	49,4
Mahalle/Semtinde Türk komşum oldu.	14,3	85,7	31,4	68,6	49,9	50,1
Aynı dersi birlikte aldığım Türk öğrenci oldu.	28,7	71,3	28,9	71,1	43,9	56,1
Türk öğrenciyle aynı evi/odayı paylaştım.	11,3	88,7	10,4	89,6	38,6	61,4
Türkiye'yi en az bir kere ziyaret ettim.	32,3	67,7	65,4	34,6	51	49
Bugüne kadar hiç Türk tanıdığım olmadı.	18,7	81,3	8,1	91,9	8,3	91,7
Kaynak	Ürdün %	Bosna Hersek %	Kırgızistan %			
Medya-gazete, dergi, radyo, TV (Türk dizileri hariç)	10,6	19,6	22,2			
Kitaplar	0,8	1,6	3,4			
Müzik, spor vb. ortak aktiviteler	1,0	1,6	5,3			
Ülkemdeki genel yargı	2,1	0,6	3,1			
Tanıdığım / gözlemlediğim Türkler	3,4	3,2	5,1			
Türk dizileri	69,0	44,0	48,6			
İnternet	13,2	29,4	12,4			

Tablo 4'teki bulgular katılımcıların Türkler ve Türkiye ile ilgili bilgileri aldıkları kaynaklar incelendiğinde; Türkler ve Türkiye'ye dair bilgileri Türk dizileri (Ürdün: %69; Bosna Hersek: %44; Kırgızistan: %48,6) üzerinden aldıkları görülmüştür. Türk dizileri sonrasında en yaygın bilgi

alınan kaynak Ürdün'de internet, Bosna Hersek'te internet, Kırgızistan'da ise medya-gazete, dergi, radyo ve TV (Türk dizileri hariç) olmuştur. İzleyiciler, bilgiyi geçmişte geleneksel medyadan, bunların içerisinde de yoğun olarak televizyondan almakta idi. Geleneksel medyanın yanı sıra yeni medya teknolojilerinin de bilgi sağlamada güçlü bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu bilgi içeriklerinden birinin de diziler olduğu söylenebilir. Yeni medya teknolojileri ile dizi filmlerin internet üzerinden izlenebilme imkânı doğmuştur. Televizyon izleme oranının yüksek olduğu gözlemlenmekle birlikte, internet eğiliminin arttığı da tespit edilmektedir. Bu da belirli dizilerin takibinin belirli dönemlere sıkıştırılması mecburiyetini ortadan kaldırmaktadır.

Sonuç olarak üç ülkede de Türkiye ve Türklerle ilgili bilginin alındığı kaynak olarak çok yüksek bir oranda Türk dizilerinin çıkması, bireylerde oluşan ülke ve millet algısında dizilerin önemli olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların En Çok İzledikleri Türk Dizileri Üzerinden Türklerin Kişilik Özelliklerine Yönelik Algısı

Araştırmaya Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'dan katılan cevaplayıcılar, en çok izledikleri Türk dizisini merkeze alarak Türklerin kişilik özelliklerini değerlendirmişlerdir. Elde edilen araştırma bulguları, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5.

Katılımcıların Türklerin Kişilik Özelliklerine Yönelik Algılarının Ülke Bazında İncelenmesi

Türklerin Kişilik Özellikleri	Ürdün		Bosna Hersek		Kırgızistan		Toplam	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Agresif	3,37	1,24	3,20	1,36	3,50	1,17	3,37	1,25
Alçak gönüllü	3,94	1,09	3,82	1,12	3,47	0,94	3,75	1,07
Misafirperver	4,18	1,03	4,01	1,05	3,80	0,99	4,00	1,03
Yardımsever	4,21	1,01	3,98	1,02	3,70	0,98	3,97	1,03
Hoşgörülü	4,06	1,04	3,93	1,12	3,47	1,03	3,82	1,09
Kaba	3,24	1,23	3,02	1,33	3,20	1,05	3,17	1,20
Çalışkan/Üretken	4,27	0,97	4,11	0,95	3,60	1,06	4,00	1,04
Rasyonel/Akılcı	4,07	1,03	4,09	0,88	3,19	1,07	3,76	1,09
Kurallara uyan	4,00	1,09	3,70	1,11	4,06	0,95	3,95	1,06
Zamana uyan	4,32	1,02	3,75	1,02	3,77	0,84	3,99	1,00
Muhafazakâr/Gelenekçi	3,70	1,20	3,75	1,16	3,62	0,98	3,68	1,12
Kadercı	3,70	1,09	3,01	1,15	3,36	0,90	3,42	1,08
Dindar	3,31	1,17	3,63	1,23	3,46	1,01	3,44	1,13
Zalim/Acımasız	3,21	1,22	2,93	1,36	3,10	1,07	3,11	1,21
İrkçi/Faşist	3,21	1,26	2,27	1,25	2,99	1,03	2,91	1,24
Dürüst	3,96	1,14	4,08	1,04	3,42	1,00	3,81	1,10

Not: Ort., ortalama; S.S. standart sapma.

Katılımcıların ülke bazında Türklerin kişilik özelliklerine yönelik değerlendirmeleri incelendiğinde; Ürdün örneğinde en yüksek algı ortalamasına sahip ifade 4,32 ortalama ile "Türklerin zamana uyan olduğu" ifadesi olurken; Bosna Hersek'te 4,11 ortalama ile "Türklerin çalışkan/üretken olduğu" ifadesi, Kırgızistan'da ise 4,06 ortalama ile "Türklerin kurallara uyduğu" ifadesi olmuştur.

Türklerin muhafazakâr ve gelenekçi olduğuna dair algının en yüksek olduğu ülke Bosna Hersek iken, en düşük olduğu ülke ise Kırgızistan'dır. Her üç ülkede de algı ortalamalarının orta seviyenin biraz üstünde olduğu ve tam olarak katılmadıkları görülmüştür. Türklerin kadercı olduğu algısı Ürdün'de diğer ülkelere nazaran daha yüksek iken Bosna Hersek'te ise en düşüktür. Özellikle Bosna Hersekli katılımcıların Türklerin kadercı olmadıklarına dair algıları daha yüksektir. Türkler dindarlık açısından ülke bazında değerlendirildiğinde, Bosna Hersekli katılımcılar Türkleri daha dindar görürken, Ürdün'de ise katılım en düşük seviyededir. Fakat genel olarak Türklerin dindar olduğuna yönelik algıların her üç ülkede de katılıyorum seviyesinin altında kaldığı görülmektedir. Bununla beraber kadercı algısının her üç ülkede de katılıyorum seviyesinin altında tespit edilmesine rağmen, daha seküler bir kavram olan rasyonel ve akılcı ifadesi Ürdün ve Bosna Hersek'te katılıyorum seviyesinin üzerine çıkmıştır. Yine muhafazakâr/gelenekçi ifadesine verilen cevaplar düşük seviyede olmasına rağmen, kurallara uyan ve zamana uyan ifadelerine verilen cevapların daha yüksek seviyede olduğunu hatta Ürdün'de kesinlikle katılıyorum ifadesine yaklaştığını görmekteyiz.

Genel çerçevede Ürdün'ün Türkleri misafirperver, yardımsever, hoşgörülü, çalışkan, rasyonel, kurallara uyan, zamana uyan kişiler olarak gördüğünü tespit ederken, bu eğilimin Ürdün'e nazaran sırasıyla, Bosna Hersek ve Kırgızistan'da azaldığını görmekteyiz.

1876 yılından sonra çarlık Rusya'nın egemenliğine giren Kırgızlar, Bolşevik devriminden sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine dâhil ülkelerden biri olmuştur. SSCB'nin dağılmasının ardından 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını ilk

tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Sovyetlerin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan Rusya ile ilişkilerini korumaya devam etmiştir (Akyürek & Bilgiç, 2012: 7). Dolayısıyla Türklük paydasından hareket edildiği zaman daha yüksek değerler beklenen ifadelerin, Kırgızistan'da daha düşük olması uzun yıllar süren Rus nüfuzunun etkisi olarak düşünülebilir. Ancak üç ülkede de Türklerin kişilik özellikleriyle alakalı menfi ifadeler verilen cevapların katılıyorum değerinin altında olduğu görülmektedir.

Katılımcıların Türklerin kişilik özelliklerine yönelik algılarının dizi kategorisi bazında incelenmesi Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6.

Katılımcıların Türklerin Kişilik Özelliklerine Yönelik Algılarının Dizi Kategorisi Bazında İncelenmesi

Türklerin Kişilik Özellikleri	Aksiyon		Melodram		Romantik		Komedi		Tarih	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Agresif	3,33	1,28	3,38	1,30	3,43	1,21	3,26	1,35	3,31	1,02
Alçak gönüllü	3,72	1,09	3,88	0,96	3,66	1,07	4,13	0,91	3,94	1,22
Misafirperver	3,94	1,09	4,16	0,89	4,00	1,00	4,02	1,01	4,18	1,27
Yardımsaver	3,98	1,07	4,05	0,90	3,93	1,01	3,95	1,11	4,29	0,97
Hoşgörülü	3,89	1,11	3,90	0,99	3,69	1,12	4,00	0,98	4,17	0,97
Kaba	3,22	1,21	3,10	1,22	3,16	1,17	3,10	1,31	3,31	1,05
Çalışkan/Üretken	4,03	1,07	3,93	1,04	3,93	1,05	4,30	0,85	4,12	0,88
Rasyonel/Akılcı	3,84	1,10	3,70	1,10	3,66	1,11	4,02	0,91	4,06	0,95
Kurallara uyan	3,98	1,05	3,89	1,02	3,94	1,07	3,95	1,04	4,00	1,21
Zamana uyan	3,99	1,08	4,00	0,89	3,96	0,94	4,07	1,03	4,37	1,06
Muhafazakâr/Gelenekçi	3,73	1,19	3,48	1,15	3,70	1,04	3,73	1,13	3,81	1,26
Kadercı	3,45	1,13	3,26	1,08	3,43	1,01	3,43	1,09	3,63	1,21
Dindar	3,45	1,19	3,27	1,10	3,52	1,10	3,26	1,03	3,33	1,26
Zalim/Acımasız	3,15	1,18	2,99	1,13	3,15	1,24	2,84	1,32	3,03	1,14
İrkçi/Faşist	3,11	1,22	2,72	1,27	2,82	1,21	2,74	1,29	3,09	1,29
Dürüst	3,86	1,12	3,66	1,15	3,74	1,08	4,12	0,98	4,00	1,19

Not: Ort., ortalama; S.S., standart sapma.

Katılımcıların tercih ettikleri dizilerin yer aldığı kategoriler esas alınarak değerlendirmeleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde; tarih dizileri üzerinden Türklerin muhafazakâr ve gelenekçi algısının en yüksek olduğu, melodram kategorisinde ise en düşük olduğu gözlemlenmiştir. Diğer taraftan Türklerin kadercı olduğu algısının en yüksek olduğu kategori tarih dizileri kategorisi olurken, en düşük algının olduğu kategori benzer şekilde melodram kategorisi olmuştur. Türklerin dindar olduğu algısı romantik dizilerde en yüksek iken, komedi dizilerinde ise en düşüktür. Ancak dizilerden hareketle Türklerin dindar, kadercı, muhafazakâr olduklarına dair algıların, katılıyorum seviyesinin altında olduğu tespit edilmektedir. Bununla beraber alçak gönüllü, misafirperver, yardımsaver, hoşgörülü, çalışkan, rasyonel, kurallara uyan, zamana uyan, dürüst ifadelerine verilen değerlerin komedi ve tarihi dizilerde katılıyorum seviyesinin üzerinde olduğu tespit edilmiştir.

Agresif, kaba, zalim/acımasız, ırkçı/faşist gibi menfi ifadelerin tüm dizi türlerinde düşük değere sahip olduğu görülmektedir. Dikkat çeken husus hassaten çatışma sahnelerinin daha yoğun olduğu aksiyon filmlerinde bile bu ifadelerin katılıyorum değerinin altında bir puanlamaya sahip olmasıdır. Buradan hareketle izleyicilerin kurgu ile gerçeklik, konu ile karakter ayırımını yapabildiği tespitinde bulunabiliriz.

Katılımcıların kendilerini yakın gördükleri kültür esas alınarak değerlendirmeleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde; kendini Asya ve Ortadoğu kültürüne yakın gören katılımcıların Türkleri daha dindar, muhafazakâr, gelenekçi ve kadercı olarak gördüğü tespit edilmiştir. Avrupa ve Avrasya kültürüne kendini yakın gören katılımcılar Türkleri benzer seviyede kadercı görmüştür. Türklerin dindar, muhafazakâr ve kadercı olduğuna dair algının en düşük olduğu grubu Avrupa olmuştur. Yani Türkleri Avrupalı olarak görenlerde Türklerin dindar, muhafazakâr ve kadercı olduğuna dair algı daha düşük seviyededir.

İngiliz şairi Rudyard Kipling: “doğu doğudur, batı batıdır ve bu ikili hiçbir zaman bir araya gelmeyecektir.” diyerek iki kültürün birbirinden keskin çizgilerle ayrıldığını ifade etmektedir (Kalin, 2016: 13). Kimlik açısından değerlendirilecek olursa Avrupa'nın, Asya ve Ortadoğu'dan hem inanç hem de kültür açısından farklı bir kimliğe sahip olması, bu eğilimin oluşmasında etken olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların En Çok İzledikleri Dizi Üzerinden Türkiye'deki Toplumsal ve Kültürel Yaşama Dair Algısı

Araştırmaya Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan'dan katılan cevaplayıcılar, en çok izledikleri Türk dizisini merkeze alarak Türkiye'de yaşamı değerlendirmişlerdir. Elde edilen araştırma bulguları, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7.
Katılımcıların Türkiye’de Toplumsal ve Kültürel Yaşama Yönelik Algısının Ülke Bazında İncelenmesi

Türkiye’nin Yaşam Algısı	Ürdün		Bosna Hersek		Kırgızistan		Toplam	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Türkiye’de yaşam standardı/kalitesi yüksektir.	3,61	0,95	3,83	1,01	3,81	0,98	3,74	0,98
Türkiye’de can güvenliği yüksektir.	3,58	0,97	3,43	1,10	3,42	0,93	3,48	1,00
Türkiye modern bir ülkedir.	4,02	0,75	3,94	0,99	3,83	0,90	3,93	0,88
Türkiye laik bir cumhuriyettir.	3,88	0,97	3,82	0,98	3,50	0,99	3,73	1,00
Türkiye’de muhafazakâr aile yapısı vardır.	3,30	0,98	3,16	1,03	3,46	0,95	3,31	0,99
Türkiye’de gelir dağılımı dengelidir.	3,27	0,88	3,10	0,97	3,44	0,93	3,28	0,93
Türkiye dünyadaki (teknolojik, kültürel, mimari vb) değişimlere uyumludur.	4,02	0,88	3,89	0,94	3,72	0,89	3,88	0,91
Türkiye’de bölgesel kalkınmışlık farkları yüksektir.	3,54	0,91	3,63	0,98	3,51	0,93	3,56	0,94
Türkiye’de aile hayatı yozlaşmıştır. *	2,97	1,10	3,45	1,15	2,60	0,89	2,98	1,10
Türkiye’de farklı din, kültür ve kimlikler rahatça yaşar.	4,03	0,90	3,54	1,10	3,52	0,98	3,72	1,02
Türkiye’de din ve inanç özgürlüğü vardır.	4,03	0,89	3,64	0,99	3,55	1,00	3,76	0,98
Türkiye’de insan haklarına önem verilir.	4,04	0,94	3,67	1,01	3,39	1,02	3,71	1,03
Türkiye gelişmiş bir demokrasiye sahiptir.	4,02	1,01	3,67	0,99	3,32	1,04	3,68	1,06
Genel Ortalama	3,72	0,47	3,58	0,57	3,48	0,48	3,60	0,51

Not: Ort., ortalama; S.S., standart sapma.

*Ters soru.

Katılımcıların Türkiye’nin yaşam algısına yönelik değerlendirmeleri incelendiğinde; Ürdünlü katılımcıların genel algı ortalamaları 3,72 iken sırasıyla Bosna Hersek ve Kırgızistanlı katılımcıların 3,58 ve 3,48’dir. Ürdün örnekleminde en yüksek algı ortalamasına sahip ifade 4,04 ortalama ile “Türkiye’de insan haklarına önem verilir” ifadesi olurken; Bosna Hersek’te 3,94 ortalama ile “Türkiye modern bir ülkedir” ifadesi, Kırgızistan’da da 3,83 ortalama ile yine “Türkiye modern bir ülkedir” ifadesi olmuştur. Özellikle Ortadoğu’da eksikliği hissedilen belki de özlemi çekilen demokrasi kavramı da Türkiye’deki yaşam algısı açısından, bilhassa Ürdünlü katılımcılar için yüksek bir algı ortalamasına sahip gözükmektedir. Türkiye, cumhuriyetle beraber büyük bir değişim yaşamıştır. Dolayısıyla özellikle Türkiye ile Arap toplumu arasında mühim bir kırılma gerçekleşmiştir. Bundan dolayı Arap toplumunun Türkiye’nin dini değerlerden koptuğunu düşündükleri tasavvur edilse de din, aile, kültür ile alakalı ifadelerdeki algının yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle dizilerdeki yaşam şeklinin, Türkiye’de inançların özgürce yaşandığına dair bir algı oluşturduğu tespit edilmektedir. Yine merak edilen hususlardan biri, Türk dizilerindeki kurgulanan farklı yaşam tarzlarının Türkiye’deki aile hayatına dair izleyicilerin fikirlerini nasıl etkilediğidir. Türkiye’de aile hayatı yozlaşmıştır ifadesine yönelik Bosna Hersekli katılımcıların ortalamaları 3,45 iken, Kırgızistanlı katılımcıların ortalamaları 2,60, Ürdünlü katılımcıların ortalamaları ise 2,97’dir. Dolayısıyla katılımcılarda dizilerden hareketle Türklerin aile hayatının yozlaştığına dair bir algı oluşmadığı gözlemlenmektedir.

Katılımcılardan değerlendirmeleri dizi kategorisi bazında da incelenmiştir. Elde edilen bulgular, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8.
Katılımcıların Türkiye’de Toplumsal ve Kültürel Yaşama Yönelik Algısının Dizi Kategorisi Bazında İncelenmesi

Türkiye’nin Yaşam Algısı	Aksiyon		Melodram		Romantik		Komedi		Tarih	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Türkiye de yaşam standardı / kalitesi yüksektir.	3,82	0,96	3,77	0,92	3,72	1,01	3,63	1,00	3,33	0,99
Türkiye de can güvenliği yüksektir.	3,49	1,03	3,54	0,92	3,46	0,99	3,42	1,10	3,58	0,94
Türkiye modern bir ülkedir.	3,94	0,88	4,03	0,87	3,92	0,87	3,77	1,02	3,97	0,77
Türkiye laik bir cumhuriyettir.	3,77	1,03	3,82	0,94	3,67	0,98	3,78	0,98	3,77	1,06
Türkiye’de muhafazakâr aile yapısı vardır.	3,25	1,06	3,42	0,95	3,34	0,94	3,26	1,01	3,28	0,91
Türkiye’de gelir dağılımı dengelidir.	3,27	0,98	3,41	0,82	3,27	0,93	3,26	0,93	2,94	0,76
Türkiye dünyadaki (teknolojik, kültürel, mimari vb.) değişimlere uyumludur.	3,91	0,96	3,90	0,90	3,87	0,89	3,85	0,86	3,78	0,83
Türkiye’de bölgesel kalkınmışlık farkları yüksektir.	3,56	0,95	3,57	0,95	3,56	0,96	3,55	0,79	3,42	0,84
Türkiye’de aile hayatı yozlaşmıştır. *	3,06	1,12	3,12	1,10	2,97	1,11	2,89	1,04	2,97	1,00
Türkiye’de farklı din, kültür ve kimlikler rahatça yaşar.	3,76	1,05	3,55	1,02	3,68	0,99	3,72	1,04	4,29	0,68
Türkiye’de din ve inanç özgürlüğü vardır.	3,76	1,01	3,64	1,00	3,75	0,96	3,77	0,90	4,23	0,81
Türkiye’de insan haklarına önem verilir.	3,75	1,05	3,74	0,94	3,64	1,05	3,71	1,00	4,20	0,72
Türkiye gelişmiş bir demokrasiye sahiptir.	3,73	1,11	3,68	1,07	3,61	1,04	3,75	0,95	4,00	0,87

Not: Ort., ortalama; S.S., standart sapma.

*Ters soru.

Katılımcıların tercih ettiği dizilerin yer aldığı kategoriler esas alınarak Türkiye’de yaşama yönelik değerlendirmeler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde; melodram dizisi izleyicileri diğer kategorilere göre Türkiye’nin daha modern ve laik bir ülke olduğunu ifade etmiştir. Ancak genel olarak Türkiye’nin modern ve laik bir ülke olduğu noktasında katılımcılar katılıyorum değerine yakın gözükmemektedir.

Türkiye’de muhafazakâr aile yapısının olduğuna dair algının en yüksek olduğu dizi izleyicileri melodram kategorisinde yer alırken, en düşük algı aksiyon dizi kategorisinde olmuştur. Fakat genel olarak tüm dizi kategorilerinde muhafazakâr aile yapısı algısının orta seviyeye yakın olduğu görülmüş, yüksek katılımın olmadığı tespit edilmiştir. Türkiye’de aile hayatının yozlaştığına dair katılım en yüksek melodram kategorisinde iken, komedi kategorisinde en düşüktür. Yine tarih ve romantik kategorisinde de aile hayatının yozlaştığına dair algı düşük seviyededir. Dolayısıyla düşünülen aksine, dizilerdeki farklı hayat tarzlarından hareketle, izleyicilerde Türkiye’de aile hayatının yozlaştığı algısının oluşacağı düşüncesi de doğru gözükmemektedir.

Türkiye’de farklı din, kültür ve kimlikler rahatça yaşar algısı en yüksek katılım ile tarih kategorisinde olurken, en düşük katılım melodram kategorisinde olmuştur. Ayrıca, Türkiye’de din ve inanç özgürlüğü vardır, Türkiye’de insan haklarına önem verilir, Türkiye gelişmiş bir demokrasiye sahiptir ifadeleri de en yüksek algıyı tarih kategorisinde oluşturmuştur.

Katılımcıların Türkiye’de Yaşama Yönelik Algıları yakın görülen kültür bağlamında incelenmiştir. Elde edilen bulgular, aritmetik ortalama

Tablo 9.

Katılımcıların Türkiye’de Yaşama Yönelik Algılarının Yakın Görülen Kültür Bazında İncelenmesi

Türklerin Yaşam Algısı	Avrupa		Asya		Avrasya		Ortadoğu	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Türkiye’de yaşam standardı / kalitesi yüksektir.	3,78	0,99	3,88	1,02	3,66	0,92	3,66	1,01
Türkiye’de can güvenliği yüksektir.	3,50	1,04	3,59	0,98	3,36	0,98	3,51	1,00
Türkiye modern bir ülkedir.	3,89	0,95	3,94	0,93	3,94	0,83	4,01	0,76
Türkiye laik bir cumhuriyettir.	3,71	1,05	3,70	0,98	3,76	0,96	3,79	1,01
Türkiye’de muhafazakâr aile yapısı vardır.	3,21	1,07	3,53	0,95	3,25	0,95	3,29	0,95
Türkiye’de gelir dağılımı dengelidir.	3,25	0,98	3,42	0,98	3,21	0,88	3,26	0,87
Türkiye dünyadaki (teknolojik, kültürel, mimari vb.) değişimlere uyumludur.	3,83	0,97	3,83	0,90	3,93	0,89	3,98	0,86
Türkiye’de bölgesel kalkınmışlık farkları yüksektir.	3,58	0,97	3,64	0,91	3,55	0,94	3,45	0,92
Türkiye’de aile hayatı yozlaşmıştır. *	3,07	1,12	3,21	1,05	2,90	1,14	2,88	1,05
Türkiye’de farklı din, kültür ve kimlikler rahatça yaşar.	3,78	0,99	3,68	1,05	3,60	1,01	3,89	0,96
Türkiye’de din ve inanç özgürlüğü vardır.	3,79	0,99	3,77	1,01	3,69	0,93	3,83	0,95
Türkiye’de insan haklarına önem verilir.	3,73	1,03	3,65	1,05	3,70	0,99	3,84	1,02
Türkiye gelişmiş bir demokrasiye sahiptir.	3,70	1,10	3,59–	1,15	3,66	0,96	3,84	0,99

Not: Ort., ortalama; S.S., standart sapma.

*Ters soru.

ve standart sapma değerleri Tablo 9’da verilmiştir.

Katılımcıların kendilerini yakın gördükleri kültür esas alınarak yaptıkları değerlendirmeler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde; kendisini Ortadoğu kültürüne yakın gören katılımcılar diğer kültürlerle göre Türkleri daha modern ve laik olarak değerlendirmişlerdir. Türklerin modern olduğu algısının en düşük olduğu grup Avrupa olmuştur. Türkiye’yi Ortadoğu kültürüne yakın görenlerin, Avrupa kültürüne yakın görenlere nazaran daha modern değerlendirmesi dizilerden hareketle oluşan algıyı teyit eder niteliktedir.

Türkiye’de muhafazakâr aile yapısının olduğuna dair algının en yüksek olduğu grup kendini Asya kültürüne yakın görürken, en düşük algının olduğu grup ise kendisini Avrupa kültürüne yakın görmektedir. Türkiye’de farklı din, kültür ve kimlikler rahatça yaşar algısı, din ve inanç özgürlüğü algısı en yüksek katılım ile kendisini Ortadoğu kültürüne yakın gören grupta olmuştur. Algının en düşük olduğu grubun ise Avrasya kültürüne yakın görenler olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların Türkiye’nin Rol Model Yönüne Dair Algıları

Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan’daki katılımcılar, en çok izledikleri Türk dizisini merkeze alarak Türkiye’nin rol model yönünü değerlendirmiştir. Elde edilen araştırma bulguları, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri verilerek Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 10.

Katılımcıların Türkiye'nin Rol Model Olarak Görülmesine Yönelik Algılarının Ülke Bazında, Dizi Kategorisi Bazında ve Yakın Görülen Kültür Bazında İncelenmesi

Rol Model	Ürdün		Bosna Hersek		Kırgızistan		Toplam			
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.		
Türkiye Müslüman ülkeler için modeldir.	3,21	1,17	3,84	1,02	3,56	1,05	3,51	1,12		
Aksiyon	Melodram		Romantik		Komedi		Tarih			
Rol Model	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.		
Türkiye Müslüman ülkeler için modeldir.	3,44	1,17	3,50	1,06	3,60	1,08	3,45	1,13	3,11	1,09
Rol Model	Avrupa		Asya		Avrasya		Ortadoğu			
Rol Model	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.		
Türkiye Müslüman ülkeler için modeldir.	3,42	1,17	3,68	1,09	3,51	1,05	3,41	1,14		

Not: Ort., ortalama; S.S., standart sapma.

Katılımcıların Türkiye'nin Müslüman ülkeler için rol model yönüne dair değerlendirmeleri ülke bazında incelendiğinde; en yüksek katılım Bosna Hersekli katılımcılarda olurken en düşük katılım ise Ürdünlü katılımcılarda olmuştur. Her üç ülkedeki katılımcılarda Türkiye'nin Müslüman ülkeler için model olduğu algısı orta seviyenin biraz üstündedir.

Türkiye özelinde değerlendirildiğinde Osmanlı bakiyesi yerlerin duygusal bir bakış açısıyla Türkiye'yi model alacağı düşüncesinin hâkim olduğu ifade edilebilir. Özellikle 20. Yüzyılda batının nüfuz alanı olan bölgeler için Türkiye'nin modernleşme hareketlerinin örnek teşkil edeceği düşünülmüştür. SSCB'nin dağılmasıyla beraber Türkiye'nin, Türk cumhuriyetleri için de model olabileceği tartışmaları başlamıştır (Kramer, 2000: 27). Hatta ABD ulusal güvenlik danışmanı Condoleezza Rice yüzde 99'u Müslüman olan bir ülke olarak Türkiye'nin, radikal İslam'a alternatif mükemmel bir model olabileceğini ifade etmiştir (Taşpınar, 2003: 4). Ancak Türkiye'nin model alınmasının çok cazip görünmediği kitlelerin de olduğu görülmektedir.

Katılımcıların Türkiye'nin Müslüman ülkeler için rol model yönüne dair değerlendirmeleri, dizi kategorisi bazında incelendiğinde; romantik dizi izleyicileri Türkiye'yi Müslüman ülkeler için daha iyi rol model olarak görürken, tarih dizisi izleyicileri ise en düşük seviyede rol model olarak görmüştür.

Romantik dizilerde betimlenen yaşam tarzı ve mekânların ilgi çekici olmasının algının biraz daha yüksek olmasına neden olduğu düşünülebilir. Tarihi dizilerde ise algının daha düşük olması, demokratik yönetimlerin var olduğu günümüz dünyasında dönem dizilerinde yer alan otoriter yapılara olan mesafeden kaynaklandığı ifade edilebilir. Ayrıca tarihi dizilerdeki kurgulardan hareketle Türklerin eskiden emperyal düşünceye sahip olduğu algısı, şimdi ise yüzünü batıya çevirmiş bir ülke olarak düşünülmesi (Hemerijck, 2004: 74) izleyiciler nezdinde Türkiye'nin model olma algısını etkilemiş olduğu düşünülmektedir.

Katılımcıların Türkiye'nin Müslüman ülkeler için rol model yönüne dair değerlendirmeleri yakın görülen kültür bazında incelendiğinde; kendisini Asya kültürüne yakın gören katılımcıların Türkiye'yi Müslüman ülkeler için model olarak görme algıları en yüksek iken, Ortadoğu kültürüne yakın gören katılımcıların ise en düşük seviyededir.

Günümüzde küreselleşmenin hızının ve etkisinin arttığını görmekteyiz. Dünya bilhassa 20. yüzyılda iletişimde ulaşım, teknoloji, ekonomide eğitimde yüksek bir seviyeye gelmiştir. Hızlı bir şekilde gerçekleşen bu gelişmeler, insan hayatına müspet katkılar sağladığı müddetçe hızını artıracaktır. Bu gelişmelerin hızının artması beraberinde yeni kültürlerin tanınması veya keşfedilmesi anlamına da gelecektir. Bu sayede gelişme gösteren kültürlerarası iletişim, insan hayatında en az diğer teknolojik gelişmeler kadar yer bulmaktadır (Kartarı, 2016: 26). İnsanlığın sahip olduğu her yeni bilgi, ortaya çıkaracağı bir sonraki yenilik için sermaye hâlini almaktadır. Bir iki nesil öncesindeki farklı kuşaklar -gelişim ve değişim hızı bu seviyede olmadığı için- benzer hayatlara sahiplerdi. Günümüzde 5 yıllık bir yaş farkının bile, insanların birbirine yabancılaşması için yeterli bir zaman olduğu düşünülebilir. Artık dünyanın herhangi bir noktasındaki herhangi bir kişinin Wolfgang Amadeus Mozart'ı tanıma, ortaya koyduğu eserleri dinleme ve inceleme imkânı, Mozart'la aynı dönemde aynı ülkede yaşamış olan bir kişiden daha fazladır. Bu sayede zaman ve mekân kavramlarını dönüştüren iletişim araçları, bir kültür transfer aracı olarak da düşünülebilir. Farklı kültürlerin birbirini aşına olabileceği önemli enstrümanlardan biri de televizyon dizileridir. Aslında televizyon dizileri izleyicilerin hayatlarına giren, onlarda müspet veya menfi yönde algı oluşturabilen bir güç olarak görülmektedir.

Güç kavramı farklı alanlarda farklı karşılıkları olan bir kavramdır. Devletlerarası ilişkilerde güç, bir ülkenin nihai hedefleri için kullanılabileceği potansiyeldir. Zaman değiştikçe paradigmalarda değişmektedir. Eskiden güç denilince ilk olarak akla kaba kuvvet gelirken artık eğitim, kültür, teknoloji kavramlarının ön plana çıktığını görmekteyiz. Uluslararası ilişkilerde yumuşak güç kavramını kullanan Nye'ye göre kaba kuvvet ile farklı ülkelerin davranışları şekillendirilebilir ancak yumuşak güç ile isteklerini şekillendirebilirsiniz (Nye, 1990: 166). Yine Nye'ye göre yumuşak güç; kültür, politik değerler ve dış politika olmak üzere üç kaynaktan beslenir (Nye, 2004: 11).

Büyük savaşlar döneminin kapanmasıyla beraber devletlerarası ilişkilerde rekabet üstünlüğü yumuşak güç kavramını daha muhkem bir hâle getirmiştir (Wang ve Lu, 2008: 435). İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle beraber yumuşak güç kavramı daha etkili bir hâle gelmiştir. Artık popüler kültür ürünleri de yumuşak gücün ilgi alanına girmeye başlamıştır. Televizyon dizileri de bu alana giren enstrümanlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Televizyon dizileri insan düşüncelerini etkileyebilen medya ürünleridir (Busby ve Klug, 2001: 317). Türkiye’de özel kanallar 1990 yılında yayın hayatına başlamıştır. Böylelikle popüler yayınlar izleyicilerin dünyasına daha yoğun bir şekilde girmeye başlamıştır. Televizyon dizilerine olan ilginin artması ve bir ihracat ürünü hâlini alması ise 2000’li yıllara denk gelmektedir. 2000’li yıllardan sonra Türk dizileri, Ortadoğu ve Balkanlar başta olmak üzere dünyanın birçok noktasına ulaşmaya başlamıştır. Asıl sıçrama ise 2008’de Gümüş (Noor) dizisinin MBC’de yayına girmesiyle olmuştur (Yeşil, 2015: 43). Balkanlarda da Türk dizilerinin yüksek bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Başlangıçta bu etkinin sebebi kimlik, tarihsel ve dini yakınlık gibi farklı değişkenlerle izah edilebilmektedir (Yörük & Vatikiotis, 2013: 2368).

Sonuç

Günümüzde ciddi bir izleyici kitesine hitap eden Türk dizleri izleyicilerde bir yumuşak güç unsuru olarak etki oluşturmaktadır. İlk olarak Balkan ve Ortadoğu coğrafyası, devamında Asya, Avrupa ve Amerika’ya ihracat edilmeye başlayan Türk dizileri araştırılması gereken bir alan hâlini almıştır. Bu minvalde yapılan çalışmanın amacı izleyicilerde Türk dizleri üzerinden Türkiye ve Türklere dair oluşan toplumsal ve kültürel yaşama dair algıyı anlamaktır. Bu doğrultuda, Türklerin kişilik özelliklerine yönelik algılar, Türkiye’deki yaşama dair algılar ve Türkiye’nin Müslüman ülkelere model olma özelliği açısından izleyicilerde oluşan algılar; ülke bazında (Ürdün, Bosna Hersek, Kırgızistan), dizi bazında ve Türklerin yakın görüldüğü kültür bazında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Türklerin kişilik özellikleri dini, ahlaki ve kültürel değerler üzerinden incelenmiş ve Türkiye’de yaşam modernlik, aile, özgürlükler, ekonomik koşullar üzerinden incelenmiştir. Araştırmanın saha uygulaması Ürdün, Bosna Hersek ve Kırgızistan’da ülke başkentlerinde yapılmıştır.

Araştırma bulgularına göre her üç ülkeden araştırmaya katılan katılımcıların Türkiye’de bulunma sıklıkları değerlendirildiğinde özellikle Ürdünlü katılımcıların yarısından fazlasının Türkiye’yi daha önce ziyaret etmediği görülmüştür. Bosna Hersekli katılımcıların üçte birinin, Kırgızistanlı katılımcıların ise yarısına yakınının Türkiye’de daha önce bulunmadığı tespit edilmiştir. Yani genel olarak katılımcıların önemli bir kısmının Türkiye ile etkileşiminin doğrudan olmadığı, tv, dizi vb. kanallar üzerinden olduğu söylenebilir. Katılımcılara “Türkler ve Türkiye ile ilgili bilgileri aldıkları kaynaklar” sorulduğunda Ürdün’de %69, Bosna Hersek’te %44, Kırgızistan’da %48,6 ile verilen Türk dizileri cevabı, dizilerin izleyicilere fikir sağlama açısından ne derece önemli bir kaynak olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Katılımcıların Türkleri yakın gördükleri kültürler Avrupa, Asya, Avrasya ve Ortadoğu açısından değerlendirildiğinde, Bosna Hersek’teki katılımcıların büyük bir oranın Avrasya, sonrasında da Avrupa ifadesini tercih ettiği, Ürdün’deki katılımcıların Ortadoğu, Kırgızistan’daki katılımcıların ise Asya ifadesini tercih ettiği görülmektedir. Bu da izleyicilerin izledikleri diziyi kendilerinden bir değer katarak Türkleri kültürel olarak kendilerine yakın hissettikleri anlamına gelmektedir.

Türk dizilerinin dünyadaki popülaritesi yüksek olması, araştırmanın saha uygulaması olan üç ülkede de yeniden kendisini göstermiştir. Her üç ülkede de birçok dizinin izlendiği ve takip edildiği araştırma bulgularından anlaşılmıştır. Fakat genel olarak ön plana çıkan dizilere bakıldığında, bu dizilerin Kurtlar Vadisi, Gümüş, Muhteşem Yüzyıl, Binbir Gece, Ezel, Aşk ve Ceza olduğu görülmüştür.

Araştırmanın önemli bulgularından biri, Türklerin genel olarak agresif, kaba, zalim ve ırkçı olduklarına yönelik algının orta seviyede olduğu verisidir. Yani her üç ülkede de bu olumsuz ifadelerle yönelik algının, Türkiye açısından tatmin edici bir seviyede olmadığı görülmüştür. İlginç olan tespitlerden biri de dizi sınıflandırmasına göre algı seviyesinde ciddi bir farklılık olmamasıdır. Katılımcıların izledikleri diziler üzerinden Türkleri dindarlık, kadercilik, muhafazakâr/gelenekçi yönünden değerlendirmeleri, orta seviyesinin biraz üstünde kalmıştır. Yani diziler üzerinden Türklerin dini yönlerinin güçlü olduğuna dair katılıyorum seviyesinde bir bulgunun elde edilmediği anlaşılmıştır. Yine dizi sınıflandırmaları birbirine yakın veriler sağlamıştır. Fakat diğer taraftan Türklerin hoşgörülü, çalışkan, misafirperver, yardımsever, kurallara uyan, zamana uyan ifadelerinin oluşturduğu algının yüksek seviyede olduğu tespit edilmiştir. Bu algının melodram, komedi ve tarih dizilerinde katılıyorum seviyesinin üzerine çıkması da dikkat çekicidir.

Diziler üzerinden katılımcıların Türkiye’de yaşam değerlendirmelerine bakıldığında, Türkiye’de din ve inanç özgürlüğünün olduğu, farklı kimliklere saygı ile yaklaşıldığı ve rahat bir şekilde yaşayabildikleri, insan haklarına önem verildiği, Türkiye’nin modern ve laik bir ülke olduğu algısının pozitif yönde güçlü olduğu görülmüştür. Bu yönde gelişen algılar özellikle tarih dizisi kategorisinde kendini daha yüksek bir seviyede göstermiştir. Türkiye’de muhafazakâr bir aile yapısı vardır ifadesinin oluşturduğu algı çok güçlü değilken, aile hayatının yozlaştığına dair algı ise tarih, romantik ve komedi dizilerinde daha düşük seviyede çıkmıştır. Yani katılımcıların çoğu dizilerden hareketle Türkiye’de aile hayatını yozlaştığını düşünmemektedir. Buradan hareketle, izleyicilerin Türkiye’yi klasik aile yapısına sahip modern bir ülke olarak düşündüğü tespiti yapılabilmektedir.

Katılımcıların Türkiye’nin rol model olma açısından değerlendirmeleri romantik dizilerde daha yüksek iken, tarih dizilerinde daha düşük seviyede görülmektedir. Romantik dizilerdeki yaşam tarzlarının daha dikkat çekici olması tercih nedeni iken, tarih dizilerinde yer alan Türkiye’nin özellikle bölge ülkeleri üzerindeki egemen tavrı, dizilerdeki otoriter yönetim şekli izleyicilerde menfi yönde algının gelişmesine neden olarak gösterilebilir. Ancak genel olarak tüm dizi kategorilerinde Türkiye’nin model olma algısının katılıyorum seviyesinin altında olduğu tespit edilmektedir.

Sonuç olarak bugün Türk dizileri, bilhassa yumuşak güç konusunda ciddi çalışmalar yapan Amerika’dan sonra ihracatta ikinci sırada ise, bu televizyonda yayınlanan birkaç saatlik bir yapımın ihracat edilmesinden daha başka bir anlama sahiptir. Bu da küresel ölçekte Türkiye’nin ve Türk kültürünün bilinirliğini artırmaktadır. Aynı zamanda kültürden, turizme; ticaretten, siyasete varana dek birçok hususta avantaja dönüştürülebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – E. H., H. H.; Tasarım – E. H., H. H.; Denetleme – H. H.; Kaynaklar – E. H.; Malzemeler – E. H.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi – E. H.; Analiz ve/veya Yorum – E. H., H. H.; Literatür Taraması – E. H.; Yazıyı Yazan – E. H.; Eleştirel İnceleme – H. H.; Diğer – E.H., H. H.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – E.H., H.H.; Design – E.H., H.H.; Supervision – H.H.; Resources – E.H.; Materials – E.H.; Data Collection and/or Processing – E.H.; Analysis and/or Interpretation – E.H., H.H.; Literature Review – E.H.; Writing Manuscript – E.H.; Critical Review – H.H.; Other – E.H., H.H.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declared that this study received no financial support.

References

- Abisel, N. (1995). *Popüler Sinema ve Türler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Akbulut, H. (2008). *Kadına Melodram Yakışır*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Akyürek, S. (2012). *Kazakistan'da Türkiye ve Türk Algısı*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Aljammazi, A. & Asil, H. (2017). The Influence of Turkish TV Dramas on Saudi Consumers' Perceptions, Attitudes and Purchase Intentions Toward Turkish Products. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(1), 206–224. [CrossRef]
- Alver, F. (2003). *Basında Yabancı Tasarımı ve Yabancı Düşmanlığı*. İstanbul: Der Yayınları.
- Anas, O. (2011). Turkey's Soft Power Challenges in the Arab World. *Journal of Academic Inquiries*, (6)2, 233–258. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/17781>.
- Başar, U. (2020). *İran Toplumu ve Türk Televizyon Dizileri*. Ankara: İnan Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Bhutto, F. (2019, 13 Eylül). How Turkish TV is Taking Over the World. *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2019/sep/13/turkish-tv-magnificent-century-dizi-taking-over-world>.
- Bilgiç, S. & Akyürek, S. (2012). *Kazakistan'da Türkiye ve Türk Algısı*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Bolton, K. (2010). *Constructing the Global Vernacular: American English and the Media*. K. Bolton & J. Olsson (Ed.), *Media, popular culture, and the American Century* (s. 125–153). Stockholm: Falch-Hassler.
- Busby, G. & Klug, J. (2001). Movie-Induced Tourism: The Challenge of Measurement and Other Issues. *Journal of Vacation Marketing*, 7(4), 316–332. [CrossRef]
- Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür-Ağ Toplumunun Yükselişi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chalaby, J. K. (2005). *Towards an Understanding of Media Transnationalism*. J.K. Chalabay (Ed.), *Transnational television worldwide-towards a new media order* (s. 1–13). London: I.B.Tauris.
- Deniz, A. Ç. (2010). Gümüş Dizisinin Arap Kamuoyuna Etkileri Bir Sosyal Medya İncelemesi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3)1, 50–67. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usaksosbil/issue/21651/232770>.
- Dimbleby, R. & Burton, G. (1998). *More Than Words An Introduction to Communication*. New York: Routledge.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel Kimlik* (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Gilboa, E. (2008). Searching for a Theory of Public Diplomacy. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, (616)1, 55–77. [CrossRef]
- Haag Van Den, E. (1957). *Of Happiness and of Despair We Have No Measure*. R. B. Manning & D. White (Ed.), *Mass culture the popular arts in America* (s. 504–537). New York: Free Press.
- Heinz K. 2000. *Changing Turkey: Challenges to Europe and the United States*. Washington DC: Brookings Institute Press.
- Hemerijck, A.C. (2004). *The European Union, Turkey and Islam*. Amsterdam: University Press.
- İnan, E. (2017, Ocak). İzzet Pinto: Dünyaya Melodram Satıyoruz. *Episode Dergi*, 1, 36–37.
- Kalın, İ. (2016). *İslam ve Batı*. Ankara: İsam Yayınları.
- Kartarı, A. (2001). *Farklılıklarla Yaşamak Kültürlerarası İletişim*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Kartarı, A. (2016). *Kültür, Farklılık ve İletişim Kültürlerarası İletişimin Kavramsal Dayanakları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kırca, S. (2004, Mayıs). Medya Ürünlerinin Küresel Yayılımı, Yerelleştirilmesi: Ulusaşırı Kimliklerin Yaratılması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 15, 173–184.
- Kimmelman, M. (2022, 16 Haziran). Turks put twist in racy soaps. *The New York Times*. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2010/06/18/arts/18abroad.html>.
- Kurtuluş, K. (1998). *Pazarlama Araştırmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları.
- Lundby, K. & Ronning, H. (2002). *Medya Kültür İletişim: Medya Kültürü Aracılığıyla Modernliğin Yorumlanması*. S. İrvan (Ed.), *Medya, Kültür Siyaset* (s. 5–29). Ankara: Alp Yayınevi.
- Morley, D. & Robins, K. (2011). *Kimlik Mekânları* (E. Zeybekoğlu, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Mutlu, E. (1995). *Televizyonda Program Yapımı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Nye, J. S. (1990). The Changing Nature of World Power. *Political Science Quarterly*, 105(2), 177–192. [CrossRef]
- Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: PublicAffairs.
- Nye, J. S. (2008). Public Diplomacy and Soft Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 94–109. [CrossRef]
- Oskay, Ü. (2000). *Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Önder, H. B. (2014). *Hükümetlerin Uluslararası Hedef Kitlelere Ulaşmalarında Stratejik Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin Etkisi: Alman Toplumunda Türkiye Algısı Üzerine (2010–2013) Ampirik Bir Araştırma* [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi], İstanbul.
- Özön, N. (2000). *Sinema Televizyon Video, Bilgisayarlı Sinema Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Rohd, D. (2013). *Beyond War: Reimagining America's Role and Ambitions in a New Middle East*. New York: Penguin.

- Sinclair, J. (2009). *Latin America's Impact on World Television Markets*. G. Turner & J. Tay (Ed.), *Television Studies After TV* (s. 141–149). New York: Routledge.
- Suudi medya kuruluşu MBC'nin dizi yasağı "Türkiye karşıtlığını körükledi". <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43372733>. Erişim tarihi: 13.03.2022.
- Taşpınar, Ö. (2003). *An Uneven Fit? The Turkish Model and the Arab World*. Washington: Brookings Institution.
- Tuna, H. (2017). *Medikal Turizm Kapsamında Türkiye'ye Gelen Turistlerin Tercih Nedenleri Üzerinde Türk Dış Politikasının Etkisi ve Türkiye Algısı* [Yayımlanmamış doktora tezi, Düzce Üniversitesi], Düzce.
- Verlegh, P. W. (2001). *Country-of-Origin Effects on Consumer Product Evaluations* [Yayımlanmamış doktora tezi, Wageningen Üniversitesi], Wageningen.
- Wang, H., & Lu, Y. C. (2008). The Conception of Soft Power and Its Policy Implications: A Comparative Study of China and Taiwan. *Journal of Contemporary China*, 17(56), 425–447. [CrossRef]
- Yalsızuçanlar, S. (2019, 15 Mart). Türk Dizileri Dünya Pazarında. Erişim adresi: <https://www.sde.org.tr/degerlendirme/sd-degerlendirme-turk-dizileri-du-nya-pazarinda-analizi-967001>.
- Yanardağoğlu, E. & Karam I. N. (2013). The Fever That Hit Arab Satellite Television: Audience Perceptions of Turkish TV Series. *Identities Global Studies in Culture and Power*, (20)5, 561–579. [CrossRef]
- Yeşil, B. (2015). Transnationalization of Turkish Dramas: Exploring the Convergence of Local and Global Market Imperatives. *Global Media and Communication*, (11)1, 43–60. [CrossRef]
- Yiğit, A. (2013). *Turkish Drama in the Middle East: Secularism and Cultural Influence*. *IEMed. Mediterranean Yearbook*, 291–294.
- Yörüük, Z., & Vatikiotis, P. (2013). Soft Power or Illusion of Hegemony: The Case of the Turkish Soap Opera "Colonialism". *International Journal of Communication*, 7, 2361–2385. Erişim adresi: <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/1880/1007>.
- Zhang, L. (2015). Stereotypes of Chinese by American College Students: Media Use and Perceived Realism. *International Journal of Communication*, 9, 1–20. Erişim adresi: <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/1826/1282>.

Structured Abstract

In today's globalizing world, communication and information technologies in general and TV series in particular have a direct and indirect impact on society and culture. The media affects people of all ages, genders, professions, in short, everyone, regardless of their social position, to a greater or lesser extent. This effect, which was limited to mass media in the past, has increased with new communication and information technologies today. In addition to traditional media such as television, the new information and communication technologies have become an indispensable part of social and cultural life. It can be said that with the convergence in the field of communication technologies, the power of traditional media has not decreased, on the contrary has increased even more. Media has become indispensable for social and cultural life. Despite this, it is not possible to separate the media and the meaning patterns it uses from the culture from which it emerged. Although the media has a great influence on social life, it is not the absolute power that manages and directs the society. Because media products carry the value patterns of the social and cultural structure from which they emerge. In this sense, media products transfer the values and meanings of the cultural environment from which they originate to different cultural environments.

TV series, one of the most important media products, convey identity stories to different societies and cultures. These narratives provide the audience with information and opinions about the culture and society of the country in which the TV series are produced.

With this information and opinion, the audience can not only destroy their existing prejudices, but also create new prejudices in their minds. In this process, countries that are culturally strong, as they have more control over the media, are in a more active position in cultural diplomacy. With globalization, the culture's creation of an area of influence is mainly thanks to intercultural communication instruments. In today's world where communication and information technologies are developing rapidly, it has become easier than ever to reach different cultures. This rapid access is of great importance in terms of conveying Turkish culture to different countries. For Turkey, TRT Avaz, TRT Arabi, TRT World, TRT Documentary channels can be counted as means of mediatic access to different cultures. Along with this, Turkey, which has started to export content as well, creates a bridge with different cultures with Turkish TV series.

*Private channels started broadcasting in Turkey in 1990. Thus, popular broadcasts began to enter the world of the audience more intensely. In the 2000s, the interest in television series increased and television series became an export product. After the 2000s, Turkish television series started to reach many countries of the world, especially the Middle East and the Balkans. The real leap came in 2008 when the TV series *Gümüş* (Noor) was broadcast on MBC. It is seen that Turkish TV series have a high impact in the Balkans as well. Initially, the reason for this effect can be explained by different variables such as identity, historical and religious affiliation.*

Today, Turkish television series, which appeal to a serious audience, have an impact as a soft power element. Turkish TV series, which started to be exported to the Balkan and Middle East geography, and then to Asia, Europe and America, have become an important research area in the field of communication sciences. The aim of this study is to understand the perception of the audience about the social and cultural life of Turkey and Turks through Turkish TV series. In this direction, perceptions of Turks' personality traits, perceptions of life in Turkey, and perceptions of the audience in terms of Turkey's role as a model for Muslim countries were examined. This analysis has been put forward on the basis of country (Jordan, Bosnia and Herzegovina, Kyrgyzstan), on the basis of TV series and on the basis of culture that Turks are close to. In this context, the personality traits of Turks were examined through religious, moral and cultural values and life in Turkey was examined through modernity, family, freedoms and economic conditions. The field application of the research was carried out in the capitals of Jordan, Bosnia and Herzegovina and Kyrgyzstan.

Reviewer List/Hakem Listesi

Dear Readers,

Our reviewers perform very important and precious role in the evaluation of the scientific articles, make valuable contributions to the increasing quality and the rising at an international level of Turcology Research.

Editorial Board would like to thank all the reviewers that are listed below for their support in Turcology Research in 2023.

Adem LEVENT
Ahmet ELİBOL
Ahmet KARAKUŞ
Ahmet TOPAL
Ali AYHAN
Ali TORAMAN
Ali Korkut ULUDAĞ
Ali Servet ÖNCÜ
Alptekin YAVAŞ
Asaf ÖZKAN
Ayabek BAYNIAZOV
Aydın EFE
Aziz AYVA
Bahadır GÜCÜYETER
Bahri KUŞ
Bayram BAŞ
Bekir GÖKPINAR
Betül ASLAN
Bülent ŞİĞVA
Bünyamin TAŞ
Caner SOLAK
Ceyhun YÜKSELİR
Demet Şefika MANGIR
Dilaver DÜZGÜN
Dilek TÜFEKÇİ CAN
Ekrem Buğra EKİNCİ
Emine YENİTERZİ
Engin ÇETİN
Ensar MACİT
Erdem UÇAR
Erdoğan UYGUR
Erol AKCAN
Erol KARCI
Ersan ÇİFTÇİ
Ersay ZENGİN
Ertan BEŞLİ
Evangelia ŞARLAK
Eyüp POLAT
Fatih EKİCİ
Fatih TEPEBAŞILI
Faysal Okan ATASOY

Figen ATABEY
Funda NALDAN
Funda ÖZŞENER
Gülgün KÖROĞLU
Gülten GÜLTEPE
Güray KIRPIK
Hakan SOYDAŞ
Haldun ÖZKAN
Hatem TÜRK
Hayati AKTAŞ
Hayriye DURKAYA
Hüseyin BAYDEMİR
Hüseyin KALEMLİ
İsmail GÜVEN
İsmet TÜRKMEN
Kazım KÖKTEKİN
Kemal BAKIR
Kenan MERMER
Korkut DİNDİ
Lokman TURAN
Mahmut TURAN
Maksut YİĞİTBAŞ
Mayramgül DIYKANBAY
Mehmet GÜNEŞ
Mehmet TÖRENEK
Mehmet Akif GÖZİTOK
Mehmet Sait ÇALKAL
Mehmet Zeki İŞCAN
Metin AKKUSH
Mevlüt YÜKSEL
Muhammed Ahmet TÜZEN
Muhammed Yasin
TAŞKESENLIOĞLU
Muhammed ARSLAN
Muhammed Hanefi PALABIYIK
Muharrem DAŞDEMİR
Murat ŞAHİN
Murat KILIÇ
Murat ÖZKAN
Mustafa YILMAZ
Mustafa Sefa ÇAKIR

Naime Yüksel KARASU
Necip Fazıl ŞENARSLAN
Nevzat CAN
Nina PETROVIÇ
Okay PEKŞEN
Onur TAYDAŞ
Orhan TURAN
Osman EMİR
Ozan ÖRMECİ
Ömer AKSOY
Ömer SUBAŞI
Özkan DAŞDEMİR
Özkan DAYI
Özlem AYAZLI
Perihan ÖLKER
Peyami Safa GÜLAY
Salim SEVER
Sedat ADIGÜZEL
Selçuk DEMİR
Serap EKŞİOĞLU
Serdar BAY
Serkan ÇAKMAK
Serkan TÜRKÖĞLU
Servet TİKEN
Sevda ÖZKAYA
Sinan GÖNEN
Sümeyra ALAN
Şerife ÇAĞIN
Turan GÜLER
Ufuk ERDEM
Uğur UZUNKAYA
Ulvi Ufuk TOSUN
Ümit KILIÇ
Yakup KARATAŞ
Yavuz ASLAN
Yücel ÖZTÜRK
Zerrin KÖŞKÜ
Zeynep KOYUNCU
Zülfye KOÇAK